

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HADERSLEV
LATINSKOLES
HISTORIE

M. FAVRHOLDT

HADERSLEV
LATINSKOLES
HISTORIE

1567—1967

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NR. 36 - 1966

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, København

HADERSLEV LATINSKOLES HISTORIE
er sat med Goudy Old Style
og trykt i
A/S Modersmaalets Trykkeri, Haderslev
Bogbind: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev

FORORD

Ved udsendelsen af denne bog vil jeg gerne takke bestyrelsen for *Historisk Samfund for Sønderjylland*, fordi man har villet optage den i skriferækken. I denne forbindelse er det mig magtpåliggende at rette en særlig tak til seminarielektor *H. V. Gregersen*, Haderslev, som har været mig en overmåde hjælpsom og kyndig rådgiver. Stor tak skylder jeg endvidere min rektor, dr. phil. *N. H. Jacobsen* for tilskyndelse, opmuntring og assistance på mange måder; ekspeditionssekretær *Olav Christensen* og lektor *Folmer Andersen* har ydet mig værdifuld hjælp ved arbejdet med noter, register og korrekturlæsning.

Endelig har jeg en tak at bringe til *Dansk Tipstjeneste* for den økonomiske støtte, der er blevet bevilget til bogens trykning.

INDHOLDSFORTEGNELSE

<i>Indledning</i>	9
<i>Første afsnit 1567—1655</i>	
I. Skoleforhold i Haderslev på reformationstiden	13
II. Gymnasium Dux Johannes exstruxit	18
III. Skolehuset. Den ældste latinske på kirkepladsen 1567—1627	26
IV. Skolens økonomi 1567—1655	30
V. Elevlegater, kommunitet, studenterlegater	
1. Elevlegater	39
2. Kommunitet	42
3. Legater fra den ældste tid	46
4. Studenterlegatet	48
VI. De første lærere ved skolen 1567—1650	49
VII. Undervisningens indhold og form i perioden 1567—1655	
1. Undervisningens indhold	62
2. Undervisningens form	70
VIII. Jens Ravn og Henrik Mikkelsen Thirsdorp	73
<i>Andet afsnit 1655—1800</i>	
I. Skolelovene af 1655 og deres virkning	77
II. Skolens almindelige historie fra 1650—1765	80
III. Skolens tredie bygning 1734	87
IV. Strid mellem amtmand og borgmester om konrektors boligforhold	92
V. Nye pædagogiske ideer. Wiegmanns og Strodtmanns tid 1763—1785	94
VI. En sløj rektor i en sløj tid. Mösting-kommissionen	102
VII. Økonomiske forhold 1655—1800	111
VIII. Kommunitet efter 1655	117
IX. Schola filia ecclesiae	123
<i>Tredie afsnit 1800—1850</i>	
I. Brauneisers periode	129
II. Skolens omdannelse til dansk lærd skole	151
<i>Fjerde afsnit 1850—1864</i>	
I. Skolens mænd og deres kreds	162
II. Eleverne	181
III. Den nye skolebygning	194
IV. Skolens betydning — nationalt og pædagogisk	
1. Nationalt virke	211
2. Pædagogisk indsats	213
V. Skolens lukning	217

Femte afsnit 1864—1920

I. Insula Felix. Tiden fra 1864—1895	226
II. Den egentlige prøjsertid 1895—1920	240
III. Ændringer i skolens bygninger i tiden 1864—1920	247
IV. Foreningsliv i og om det prøjsiske gymnasium	254
V. Verdenskrigen 1914—18 og det tyske gymnasiums sidste tid	262

Sjette afsnit — Efter genforeningen

I. Overgang fra tysk til dansk skole	269
II. 1920—1941	274
III. 1941—1966	283
IV. Skolebygningerne siden genforeningen	292
V. Biblioteket	302
VI. Livet på skolen	316
Slutbetragtninger	322

Tillæg

I. Stiftingsurkunde von 1567	325
II. Skolelovene af 1655	329
III. Communitet Leges (10. 5. 1655)	332
IV. Uebersicht derjenigen Lectionen, welche von Ostern 1819 bis Ostern 1820 absolviert sind	333
V. Haderslev latinskoles rektorer 1567—1967	336
VI. Lærerkollegiet siden 1920	337

Noter	343
-----------------	-----

Navneregister	373
-------------------------	-----

INDLEDNING

AT FORTÆLLE Haderslev Katedralskoles historie gennem de fire århundreder, der er gået siden hertug Hans den Ældre i 1567 oprettede sin trivialscole, er en krævende og spændende opgave, fordi næppe nogen institution i Nordslesvig i højere grad end denne skole afspejler de kulturelle og nationale brydninger, der gør Sønderjyllands historie så tillokkende og så lærerig. Som der i landsdelens historie er mangt og meget, der føles bittert, er der også i skolens historie mange træk, der er alt andet end lystelige; mange unndladelssynder og fejlsyn, som er betegnende for dansk administration af hertugdømmet Slesvig, genkendes naturligvis i Haderslev latinskoles tilværelse. Men ligesom der i Sønderjyllands almindelige historie er lysende kapitler, der beretter om menneskets bedste sider, forædlede og lutrede gennem nationalitetskampen, sådan er der også i vor skoles historie glædelige og strålende stunder.

Hvor tillokkende opgaven end kan synes, er der faktisk ikke endnu nogen, der har skrevet vor skoles historie, hvis man ser bort fra den korte, ikke særlig gode fremstilling, der blev udgivet af rektor C. A. *Brauneiser* i skoleprogrammet i 1828. Men der findes et stort antal specialstudier og enkeltafhandlinger, der ofte endda på udtømmende og helt videnskabelig måde behandler afsnit af skolens tilværelse, og alt væsentligt arkivstof er efterhånden gennemgået og, for så vidt det havde interesse, også offentliggjort. Det vil her være naturligt at nævne dr. Th. O. *Achelis'* omfattende forfattervirksomhed, som den foreligger i talrige bøger og større og mindre afhandlinger såvel på tysk som på dansk; men mange andre har arbejdet med skolens historie.¹ Den, der sætter sig som opgave at gøre rede for de fire århundreders latinskoleliv her i Haderslev, må derfor først og fremmest prøve på at samle indholdet af en mængde spredte undersøgelser, lige fra fantasifulde skrøner til minutiøse detailforskninger, til en afrundet helhed; men op-

gaven vil ikke være løst, om det ikke samtidig lykkes bearbejderen at skabe en fornemmelse af liv, af handling, af skæbneforløb.

Udtrykt så knapt som mulige er Haderslev latinskoles historie beretningen om en renæssanceskole med latinsk-plattysk (-dansk) undervisningssprog, helt i fortsættelse af den middelalderlige latinskole, fra 1567 indtil 1655, da Frederik III's *leges scholasticae* fastslår skolens status som en ren højtysk latinskole. Dens hensygnende eksistens giver omkring 1800 anledning til drøftelse af en omdannelse til en slags real-skole, som det skete med mange små latinskoler i købstæder af samme størrelse som Haderslev, men det lykkes at redde skolen, hvis præg forbliver tysk under en loyal, kongetro, tyskuddannet rektor. Da slesvig-holstenismen ved et par aktive lærere, konrektor *Volquardsen* og subrektor *Michelsen*, fik stærk indflydelse, reagerede den vågnende danskhed i og omkring Haderslev overordentlig kraftigt. Efter alle danskes ønske bestemte Christian VIII i 1847, at skolen skulle omdannes til en dansk lærd skole med dansk undervisningssprog; inden omdannelsen kunne ske, var krigen brudt ud, og slesvig-holstenerne havde imidlertid fået indsat *Volquardsen* som rektor, og først efter Isted-slaget kunne Haderslevs første danske lærerkollegium begynde et dansk skolearbejde med *S. B. Thrige* som rektor, et skolearbejde, som var i rig og god udvikling, indtil Prøjsen og Østrig i 1864 annekterede hertugdømmerne. Umiddelbart efter 1864 kan der tales om en slesvigsk fase i skolens liv under rektor *P. H. Jessen*, men efterhånden blev skolens ånd rent prøjsisk, ikke mindst fra 1895 med rektor *Zernecke*, indtil genforeningen i 1920, der blev indledningen til det afsnit af skolens historie, som vi nuværende elever og lærere selv har været med i og er med til at skabe. Selve genforeningsarbejdet er tilendebragt og blev det vel definitivt gennem den tyske besættelse af Danmark 1940—45. Den i historiens løb så omtumlede grænseskole adskiller sig i vore dage hverken undervisningsmæssigt eller administrativt fra nogen anden gymnasieskole i vort land. Dens specielle sønderjyske præg vil i det daglige næppe føles som andet end lidt lokalkolorit, men for mange af os, der har fået vor gerning her, er hele grænselandets stemning alligevel mere eller mindre ubevidst med til at præge vor tilværelse. Jo mere man besinder sig på historiens lære, jo tydeligere vil det stå for én, at en skolegerning, der

INLEDNING

sigter mod fremtiden i hele sit arbejde med at forme ungdommen, kun får den rette ballast ved at vise trofasthed mod det bedste i overleveringen. *Lembckes* ord er mere end blot klingklang, og vi føler os i pagt med ham og hans kolleger ved Haderslev skole, når vi synger:

*Lad os vogte,
lad os hædre
arven fra de høje fædre!*

FØRSTE AFSNIT

1567—1655

I

SKOLEFORHOLD I HADERSLEV PÅ REFORMATIONSTIDEN

SKOLEFORHOLD i Haderslev indtil oprettelsen af Hertug Hans' trivialskole i 1567 har givet anledning til megen diskussion og ikke uden grund, da oplysningerne er sparsomme og tolkningen af disse usikker. Allerede i Haderslevs stadsret fra 1292 omtales en byskole. I 1319 nævnes en skole ved kollegiatkapitlet i Haderslev, hvad man jo også kunne vente — *ubi canonici, ibi schola*, 3: ved et kapitel er der normalt undervisning i elementære skolefag samt musik og latin. De drenge, der bestemte sig for den gejstlige vej, måtte tidlig begynde studeringerne, som var nødvendige, bl. a. af hensyn til messetjenesten. Det var kantoren (i Haderslev oprindelig den fornemste mand indenfor kapitlet og dettes eneste prælat), der forestod undervisningen, som dog i praksis blev givet af en *scholasticus* (*rector*, *ludimoderator* eller *skolemester*) med en eller flere hjælpere („hørere“ eller *locati*, vist af *locus* = klasse). Fra 1473 kendes en revers, udstedt af *Peter Lorentzen* (*Petrus Laurentii*), sangmester (*cantor*) i Haderslev, om bl. a. syv mark lybsk „til de fattige peblinge, der gør kortjeneste, som hver dag, når kompletoret er til ende, knælende skal læse *De Profundis* med dertil hørende kollekt.“² Giveren er *Nicolaus Wulff*, biskop i Slesvig. Ved siden af denne kapitelskole, der først og fremmest giver elementærundervisning i latin og i musik, er der i Haderslev som ved kapitlerne rundt om i landet blevet oprettet en lektur,³ en slags højere undervisningsanstalt, først og fremmest for unge vordende præster. Vi kender et par af lektorerne, *Jacob Horstmann* og *Johannes Albertsen* eller *Alberdes*. Denne sidste gik allerede i 1522 over til Luthers lære. Den katolske lektur gik ind ved refor-

mationen, men genoprettes hurtigt, og de to kendte lærde reformatorer, *Weidensee* og *Wendt*, bliver fra Wittenberg kaldt til Haderslev, den første som slotspræst og præst ved Frue kirke og lektor, den anden foreløbig blot som lektor. Begges hovedopgave er at docere den rene lutherske lære for værende og vordende gejstlige i Haderslev og omegn, og lekturen får karakter af pastoralseminarium eller teologisk fakultet mere end nogensinde. Efter ca. ti års forløb, da *Wendt* i 1537 bliver biskop og lektor (eller læsemester) i Ribe, har lekturen udspillet sin rolle, og omskolingen af Haderslev-egnens præster er tilendebragt. Spørgsmålet er nu: hvordan var det gået kapitelskolen, som havde givet elementærundervisning i latin og vel også ført eleverne frem til universitetsmodenhed?⁴

At der en kort tid har været opløsning og kaotiske forhold, da munkene blev jaget ud af byen, at *scholasticus* og hans elever måske er flygtet, og at al skolegang er standset i nogen tid, er såre rimeligt; men når man ved, at situationen ret hurtigt stabiliseredes, og at reformationen under den unge hertug *Christians* (senere kong *Christian III*), auspicer faktisk gennemførtes uden større vanskelighed, må det da forventes, at skoleforholdene også nogenlunde hurtigt kom i normal gænge, og at der foruden den nyoprettede protestantiske (eller omorganiserede katolske) lektur også kom gang i den grundlæggende latinskoleundervisning, som *Jørgen Boie* efter min opfattelse giver anledning til at tro det. *Weidensee* og *Wendt* såvel som hertugen har sikkert alle i Luthers ånd ønsket og håbet at kunne gøre noget mere ud af latinskolen, der jo skulle sikre tilgang til præsteembederne, men — man havde ikke tilstrækkelige pengemidler. I 1541, efter *Slesvig-bispens (Ahlefeldts)* død, træffes der, samtidig med, at der indsættes en superintendent som stiftets gejstlige overhoved, en aftale med kapitlet i Slesvig om, at biskoppens gård i Haderslev skal overgå til stiftet, og „dat de Güder der Domheren tho Haderszleve, de noch leven unde unvergeven sind, na affgange der yennigen de se nu besitten unde ynne hebben, tho einer Scholen darsulvest anthorichtende, unde ene gude Lecture tho funderende, schoelen unde mogen gelecht werden“;⁵ — altså når kannikerne i Haderslev døde, skulle deres gods anvendes til oprettelse af en skole og af en god lektur, således at alle rimelige krav om skolegang og studier

i teologien kunne tilfredsstillles. Allerede i 1537 var det i ordinansen blevet sagt, og det gentoges i Rendsborg-synoden, der bliver normgivende for hertugdømmernes skolevæsen i de følgende tre århundreder, at der et par steder i hertugdømmerne bør indrettes bedre latinskoler, *scholae meliores*, med seks-syv lærere efter Hamborg-skolens⁶ forbillede, mens der ellers i de mindre byer skal findes latinskoler med to-tre lærere. Disse tanker nåede foreløbig ikke ud i virkelighedens verden, fordi pengemidlerne savnedes; ved Haderslev-kannikernes død skete der således det, at deres præbender i stedet for at henlægges til en skole, overgik til hertugens sekretærer, der kunne trænge til forsørgelse. Men den studerende ungdom blev ikke helt ladet i stikken, selv om den tidligt måtte søge bort fra hjembyen til videre uddannelse, som *Knud Bramsen* siger det, ved de større latinskoler i Ribe, Lybæk eller Hamborg.

I 1559⁷ bestemmes det nemlig ved et dekret fra hertugen, at der skal betales 2 rdlr. fra hver kirke til støtte for studenterne, såkaldte fyrstegylden, der er en slags fortsættelse af det gamle *cathedraicum* (*bischoffs gelt*), og som lever videre under form af det gamle haderslevske stipendium. Imidlertid var der også gjort en lille smule for at støtte eller vedligeholde latinskolen. Det fremgår nemlig af *Jørgen Boies Einbericht*, at skolen var genstand for hertugens interesse, og at det var blevet pålagt provsten at påse, at skolelærerne var flittige i deres bestilling og at børnene lærte noget.⁸ Men det ejendommeligste er dog en bestemmelse om, at hvis der ikke var lærere ved skolen, skulle præsten ved St. Severins kirke være knyttet til skolen, og denne kirkes indtægter skulle tilfalde skolen efter provst Anton Keisers død.⁹ Skolen skal altså have en studeret mand som lærer, formodentlig som rektor, og dermed får vi så fastslået skolens status som en af de små latinskoler (*scholae minores*). *Oldendorph* omtaler i sin dagbog en rektor eller ludimoderator *Cramer*,¹⁰ som havde studeret sammen med ham i Rostock. Altså også omkring 1551 har skolen en akademisk rektor. Til rektor har man vel altid taget en mand, der havde studeret ved et universitet i nogen tid. Kunne man ikke få en magister, måtte man vel mange steder, og da især lige efter reformationens indførelse, nøjes med en student.

Det ville være urigtigt at skjule, at der er tvivl om, hvorvidt ordnin-

gen med en præst ved St. Severins kirken som lærer ved latinskolen virkelig kom til at fungere, men der er ingen tvivl om, at der bag denne foreslåede ordning må være et reelt ønske fra hertugens side om at støtte den forsømte latinskole så godt, det lod sig gøre, med de forhåndenværende midler. Både *Oskar Andersen* og *V. Ammundsen* giver udtryk for, at latinskolen var i gang igen ret kort efter Weidensees og Wendts tiltræden som lektorer ved den evangeliske præsteskoie i Haderslev.¹¹ At det var en meget beskeden skole med én rektor og én lokat, og at den ikke havde stor søgning, må betragtes som givet, og dette siges da også tydeligt i fundatsen for den ny trivialskoie, hvor der står „de vorige schole war fast geringschätzig“: næsten for intet at regne. Ringe tilgang til latinskolerne synes iøvrigt at være et almindeligt tidens tegn. Også andetsteds var dette tilfældet i årtierne efter reformationen. I Ribe bestredes undervisningen kort tid før af én skolemester; *Anders Sørensen Vedel* nævner udtrykkeligt, at der ved rektor *Grundets* tiltræden i 1542 ikke fandtes nogen hører ved skolen. Men nogle få år efter var skolen „kommet til sig igen“ og havde fire locater, i 1552 endog fem. Det er en kendt sag, at *Peder Palladius* indtrængende opfordrede folk til at sende deres drenge til latinskolerne, dersom de kunne fornemme, at lærdommen løb i dem som *bræd* (smeltet) smør.

Tidens usikkerhed og forestillingen om, at skolegang i latinskolerne ikke gav adgang til tryk forsørgelse som i den katolske tid, har sikkert bevirket denne tilbageholdenhed overfor studierne. Vanskeligheden ved at få egnede lærere har været alvorlig, da der var stort behov for uddannede teologer til præstekaldene, som i hine tider var langt at foretrække for skolegerningen, der var lidet agtet, slidsom og dårligt lønnet. *Luther* havde ganske vist sagt: „Ich wollte, dass keiner zu einem Prediger erwählt würde, er wäre zuvor ein Schulmeister gewesen“ og „Wenn ich kein Prediger wäre, so weiss ich kein Stand auf Erden, den ich lieber haben wollte“, men han var i hvert tilfælde også på det rene med, at lærergerningen ikke var nogen sinecure, når han kan tilføje „Aber wenn einer hat Schule gehalten ungefehrlich zehen Jahre, so mag er mit gutem Gewissen davon lassen; denn die Arbeit ist zu gross und man hält sie geringe.“ Det ser altså ud til, at *Knud Bramsen*, den anden konrektor ved Hertug Hans' skole i Haderslev fra 1570—1575, helt er i *Luthers*

ånd, når han i sin ansøgning om Øsby sognekald taler om, at han efter syv års alsidigt og møjsommeligt arbejde („velvoldige und moieselige arbeite“) mener sig fortjent til en bedre tjeneste.

Inden vi forlader drøftelsen af mulighederne for, at der i Haderslev har været en mindre latinskole med en akademisk rektor, er der grund til at overveje, hvordan det er gået den begunstigelse, hertugen i 1533 tilstod skolemesteren i form af fri bespisning på slottet. Det er et faktum, at vi intet hører om dette privilegium senere. Mon hertug Hans har følt sig ganske frit stillet overfor sin forgængers bestemmelser? Det er næppe troligt, og den skolemesteren tilkommende madportion er måske blevet afløst af en pengeydelse. Frederik II's kommunitet i 1584 indeholder intet, der tyder på, at et lignende privilegium har eksisteret før. Hvad angår sagens kerne: „Har der i Haderslev kun været en borgerskole fra 1537—1567?“, forekommer det absolut uforsigtigt at bygge noget på det materiale, der foreligger. For mig at se taler altså alt for eksistensen af en mindre latinskole, og ved siden af den er der nok en eller flere helt elementære skoler, der synes at konkurrere indbyrdes. Ved fundatsen godkendes én af disse som borgerskole, „eine Teutsche Rechen- und Schreibschule“, fordi plattysk var officielt sprog. Samtidig forbydes de øvrige danske og tyske vinkelskoler. Hertugen har forstået, at dette var nødvendigt for at skaffe den således autoriserede skrive- og regnemester et nogenlunde sikkert udkomme. Til yderligere støtte for denne borgerskole sikres der den måske endog et undervisningslokale i den nybyggede latinskole. Formodentlig har regne- og skrive-skolen haft denne ordning lige fra 1567 til 1828, selvom det ikke er helt udelukket, at det først er efter 1637, at den rykker ind i skolen i Smedegade.¹²

Overfor påstande om, at der kun har været en borgerskole i Haderslev mellem 1527 og 1567, vil jeg altså hævde, at der foruden en skrive- og regneskole har været en beskeden rektorskole med en af hertugen understøttet akademisk leder og en lokat. Vi kender navnet på *Joest skolemeister* fra 1542 og *Johannes Cramer* i 1551.

II

GYMNASIUM DUX JOHANNES EXSTRUXIT

Trivialskolens grundlæggelse og fundats

KAN der herske uenighed om, hvordan skoleforholdene var fra det tidspunkt, da munkene blev jaget ud af Haderslev, indtil Hertug Hans den Ældre i 1567 omsider oprettede den femklassede latinskole, der var så god brug for, er i hvert fald alle enige om, at der ved skolens oprettelse blev handlet med kraft og dygtighed. Den fromme, fredselkende hertug var en god og flittig administrator, der med iver tog sig af sit hertugdømmes forhold og navnlig da af kirker og skoler, således som *Lambertus Alberdes* siger: Han var from, menneskekærlig, fredselkende, de fattiges og bedrøvedes fader, en fjende af gerrighed og hovmod, som ikke pålagde nye skattebyrder, og som gudfrygtigt indrettede kirker og skoler. Den lærde adelsmand *Henrik Rantzau*, der døde 1598, har overfor det europæiske publikum berømmet hertug Hans' skoleinteresse i følgende linier, der i *Fr. Moth's* gengivelse lyder:¹³

Ros i fuldeste mål hertug Hans fortjener; han rejste
Virksom for troens sag også gymnasiet her.
Indkomst han gav det, værdig en rig og berømmelig fyrste;
Thi for sin pligt han holdt omhu for studiets tarv.

Ikke mindst *Alberdes'* skudsmål af hertug Hans som den menneskelige, jævne, fredselkende fyrste er meget tiltalende.¹⁴

Hertug Hans havde forstået at vælge gode og dygtige hjælpere, og *Hansborgregistranterne* viser i fortrinlig grad, hvor dygtigt og effektivt et kancelli han rådede over. Hvad administration af kirke- og skolesager angår, var hans højre hånd den sønderjyske teolog *Jørgen Boie* (*Georg Boethius*), søn af *Sønder Vilstrup-præsten Lorents Boie*. Efter studier i *Wittenberg* var *Boie* fra 1540—1548 *professor pædagogicus* ved universitetet i *København*, hvorefter han blev slotspræst hos hertug Hans (og præst for *Sdr. Vilstrup*), indtil han i 1560 blev provst. Som universitetskolleger havde han bl. a. haft *Peder Palladius* og *Niels Hemming-*

HERTUG HANS DEN ÆLDRE (efter voksmedaillon i Staatliches Historisches Museum i Dresden). Indskriften lyder: *D(ei) G(ratia) Joha(n) Se(nior) Her(es) Nor(vegiae) Sles(vegiae) Hol(satia) etc D(ux)*.

sen. Om han ikke i sjældne evner eller åndelig storhed kommer op på siden af disse to berømteder, bør det dog fremhæves stærkt, at hertug Hans valgte til hofpræst og provst en indfødt sønderjyde, der både i tyske og danske reformatorers kreds havde forstået at gøre sig gældende. De senere provster er tyskere omtrent uden undtagelser. Boies største administrative indsats er samlet i et register over kirkernes ejendomme og rettigheder fra 1564 „Einbericht vnde der kerken jährlichen jnkumpst sambt densulvigen registern düsser Prawesty, Barrezüssel genant“ — som det hedder på plattysk, der var Boies embedssprog, selvom hans modersmål formodentlig var dansk. På grundlag heraf og fra

personligt kendskab til forholdene, som sikkert i høj grad er blevet drøftet mundtligt mellem hertugen og hans hofpræst, har hertug Hans omsider gjort alvor af beslutningen om at grundlægge en ny trivialskole i Haderslev. Gennemgangen af kirkernes økonomi havde overtydet ham om, at disse „Gottlob“ var tilstrækkelig rige til at udrede den sum, der skønnedes nødvendig, nemlig 6000 mark. Fundatsen, som vi skal bringe i sin helhed med oversættelse, er utvivlsomt fremgået af en grundig drøftelse mellem hertugen og Jørgen Boie. Den endelige udformning har Boie formodentlig det egentlige ansvar for. Om han har haft forbilleder som f. eks. Herlufsholms fundats fra 1565, udarbejdet af Niels Hemmingsen, vides ikke, men der er ikke ringe lighed at spore. Fundatsen kan opfattes som et typisk udtryk for tidens syn på skolens opgave og mål: *pietas eloquens et elegans* ɔ: at gøre de unge til fromme lutheranere med solidt kendskab til latin. Den sachsiske skoleordning har naturligvis helt igennem haft grundlæggende betydning for alle danske latinskoler fra reformationsårhundredet.

Oprettelsen af skolen skete den 6. februar 1567, da hertug Hans i Løgumkloster underskrev fundationsdokumentet, der nu opbevares i Landsarkivet i Åbenrå. Vi bringer herefter en oversættelse, mens den plattyske tekst optrykkes i noterne som tillæg:¹⁵

Vi, Hans, af Guds nåde, arving til Norge,¹⁶ hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst, bringer herved til almindelig kundskab,

at, såsom der næsten allevegne, men ganske særlig her i dette vort område, hvor det danske sprog er i almindelig brug, hersker stor mangel og savn på lærde mænd,

og såsom sådant i fremtiden så meget mere bør forebygges, som det ellers til sidst vil blive vanskeligt på tilbørlig vis at sørge for kirkers og skolers tarv — det har nemlig vist sig, at der kun er få mennesker, som vil holde deres børn til lærdom, og at en del mennesker også afskrækkes og afholdes derfra af fattigdom, som bevirker, at de ikke kan sende deres børn fra sig, hvorved der tilsidst voldes stor foragt og forsømmelse overfor det guddommelige ord og navn, ja, Guds evige vrede og unåde, „hvilket Gud den almægtige til evig tid nådig forbyde“ — har vi i over-

ensstemmelse her med nådigt betænkt og overvejet i vort sind, hvorledes der i tide kan foretages noget imod en sådan ond tingenes tilstand.

Vi har nemlig gjort os det klart, at en god velindrettet skole, som denne egn hidtil har måttet savne, vil være højst fornøden, for at drengene flittigt og vel kan blive opdraget og undervist i gudsfrygt og gode kundskaber. Men angående skolens forhold i Haderslev har vor undersøgelse givet det resultat, at skolen er næsten for intet at regne¹⁷ og heller ikke er forsynet med sådant underhold og indkomst, at lærde folk deraf kan ernæres, medens vi på den anden side er nået til sikker erfaring for og delvis ved selvsyn har konstateret, at kirkerne i vort provsti Haderslev, Gud ske lov, er i god byggestand, såvidt det med rimelighed kan kræves, og vel vedligeholdte, og at der alligevel forefindes et temmelig godt pengeforråd ved kirkerne, så at der ud over, hvad der kræves til kirkernes behov, yderligere er penge til overs. For nu at forbedre og at afhjælpe ovenomtalte mangel og savn ved oprettelse af en god trivialskole¹⁸ med ansættelse af de dertil hørende lærde folk, har vi da, for at der nu kan blive gjort noget for børn af præsterne og af de mennesker, der bor i amtet, og som ellers ikke ved, hvorhen de skal sende deres børn, og for at de derved kan lokkes og føle sig foranlediget til at holde deres børn til studeringer, givet vor værdige provst, hr. magister Jørgen Boye,¹⁹ nådig befaling til fra alle kirker i omtalte Haderslev provsti, hvor en god formue er tilstede, hvoraf der efter hver enkelt kirkes evne kan ydes bidrag, at tilvejebringe en sum på op til 6000 mark lybsk samt at sætte denne sum på årlig rente, hvilket også er sket. Disse 6000 mark lybsk hovedsum og den deraf flydende rente ønsker vi tillige med, hvad den tidligere skole fra gammel tid har oppebåret,²⁰ til evig tid anvendt og givet til oprettelse og drift af en ny trivialskole i vor by Haderslev.

Vi grundlægger og stifter i overensstemmelse hermed en sådan skole, først og fremmest til ære for den almægtige og til fremme for hans goddommelige ord, for at hans hellige evangeliums saliggørende ord for vore efterkommere må blive til nytte, gavn og velfærd for vort hele fædreland²¹ og dets indbyggere og bestå til evig tid for os, vore arvinger og vor efterslægt.

Vi bestemmer da herved i kraft af dette dokument, at der i denne

skole altid skal findes og være fem præceptores (lærere) og fem beskikkede *distinctae classes*, i hvilke hver præceptor flittigt skal undervise og belære de ham deputerede (tildelte) elever. Førstepræceptoren skal være *rector*, en magister artium, promoveret ved et højpriseligt universitet, hvem ledelsen af hele skolen skal være pålagt, og hans årlige løn skal være 150 mark lybsk. Men andenpræceptor, *conrectoren*,²² skal også være en promoveret magister artium eller iøvrigt en fin lærd (vel-lærd) mand, der forstår at omgås med børn og skoler; han skal underholdes med 100 mark lybsk årlig. Den tredje skal være *cantor* og undervise i og indøve musik, og hvad der iøvrigt bliver ham befalet, og tillige stå for koret og gå med børnene foran lig sammen med de to locater, hvorhen han bliver krævet; hans løn skal årlig være 70 mark lybsk. De to sidste skal være *locater* eller *collaboratores* og være rectoren lydige i, hvad han befaler dem at læse, og deres løn skal for hver være 50 mark lybsk. I rectors fravær skal alting være conrectoren befalet. Og disse fem præceptores skal, så længe de er i tjeneste, forsørges med frit logi²³ eller beboelse. Hvad hver enkelt præceptor skal læse af lektioner til enhver tid, skal altid ske på rectors befaling med provstens råd og samtykke, og disse skal bedømme drengenes anlæg og fremskridt og tilrettelægge lektionerne derefter, men fremfor alt holde børnene til guds frygt og opdrage dem dertil.

Fordi vi som anført på vort bud fra landsbykirkerne i vort provsti Haderslev har tilvejebragt de penge, hvormed vi har grundlagt denne skole, ønsker vi, sådan som det i sig selv er billigt og ret, at børn af disse kirkers velfortjente præster og børn af bønder fra disse sogne fremfor andre fromme skal have fortrinsret til denne vor skole og nyde denne begunstigelse, så at de kan lære noget og blive til nytte for deres fædreland, og for at de ovennævnte præster og godtfolk i by og på land²⁴ og også andre uformuende skal være så meget mere tilbøjelige og villige til at sende deres børn i skole, er det vort ønske, at det skal være vore nuværende og kommende provster nådigst pålagt og befalet, at de skal hjælpe disse elever (børn af præster og lægfolk), som bliver anset for egnede og delige, til degnestillingerne i landsbyerne i omtalte provsti fremfor andre elever, for at de såmeget bedre kan have deres underhold, mens de går i skolen, og studere i overensstemmelse

*Det hertugelige våben. Nærmere omtale og drøftelse af det
i H.-S. 1964, s. 5—8.*

med ordinansen herom. Derfor skal fra denne dag intet degnekald i to miles afstand fra denne by forlenes og gives til nogen andre end elever fra denne skole. Vi ønsker også, at elever, som har besøgt denne skole og studeret så meget og bragt det så vidt, at de bliver kendt dygtige til kirke- og skoleembeder, frem for andre skal forfremmes (promoveres) og befordres til tjeneste i vort provsti og område.²⁵

For at denne skole, som vi har grundlagt, kan få en så meget lykkeligere fremgang, er det vor vilje, at denne og dens præceptorer²⁶ skal stå

under vor nådige beskyttelse og nyde vor nåde på den måde, at de med samt deres disciple i lighed med de gejstlige i dette fyrstendømme skal kunne benytte og nyde deres privilegier uden skade eller hindring fra nogen.

Og ihvorvel vi i alle måder har reserveret og forbeholdt os selv højeste patronatsret for denne skole, har vi alligevel forordnet, at fire *conservatores* til alle tider skal være skolens beskyttere og opretholdere og tage vare på, at alle ting i dens indretning, hvad angår medlemmer og pårørende, lærere og disciple,²⁷ samt tilhørende huse med de givne privilegier og friheder må blive holdt urokkeligt vedlige og blive uhindret bestående, og skal vi, vore arvinger og efterkommere da også til enhver tid yde disse konservatorer vor nådige hjælpende hånd, så ofte nødvendighed kræver det. Blandt disse fire konservatorer skal provsten altid være den åndelige dommer, der sammen med rector skal bestemme og fordele lektionerne. Den anden skal være den fornemste kirkeherre eller pastor i vort provsti Haderslev, hvem de andre konservatorer anerkender som dygtig og egnet dertil, og som det påhviler dem at vælge; han skal have særligt tilsyn med, at børn af fattige præster og lægfolk bliver sendt til denne skole og ikke bliver udelukkede derfra. Den tredje skal udpeges af vort kancelli, en studeret mand, der til enhver tid ved hove og andet steds om fornødent så meget bedre vil kunne fremme og forelægge det pågældende tilfælde. Den fjerde konservator skal til enhver tid være den fornemste borgmester²⁸ i vor by Haderslev. Han skal stedse give agt på, at denne vor stiftelse til ære for den almægtige og til fremme for det nævnte formål må nyde beskyttelse, og se til, at intet ved den bliver hindret af byens indbyggere.

Og skulle én eller flere konservatorer ikke være tilstede ved en lejlighed, hvor det er påkrævet, skal ikke desto mindre de øvrige tilstedeværende have magt og myndighed til at bestemme, hvad situationen og det almindelige tarv vil kræve, således at derved intet bliver forsømt ved forsinkelse. De tilforordnede konservatorer skal også, når forholdene medfører det, have magt til at straffe, suspendere og afsætte præceptorerne og skoletjenerne, når der foreligger en klar og tilstrækkelig årsag, og atter ansætte²⁹ andre i deres sted, dog med vor eller vore ar-

vingers nådige viden og vilje. Vi vil også have, at de beskikkede konservatorer én eller to gange månedlig eller i hvert fald aldeles bestemt provsten samt byens pastor og kapellan skal besøge skolen lørdag eftermiddag og tilse, at alt går rigtigt og vel til i skolen, at lærerne passer deres embede med flid, og at drengene lærer noget.

Og hermed forbyder vi alle vinkelskoler,³⁰ hvorved denne trivialskole kunne blive svækket og hæmmet, og vi pålægger vore konservatorer til enhver tid at afskaffe dem, men en tysk regne- og skriveskole har vi tilsagt vor nådige gunst og tilladt.

Hvad angår eleverne (i trivialskolen) er det vor vilje, at børn af fattigfolk, som er ude af stand til at betale skolepengene, og hvad der sømmer sig som indgangspenge (*pro introitu*), skal være fri og intet give, men undervises gratis for Guds skyld.

De øvrige, som skal betale, skal som indgangspenge betale seks skilling lybsk og derefter hvert halvår fire skilling, og hver betalende elev skal om vinteren give et læs træ til skolen.

Disse skolepenge og hvad der kommer ind *pro introitu*, skal tilkomme rector og conrector. Derimod skal liggpenge tilfalde cantoren og de to locater alene. Iøvrigt skal konservatorerne videre bestemme og skønne over, hvordan sådant til enhver tid skal fordeles efter lejlighed. Og hvad nu sluttelig angår lærernes lønning fra de forskellige sider (hvorfra den ydes), skal konservatorerne sørge for, at den skaffes dem til rette tid, og de skal af de fastsatte indtægter drage omsorg for, at skolen og lærernes boliger og lejligheder bliver vedligeholdt.

Og for også at skaffe lærerne egnede boliger har vi blandt andet til rector's brug bestemt, at den gamle lektur, der ligger mellem apoteket og Georg Schneiders hus med tilhørende gård, så langt og så bredt den er afgrænset med sin gamle frihed (for ydelser), arvelig og til evig tid skal være dertil skænket og givet, hvori der heller ikke må ske noget indgreb eller hindring.

Hvad der nu ellers videre skal ydes til lykkelig fremgang og forbedring af denne trivialskole, og hvad dens tarv til enhver tid vil fordre, lader vi stå hen til de fire konservatorers og rector's skøn og til deres sans for, hvad der sømmer sig. Det er iøvrigt vor vilje, at denne forordning i

alle punkter og i hele sit indhold må blive fuldt ud efterlevet og efterfulgt, såfremt man ønsker at undgå vor svare unåde. Hermed være vor alvorlige, uomstødelige vilje tilkendegivet.

Til kundgørelse og til fast overholdelse af dette i fremtiden har vi som forpligtelse for os, vore arvinger og efterkommere ladet vort fyrstelige segl hænge herunder og underskrevet med vor egen hånd. Actum på vort kloster Løgumkloster anno Domini femten hundrede syv og treds.

Hans, hertug til Slesvig og Holsten
(skrevet med egen hånd).

III

SKOLEHUSET

Den ældste latinskole på kirkepladsen

1567—1627

I slutningen af fundatsen får vi altså at vide, at rektor skal bo i den gamle lektur eller den gamle skole. Jeg anser disse to betegnelser for identiske. Der er altså tale om den gamle kapitelskole³¹ (nu Apotekergade 11, hvor fundamenterne eksisterer endnu), der ved *Jacob Horstmanns* udnævnelse til lektor 1465 også benyttedes som lektur, d. v. s. auditorium for unge gejstlige, der forberedtes til præstegerning i den katolske kirke. Lektoren fik også bolig i dette skolehus.

Da lektor Johannes Alberdes i 1522 gik over til Luthers lære og giftede sig, blev han boende i lekturen, som hans svigersøn Anton Keiser flyttede ind i ved sin udnævnelse til provst 1537 mod at erlægge 300 mark til hertug Christian. Efter arvestridigheder med sin kones familie fik Keiser sin ret til huset stadfæstet i 1548. Ved Keisers død i 1553 er huset åbenbart påny vendt tilbage til hertug Hans den Ældres eje.

Latinskolen i sin daværende beskedne form havde sandsynligvis stadig til huse der, idet Weidensee og Wendt formodentlig har haft brug for større lokaler, når de skulle undervise egnens præster med flere i den nye lære. De måtte derfor benytte Slesvig-biskoppens gård, en an-

selig grundmuret bygning, der på Braunius' kort over Haderslev fra 1585 kaldes *schola*. Den bolig, der anvises skolens første rektor, *Bock*, i 1567, er altså den tidligere latinskole, lektur (i Anton Keisers tid) og provsteresidens, og den bliver nu *rektorat* indtil 1799.

Har der hersket nogen tvivl vedrørende stedet, hvor den middelalderlige latinskole har ligget, er der absolut ingen tvivl om det sted, hertug Hans havde bestemt til den ny trivialscole. Allerede den 26. januar 1567 beder han nemlig sin sekretær *Boldigh*, der forøvrigt fra 1567 til sin død 1572 også var borgmester, om at forhandle om køb af et hus lige nord for kirken, tilhørende „vor undersåt“ *Gregers Paulsen*.³² Så snart forhandlingerne herom var afsluttede, kunne byggeriet påbegyndes, og allerede 17. januar, altså en halv snes dage før dette brev, havde hertugen givet befaling til, at der skulle skaffes kampesten (*veltsteine*), et læs fra hvert sogn i provstiet at levere på Vor Frue kirkegård i Haderslev. Kalk og sten skal også købes „jn Fuhnen und bey Assens“.

Når Gregers Paulsens hus blev valgt, må det have været beliggenheden og grundens størrelse, der har tiltalt hertugen. Det var af afgørende betydning, at skolen lå så tæt op ad kirken som muligt, fordi eleverne to gange daglig vandrede over i kirken til tidebønner og desuden assisterede ved kirkelige handlinger. Det siges også, at hertugen fandt pladsforholdene, hvor den gamle skole (altså „die alte lektur“) lå, for trange til sin ny latinskole. Det stemmer udmærket med at opfatte den gamle lektur som „den forrige latinskole“, da grunden Apotekergade 11 er ret snæver. For os at se er pladsen, der blev valgt i Smedegade, ikke just overvældende stor, men selve kirkepladsen benyttedes som legeplads, skønt den tillige var begravelsesplads for de borgere, der ikke var fornemme eller rige nok til at få deres gravplads inde i kirken. Det næstfornemste var så at blive begravet så tæt op ad kirkens mure som muligt, selv om man fik sit gravsted i tagdryppet fra kirken. Ved restaureringen af domkirken, der afsluttedes i 1951, fandt man en gravsten over locaten *Simon Dal* (1616—1654) fra Hoptrup umiddelbart op mod kirkemuren. Denne ligsten står nu inde i kirkens nordfløj. At der var legeplads på kirkegården, lod ikke til at genere nogen.³³ At der derimod var for meget roderi derinde efter svin, der gik løse, gav en enkelt gang anledning til påtale.

Formodentlig har der været ført en del forhandlinger allerede i 1566 om skolebyggeriet. Når det siges,³¹ at skolen blev taget i brug i oktober 1567, ja endog i påsken 1567, må man undre sig over tempoet. *Emilie Andersen* er mere forsigtig, når hun siger, at skolen må have været færdigbygget, før provst Jørgen Boies død i 1569. På dette tidspunkt havde provsten sammen med borgmesteren modtaget fra kirkerne i Haderslev og Tørring provstier de 1456 daler 28 skilling, der var brugt til bygning af den nye skole og reparation af den gamle lektur, og ligeledes de 6000 mark, der skulle være skolens kapital; Boies enke fik i 1571 kvittering for, at provsten havde udbetalt byggesummen og anbragt de 6000 mark på rente.

Hvem der har været bygmester, vides ikke, lige så lidt som vi kender noget videre til skolehusets dimensioner eller indretning. Det var på den tid ikke usædvanligt, at alle skolens klasser på samme tid undervistes i ét lokale, altså at de fire yngste klasser var anbragt i hver sit hjørne af et stort rum, fra hvilket en lille mur med et slags tremmeværk adskilte mesterlektien, rektors egen klasse. Dette var nærmest af prestigemæssige grunde, og rektor kunne så, når han underviste sin klasse, samtidig overvåge, at alt gik, som det skulle, og blandt andet gribe ind, hvis én af hørerne var for hård til at afstraffe sine elever. Der fortælles fra datidens skoler frygtelige historier om hørere, der om vinteren, når de underviste på deres kamre, bankede og mishandlede de stakkels elever. Den samme indretning med hele skolen samlet i et stort rum genfindes alle vegne på den tid og bevares endog meget længe. I Kolding var der, selv efter en ombygning af skolehuset i 1732, et rum, der kaldtes „skolen“, til de tre laveste lektier, mens mesterlektien havde sit eget lokale, der var ca. 11 gange 5 alen. Hver af lektierne måtte derimod nøjes med en gulvflade på ca. 4 gange 7 alen. Først efter 1816 opfyldtes i Kolding kravet om mindst fire fuldstændig adskilte og velopvarmede klasseværelser. I Ålborg talte man om „den ydre skole“ med fire lektier i et stort rum og „den indre skole“ bestemt til mesterlektien. Omkring 1550 hører vi om meget store elevtal, 600 og 800, i Ribe og Roskilde f. eks. De må være stærkt overdrevne at dømme efter de oplysninger, vi har om lokalernes størrelse; men man tog ikke i betænkning at stuve over-

ordentlig mange børn sammen i klasseværelserne. Skolehygiejne var et ukendt begreb.

Som det dengang var almindeligt, skulle skolehuset også give bolig til nogle af lærerne, og der var i skolen i Smedegade ovenpå beregnet bolig bl. a. til de to *locati*, fjerde- og femtelæreren, der nok måtte nøjes med et primitivt kammer hver.

Imidlertid gik der kun 60 år, før den voldsomme brand, der hærgede Frue kirke under krigsurolighederne i 1627, foruden at ødelægge to fag af selve kirken og forårsage det svære tårns sammenstyrtning, også rasede den gamle lektur og skolen i den grad, at de måtte bygges om fra grunden. Ret hurtigt genrejstes den ødelagte skole, allerede i 1637, mens lekturen og kirken først var færdigbyggede i 1650. Det var Christian IV's tilknytning til Haderslev, hvor han ofte opholdt sig, der kom til udtryk ved den gave på 1000 rdl., han ydede til skolens genrejsning. I de mellemliggende år havde undervisningen været henlagt til en sal i Ahlefeldt'ernes hus på Klosteret („Ahlefelders Hof in der Klosterstratten“, også kaldet „Papenstratten“). Om skolebygning no. 2 på kirkepladsen ved vi ikke stort mere end om no. 1. *Rhode*, og efter ham *Lautrup*, omtaler, at den havde den urimelige indretning, at der kun var ét stort klasseværelse til fem klasser, som var adskilt fra hverandre ved transportable gittervægge, der kunne fjernes ved festlige lejligheder. *Lautrup* siger til sidst: „Hvorledes opmærksomheden under undervisningen har kunnet fastholdes på trods af dette, er ubegribeligt, selvom vi også vil antage, at elever i gamle dage har været *demüthiger* (mere ydmyge) end i nyere tid!“

Det siger sig selv, at der må have været et slemt spektakel, hvis tre-fire hold samtidig fremsagde hver sin udenadlærte lektie. I mesterlektion var man ingenlunde i fred, da adskillelsen mellem den og den øvrige skole som nævnt ofte var mere af prestigemæssig end af praktisk karakter og udgjordes af en halvmur med trætræmmen eller gitterværk foroven, så arrangementet får én til at tænke på en følboks.³⁵ At lærergeringen kan have været opslidende under sådanne lokaleforhold, er forståeligt; en betegnelse som *pestis cathedrae* om skolearbejdet må være brugt af en lærer med tyndslidte nerver, der har følt lede ved det hele.

Den anden skolebygning, hvori hertug Hans' latinskele residerede, holdt i næsten 100 år. Bygning no. 3 blev brugt fra 1734 til 1854, og den, vi nu inden så længe skal forlade, får en brugstid på 113 år. Man fristes til at stille spørgsmålet: er der mening i at bygge for mere end 100 år frem i tiden? Kan man bygge så godt og så fremsynet, at efterkommere i fjerde-femte led kan føle sig tilfredse?

IV

SKOLENS ØKONOMI

1567—1655

De pengemidler, der var til rådighed for Hertug Hans' particularskole eller trivialskele, var, foruden den sum på 6000 mark, der blev udredt af kirkerne i Haderslev og Tørring provstier, visse kapitaler, der var tillagt den tidligere bestående latinskele. Ved reformationen var der på forskellig måde gået svind i dem, og det er svært at få klarhed over, hvor stort et beløb, der hentydes til, når der i fundatsen tales om, hvad den tidligere skole fra gammel tid har haft at oppebære i kontante midler (*was die vorige schule von alters her zu boren gehapt*). Det er måske disse penge + 2000 mark, som hertugen havde stående på rente hos *Melchior Rantzau* på Tovskov, som i 1571 ved det åbne brev af 17. maj yderligere tillægges skolen for at forbedre lærerlønningerne. I 1574 forøges præstelønningerne ligeledes ved, at hertugen udsætter ny kapital i Rantzaus gods. Efter fundatsen beløber samtlige lærerlønninger sig til ialt 420 mark, men renten af de 6000 mark, der udgjorde den af kirkerne indbetalte kapital, var ialt 360 mark. Differencen er altså 60 mark, hvad der svarer til en kapital på 1000 mark. Da den i 1533 omtalte skole havde en rektor og en lokat, der fik løntillæg og fri bespisning på hertugens slot, stemmer dette godt nok med, at der på den tid var en skolekapital på 1000 mark. Rektorens løn i 1533 var nemlig 40 og lokatens 10 mark. *G. F. Clausen*³⁰ nævner en kapital på 1100 mark, som i 1479 af *Benedict von Ahlefelds* enke på Tørring var

skænket skolen. Renterne af denne kapital var af Christian I blevet anvist byens kasse til udbetaling. Fra 1571 blev lærerlønningerne altså forbedrede, idet hertugen allerede fire år efter grundlæggelsen havde forstået, at hvis hans ny skole skulle have de gode lærerkræfter, han havde tænkt sig, måtte de lønnes anstændigt. Rektors løn kom derved fra 1571 op på 200 mark, konrektors på 150, kantors på 100 og de to yngste lærere steg fra 50 til henholdsvis 80 og 70. Forhøjelserne var nødvendige på grund af de stærkt stigende leveomkostninger i slutningen af 16. århundrede, og det siges officielt om lærernes løn, at „Ir unterhalt war fast geringschätzig“, d: deres løn var næsten for intet at regne. Da præstelønningerne var betydelig højere,³⁷ forstår man, at skolens folk som regel var parat til at søge præsteembeder ved første ledighed.

Hertug Hans' vilje til at skabe en god økonomisk basis for skolens drift er åbenbar og prisværdig, og han kunne gå i graven med en god samvittighed og berømmes da også, som vi har set, blandt andet af Henrik Rantzau, for sin gavmildhed over for kirker og skoler. Men skolens økonomi gennem tiderne er et sørgeligt kapitel, fordi såvel en ulykkelig skæbne som også til visse tider en utilbørlig slet administration har virket nedbrydende. Ulykken er, at skolens midler bestod i pengekapital, der er mere udsat for forringelse end f. eks. jord eller grundejendom, hvad der gav Ribe og Viborg skoler en vis økonomisk modstandskraft, selv i sløje tider. Det er nævnt, at leveomkostningerne var stærkt stigende i skolens første tid, og forhøjelserne af lærerlønningerne i 1571 viste sig inden længe utilstrækkelige, men kongelig gunst hjalp på ny skolens anspændte økonomi, og snart oplevede lærere i Haderslev atter en forbedring i deres kår, idet oprettelsen af kommunitetet under Frederik II 1584 må betragtes som en betydelig, reel lønforhøjelse for lærerne, der ved dette fællesbord, *mensa regia* (kongens bord), sammen med de værdigst trængende fattige elever kunne mætte sig — og tilmed vederkvæge ånden ved at lede en latinsk disputerøvelse eller en udlægning på latin af et sted i skriften. Kommunitetets historie er fortalt andetsteds, men det er på sin plads her at nævne den rolle, som kommunitetet kom til at spille som en af grundpillerne i lærernes økonomi, ikke mindst da andre ressourcer svigtede, således som vi nu snart skal se. Efter datidens skik var skolens kapital blevet gjort frugtbar ved at lånes

ud; som regel skete et sådant udlån til privatpersoner mod den sædvanlige årsrente på 6 %. I første omgang havde skolens kapital (6000 mark eller 4500 rdlr.) været udlånt til byrådet i Flensborg; men i 1605 låntes kapitalen ud til en adelig dame *Sidsel Thott* i Skåne. Den originale obligation findes i skolens arkiv som et af de mest begrædelige minder over skolens økonomiske genvordigheder. Til trods for jomfru Thotts og fire gode adelsmænds egenhændige underskrifter og de vedhængte adelige segl på lånedokumentet fik skolen nemlig aldrig sine penge tilbage.

I dokumentet nævnes en femte kaudionist *Steen Maltesen*, men han har ikke underskrevet. Hans segl har vistnok været i skriverens besiddelse, da dokumentet udfærdigedes og blev gjort klar til underskrift. Da så Maltesen af én eller anden grund ikke har underskrevet, har man strøget præget i seglet ud, formodentlig ved at sætte en våd tommelfinger i lakken, inden den var helt størknet. I alle tilfælde er der i stedet for et smukt adeligt våben blot et fingeraftryk at se.¹⁸

I jomfru Thotts levetid blev renterne godt nok betalt gennem *Jacob Dreyer* i København. I 1622 overtog hendes broder og arving *Tage Andersen Thott* forpligtelsen overfor skolen, og alt gik godt, indtil hans godser i Skåne blev taget af svenskerne. Han døde forøvrigt kort efter, i 1644, og der er næppe grund til at bebrejde hverken *Sidsel* eller *Tage Thott* noget som helst. Derimod må vor uvilje nødvendigvis ramme kaudionisterne eller disses efterkommere, hvis opførsel i sagen forekommer at være ussel. På lånedokumentet havde *Christian Barnekow*, *Hans Lindenow*, *Tage Krabbe* og *Holger Ulfstand* „for oss och alle woris Erffningh och med worriss Signeter forseget och bekrefftigt“ deres kaudion. Men da forpligtelsen blev gjort gældende, stillede samtlige kaudionisters efterkommere sig fuldkommen afvisende og slap godt fra den proces, der fra skolens side rejstes mod dem.

For lærerne ved skolen havde det selvsagt været en katastrofe, at renterne udeblev i årene 1644 og 1645. De måtte klare sig ved først at bruge, hvad de havde, og så fægte sig frem ved lån og kredit i håb om, at sagen ville ordne sig. Først 12. april 1646 indgav konservatorerne, amtmand *Ditlev Reventlow*, provst *Schmidt von Eisenberg* og borgmester *Johannes Tanck*, klage til kongen med bøn om, at han ville hjælpe sko-

len til dens ret. De understreger, at „skolekollegernes yderste armod og elevernes undergang og fordærv må hindres“. Et helt år gik, før kongen lod høre fra sig, og man forstår vanskeligt, hvordan skolepersonerne fristede livet. Kongens svar var ingen afgørelse af lånespørgsmålet, men en foreløbig ordning gående ud på, at der skulle skaffes lærerne en vis erstatning ved, at man tillagde dem stipendierne af det af hertug Hans i 1564 indstiftede legat og en del af kommunitetets indtægter. Denne ordning ramte de fattige skoleelever, der ellers nød godt af disse privilegier, men der ræsonneredes som følger, at det var trods alt vigtigst at holde liv i lærerne! Så måtte eleverne prøve på at overleve, så godt det var dem muligt.³⁹

Man undres over at se Christian IV så let tilsidesætte bestemmelserne i sin fars donation fra 1584 (kommunitetet). Men lærerne var virkelig i nød, (c: „in grosser noht und armseligkeit gerathen“), og den kongelige kasse var tom. Der var jo da også kun tale om en rent foreløbig ordning, indtil sagen vedrørende den tabte kapital var blevet undersøgt og pådømt, idet skolens *provisorer*, d. v. s. konservatorer, havde ladet „*Holger Ulfstands* til Vordingborg hans og dessens samtlige Arffninger“ stævne for kongens retterting. Samtidig indstævnedes de øvrige kautionisters rette og sande arvinger, ja endog *Steen Maltesens* til Holmgård, om hvem det dog gjaldt, at han nok var nævnt som kautionist i originalobligationen, men at han ikke var blandt underskriverne. De indstævnedes skulle give møde på næste herredag, 4. maj 1647 i København. Kongen førte selv forsædet, omgivet af kansleren *Christian Thomassen* til Stougård, rigsmarsken *Anders Bille* til Damsbo, *Christoffer Urne* til Asmark, *Hannibal Sehested* til Nøragergård, statholder over Norge, *Mogens Kaas* til Støvringgård, *Tage Thott Ottesen* til Eriksholm, *Christoffer Ulfeld* til Svenstrup, *Gregers Krabbe* til Thorstedlund, *Iver Vind* til Torpegård, *Jørgen Brahe* til Hvedholm og *Niels Trolle* til Trolleholm.

Som befuldmægtiget repræsentant for Haderslev skoles konservatorer var beskikket „Oss elskelig, hæderlig og højlærde mester *Jens Rauffnn*, rektor sammesteds“. Jens Ravn var indfødt haderslever, søn af en tidligere kantor, der ligesom han selv var gammel elev fra skolen. Det var for en gangs skyld en rektor, der kunne tale og skrive dansk, oven i købet så det havde fynd, og det er nok værd at læse hans forskellige ind-

læg i sagen, sådan som vi har dem bevaret med hans egen særprægede håndskrift. Jens Ravn mestrer den gængse juridiske stil, og man mærker tydeligt, hvor stærkt han er engageret i sagen. Udtryk som „di Arme Schoel-Colleger med Hustru oc Børn ere i største Nød og Armod geraden“ og „den Kongl. oc Fürstl. Schoel maa ynckeligen oc Elendigen undergaa oc ødeleggis“ viser tydeligt sagens alvor, hvorfor han håber og tror, at kongen „oc di høy Edle Velbyrdige Herrer som aff God forordnet ere att vere pupillorum Patroni og forsvarere . . . uden Viitlöftighed oss til Voris retfærdige Gield forhielper.“ Efter sin ret lange indledning kommer rektor endelig til sagen, nemlig at kræve *Niels Krabbe*,¹⁰ arving efter salig Tage Krabbe til Jordbjerg, dømt til at betale summen på 4500 rdl. med renter og rentes rente senest otte dage efter helligtrekongersdag 1648. Jens Ravns slutord er næsten truende „paa ded att andere lofflige Nationer maa sehe, høre oc finde, at mand her uden personers anseelse Guds Ehre vil forfremme, som fornemligen i Kirckers oc Schoelers Handheffvelse bestaer oc en huer vil lade Retten vederfahre, som udi Breffs oc Segels holdelse bestaer. Ded vil dend Rettferdigste Dommer Christus visseligen paa den store Dommedagh belønne.“ Men Niels Krabbe, der personlig fremførte sit skriftlige svar, hævdede, at pengene skulle have været opsagt til udbetaling et halvt år før forfaldsterminen, og at gældsrevet var forældet i henhold til den kgl. reces (af 1643), efter hvilken et gældsrev ikke måtte blive ældre end 20 år, mens Sidsel Thotts var to gange tyve år gammelt og ikke var blevet fornyet, så kautionisterne aldrig havde fået kendskab til deres forældres løfte. Gælden var Tage Andersen Thotts og hans søskendes¹¹ og ikke Sidsel Thotts. Ved hendes død gik gældsforpligtelsen over på salig Tage Thott og hans medarvinger. Det var konservatorernes fejl, at de i tyve år ikke havde foretaget sig noget som helst. Mester Jens' påstand om, at disse ikke var blevet underrettet om deres oprindelige debtors død, kunne ikke være rigtig, da kun de første kvitteringer for rentepengene indeholdt Sidsel Thotts navn. Med andre ord: Niels Krabbe afviste kravene ved at skyde sig og de øvrige arvinger efter kautionisterne ind under Christian IV's reces af 1643, der faktisk bestemte, at et gældsrev blev ugyldigt ved ikke at blive fornyet indenfor en tyveårig periode. Konservatorerne skulle altså i 1622, ved jomfru Thotts død, have sørget for

at få udfærdiget et nyt gældsbreve, lydende på hendes arvinger. Jens Ravn var vist hurtig klar over, at han næppe kunne vente, at sagen skulle få et for ham gunstigt udfald overfor et dommerkollegium, som bestod af Niels Krabbes standsfæller. På et grundlag, som må synes i højeste grad omtvisteligt, frifandtes da også Krabbe (og de øvrige kautionisters arvinger).⁴² Inden dommen faldt, havde Mester Jens haft lejlighed til at give et gensvar, som også er opbevaret i skolens arkiv. Det væsentligste i dette indlæg er følgende: Hvad opsigelsen angår, kan Niels Krabbe i hvert fald ikke beklage sig, da den nu fremsættes med ¾ års varsel til helligtrekonger 1648. Derefter fortsætter magister Jens Ravn med at bede kongen betænke, hvor uretfærdigt Haderslevlærerne var blevet behandlet, idet de i fire år havde måttet undvære deres løn, så skolen var lige ved at blive helt ødelagt, noget som end ikke er blevet hørt hos tyrker, hedninger eller jøder! Hvad recessen angik, var den aldrig blevet publiceret i Slesvig, og det hedder billigen *ubi non est lex, ibi nulla legis transgressio* (∴ hvor ingen lov er, er der ingen overtrædelse af loven). Ved en bestemt lejlighed havde borgere fra Svabsted prøvet at nyde gavn af recessens arvebestemmelser, men da var dette blevet afslået på Haderslevhus med det svar, at recessen ingen gyldighed havde for Slesvig. Det er da ubilligt, at recessen nu skal bruges imod skolen, og endelig er at bemærke, at ved recessen gøres alle gældsbreve, som er ældre end 20 år, døde og magtesløse, med mindre de i tide er fornyede. Men i den rette original med kongens egenhændige underskrift står: alle breve beregnet fra anno 1606. Haderslev skoles gælds-brev er fra 1605, og det hedder jo *Lex non punit in præteritum* (loven straffer ikke i fortid).

Endelig fremhæves det af rektor, at der i den omtalte reces udtrykkelig er gjort en undtagelse med hensyn til gældsbreve, som tilforn er udstedt til kirker, skoler, fattige eller anden stedseverende brug. Som slut-salut affyres følgende: „Hvorledes vil fremtidig nogen anden nation kunne indlade sig i forhandlinger med dette rige, hvis sådanne ukasse-rede, forseglede, adelige breve ikke skal have gyldighed?“⁴³

Disse argumenter må have haft en ubehagelig klang i kongens og de adelige herrers øren, og når skolen tabte sin proces, er det i alle tilfælde ikke den djærve, klart talende rektors skyld. Processens hele forløb viser

tydeligt, hvordan adelens medlemmer forstod at dreje retten til egen fordel i en periode, da kongen, tynget af alder og modgang, ikke længere overfor denne mægtige stand kunne håndhæve retten med samme styrke og retfærdighedssans som tidligere, hvor han netop overfor adelen havde vist stor fasthed. For os at se er sagen meget beskæmmende for disse adelige herrer, der benytter gemene lovtrækkerkneb for at slippe for en ubehagelig kautionsforpligtelse. De savner helt den ædle offervilje, der ellers kendetegner mange af tidens adelige herrer, ikke mindst, når det gælder skoler. Tomhændet og skuffet har rektor Jens Ravn måttet rejse hjem til sin skole og sine kolleger, der nu måtte hutle sig gennem tilværelsen endnu i nogle år. Selv var Jens Ravn ikke værst stillet, da han foruden at være rektor var sognepræst til Moltrup og Bjerning siden 1644. Den derværende præst var nemlig blevet afsat på grund af „quindekrænkelse og kirketugts misbrug“. Ved Hansborgs ødelæggelse under Svenskekrigen i 1644 var rektors funktion som anden-slotspræst ophørt, og Ravn blev så som første rektor i Haderslev landsbypræst samtidig med, at han bestred rektoratet. Titlen som første slotspræst blev bibeholdt indtil 1688, men var forbundet med embedet som provst. Bortset fra rektor var lærerne altså yderst vanskeligt stillede, efter at skolens kapital var gået tabt. Der blev imidlertid gjort forsøg på at få sagen rejst påny. I 1648 blev den optaget af en landdag i Kiel, og stænderne gav en erklæring om, at recessen, som var blevet lagt til grund for Niels Krabbes frifindelse på herredagen i København i 1647, umulig kunne udnyttes til skade for Haderslev skole; men i København ville man ikke ændre kendelsen. Kort før sin død havde Christian IV til en vis grad tilkendegivet sin dårlige samvittighed i en personlig formet, kortfattet skrivelse til konservatorerne.⁴¹ En ret nærliggende udvej til at hjælpe skolen som sådan var naturligvis at reducere antallet af lærere, hvorved der kunne blive lidt mere i årsindtægt til de tilbageblivende. Dette var faktisk superintendent *Stephan Klotz'* forslag, da han i 1649 visiterede skolen for at sætte sig ind i dens vanskeligheder. Det ville naturligvis være umenneskeligt at tage brødet, hvor ringe det end var, fra de fem lærere, der på dette tidspunkt var ansatte. Derimod kunne man undlade at udnævne ny ved vacancer. Fra 1661—1674 blev kollegiet i overensstemmelse hermed reduceret til tre medlemmer. Skrive-

og regnemesteren, der en tid havde figureret som 3. lokat, ofte betegnet *arithmeticus*,⁴⁵ tæller fra 1649 ikke længere med blandt latinskolens lærere, således at han fra dette tidspunkt ingen indtægter har fra latinskolen, men kun fra byen og fra sine elever. Når superintendenten har kunnet forsvare at gå ind for nedskæring af lærerantallet, hænger det sammen med nedgang i elevtallet. Skolens første strålende periode var faktisk afsluttet allerede omkring 1644, da Haderslevs storhedstid var omme. Krigen havde sat punktum for den blomstring, som hertug Hans' regeringstid havde indledet.

Mod slutningen af Christian IV's tid var skolens økonomiske stilling, som vi har set, altså i den sørgeligste forfatning. Kongens interesse for byen og skolen havde givet sig smukke udslag, bl. a. som nævnt ved skolens genopførelse i 1637, men i den sidste del af hans regeringstid havde han end ikke evnet at skaffe skolen dens ret. Derimod blev hans efterfølger, Danmarks lærdeste konge, Frederik III, som S. B. Thrige siger, skolens anden stifter ved at skaffe erstatning for den kapital, som hertug Hans havde ment at sikre skolen til evig tid. Hans udvej var i første omgang at forhøje tienderne i Haderslev amt sådan, at skolen fik tillagt en betydelig indtægt i form af de såkaldte *travepenge*. Forordningen af 30. maj 1649 ligger i skolens arkiv. Efter at det i denne er nævnt, hvor ulykkeligt det var gået med skolens kapital, bestemmes det, at der fremtidig af kirkerne skal ydes 1 skilling til skolen for hver 10, der ydes til præsten af hver trave rug på 20 neg; af hver trave byg, hvoraf kirken får 8 skilling, ydes der fremtidig 9, så at der ligeledes kan tilfalde skolen 1 skilling pr. trave. Af hver trave havre, der ansættes til 4 skilling i tiende, skal der fremtidig ydes 5 skilling. Betalingen skal ske til Mortens aften, og kirkeværger og fogder skal overvåge, at betaling sker uden forsinkelse til skrivestuen, hvorfra provst og amtsskrivere videre fordeler tienden til skolens lærere mod behørig kvittering. Regnskabet skal årlig kontrolleres af amtmand og superintendent. Det pålægges præsterne under eds ansvar nøjagtigt at specificere størrelse og art af korntienden samt omgående at indlevere fortegnelserne til skriverstuen. Præsterne udsætter sig for afskedigelse, hvis de viser sig forsømmelige eller bliver grebet i urigtige opgivelser.⁴⁶

Denne forordning tilsigtede altså at skaffe lærerne et fremtidigt eks-

stensgrundlag, der forøvrigt hurtigt også skulle vise sig utilstrækkeligt. Men hvordan skulle man skaffe lærerne deres tilgodehavende for de seks år, i hvilke de ikke havde fået udbetalt den del af kontantlønnen, som normalt dækkedes af renterne fra de Thott'ske penge, altså skolens egentlige kapital på 4500 rdlr.? Trods Christian IV's nødordning *ad interim* af 18. marts 1647 havde de stakkels lærere endnu 1206 rdlr. til gode. For at skaffe dækning for dette beløb pålagde kongen amtmænd *Kay von Ahlefeldt* at sørge for, at bøder for ulovlig skovhugst blev anvendt hertil. Ulovlig skovhugst må have været drevet i stor stil, når bøderne herfor ventedes at andrage så stort et beløb. Det viste sig desværre, at der alligevel ikke var penge nok til at yde lærerne fuld erstatning, og derfor foreslog provst *Bonaventura Rehefeld*, sikkert på alle tre konservatorers vegne, at renterne af *Silvester Walters* legat¹⁷ skulle anvendes hertil. Dette forslag var formodentlig foranlediget af et af lærerne indsendt andragende om at blive hjulpet på denne måde. Da *Walters* legat efter sin fundats dels skulle komme kirken, dels skolen til gode, gik regeringen ikke med til provstens forslag for mere end for halvdelen af renteindtægten. Ordningen med travepengene viste sig som nævnt desværre også at være utilstrækkelig, og derfor havde man allerede i 1652 forhøjet den ene skilling, der skulle ydes pr. trave af kirketjenerne, til 1½ skilling. Således blev der omsider skaffet tilstrækkelige pengemidler til, at der kunne ydes retfærdighed til lærere og lærerenker, der havde hutlet sig igennem de seks „magre“ år, og som endnu i 1655 havde et tilgodehavende på 518 rdlr. Forøvrigt var begejstringen over indtægten fra travepengene ikke fri for at være iblandet nogen surhed. *Brauneiser* nævner i skoleprogrammet for 1828, hvor store besværligheder der var forbundet med disse naturalieydelser, både for leverandører og for modtagere. Det var på en måde en fordel, at travetienden fra 1761 blev omregnet i penge, men en sådan pengeafløsning betyder imidlertid som regel en værdiforringelse. I 1807 var værdien af travetienden således fire gange så stor som det beløb, hvormed den afregnedes til skolen. Stort set var lærernes kår efter 1652 sikret så nogenlunde. Hvordan havde de dog kunnet klare sig igennem i seks år uden at få deres løn? For moderne mennesker, for hvem tilværelsen er målt ud i kroner og ører efter tariffer, der hele tiden søges ajourført, og hvor et par må-

neders løntab i almindelighed vil føles som en katastrofe, melder dette spørgsmål sig omgående. I sit indlæg i processen om de Thott'ske penge nævner rektor Jens Ravn på herredagen i 1647, at de „fast forladte skolelignere“ i Haderslev var blevet hjulpet af gode mennesker på forskellig måde. De har formodentlig fået gaver og opnået lån og kreditydelser, og endelig havde lærerne fribolig og visse indtægter udover den faste løn (skolepenge, ligpenge, privatlektioner o. s. v.), men drøje år må det have været, tilmed da landet hærgedes under uhyggelige barbariske krigsuroligheder og af den frygtelige pest, særlig slemt omkring 1659, da blandt andet rektor *Nicolaus Gutbier* og tre af hans kolleger ved skolen blev ofre for denne sot, der mange steder i Nordslesvig havde katastrofale følger.

V

ELEVLEGATER, KOMMUNITETET,
STUDENTERLEGATER1. *Elevelegater*

EFTER at lærernes kår i al deres sørgelighed er blevet omtalt, vil vi nu se lidt på elevernes. Udover fundatsens ord om, at fattigfolks børn hverken skal betale *pro introitu* (indtrædelsespenge) eller skolepenge, og udover løbedegnprivilegiet, der fortrinsvis skal tildeles sønner af præster og „arme hausleute“ (læge godtfolk), er der i 1567 ikke større pengemidler til rådighed som hjælp til de fattige pøblinge. Ganske vist havde som nævnt biskop *Nicolaus Wulff* i Slesvig i 1430 skænket en sum bestemt „zu Brod für arme Kinder“. I 1454 havde sognepræsten i Klipleve givet en pengesum til skolen, og endelig var der ovenomtalte *Nicolaus Wulffs* gave fra 1473 på syv mark evig rente bestemt til de fattige skolarer, der deltager i den daglige kortjeneste. Men alt i alt var summen af disse gaver nok ikke særlig stor og var måske i tidens løb skrumpet ind, således at der i fundatsen med rette kan tales om, at hvad den forrige skole havde haft at oppebære af kontante midler var „fast geringschät-

zig“, så godt som intet at regne. Men alligevel må dette udtryk betyde, at der dog var visse beskedne legatmidler til rådighed. Det er nævnt, at tilgangen til latinskolerne var ringe umiddelbart efter reformationens indførelse, nu da gejstlig stand ikke længere bød på så store økonomiske fordele som i den katolske tid. Men fra reformatorenes side opfordredes gode kristne til endelig at lade deres børn studere, hvis de havde evner. Vi har allerede tidligere nævnt *Peder Palladius'* ord til forældrene om, at hvis de mærker, deres børn er lærenemme, så lærdommen løber i dem som brød (smeltet) smør, skal de endelig ikke bekymre sig, da der altid vil være gode kristelige mennesker, der vil tage sig af deres fattige børn! Palladius' optimisme hvilede på hans egne erfaringer, og hans appel såvel til forældre som til offervillige godfolk, der anså det for elementær kristenpligt at hjælpe fattige peblinge, forblev ikke uden resultat. Også på dette område blev reformationen ikke noget brud med tidligere skoletradition. Som noget nyt for reformationstiden må derimod nævnes en specielt dansk institution som løbedegnetjenesten, der blev nødvendig, da den katolske kirkes tjenere skulle afløses af langt færre gejstlige. Løbedegneprivilegiet er i mange henseender betydningsfuldt. Udgangspunktet må være mangelen på egnede personer til at undervise landsbyungdommen i den kristelige børnelærdom på grundlag af Luthers katekismus og til at varetage degnetjenesten i landsbykirkerne. I latinskolenes ældste klasser måtte der være emner, men det har til tider skortet både på autoritet og pædagogiske evner hos de unge latiner. Allerede Haderslev-ordinansen af 1528 nævner løbedegneinstitutionen (forøvrigt på et ret umotiveret sted) og taler om, at løbedegne skal betjene sognekirkerne ud i en mils afstand fra skolen; i fundatsen er denne radius blevet fordoblet, hvad der udvider privilegiet betydeligt. Det er klart, at denne ordning indebar mange ulemper og ikke just fremmede studeringerne, da de unge mennesker måtte forsømme latinskolen en del, men den gav mange peblinge deres underhold, og når de om mandagen vendte tilbage fra landsbyen, hvor de om lørdagen og søndagen havde katekiseret og fungeret som degne, var de ofte godt forsynede med fetalje og til tider med rede penge; men stillingen medførte også, at løbedegnene måtte være med ved begravelser og bryllupper. Ved begge

lejligheder kunne der af og til være rigeligt med mad og drikke, og løbedegnene kom ikke sjældent ud for opfordringer om at synge en vise eller fortælle en historie, der nok til tider lå udenfor de kirkelige rammer. Privilegiet var nogle steder så godt, at en pebling kunne se sin fordel ved at blive siddende mange år i mesterlektien, ja, der findes endog beretninger om løbedegne, der havde kone og børn, men altså stadig var skoleelever, mens derimod de yngste lærere i almindelighed var så dårligt lønnede og havde så ringe boligforhold, at enhver tanke om ægteskab var udelukket. I Haderslev ophævedes løbedegneinstitutionen i 1651, umiddelbart før latinskolen får et afgjort tysk præg. Løbedegne kendes ikke ved reformationsskolerne i Sachsen. Man var nu nået så vidt, at man ansatte sædedegne ude i landsbysognene. Når latinskolens elever efter 1655 fremtidig overhovedet ikke måtte tale dansk i timerne og altså kun hørte katekismus på højtysk og latin, var de ikke længere i stand til at bestride katekismusundervisningen ude i sognene. Ved ophævelsen af løbedegnetjenesten rammes disse unge altså føleligt, og der gives dem ingen kompensation. Om dette har haft følger i retning af nedsat elevtilgang, tør jeg dog ikke påstå. Fra Ribe fortsatte løbedegnene deres virksomhed lige indtil 1752, da Seem løbedegnekald bortfaldt. Ifølge *Bjørn Kornerup* kom de Ribe-latinere som løbedegne helt ud til Gørding og Rødding, henholdsvis 17 og 19 km fra skolen.⁴⁸

Fra „det hele i Haderslev bosatte fattige borgerskab“ fremkom der en kraftig protest, der søgte at forklare amtmænd Ahlefeldt, at deres børn i latinskolen blev meget ilde behandlet, når man fratog dem løbedegneprivilegiet. Dette var så meget mere urimeligt, som det var vanskeligt at få sædedegnekaldene besat. Det siges videre i skrivelsen, at dygtige latinskoleelever af deres løbedegneindtægter endog kunne støtte deres trængende forældre. Kun hvis sådanne gode bestemmelser stadig respekteres, vil skolen kunne få mange elever og opnå sin gamle blomstring.⁴⁹

Denne skrivelse overdriker nok i nogen grad, men giver da en forestilling om, at løbedegnebestillingen kunne kaste helt gode penge af sig.

Hvad de øvrige elever angår, har der under alle omstændigheder ikke været store midler til rådighed som elevunderstøttelser, da hertug Hans oprettede sin trivialskele. Men skoletiggeri var autoriseret og hjemlet ved Christian III's anden københavnske reces 1537 (og ved en forordning af 1587). De peblinge, der havde ret til at tigge, bar særlige hætter med „strudel“. Også peblingenes sang for godtfolks døre ved højtiderne havde holdt sig fra tidligere tid og var stadig et indbringende foretagende, som også talte med i kantors og lokaters „uvisse indtægter“. Når skolens elever under kantors ledelse eller subsidiært en af lokaternes anførelse ydede sangopvartning ved bryllup eller gik foran ligtog, blev de ofte trakteret, til tider endda rigeligt, og af og til fik de også lidt med sig under kapperne. Om uddeling af lærred eller anden beklædning til peblingene hører vi intet i Haderslev, mens derimod *skolebogen* i Ribe har udførlige regnskaber for sligt, ja det skete endog i Ribe, at de dårligst stillede lærere⁵⁰ fik lidt lærred eller lidt uld med. Man har blandt andet netop herved fornemmelsen af, at Ribe er den gamle middelalderskele, mens hertug Hans' nye flotte latinskele er en renæssancepræget anstalt. En institution som *Puggård* i Ribe, oprettet i 1298 som et kollegium med kost og logi til lærere og elever, har Haderslev aldrig kendt. Det er først i 1584, at Haderslev får et kommunitet,⁵¹ der yder fri bespisning til lærerne og oprindelig 10 værdigt trængende elever.

2. Kommunitetet

Oprettelsen af kommunitetet i Haderslev er en meget vigtig begivenhed i skolens historie.⁵¹ Ideen til kommunitetet har kongen hentet hos sin ven og svoger, kurfyrst *August* af Sachsen, der i Wittenberg havde oprettet *Collegium Augusti Principis*. Det er helt i reformationens ånd, at der ydes hjælp til unge, der forbereder sig til en gerning i kirkens tjeneste, og Frederik II nøjes ikke med i 1569 at oprette Københavns Universitets kommunitet med indtægter fra 153 gårde og kongetiende fra 92 sogne på Sjælland til underhold for 100 fattige studenter, en institution, der som bekendt er holdt ved magt lige til vore dage, og som stadig i forbindelse med Regensen er med til at give danske universitetsforhold sit særpræg. Ved enkelte latinskoler, Odense, Kolding, Ribe og altså også Haderslev,

oprettede kongen ligeledes kommuniteter i de følgende år. Studentersangens *Mæcenatum caritas quæ nos hic protegit*⁵² er ikke en tom floskel, også i Haderslev kunne blandt andet lærerne med god grund tænke taknemmeligt på den velgørers bevågenhed, som i kendelig grad forbedrede deres indtægter.

Særlige forhold kom imidlertid til at bevirke, at kommunitetets midler i Haderslev så godt som aldrig er blevet anvendt helt i overensstemmelse med giverens bestemmelser. Dette kommunitet har en fundats, der i flere henseender kan minde om hertug Hans' grundlæggelsesdokument, således er sproget det samme knudrede, omstændelige kancellisprog, der til tider er så snørklet, at en ordret oversættelse næppe vil være forståelig. Vi vil derfor nøjes med et ganske kort referat af bestemmelserne for dette kommunitet, der på smukkeste måde vidner om den tids sans for skolens betydning:

Da enhver form for religion kun kan opretholdes og viderebringes i kraft af skrift og skole, har kongen ment, at alle skoler i hans områder ikke blot skal vedligeholdes, men forøges og forbedres, og da han har erfaret, at skolen i Haderslev hindres i sit arbejde af, at præceptorerne (lærerne) har ringe løn, og af, at gode *ingenia* (begavelse) blandt eleverne ofte på grund af fattigdom må opgive læsningen eller drage andetsteds hen, bestemmes, at et beløb på 6000 daler, som skal stilles til rådighed af kirkerne i Haderslev og Tørning provstier, er at anvende til oprettelse af et kommunitet, dvs. gratis bespisning af såvel skolens fem lærere som af 10 elever. Kapitalen skal sættes på rente, så den kan indbringe mindst 360 daler årlig. Hvis en lærer ikke ønsker at deltage i kommunitetets måltider, kan han opnå kongens tilladelse til at have sin egen husholdning og få 12 rdlr. årlig udbetalt som tilskud hertil. Hvis adelige ønsker, at deres børn for oplærings og disciplins skyld skal deltage i denne bespisning, må de erlægge 30 rdlr. årlig, hvoraf rektor skal have 4, konrektor 3, kantor 2 og lokaterne 1½ mark for inspektion. Rektor og hans kolleger er pligtige til som modydelse for den gratis bespisning at føre nøje tilsyn med ungdommen og til enhver tid før måltidet at holde *repetitiones* og *examina* med eleverne, der skal være fra Haderslev amt eller by. Alumnerne forpligter sig til at være kirkesangere i slotskirken. Der skal ved udvælgelsen af alumner lægges vægt på begavelse, dygtighed og flid og især

tages hensyn til elever, som ellers ikke ville være i stand til at fortsætte deres skolegang. Til at forestå forvaltningen af kommunitetet skal der være en *oeconomus*, som ansættes af kongen eller hans befuldægtigede, der skal godkende, hvem der får adgang til at nyde kommunitet. Til at overvåge, at dette *beneficium* bliver opretholdt til alle tider, så længe verden består, bestemmes det, at amtmand, provst og ældste borgmester skal være *conservatores* og *inspectores*. Dem påhviler det at udsætte kommunitetets midler mod betryggende sikkerhed hos pålidelige folk og at have indseende med, at der holdes ordentligt regnskab samt at udfærdige reglement (*gute leges und Disciplin*) for elevernes opførsel før, under og efter måltiderne. I en ledsagende skrivelse til de fremtidige konservatorer (fra nu af tre i tallet til afløsning af de oprindeligt af hertug Hans beskikkede fire), nemlig amtmand *Ewald Woyen*, provst, magister *Henrik Dinggreve*, og borgmester *Jacob Outzen*, anmoder kongen dem om at bringe fundatsens bestemmelser til udførelse: først og fremmest at udnævne en *oeconomus*, der så igen skal foranstalte bespisning, sørge for lokaler, personale osv. Denne højtidelige skrivelse, der indledes med „Erbar, wirdiger und Ersamer Lieben Getreuen“, slutter med at give de tre høje herrer specielt pålæg om nøje at påse, at der ikke vises nogen forsømmelighed i administrationen af legatet.⁵³ Desværre synes hverken *der erbare Amtmann, der wirdige Hrr. Probst* eller *der ersame Bürgermeister* at have holdt sig denne skrivelse efterrettelig.

Alt tyder på, at der efter kort tids forløb er opstået uregelmæssigheder vedrørende den praktiske tilrettelægning af fællesbespisningen, og vi må faktisk undre os over, hvad de tre højtideligt beskikkede konservatorer egentlig har foretaget sig; men vi savner materiale til belysning af kommunitetets historie før 1598 — netop for de 14 år, da en fast praksis skulle have været indarbejdet. Fra 1598 til 1606 har vi heldigvis kommunitetsregnskaber i skolens ældste bevarede regnskabsbog. Den første *oeconomus*, der er nævnt i denne, er borgmester *Balthasar Braun*. Fra 1600 til 1601 var rektor *David Stahl* indehaver af bestillingen og forsøgte påny at realisere kommunitetsfundatsens bestemmelser ved at foranstalte en fællesbespisning med middags- og aftensmad for skolens fem lærere og seks elever. Indtil 1598 havde der været en sådan bespisning, men de stærkt stigende priser på levnedsmidler havde medført, at

man opgav bespisningen og foretrak at uddele kommunitetets renteindtægter som en kontant pengehjælp til livets ophold til lærerne med 18 rdlr. til hver og med 12 rdlr. som kostpenge til hver af de få elever, som kom i betragtning, nemlig 6 og ikke 10, som forudset i bestemmelserne. Den årlige renteindtægt var indtil 1606 741 mark 7 skilling. Udgifterne varierede meget, som det vil ses af følgende tal:

1598/1599:	544 mark	2 skilling
1599/1600:	365 mark	6 skilling
1600/1601:	741 mark	7 skilling
1601/1602:	1085 mark	8 skilling
1602/1603:	644 mark	12 skilling
1603/1604:	457 mark	15 skilling
1604/1605:	667 mark	5 skilling
1605/1606:	582 mark	9 skilling

Det ses altså, at i 1600/1601 og 1601/1602 blev hele årsindtægten og mere til brugt og faktisk spist op, da skolens rektor, David Stahl, påny prøvede at arrangere fællesbord middag og aften for skolens lærere og de nævnte seks elever. Bespisningen foregik i rektors embedsbolig, den såkaldte lektur eller gamle skole. En tid brugtes midlerne atter til udbetalinger, indtil de to følgende *oeconomi*, rådmændene *Lorents Hansen* og *Nis Evaldsen*, igen foranstaltede bespisning, men på grund af dyrtid er der i 1603/04 kun tale om 40 ugers kost (hver uge en mark pr. person). Derefter, fra februar 1605, er der ikke længere tale om bespisning, men blot om pengeudbetaling. Det lader til, at man oprindeligt har overladt *oeconomus*, hvem det nu var, hele kommunitetsindtægten, mod at han bestred udgiften til bespisning, hvorefter han så beholdt resten af pengene som betaling for sin ulejlighed. På denne måde var der ikke noget at aflægge regnskab for. Da kommunitetsregnskabet i og for sig ikke har noget med skolens regnskab at gøre, har rektor ingen pligt til at indføre det i skolens bøger. Han var jo ikke konservator og var kun lejlighedsvis *oeconomus* for kommunitetet. Det er derfor i provsti- og byarkivet, at *Th. O. Achelis* har hentet sine oplysninger til sin interessante afhandling om dette spørgsmål. Da levnedsmidler, som idelige beklagelser viser, steg

stærkt i pris hen imod slutningen af det 16. århundrede, var man kommet ind på den beklagelige fremgangsmåde at nedskære antallet af komunitetsalumner, således at der i 1598—1600 foruden lærerne kun var tre elever, der nød gavn af dette privilegium. Lærerne har måske været uvilligt indstillede overfor dette fællesskab, og de gifte lærere har da nok i høj grad foretrukket at få et kontant tilskud til privathusholdningen. For den, der skulle administrere komunitetsmidlerne, var det meget nemmere at fordele dem efter de retningslinjer, konservatorerne kunne bringes til at anerkende. Den part, der blev hårdest ramt, var naturligvis de værdigt trængende elever, men deres ønsker eller berettigede krav blev åbenbart helt tilsidesat af konservatorerne, som, såvidt man kan forstå, tog meget kavalmæssigt på deres pligter. Bøbrejdelser må først og fremmest rettes mod amtmanden, der var kongens repræsentant i konservatoratet. Vor viden om regnskabsførelsen er altså yderst mangelfuld; det kan skyldes, at de forskellige *oeconomii* selv har beholdt bilagene, eller at disse er bortkommet efter at have cirkuleret blandt konservatorerne; som nævnt kan rektorerne ikke gøres ansvarlige, og når regnskab lejlighedsvis findes i skolearkivet, skyldes det enten en særlig samvittighedsfuld konservator eller det forhold, at rektor selv af og til var *oeconomus*.⁵⁴

3. Legater fra den ældste tid

Det ældste legat, der er stiftet til gavn for eleverne i hertug Hans' nyoprettede latinskole, er byskriver *Matthias Johannis'* (Mads Hansens). Det er fra 1577 og kan tænkes at være en gave til skolens 10 års fødselsdag fra dens første kantor, der i 1569 var blevet ansat i byens tjeneste som byskriver. Han har nok vidst, hvad der var særlig brug for, og skænkede altså et beløb på 40 mark lybsk (en årsløn for en lærer), hvis renter skulle anvendes til køb af papir til fattige elever. Det var meget vigtigt, at eleverne nedskrev deres lærestof i deres såkaldte *diariis* eller *ephemeridibus*, og dertil krævedes der papir, som dengang var en kostbar vare.

Foruden byskriverens papirlegat er andre legater oprettet til fordel for skolens elever af velgørere eller velgørerinder,⁵⁵ der har følt medynk med de fattige peblinge, som forhåbentlig en skønne dag skulle blive

nidkære, værdige Herrens tjener. I visse tilfælde må legaterne ses som udtryk for taknemmelighed mod skolen eller byen.

Anskaffelse af bøger var naturligvis en alvorlig byrde for en fattig pebling, og allerede 24. december 1590 oprettede rådsherre *Carsten Tanck* og hustru *Anna* et betydeligt boglegat „wegen der Bücher so jährlich an den Schulkindern ausgetheilet werden“. Dette legats bogindkøb kender vi fra årene 1689—1711. Det drejer sig om bibler, salmebøger og katekismer, formodentlig til helt uformuende elever; men der nævnes også musikaler, latinske lærebøger som *Donat* og *Corderi Colloquia* og latinske klassikerudgaver til skolebrug, en enkelt gang også det nye testamente på græsk.

Ejendommeligt nok fik skolen samme dag et andet legat, der er lige så mystisk, som Tancks er åbenbart. Alene i kraft af at være anonymt virker dette andet legat fra 1590 stærkt på vor nysgerrighed; man kan ikke undlade at være imponeret af, at det er forblevet en hemmelighed, hvem stifterinden var. De fem mænd, der juleaftensdag 1590 underskrev fondatsen i Kolding, har kunnet tie. I dokumentet siges det, at en ærbar og anset person har besluttet sig til at anvende nogle af Guds rige gaver (dvs. noget af sin formue) til fromme formål (*ad pias causas*), og da vedkommende af selvsyn ved, at der i Haderslev findes en velindrettet, fornem skole, har hun ønsket at støtte velbegavede, værdigt trængende elever. Det er tydeligt, at stifterinden, om hvem det i gavebrevet siges, at hun hverken kan læse eller skrive, gerne vil takkes Gud og mennesker, måske efter i sin tid at have været i uoverensstemmelse med det sjette bud. Hvem damen var, kan der kun gisnes om.⁵⁶

Men tilbage til realiteterne! Tanken med den anonyme gave fra den kvindelige „ærbare og ansete“ analfabet i Kolding var i hvert fald at skaffe vordende teologer i Haderslev lærde skole teologiske og andre egnede bøger, idet den årlige rente af legatsummen på 150 daler af rektor skal anvendes til indkøb af sådanne bøger. Det siges udtrykkeligt, hvorfor hun vil forblive ukendt: det er udelukkende til Guds ære, at legatet er oprettet, ikke for at hun vil hovmode sig!⁵⁷

Gavebrevet er underskrevet af fem personer, hvoraf den første er Haderslev skoles rektor magister *Martinus Pleccius* (Pletz). De øvrige underskrivere er *Fester Festersen*, *Abel Berner*, *Johannes Rostorp* og *Johan-*

nes von der Scerbecke, Hortulanus med tilføjelse Haderslebicus manu propria e. c. sigillo paterno.⁵⁸

En anden fortræffelig dame, *Margrethe Rantzau* (datter af *Bendix Rantzau*), viste ligeledes sin interesse for skolen ved omkring 1620 at skænke 300 mark til klæder, bøger og papir til fattige elever. Hun havde haft den triste skæbne at blive gift med *Hans Munk*, der i 1616 blev dømt på herredagen i København til at lide døden ved halshugning, ob violationem virginium (o: fordi han havde forbrudt sig mod tre søstre på gården Visselbjerg ved Varde). *Margrethe Rantzau* boede i den såkaldte bispegård, der lå, hvor Hundevadts ejendom i Bispegade nu ligger, og legatet blev indført i denne gård.

I 1640 blev der af en af byens borgere, rådmand *Matthias Lorentzen*, oprettet et legat for fattige elever i latinskolen. Da lærerne på grund af, at skolens formue var gået tabt, var i stor nød, tog man imidlertid mere hensyn til dem end til fattige elever, og Lorentzens legat blev slået sammen med kommunitetet og gik således i glemmebogen! Kgl. køkkenskriver *Silvester Walters* legat, der oprettedes 6/12 1653, vidner i særlig grad om trofast taknemmelighed mod trivialskolen i Haderslev. *Silvester* var søn af *Henrik Walter*, som havde været 1. lokat i Haderslev fra 1567—1596. Dette legat var på 1000 rdl., men renterne skulle deles lige mellem kirken og skolen. Legatstifteren, *Silvester Walter*, omtales også som „mundkok“, mens der i stiftelsesdokumentet står „gewesener Küchenschreiber“. Det er udstedt i Nyborg, hvor *Walter* vel var bosat sine sidste år. Skønt legatets renter først og fremmest skulle komme elever tilgode, mente provst *Bonaventura Rehefeld* i 1655, at renterne derfra nok kunne bruges til at afhjælpe de forpligtelser, skolen havde overfor de forarmede lærere, der var blevet så ilde behandlet i årene 1644—50. Regeringen gik dog som nævnt kun med til, at lærerne fik halvdelen af rentebeløbet.

4. Studenterlegatet

Når talen er om en skoles legatmidler, tænkes ikke blot på midler, der er til rådighed for de elever, der går på skolen, men også på den hjælp, der kan ydes den pågældende skoles elever, hvis de fortsætter ad den akademiske løbebane. Ofte blev eleverne forbavsende længe i mester-

lektion, hvis de ikke havde råd til at fortsætte studierne. I adskillige tilfælde gik mesterlektionere direkte over i lærerfaget uden at tage nogen baccalaur-grad eller besøge noget universitet, hvad der næppe helt har svaret til hertug Hans' ønske om kvalifikationer. Tidligt havde der dannet sig den praksis, at lokaterne toges blandt folk fra byen eller omegnen, der havde en vis uddannelse. De ældste elever vidste af erfaring, hvordan skolen ønskede begynderundervisningen udført, og nogle af dem magtede sikkert udmærket at terpe begynderlatin ind i eleverne i de underste klasser. Endvidere var vel også fra gammel tid klokker- (og organist-)tjeneste forbeholdt latinskoleelever i de ældste klasser. For dem, der stiledede højere, og agtede sig til fremmede universiteter eller til landets eget universitet i København, betød det noget, at der stadig ved skolen var det såkaldte gamle stipendium, der går tilbage til den bestemmelse om *Cathedraicum*, som nævnes allerede i Haderslev-ordinansen af 1528 som et beløb på 1 à 2 gylden, der af hver kirke skal ydes til at „holde lærde mænd for“. Oprindeligt har denne sum været ydet bispestolen til det samme formål, og fra 1564 (eller 1559) bestemmer hertugen, at disse penge fortsat skal anvendes som stipendier til studenter fra Haderslev amt. De indkomne penge var i almindelighed tilstrækkelige til at give to eller tre studenter en årlig understøttelse på 40 rigsdaler. Legatet blev ofte givet tre gange i træk til samme stipendiat. Sådan siger *Brauneiser* i 1828, men han ved iøvrigt ikke noget andet om dette legat, end at det er gammelt, ja, måske går helt tilbage til skolens stiftelse. I virkeligheden går det altså helt tilbage til den middelalderlige kapitelskole.⁵⁹

VI

DE FØRSTE LÆRERE VED SKOLEN

1567—1650

MENS reformationen i flere henseender blev et mærkbart brud med det bestående, blev overgangen fra katolsk til luthersk skole mange steder ret stiltfærdig: latinskolens mål vedblev at være det samme, at give det nød-

vendige grundlag for videregående universitetsstudier, der normalt måtte kræves for at opnå kirkelige embeder. Dog kom oplæring i kristendom til at fylde meget mere på timeplanen i de lutherske skoler, end tilfældet havde været tidligere, da messetjenesten faktisk havde gjort det ud for en stor del af religionsundervisningen. Mange steder sad der ved latinskolen katolske lærere, som lidt efter lidt afløstes af protestanter, uden at dette medførte større uro. I Haderslev indtrådte der en kort opløsningsperiode, da munkene blev fordrevet. *Scholasticus*, lederen af kapitelskolen, og hans eventuelle *locat* flygtede og har nok taget en del af disciplene med i følelsen af, at der var meget stærke kræfter igang for at omstyrte den katolske kirkes magt. Der må have hersket panikagtige tilstande, når det siges, at „skolen blev lagt øde og alt gik uordentligt til, indtil den ærværdige doktor Weidensee kom til stede“. Opløsningsperioden må altså være den korte periode fra 1523 til ca. 1526. I 1528 hedder det i Haderslev-ordinansen, som nok i alt væsentligt er udformet af Weidensee, at „skolerne i Ribe og Haderslev skal holdes ved magt“.

I 1524 havde Luther udsendt sit skrift „An die Rathsherren“, hvori øvrigheden opfordres til at oprette og opretholde skoler. Ved skoler tænker Luther først og fremmest på latinskoler, fordi kendskab til latin i hans øjne er uundværligt for vordende præster; også folkeskoler havde naturligvis Luthers interesse, da det jo gjaldt om, at ethvert menneske fik nødtørfigt kristendomsundervisning. Skolen i Haderslev har nok været en beskeden latinskole, og intet tyder på, at hertug Christians bestemmelse fra 1533 ikke skulle gælde en mindre latinskole lige så godt som en borgerskole — „at enhver må blive oplært og opdraget i det guddommelige ord til sjælens salighed, og at ungdommen må få en dygtig undervisning og oplæring i hvad der er af åndeligt eller verdsligt behov.“⁶⁰ Dette behov var især at lære latin, og i de lutherske latinskoler fortsattes med samme fag som før, dvs. særlig med latin, der vedblev at være et næsten helligt sprog for de protestantiske gejstlige, som det den dag i dag er den romersk-katolske kirkes hellige sprog. Luther, der havde oversat biblen til folkesproget, så menigmand kunne læse Guds ord, er selv så fanatisk en beundrer af latinen, at han kan sige: „Hvis der slappes af på krav om grundige sprogstudier, vil vi ikke alene miste evangeliet, men endog komme dertil, at vi ikke ret kan tale eller skrive hverken latin eller

tyisk.“ *Christiern Pedersen* former den samme mening sådan: „Hvor som tungemålene forgå, der må og endelig evangelium forgå.“ I endnu højere grad end Luther er *Melanchthon* filolog, tilmed en højt elsket og beundret lærer i latin (og græsk), hvis lærebøger brugtes og efterlignedes rundt om i de protestantiske lande mange år efter hans død. For ham i lige så høj grad som for Luther er de klassiske sprog teologiens sprog; det er ligesom en sandhed bliver mere værdifuld og mere skøn i deres øjne ved at blive udsagt på latin. De er betaget af latinens universelle karakter, det at latin er fælles sprog for alle lærde; den, der behersker latin, kan deltage i en videnskabelig drøftelse med teologer fra forskellige lande. Både Luther og Melanchton er klar over, at folkesprogene endnu ikke er tilstrækkelig højt udviklede til at kunne gengive de fine nuancer, der må forekomme i diskussionen mellem teologer, som polemiserer indbyrdes om nærværelse eller andre vigtige dogmatiske spørgsmål. Det er indlysende, at for Luther og Melanchton gælder det om, at der blev uddannet flest muligt lærde mænd, der kunne tage diskussioner op på højeste plan. Ved visse højtider blev der selv af landsbypræsten messet på latin, og for skolerne var latinske tidebønner stadig påbudt, således at der hver dag var ottesang og vespersang, hvor de ældre elever sang på latin. Disse tidebønner fastholdtes her i Haderslev, indtil den rationalistiske rektor *Strodtmann* fik dem afskaffet i 1781. Hvor stort åndeligt udbytte disciplene har haft af disse tidebønner, kan ikke vides, men skikken bidrog sit til, at disciplene måtte få en klar fornemmelse af, at latin stadig var kirkens hellige sprog og det eneste helt rigtige sprog at bruge for kirkens tjenere, når de var ene med sig selv eller med Gud. Præsterne er i kraft af deres latin ligesom hævet op over de mennesker, der er betroet til deres sjælesorg. Den åndelige leder kan ved sin særlige viden fastholde afstanden mellem sig og menigheden. En latinsk selvbiografi som den, *Johannes Oldendorph*¹¹ har efterladt, viser på afslørende måde, hvor stor betydning en opblæst pedant tillægger sine sprogkundskaber, når han dømmer *Johannes Hecht*, som af Frue sogns menighed var blevet foretrukket til embedet som førstepræst frem for ham selv, på følgende vis: „Jeg gennemskuede Guds vrede imod Hadersleverne, at de havde antaget en så enfoldig og ulærd præst. Desuden sagde jeg i overværelse af provst *Boëtius* (Jørgen Boie) og kirkeværgerne, sekretær

JOHANNES BOCK, skolens første rektor 1567—70, f. i Hameln. Død som superintendent. Fot. af epitafium i Hameln, fremskaffet af dr. Achelis.

Hieronymus Boldigh og borgmester *Olaus Jensen*, til Hecht, at han skulle lære grammatiken og dens fundamenter, inden han vovede at blive hyrde for Christi hjord.“ Nok er denne Oldendorph en lærd nar, der ligefrem kaldes *animal disputax* („disputeredyret“), men hans udtalelse er da et godt eksempel på grammatikforgudelse. Og da den normale vej til et præsteembede den gang oftest gik over skolen, hvor en velstuderet teolog ofte måtte „afsvede“ en halv snes år, inden han nåede at få et sognekald, finder vi af og til blandt skolens folk særdeles aparte teologiske kandidater — til tider nogle, der hverken ville eller kunne blive præster (til tider andre, der nok gerne ville, men ikke kunne bruges). I skolerne var der altid en mulighed for en slags forsøgelse; kunne den studerede mand ikke klare de større stillinger som rektorat eller konrektorat, var der jo de mindre stillinger. Enkelte af disse lærere, der ikke nogensinde opnåede præstekald, blev naturligvis hængende i den sorte

skole og affandt sig med lærergerningen, selvom den betegnes med udtryk som *pestis cathedrae* (smlgn. det gamle udtryk: „Quem Jupiter odit, magistrum facit, ☉: den Jupiter hader, gør han til lærer). Luther mente, at det var helt udmærket, at præster gik skolevejen i nogle år, men han er tillige klar over, at det ikke er nogen sinecure at være lærer, og siger også, at en lærer, der har slidt i skolens tjeneste en halv snes år, han kan med god samvittighed søge præstekald, „denn die Arbeit ist zu gross, und man hält sie geringe“.

Det afgørende for os er altså, at skolen efter reformationen vedbliver at være kirkens datter (*filia ecclesiae*), omend måske på en lidt anden måde end før. Den katolske kirke brugte i langt mindre grad end den protestantiske at lade skolegerning være et gennemgangsled for gejstlige, der ønskede at blive præster. Den katolske gejstlige bestemte ikke selv, men adlød sine overordnede i blind underkastelse. På en måde er den katolske præst eller lærer i højere grad beskyttet mod at blive afsløret i al sin menneskelighed end den protestantiske, der lever midt i sin menighed, måske med en familie omkring sig, eller, hvis han er lærer, omgivet af elever, for hvem hans småkrøbeligheder af psykisk og fysisk art er lige så velkendte som for ham selv, om ikke mere. Såvel Falsters „Lærdoms Lystgaard“ som Blichers noveller har lærerportrætter, der bekræfter det lige nævnte om aparte lærere, tillige ofte uduelige og drikfældige. For at forstå lærerens rolle i samfundet på reformationstiden, må vi gøre os klart, at aparte lærertyper ikke er opfundet af Falster eller Blicher, men at de har kolleger langt tilbage i tiden. Der er noget vist deprimerende i at læse om den smålighed og bornerthed, der har hersket, og madstræb og kævl indbyrdes er ingenlunde sjældenheder. Sammenligner vi Ribe og Haderslev latinskoler i de årtier, der ligger mellem vor skoles oprettelse og 1655, får man det indtryk, at der er mere ånd over den gamle middelalderlige skole i Ribe, der har en ærværdig tradition bag sig og kan pege på mange fremragende tidligere elever, og som til rektorer har berømmelige pædagoger, der betød noget for deres elever som igangsættere og som vejledere. Blev Haderslevrektorerne, der ofte kom langt borte fra, mon ikke ofte betragtet som fremmede fugle, lærde, men uden evne til at vinde deres elevers tillid eller fortrolighed? Deres akademiske værdighed, der fik dem til at virke opblæste eller ned-

ladende, alt efter deres indstilling til den stedlige befolkning, gjorde det nok ofte svært for dem at falde til. I Ribe derimod er rektorerne ved en særlig lokal tradition på en ganske anden måde knyttede til byen og omegnen. Rektor er en af byens egne, ofte en gammel elev. Har han end sine særheder — og det er ikke usædvanligt — akcepteres han dog som een, der hører til, og som kommer befolkningen ved. Man kan nok kritisere manden eller more sig lidt over ham, men alligevel: Ribe skoles rektor er en mand, der er i pagt med noget, alle sætter pris på og forstår. Ribestudenten måtte rejse ud, som tiden krævede det, men ikke sjældent vendte han, modnet gennem studier og erfaringer (fra ophold ved et eller flere udenlandske universiteter) hjem til sin by for at blive knyttet til sin gamle skole. I Haderslev afløste den ene tyske rektor den anden.⁴² Især efter 1655 bliver rektorrrækken stærkere præget af fremmedelemen-ter; i bedste tilfælde fik denne fremmede academicus, eventuelt gennem giftermål, kontakt med den lille kreds af familier, i hvilken der taltes tysk, men manden selv blev nok ved med at føle sig fremmed, og han opfattedes som sådan.

Noget lignende gælder kantorerne, der i skolens første tid er fra egnen eller landsdelen, derefter, i det 17. århundrede, fra Sachsen, hvad der dog vel er et tilfælde. Af konrektorerne var i den ældste tid adskillige indfødte haderslevere, der således kommer til at fungere som en slags kontravægt mod de fremmede rektorer. De to yngste lærere, *lokaterne*, var næsten altid fra byen eller egnen. De har stor betydning ved at hjælpe de yngste elever i gang med studeringerne og indvi dem i, hvad en skole måtte kræve. Det er i lokaternes klasser, de første skoleår skal tilbringes, og her får i alle tilfælde nogle af eleverne mulighed for at bruge deres modersmål indbyrdes og til lærerne. Om eleverne taler dansk i form af Haderslev-dialekt eller plattysk (vel også i en særlig lokal dialektform), er oprindeligt skolen ganske ligegyldigt. Hverken tysk eller dansk er på skemaet som fag; disse sprog tilegner eleverne sig udenfor skoletiden. Det er latinen, der skal arbejdes med dagligt og grundigt, fordi man fra *tertia* helst skal tale udelukkende latin. Rektorens dobbelte funktion som skoleleder og anden slotspræst indtil 1650 medførte, at rektorer fortrinsvis hentedes blandt særlig fortjenstfulde tyske Wittenberg-studen-

ter, hvis der ikke var slesvigere som favoritter. Hertugen eller kongen var nok lige så interesseret i at få en sympatisk andenhofpræst, som han var optaget af at skaffe skolen en dygtig leder. Når *Johannes Bock* blev valgt af hertugen (eller Jørgen Boie) til at blive den ny trivialskoles leder, må det være, fordi Bock, der stammede fra Hameln, i de ti år, han havde været i Flensborg som rektor for en slags borgerskole og det sidste år som konrektor ved Flensborg latinskole, havde gjort sig kendt som dygtig skolemand. Hans svigerfader var førstepræst ved Marie Kirke *Antonius Keiser*, hvis indflydelse måske har spillet ind ved ansættelsen. *Johannes Bock* forlod allerede i 1570 skolen for at blive præst og endte som superintendent i sin fødeby. Han efterfulgtes af en indfødt haderslever, *Laurentius Wilhadius* eller *Lorens Villadsen*, hvis far var rådmand i Haderslev. *Wilhadius* havde været konrektor fra 1567, så han rykkede hurtigt op, men kaldtes tre år senere til rektor for Metropolitanskolen i København. En anden haderslever var fulgt efter *Wilhadius* som konrektor, nemlig den poetisk begavede *Canutus Bramtius* alias *Knud Bramsen*, hvis akademiske bane efter skolegang i Haderslev var gået over universiteterne i Rostock og Wittenberg, hvorefter han havde været lektor ved gymnasiet i Bordesholm. Dette kloster var af hertug Hans i 1565 blevet omdannet til et gymnasium, en mellemting mellem latinskole og universitet. Forøvrigt havde *Bramsen* dér været kollega til en anden haderslever, nemlig *Rasmus Heinesen*, som hertug Hans ligeledes støttede med gunst og gaver. No. 3 i rektorrækken i Haderslev er den fint dannede humanist *Hermann Pistorius* fra Westphalen, som i 1584 blev hofpræst og præst for den tyske menighed i Helsingør. Også hans efterfølgere i rektorembetet går hurtigt ud til store præsteembeder i tyske menigheder: *Martin Pleccius* (fra Brandenburg) til embedet som pastor primarius ved Slesvig domkirke; *Johannes Neocorus* blev præst i Husum, senere superintendent i Schwerin; *Bernhard Meier*, fra Flensborg, kom 1616 til København som præst ved St. Petri kirke, mens hans bror, der var rektor fra 1614—1630, fik præsteembede i Husum. Hadersleverne *Knud Bramsen* og *Johannes Schröder*, der var konrektorer, forblev i hjemegnen; sidstnævnte som provst i Haderslev fra 1607—1635, desværre med skuds-målet „allgemein verachtet“. Endelig er der *Jens Ravn*, ligeledes ind-

REKTOR HERMANN PISTORIUS (*Torpensis Westphalus*). Hofpræst og præst for den tyske menighed i Helsingør 1584—93. Maleri i St. Marie kirke i Helsingør, hvor der også findes en ligsten over ham („*scholæ Haderslebianæ per XI annos rector diligentiss*“). Nationalmuseet fot.

født Haderslev; han er den første af skolens rektorer, der bliver landsbypræst i hjemstavnen, forøvrigt i nogle år som indehaver af rektorstillingen sammen med pastoratet.

Som konrektor efter Pleccius udnævntes *Marcus Ancharius* eller *Ankersen*, præstesøn fra Starup, af gammel Haderslev-familie. Ankersen forblev i sit skoleembede i 21 år indtil sin død i 1605. For rektorer og konrektorer vedkommende kan der for denne første periode med rette tales om tilknytning til egnen, og hertugens ord om at skaffe lærde mænd til denne egn realiseredes altså på en måde derved, at der i begyndelsen til stadighed er et lærerkollegium af en høj standard ved den nystiftede trivialscole.

For kantorernes vedkommende er sagt, at de for en stor del var fra Sachsen, dette gælder især 17. århundredes sidste halvdel. Den første var dog en sønderborger, *Mathias Johannis*, *Mads Hansen*, som efter blot to års skolegering blev byskriver i Haderslev. *Matthias Johannis* efter-

fulgtes af *Ovenus Lundius* fra Varnæs, der havde været præst i Medelby, og som allerede i 1571 atter fik præsteembede i Ullerup. Også hans eftermand var fuldt uddannet akademiker, nemlig magister *Lucas de Cölln*, født i Hamborg, hvor han forøvrigt også endte sit liv som præst. Hans embedstid som kantor i Haderslev var som adskillige andre kantorsers af kort varighed. *Petrus Jacobi*, der fulgte efter Lucas, var indfødt haderslever. Også den næste kantor er en velstuderet mand, nemlig *Michael Henrici Thirsdorp*. Det vil altså sige, at skolen i sin ældste tid havde tre fuldt uddannede akademikere til at varetage de tre øverste lærerstillinger. Fundatsen havde nok sat det som et fromt ønske; men kunne man ikke få en promoveret magister som konrektor, kunne man nøjes med „en ellers fin mand“, og for kantors vedkommende blev det først og fremmest betonet, at han skal *docere* og *exercere musicam*. Det næste navn på kantorlisten, *Habakuk Meiers*, har givet anledning til en del morsomheder både her og i de menigheder, hvor Meier blev præst, først i Plön, senere i Tønning og i Flensborg. Da han kun havde embedet i Tønning nogle få sommermåneder, hævnedes menigheden sig ved at hindre ham i at komme på prædikestolen, da han ville holde sin afskedsprædiken, og i stedet tilråbte den ham, efter hvad Lautrup fortæller:

*Do Kukuk kam, kam Habakuk;
do Kukuk floog, toog Habakuk!*

Vi skal nu til sidst omtale lokaterne, de to nederste lærere, som man sagde. Der krævedes ikke af dem nogen universitetsgrad, men en enkelt *baccalaureus* var der vel af og til iblandt dem. Deres opgave var altså at undervise skolens to yngste klasser, et slidsomt, ringe betalt arbejde.⁶³ Ofte var man nødt til at ansætte ansøgere med ringe kvalifikationer; til tider var det omtrent umuligt for en skole at kvittere en lærer, der var blevet gammel på stedet, og som ville miste ethvert eksistensgrundlag ved at blive sat ud. I hører-stillinger ansatte man jævnlig som sagt mesterlektianere, og de var ikke altid de ringeste. De havde en god del af skolekundskaberne præsent og kunne give dem fra sig i den ånd og med samme (til tider håndfaste) metode, som de selv havde lært at kende. Mange af disse lærere var sikkert uegnede til virkelige universitetsstudier; for andre skortede det på initiativ, energi eller penge. Hvad resultatet af un-

dervisningen angår, ved vi ikke ret meget: læreren skulle med sin klasse igennem et vist fastsat pensum, som skulle bankes ind i hovedet på disciplene, hvis de ville rykkes op. Vi kender remselærdommens utilstrækkelighed fra en type som Per Degn i „Erasmus Montanus“. Han taler gemenlig ikke latin, når han er ædru, men lader ret sine sprogkunders komme til udfoldelse, når han har fået nogle glas brændevin indenfor vesten. Men han ved, at det er såre værdifuldt at kunne latin og vil ikke undvære sine latinske kundskaber for 100 rigsdaler og mere til. Men Per Degn er næppe nået ret langt op i klasserne i den latinske skole, og han har faktisk gjort en fin karriere ved at blive degn, som den „ulærde djævel“ han er; han ville i alle tilfælde ikke kunne klare en lokats bestilling. Selvom en lærer var uduelig, kunne han nok, hvis han ellers var ved helbred, blive siddende længe i sit beskedne embede, der til tider kunne kombineres med en klokkebestilling. Haderslev-rekord i sejlivethed for lærere har *Nicolaus Petri Wulf*, der var anden lokat fra 1599—1659.

Lærerkollegiets nationale tilhørsforhold er ikke uden betydning, hvis man vil danne sig et skøn over ånden og tonen, som den var i hertug Hans' egen tid. Det var altså et ret lokalt præget lærerkollegium, og det ser ud til, at der ikke blev gjort meget for at gå over åen efter vand: Bock, den første rektor, havde levet en halv snes år i Flensborg og var gift med *Mette*, datter af førstepræsten ved Marielkirken. Efterfølgeren *Wilhadius* er født i Haderslev, dennes konrektor *Bramsen* ligeledes; om lokaterne er der også talt. Også lige efter hertug Hans' tid synes det, at der er bestræbelser i gang for at knytte egnens mænd til skolen. En tid er hele lærerkollegiet rent *nordslesvigsk*, rektor inclusive, nemlig lige før 1650. Det er naturligt at tro, at disse mennesker talte dansk til deres elever, der også var dansktalende. Dette kan have været frygtelig irriterende for den nye rektor, der kom i 1650, sachseren *Gutbier*, og han har givetvis været provst *Rehefelds* støtte ved indførelsen af højtysk som kirke- og skolesprog. Ved at oprette skolen havde hertug Hans skabt muligheder for, at ungdommen kunne blive tilbørlig undervist, så den kunne opnå den højeste uddannelse ved universiteter, i København, hvad der var sjældent for nordslesvigere dengang, eller ved tyske universiteter, af hvilke Rostock i særlig grad havde haderslevernes forkærlighed. Hovedår-

sagen til skolens oprettelse havde været hertugens ønske om at fremme Guds ords sag og gøre noget for at udbrede Luthers lære. At mange af de lærde mænd, der blev knyttet til skolen, var gode lutheranere, er givet, og mange af dem havde studeret en tid i Wittenberg og oplevet reformatorerne på nært hold, så de kunne give Luthers lære videre næsten i den ånd, de havde modtaget den. At hertugen derudover skulle have næret særlige ønsker om at germanisere eller danisere, må afvises som noget ganske uvedkommende. Landbefolkningen havde krav på at få præster, der kunne prædike på dansk, og derfor måtte man give embederne på landet til folk, der var født heroppe eller i et dansktalende område; men man måtte også sikre sig, at det var kvalificerede teologer, og ret lutherdom lærte man nu bedst i Wittenberg eller ved andre lutherske universiteter. Haderslev-studerter ligesom studenter fra alle egne af det danske rige tilbragte ofte flere år ved disse tyske universiteter, uden at det havde katastrofale følger, rent nationalt. Studenterne hørte hjemme i „den latinske republik“, der var noget overnationalt.

I Haderslev har på reformationstiden plattysk og dansk været brugt nogenlunde i flæng i handel ogandel; selvom den jævne del af befolkningen havde dansk som hjemmesprog, var der sikkert mange håndværkere og købmænd, der uden besvær og uden betænkelighed brugte plattysk, der jo benyttedes som byens officielle sprog, og denne udvikling ville sikkert i det lange løb være blevet meget farlig for det danske sprog. Men ca. 1650 sættes der med provst *Bonaventura Rehefeld* kraftigt ind til fordel for højtysk, som i byens kirke og skole skal afløse plattysk. Det viser sig snart, at derved deles bybefolkningen i to grupper: på den ene side de få, der kan og gerne vil tale højtysk, og en del borgere, der er afhængige af denne pengestærke overklasse. På den anden side har vi den store, jævne befolkning, for hvem højtysk er et fremmed og meget svært sprog. Skrappe bestemmelser gennemføres, som vi skal se, for skolens vedkommende, hvor et sprogskifte kan påbydes ved et reglement; men i byens dagligtillværelse følger livet sine egne love, og forsøget på at trænge plattysk tilbage, får først og fremmest den virkning, at dansk vinder terræn. Da *Bonaventura Rehefeld*, der var fra Sachsen, udgav en højtysk katekismus, lod han den oversætte til dansk, så at den kunne bruges i landsognene. Jeg har andetsteds nævnt, at den kongelige

superintendent *Stephan Klotz'* forslag om omdannelse af løbedegneembeder til sædedegneembeder kommer til at virke sammen med Rehefelds fortynkningsbestræbelser overfor latinskolen; i det øjeblik, der kun læres højtysk katekismus med forklaringer, er latinerne ikke længere i stand til at katekisere den danske ungdom i landsognene rundt om Haderslev, og sædedegne må træde i deres sted. Hvad der er årsag, og hvad der er virkning vedrørende ophævelsen af løbedegnevirksohmheden, er i og for sig ligegyldigt, men for mig står det som et ret sandsynligt forhold, at der i Haderslev latinskole indtil 1650 i de yngste klasser har været lært katekismus efter dansk lærebog (Palladius?). Det er næppe muligt nogensinde at bevise det, men der er da grund til at betænke, at såvel hertug Hans som provst Jørgen Boie var oprigtige lutheranere, der ville gøre deres bedste for at fremme Guds ord i den dansktalende egn, de virkede i. Når man ved, at der ved reformationens begyndelse er blevet sunget danske salmer af menigheden i Vor Frue kirke, hvorfor skulle så hertug Hans have haft noget imod, at der blev lært dansk katekismus i skolens yngste klasser? De elever, der ikke skulle studere, havde da mest glæde og mest brug for at lære deres børnelærdom sådan, at de kunne give den videre til deres børn i det sprog, der var deres naturlige omgangssprog. De elever i latinskolen, der fortsatte deres lærde skolegang, blev sat til at lære katekismus på latin, så snart de kunne fatte noget af dette sprog. Skulle de arbejde i danske landsogne som løbedegne eller senere som sognepræster, havde de afgjort brug for at kunne dansk katekismus. At Boie, der nok talte dansk hjemme og prædikede og katekiserede på dette sprog rundt om i provstiet, skulle have været modstander af dansk tale på skolens yngste trin, hvor latin endnu var eleverne ukendt eller under tilegnelse, er da urimeligt at tro. I drøftelsen af sprogforhold i den gamle latinskole har dette synspunkt ikke tidligere været fremført. Achelis er klar over, at såvel de yngste elever som deres lærere har måttet bruge dansk af og til for rigtig at komme i gang med tilegnelsen af latinen;¹⁴ men angående katekismen, der i den lutherske skole er noget fundamentalt, er der da god grund til at spørge: var det plattysk, eller var det dansk, der dominerede? Dette har været et spørgsmål af helt underordnet betydning for skolens rektorer, konrektor og kantorer, fordi de udelukkende arbejdede med indøvelse af Lu-

thers latinske katekismus, men alle får da i 1655 eftertrykkelig besked på, at der ikke længere må gives danske forklaringer til latinske tekster. For den dansktalende lokat, der forklarer en latinsk vending, har der naturligvis været en fristelse, hvis han ikke har følt det som noget selvfølgeligt under arbejdet med teksterne, at gribe en dansk vending, som eleverne straks forstår, hvad der sparer både tid og kræfter. Det er altså navnlig lokaterne, der rammes af forbud mod at tale dansk.

Det må således fastslås, at i perioden 1567 til 1650 har dansk sprog spillet en ikke uvæsentlig og måske en efterhånden voksende rolle i latinskolen tilværelse. Som nævnt er der umiddelbart før 1650 samtidig fem nordslesvigere som lærere ved skolen. Da er det, at der bliver grebet afgørende ind på det sproglige område af Haderslevs dygtige og energiske provst *Bonaventura Rehefeld*, der for at „forbedre“ skolen⁶⁵ ved at gøre den til en højtysk anstalt, udarbejder et nyt regulativ: *leges scholasticae*, som med enkelte ændringer opnår kong Frederik III's billigelse og støtte.

Mon ikke man bedst kan definere den sproglige situation i skolens første periode på følgende måde: Rektor underviser så vidt muligt på latin og benytter af og til tysk i sine forklaringer — ved officielle lejligheder holder han latinske taler, og han udtrykker sig som regel skriftligt på latin. Noget lignende gælder konrektor, der dog ofte, hvis han er nordslesviger, også bruger dansk — kantor vil i almindelighed være afskåret fra at bruge dansk, som er et fremmedsprog for ham. De to yngste lærere vil derimod bruge dansk, plattysk og latin, så godt de nu evner det. I den sidste del af perioden 1567—1655 mærker man ligesom dønninger fra Resens indflydelse i kongerigets latinskoler, hvor der nu forlanges danske forklaringer til kontrol af tilegnelsen af den latinske formlære og syntaks. Den omstændighed, at det indfødte element er stærkt i lærerkollegiet, har begunstiget denne udvikling, men der er god mening i at tale om et sprogligt og kulturelt *Beieinander und Ineinander und Durcheinander*, som Achelis træffende gør det.

Hvis vi holder os til bygningen og betragter den som skolen, er der en periodeafslutning ved branden i 1627, men tænker vi på skolens indre tilværelse, selve undervisningsarbejdet, er den første periode altså 28

år længere. Vi vil nu prøve at give en udsigt over, hvordan der blev holdt skole i dette fjerne første tidsrum, hvad der skulle læres, og hvordan skolepraksis formede sig.⁶⁶ På forhånd må der tages alle mulige forbehold, fordi vi er henvist til gisninger og må konstruere vor fremstilling på lån og suggestioner.

VII

UNDERVISNINGENS INDHOLD OG FORM I PERIODEN 1567—1655

1. Undervisningens indhold

FUNDATSEN overlader til provst Jørgen Boie og hans tre medkonservatorer i samråd med rektor at tilrettelægge undervisningen. Desværre har vi ingen fag- og timefordeling eller nogen betænkning at granske, men vi går ud fra, at vor skole stort set har fulgt almindelig praksis, som den blev fortsat fra den katolske tid, og sådan som Boie og rektor Johannes Bock selv som elever havde oplevet den i deres egne skoler. De har naturligvis kendt de forskrifter og retningslinier, som navnlig *Melanchton* havde givet for det sachsiske skolevæsen. *Peder Palladius* havde i væsentlig grad ladet sig inspirere deraf i sin uniformitetstabel fra 1546, bestemt for skolerne i Danmark og Norge. Hertugdømmernes skolevæsen var fastlagt ved Rendsborg-ordinansen af 1542; men uoverensstemmelserne mellem den danske ordinans og denne er uvæsentlige, og *Peder Palladius'* indledning til Wittenberg-udgaven af *Torrentinus'* latinske grammatik fra 1552 giver et godt udgangspunkt, når man vil sætte sig ind i skolens daglige tilværelse. To år før hertug Hans stiftede sin trivialskole, havde *Herluf Trolle* oprettet *Herlufsholm* skole, hvis love er udarbejdet af Trolles ven, den lærde professor *Niels Hemmingsen*, som sammen med *Peder Palladius* havde været Boies professorkollega ved universitetet. Mottoet for skolens arbejde er *pietas et eloquentia*, s: from kristendom og beherskelse af latin — som nævnt ikke væsentlig forskelligt fra den katolske kirkes kapitelskole. Skoledagen begynder meget tidligt, kl. 6 (undtagen vintertiden 28/10—2/2, da der begyndes kl. 7) med to

timers undervisning. Kl. 8 (subsidiært kl. 9) er der latinsk korsang (otte-sang) i kirken for de ældste klasser, mens de små overhøres i deres udenadlærte lektier. Fra 12—1 er der sangundervisning. 1—2 almindelig undervisning; derefter vespergudstjeneste og påny en times undervisning. Der var altså en rundelig pause om formiddagen fra 10—12, i hvilken der blandt andet spistes til middag; det var tidens skik, som vi også kender det bl. a. fra Hansborg-registranterne, at spise til middag kl. 10—11. De mange ekstra-timer, lærerne gav mod betaling, henlægges naturligvis også så vidt muligt til dagens lyse timer. Alvorlige og hyppige forstyrrelser i skolearbejdet forvoldtes af elevers og læreres sangopvartning ved begravelser og bryllupper og af de større elevers løbedegnetjeneste.

Angående undervisningsplan giver kirkeordinanserne for kongeriget og for hertugdømmerne stort set samme anvisninger. I første klasse skal de helt små lære at læse og kaldes ofte *abcdarii*, idet de begynder helt på bar bund med at lære alfabetet, som er trykt foran i den katekismus, som de straks får i hænde til udenadslæren og læseøvelser. De små peblinge skal også lære at skrive, og tidligt begynder de også at lære ord og sætninger udenad efter den latinske elementarbog *Donat*, som „næsten ved guddommelig nåde“, siger Luther, „er blevet overleveret fra middelalderen“. Gamle regnskaber i Ribe viser, at *Donat* dér var i brug i 1552. De små peblinge eller „læsesinker“ kaldes sommetider *donatisti*, når de begynder på latinen. At *Donats* begynderbog har været meget anvendt, om ikke enerådende, ses også af det faktum, at den, så vidt vides, er den første bog overhovedet, der trykkes i *Gotfred af Ghemens* trykkeri i København (vistnok i 1489). Læsningen af *Donat* strakte sig almindeligvis over de to underste klasser, men kombineredes af og til med læsning af *Disticha Catonis*, hvoraf et distichon (et dobbeltvers) gives for som lektie at fremsige udenad, så hukommelsen bliver trænet, og latinsk gloseforråd kan opbygges. Ved slutningen af anden klasse er eleverne måske nået frem til *Donats* sidste vers, der lyder:

*Doctoris docti Donati dogmata discant
Principio pueri. Post graviora legant.
Quae si perfecte traduntur arte decenti
Auxilium menti conferunt atque bonum,*

dvs. lad drengene i begyndelsen lære den lærde doktor Donats sætninger. Lad dem senere lære mere alvorlige ting, som, hvis de overleveres med sømmelig kunst og i fuldendt form, bringer sindet hjælp og gavn.

Disticha Catonis havde været meget yndet og brugtes i Ribe og Haderslev. I Flensborg brugtes den derimod ikke, i alle tilfælde ikke i 1589, men i stedet *Nomenclator Nathani Chytræi latino-saxonicus*, en slags latinsk-tysk parlør, som eleverne brugte til stadighed som vademecum.

Af andre fag end latin må vi naturligvis først og fremmest omtale kristendoms-lære. Det er *Luthers Enchiridion* (lille katekismus), der benyttes, men i hvilken oversættelse? Er det Peder Palladius' eller er det i en plattysk oversættelse? Hidindtil har der aldrig været antydning af den mulighed, at der kan være tale om den danske oversættelse af katekismen, men der kan faktisk fremføres vægtige grunde for denne teori.

Det er vel også et spørgsmål, om alle elever overhovedet har haft de bøger, der brugtes ved undervisningen. Læreren sagde for eller læste for og lod sige efter, eller han dikterede, og *alt* skulle læres udenad. Hvis det faktisk forholder sig sådan, at det afhænger af læreren, hvilken katekismus-oversættelse der bruges, bliver spørgsmålet dette, om virkelig hørerne havde en fornemmelse af, at *plattysk* var det finere kultursprog frem for den danske Haderslev-dialekt. Achelis har nok ret i, at der findes en sådan rangordning eller skelnen mellem, hvad der er fint, og hvad der er mindre fint. Byens officielle skriftsprog og hertug Hans' kancellisprog var som bekendt plattysk, og begge dele er forklarligt, når det gælder skriftlig meddelelse til ikke-dansktalende mennesker som f. eks. mange af hertugens forordninger for de fjernere områder af hans besiddelser. Meget tyder imidlertid på, at hørerne har foretrukket deres eget dagligsprog, indtil de ny bestemmelser sætter ind med Rehefelds skolelove af 1655. De skarpe modforholdsregler i disse love giver i og for sig det stærkeste bevis for, at dansk stod ret stærkt i skolen ikke blot som omgangssprog, men vel også som undervisningssprog.⁶⁷

I anden lektie tages fat på systematisk grammatiklæsning, sandsynligvis med Melanchtons *Grammatica latina* som lærebog; dette er tilfældet i Flensborg og i Slesvig og formodentlig også i Haderslev. Det er et spørgsmål, om man her har anvendt *Torrentinus*, som Peder Palladius ivrigt var gået ind for som grammatiklærebog ved latinskolerne i Dan-

mark, Norge, Island og Færøerne, som han udtrykkelig nævner det i sin indledning. De nyere latinskoler som Flensborgs og Haderslevs var sikkert filippistiske (tilhængere af Filip Melanchtons metoder). Da Jørgen Boie selv havde opholdt sig i Wittenberg og været Melanchtons tilhører der, har han som konservator afgjort støttet filippismen. På den anden side kan han have haft særlige grunde til at arbejde for at indføre netop Palladius' bøger, der også i høj grad er påvirket af Melanchton. I anden lektie indøves især bøjningslære, og man begynder på forfatterlæsning med nogle af Æsops fabler, som man havde gjort det mange steder i århundredet forud. De elevnotater, vi har opbevaret fra 1583, indeholder netop nogle stumper af fablen om ulven og geden i brønden, så her er vi for en gangs skyld på sikker grund vedrørende, hvad der blev læst; det ville have været mere spændende at finde bevisligheder for alt andet end netop Æsop, men så heldige har vi altså ikke været. Mange steder læstes foruden Æsop *Mosellani Pædagogica*, en lærebog, der skulle give eleverne kendskab til skolelivets dagligverden, for at vænne dem til at udtrykke sig på latin. Palladius vil mene, at kvikke elever på dette trin kan gå i lag med nogle af *Erasmii Colloquia*, lette samtaler på fint ciceroniansk latin, udarbejdet af den store humanist *Erasmus Rotterodamus*. Foruden latin, hvor brevskrivning allerede på dette trin tages op, begyndes der med sangundervisning, der spiller en meget stor rolle på grund af elevernes funktion som korsangere i kirken. I religionsundervisningen søger man at lære eleverne søndagsevangelieteksterne og Davids salmer på latin, ligesom katekismus nu læres udenad i latinsk oversættelse. I Flensborg hører det med til det normale pensum efter angivelserne fra 1589. I Slesvig-programmet 1566 siges: *præcipue autem in utraque classe præparetur Catechismus minor Lutheri*, o: Luthers mindre katekisme gøres i hver enkelt klasse ganske særlig til genstand for indlæring, og ydermere siges om undervisningen i prima: *exercebitur diligenter doctrina Catechismi*, o: katekismens lære indøves omhyggeligt.⁶⁸

I tredje lektie læres en del latinsk syntaks, og der læses skuespil af *Terents* og *Plautus* (*ob genus orationis familiare et quotidianum*: på grund af det jævne dagligdags sprog, siger Flensborg-rektoren *Johannes Sperling*); man hænger sig ikke for meget i indholdet! Ciceros lettest tilgængelige breve yder også gode muligheder for sprogtilegnelsen. Endvidere

lægges vægt på udenadslæren og deklamation af latinske vers. I religion er stoffet nu Matthæus-evangeliet, Salomons ordsprog og et par af Pauli breve. Sådan omtrent regner man, at planen har set ud, men i Flensborg ved vi fra Sperlings program, at der i 1589 i tredje klasse læstes to samlinger af Sturmius, nemlig *Epistolæ Selectæ* og *Neaniscus*, og at man allerede på dette trin læste Vergils *Bucolica*.

Fjerde lektie forudsætter, at eleverne „noget så hen“ både taler og skriver latin, hvor nu verslære tages op, endda med krav om, at eleverne selv skriver *carmina*, digte. Latinsk brevskrivning øves stadig med forærlighed. Men nu er tiden inde til udvidet forfatterlæsning, og der læses Vergil, ikke, så vidt vides, *Æneiden*, men *Bucolica* og *Georgica*, som Luther personlig satte stor pris på; endvidere *Ovid (Metamorphoses)* og *Cicero (De officiis og Epistolæ ad familiares)*. Det er mærkeligt, at hverken Flensborg eller Ribe synes at interessere sig for *Æneiden*. Sangundervisningen omfatter nu figuralsang (diskant); det hedder et sted, at eleverne synger *vocibus quidem diversis, sed corde unanimi* — med forskel i stemmerne, men med samstemmighed i hjertet — smukkere kan det da ikke udtrykkes! I religion benyttes på dette trin i Ribe Ruben Hessius' *Psaltarium*, og man læser *Jesus Sirach* og Pauli brev til Titus. I Flensborg er man så vidt i græsk, at man på dette trin læser evangelierne i udtog på græsk. Om Haderslev har vi ikke præcise opgivelser, men man har vel fortsat læsningen af ny testamente og breve i latinsk oversættelse, fordi græsklæsning er henlagt til mesterlektionen og næppe går stort videre end til søndagevangeliernes tekster, omtrent som i Slesvig og Ribe.

I ældste klasse, *mesterlektionen*, rektorens egen klasse, afrundes grammatiktilegnelsen, og der lægges megen vægt på tale- og skrivefærdighed. Endvidere læses der stadig en del *Cicero*. På programmet er der også videre uddannelse i figuralsang, ligesom religionsundervisningen er videregående (gennemgang af Romerbrevet f. eks.).

Det er fristende at trække paralleller til Flensborg og Slesvig. I betragtning af, at Haderslevs første rektor havde virket som skolemand i Flensborg i en halv snes år, før han kom hertil, er dette meget nærliggende. Da det sammenligningsgrundlag, vi har, imidlertid er Sperlings skoleprogram for 1589 med en fremskridtsvenlig pædagogs ideelle krav, er det ikke sikkert, at Haderslev skole stillede helt de samme fordringer

til sine elever. På eet område er der i alle tilfælde forskel: latinskolen i Flensborg har seks klasser i modsætning til Haderslevs fem klasser. Det betyder, at man kan nå et ret stort græskpensum i Flensborg, hvor der allerede i tertia begyndes med græsk. Forøvrigt var Luther og en del af reformatorerne tilbøjelige til at betragte græsklæsning i latinskolen som en form for lapseri. I Rendsborg-ordinansen af 1542 siges da også noget om, at græsk nærmest er en hobby, som skolemestre dyrker for at blære sig lidt. En del af reformatorerne er altså ikke stort bedre end middelaldermenneskene, der sagde: *Græca sunt, non leguntur* (det er græsk — læses ikke)! I Flensborgs seksklassede skole bliver der også i 1589 en lille plads til hebraisk i ældste klasse. Forøvrigt havde den lærde skole i Haderslev fra 1850—1864 og da også det prøjsiske gymnasium i Haderslev lige til 1920 hebraisk for de elever i ældste klasse, der ønskede at blive teologer eller at studere orientalske sprog. Vi vil nok mene, at hebraisk passende kan gemmes til universitetet, men at der er rimelighed i at have græsk i gymnasiet som alment dannelsesfag. Imidlertid er princippet *non multa, sed multum* (ikke mange forskellige fag, men fordybelse i et eller få fag!) meget tiltalende, ikke mindst set ud fra en forvirrende fagtrængsel som den, der truer moderne skoler. I Ribe, der fra 1552 har seks klasser, blev der læst „noget fundament i græsk“; vi ved da også, at Riberektoren *Hans Thomsen* omkring 1560 lod anskaffe nederlænderen *Hadrian Junius'* græske leksikon. Forholdene i Slesvig domskole synes at ligne Ribe skoles, hvad angår græsklæsning. I programmet for 1566, vistnok det ældste trykte skoleprogram i Danmark,⁶⁸ oplyses, at der i den femklassede skoles to ældste klasser læses græsk, i secunda begyndelsesgrundene (*principia Græcæ linguæ*) og i prima græsk grammatik, Pauli brev til galaterne og evangelierne. I virkeligheden var man vist for tilbageholdende overfor græsk i den gamle latinskole rundt om i Danmark. Imponerende er, hvad der nås i Flensborg efter rektors egne opgivelser (i en klasse, hvor han selv underviser). Her begyndes altså med græsk i tertia. I secunda læses *Isokrates* og søndagsevangeliene på græsk. I prima læses bl. a. foruden *Isokrates* et par af *Demosthenes'* taler og *Pauli* breve til galaterne og korinthierne.

Fra disse pensaundersøgelser vender vi tilbage til timeplanen. Det bør siges, at den anførte inddeling af dagens timer ikke gælder om ons-

dagen og lørdagen. Onsdag er bestemt til overhøring i det gennemgåede stof. Der lægges stor vægt på sikker tilegnelse af det obligate pensum, og i forbindelse med overhøring gives der emner for stilskrivning og til behandling på vers. Efter ottesangen onsdag har eleverne fri, ud fra den sunde betragtning: „Hvad som ikke haver ro iblandt med, det kan ikke vare ved!“ Lørdag er helt forbeholdt religionsundervisning og eventuel fremlæggelse af skriftlige arbejder, da det er på denne dag, præsten eller hans kapellan med 14 dages eller en måneds mellemrum skal inspicere undervisningen. Om lørdagen sluttes med vespergudstjeneste, hvilket iøvrigt også er skik på dage forud for helligdage. I religion mere end i noget andet fag er udenadslæren anset for noget særdeles værdifuldt; det er næsten, som om man tror, at selve ordet (glosen) har en hellig kraft, og at det begreb, ordet svarer til, bundfælder sig i sindet i samme grad, som ordet (glosen) sætter sig fast i hjernen.

Om musik- og sangundervisning ved vi såre lidt for vor skoles vedkommende. Blandt *Ebbe Christensens* notater fra 1583—84 var der også et blad med nogle musikoptegnelser, der imidlertid ikke har kunnet bestemmes nærmere.⁶⁹ Mens vi ved noget om rektor *Thomas Knudsens* indkøb af musikaler i Ribe omkring 1550, har vi i Haderslev kun een eneste ting at nævne, nemlig *Boethius'* værk om musik. Det drejer sig om en af vore ærværdige inkunabler, som nu findes i det Kgl. Bibliotek. I Slesvig hedder det 1566 om eleverne i secunda: Og denne klasses elever skal også høre musik (*etiam Musicam audient*). Blandt stoffet i prima står der blot *musik* uden nærmere oplysninger.

Man har karakteriseret datidens latinske skole med udtrykket *pietas et eloquentia* eller *pietas eloquens*: forening af fromhed og sprogkundskab. Målet for sprogundervisningen var at sætte eleverne i stand til at bruge latin i tale og skrift, og det lykkedes i mange tilfælde fuldt ud, når det drejede sig om velbegavede elever. Når man tænker på, hvad der kan nås af skriftlige sprogfærdigheder i et moderne gymnasium, er man i og for sig ikke så vanvittig imponeret over tidligere tiders resultater, der opnåedes ved total ensidighed. Faren for åndløs formalisme ved en sådan undervisning er iøjnefaldende. Den almindelige viden, som eleverne tilfældigt kunne få gennem det reelle indhold af de læste tekster og af lærernes kommentarer til disse, var ret ubetydelig. — Men tilbage til

latin og religion. *Eloquentia* blev altså plejet, så godt som forholdene tillod. *Pietas* (alias kristendom i Luthers ånd) søgtes almindeligvis indpodet de unge, modtagelige sind ved idelig udenadslæren, terpen og fremsigen af bønner fire gange daglig samt de to daglige bedetimer i kirken og endvidere gennem elevernes assistance ved begravelser og kirkelige ceremonier. Det ydre apparat giver ikke visse klosterregler meget efter. Det er ingen forundt at ransage sjælene; men hvis så megen kristelighed måtte anses for pædagogisk nødvendig for 400 år siden, er der, i hvert fald hvad timetal angår, sket et meget alvorligt skred! Hvor måtte en kollega fra år 1600 ikke føle sig hensat blandt vantro kættere, hvis han skulle igennem en skoledag i en moderne skole!

Vi har ikke noget præcist holdepunkt for vor skoles daglige andagter på hertug Hans' tid, men hvorfor skulle der på dette område være nogen forskel fra den ene til den anden af hertugdømmernes skoler? Det er under alle omstændigheder oplysende at se, hvordan dagen formede sig i så henseende i Flensborg i 1589. Det hedder *quater enim de die canendum et quater precandum*: fire gange daglig skal der synges, og fire gange skal der bedes: når man kommer og går, både morgen og eftermiddag. Vi har oven i købet selve ordlyden, som næppe er blevet fraveget, og hvadenten det har været en fællesbøn fremsagt i kor, eller hørere og elever på skift har fremsagt bønnerne, kan man ikke helt afvise den tanke, at bønnens præg af inderlighed har måttet vige for mekanisk udvendig fremsagelse. I Flensborg bad de yngste elever følgende morgenbøn⁷⁰ (i oversættelse): „Herre Gud, himmelske fader, vi siger dig evig lov og tak, at du i denne nat så faderligt har beskyttet os mod al skade. Vi beder dig: lær du os i dig at gøre din vilje, bevar du os og led os sådan, at al vor lære, gerning og adfærd må tjene dig til pris og vor næste til forbedring. Vær også nådig: bevar vor konge, vor fyrste, vore overherrer, lærere, fædre, mødre, brødre og søstre og alle mennesker ved din elskede søn, vor herre Jesus Christus. Amen“.

Den tilsvarende aftenbøn ved skolens ophør lød (i oversættelse): „Herre Gud, himmelske fader, vi siger dig evig lov og tak for din dyrebare gave til os i form af din lære. Giv os, at vi også helligt og vel må leve videre i den, så vi altid fra dag til dag må blive bedre og må tjene vor næste til gavn, dig til ære. Ved vor herre Jesus Christus! Amen!“

For at man kan få det rette indtryk af disse bønners betydning i den daglige skolerytme, skal man huske, at der i forbindelse med dem læstes passende stykker af katekismus i de to ældste klasser på græsk, i de to mellemste på latin og i de to nederste på folkesproget. Klasseandagterne er ikke blot en from sædvane, men også en stadig sprogtræning. Vi nøjes med at anføre to af de fire daglige skolebønner fra den nærmeste latinskole i hertugdømmerne. Mon nu også de ikke-latinkyndige småpeblinge i Haderslev brugte plattysk som bønnesprog? Fornuftig hensyntagen til ungdommens oplæring i ret kristendom må have været afgørende, og jeg tror, at man har overladt det til den pågældende lærer, indtil provst Rehefeld ved sine drastiske skolelove af 1655 afgørende griber ind til fordel for højtysk. Slaget rettes faktisk lige så meget mod plattysk som mod dansk. Dette blev afgørende for udviklingen, fordi plattysk og højtysk ikke kunne holdes i live samtidig som kultursprog. Havde plattysk fået virkelig indpas som kirke- og skolesprog i Vor Frue sogn, ville dansk sprog have haft langt sværere ved at hævde sig, fordi plattysk virkede ligesom mere naturligt, mere fortroligt, mere besnærende, end højtysk.

2. Undervisningens form

Angående undervisningens form i latinskolerne i gammel tid siger *Bjørn Kornerup*, at vor viden er ringe, og dog har han mere end nogen i sit monumentale værk om Ribe skoles historie i anledning af 800-års jubilæet samlet imponerende viden på dette område. Specielt for os i Haderslev er det et problem, hvorfra lærerne har hentet deres pædagogiske ideer og inspiration. Da Jørgen Boie i kraft af selve fundatsen har det hverv at tilrettelægge undervisningen i samråd med rektor Johannes Bock, er det faktisk spørgsmålets kerne at finde frem til, hvorfra disse mænd havde deres uddannelse, ideer og erfaring, samt at blive klar over deres indbyrdes forhold. I stedet for at konstruere pædagogiske systemer omkring disse to personer, er det mere virkelighedsbetonet at anføre på den ene side *Peder Palladius* og på den anden *Johannes Sturm* som eksponenter for datidens skoletanker, sådan som de var let tilgængelige for provst Boie og rektor Bock. Uden at vi har nogen som helst sikkerhed for, hvordan undervisningen formede sig netop her i vor by,

kan vi på grundlag af de to nævnte skribenter anføre visse pædagogiske forskrifter, som nød almindelig anerkendelse (rent teoretisk i hvert fald) ved slutningen af det 16. og i begyndelsen af det 17. århundrede. Palladius giver til den latinske grammatik af *Torrentinus*,⁷¹ han anbefalede til almindelig skolebrug, en udførlig latinsk indledning (*paraenesis*: formanig, kalder han den). Han henviser til *Erasmus*, *Baptista Guarinus* og andre autoriteter som sine kilder, men har da også selv erfaring både som pebling og som underviser og forelæser. Vi skal nu referere det væsentligste af Palladius' tanker om skolens dagligtivværelse:

Morgentimerne er langt de bedste til åndeligt arbejde (*Aurora musis amica*). Det har vist sig, at i en time om morgenen eller om formiddagen kan udrettes mere end i tre eftermiddagstimer, og uden at man tager skade på kroppen. Det er naturligvis af største betydning, at der er fast orden i skolearbejdet, og at man læser bestemte forfattere i en bestemt orden til bestemte timer. Om god orden i klassen siger Palladius til eleven: „Når du færdes i skolen som elev, skal du af hele dit hjerte lægge vægt på at gøre, hvad dette sted kræver. Skolen skal ikke blot være hjemsted for god lærdom, men også for gode sæder og helt være viet til de rene kyske musen. Derefter kommer nummererede regler:

1. Før læreren træder ind i klassen, skal du af al magt samle dig om din lektie.
2. Det er meget gavnligt, at du belærer eller belæres af dine kammerater.
3. Når læreren forklarer noget, skal du lytte ikke blot med opmærksomhed, men med begærlighed.
4. Hav altid papir og blæk ved hånden og nedskriv straks, hvad der bliver dikteret af læreren.
5. Når du bliver spurgt, skal du straks svare tydeligt og klart og sådan, at det rigtig kan høres af drengene i din klasse (*apertis tibiis*: uden forstoppelse i fløjten!)
6. Hvis læreren spørger din sidemand om noget, tag dig da i agt for at hviske. Det er nemlig aldeles ikke nogen god gerning at hviske, men det modsatte: en forgiftet dåd (*neutiquam beneficium, sed veneficum*). På den måde vil din sidemand ikke selv gennemarbejde noget for at lære det, men altid hænge ved din mund. *Hand forlader*

sig altid paa dig. (Denne danske sætning midt i Palladius' latinske tekst overrasker. Den er vel tænkt som en stærk understregning af *pendebit semper ab ore tuo*).

Derefter følger nogle forskrifter om at tale latin så vidt muligt. Hvis enkelte ord, der virker obskøne eller grufulde, skal oversættes til modersmålet, bør det ske med omskrivning eller på en måde, så ordene er pæne og ikke prægede af grovhed.⁷² Endelig siges, hvilke fejl i diktion man især skal være opmærksom på og søge at undgå, nemlig jotacisme, isthnotheter, labdacisme, metacisme, caelastomaci, plateasmer og alle den slags ting!⁷³ Denne paraenesis afsluttes af Palladius med nogle gode råd om betydningen af at tilegne sig lærerens interpretation: fortolkning af teksterne: „Overvej den med hensyn til grammatik, retorik og etik!“ Og til allersidst: *Nec sciscitari, si quid dubitabis, nec castigari, si quid errabis, sit pudor*: du skal ikke genere dig for at spørge, hvis du er i tvivl om noget, og du skal ikke skamme dig over at blive rettet, hvis du gør fejl!

Denne indledning virker meget levende, og der er i den tænkt på mange situationer, vi kender fra skolestuen. Mange af disse gyldne regler går igen hos den anden pædagogiske forfatter, vi nævned, nemlig rektor Johannes Sturm i Strassburg. En af Sturms beundrere og taknemmelige disciple, Johannes Sperling, sad netop en snes år senere som rektor i Flensborg. Det er mere end sandsynligt, at skolemænd i Haderslev med tyske universitetsstudier har været lige så fortrolige med Sturms pædagogiske principper som Johannes Sperling. Et ejendommeligt spil af skæbnen har medført, at det sjældne skoleprogram fra Flensborg for året 1589 er blevet opbevaret. Det findes i Det kgl. Bibliotek og afspejler med stor pålidelighed Sturms tanker, sådan som rektor Sperling ønsker dem praktiseret i Flensborg. Af de lærebøger og tekster, Sperling bruger i sin undervisning, er *Sturmii Epistolae Selectae* og *Sturmii Neanicus* samt dennes Cicero-udgaver tydelige vidnesbyrd om hans veneration for læreremesteren, han skylder så meget (*præceptor noster quem honoris causa nomino quemque tamquam optimum huius rei magistrum in multis me sequi non dissimulo*). Sturm kaldes også *vir erudiendæ juventuti natus*, den fødte ungdomslærer. Under gennemgangen af, hvad der sandsynligvis er blevet læst i Haderslev, er der allerede draget en del paralleller

med Flensborg latinskole, oprettet 1566 på grundlag af en stor testamenterisk gave af den særprægede kannik *Lütke Naamansen*. Lige så levende som Palladius giver Sperling regler og praktiske vink, der giver os et kig ind i datidens skoleverden. Indledende siger Flensborg-rektoren: Skoler opstår ikke tilfældigt som svampe, men skyldes Guds enestående godhed, hvorfor de mænd, som arbejder i skolen, på enhver måde bør bistås af øvrigheden. Dette har lokal adresse — til borgmester og råd i Flensborg. Derefter følger en gennemgang af, hvad der skal læses lige fra *sexta*, hvor der begyndes med de helt små, som „hverken kan læse eller lære noget af sig selv“, til *prima*, hvor der læses dialektik og dele af *Erotematis Philippi Melanchton*, og hvor der tales og skrives latin uden besvær. Som almindelig regel for al undervisning siges, at uklarhed såvel som vidtløftighed i tale (*prolixitas verborum*) bør undgås. Det gælder at indøve latinske sætninger ved stadig gentagelse og ved hele tiden at gå fra det enkle til det mere sammensatte: *amarae quidem studiorum radices, fructus vero dulcissimi* (studiernes rødder, dvs. begyndelse, er bitre, men deres frugter er meget søde). Træning af hukommelse er afgørende for fortsat fremgang. Læreren må derfor vise *diligentiam* (o: omhyggeligt overvåge, at alt indlæres og fastholdes) og *prudentiam* (o: ikke fare for hurtigt frem). At ville flyve som *Daidalos* bringer hastigt fald. Man mindes Melanchtons advarsel: „Denn kein grösser Schaden allen Künsten mag zugefügt, denn wo die Jugend nicht wohl geübt wird in der Grammatik!“ Opflytning til en højere klasse, siger Sperling videre, må endelig ikke ske, før eleven fuldt ud har nået at beherske det stof, der kræves i hans klasse. Men læreren skal også passe på at holde sig strengt til det, der er nødvendigt for de pågældende klassetrin. Det er til største skade for eleverne, hvis læreren vil lære dem alt muligt på samme tid uden orden og plan. Der må heller ikke bringes andet for elevernes øren eller ind i deres sind, end hvad der er fromt, ren latin og sømmeligt (*liberale*). I sin tid lærte drenge i Rom og Athen at tale af forældre, ammer og kammerater, før de lærte sproglig korrekthed af lærebøger i grammatik. På samme måde skal børn nu lære latin: såvel i mundtlig som i skriftlig latin skal læreren gå foran eleven og bane vejen, ganske som ammer, der tygger maden for børnene, for at den ikke skal skade deres mave.⁷⁴ Den gode regel *festina lente* (*eile mit Weile!*) bringes påny i erindring sammen med

påbud om altid ved idelige gentagelser at fastslå og indskærpe det tidligere lærte. Udenadslæren er en nødvendighed, og det gentages atter og atter: *Memoriter multa recitent*, lad eleverne fremsige meget efter hukommelsen. (Dette falder nok ikke i moderne menneskers smag, men vil man lære et fremmed sprog til bunds, må der terpes en del med indlæring. Dette fornægter sig heller ikke i vore dages undervisning, selvom vi bruger teknik og alle mulige moderne kunster!) Som hjælpemiddel må eleven flittigt bruge sine omhyggeligt førte notater *diarii* eller *ephemerides* (daglige optegnelser), sådan som også Palladius anbefaler det. Sperling henviser til en række autoriteter som Sturm, Melchior Junius og Johannes Bentius. Lige som den ansvarsbevidste familiefader gemmer og sparer penge op, sådan skal disciplene samle og gemme, hvad de lærer i disse *diarii*, flidens vidner og hukommelsens vogtere. „Ingen gjorde mere ud af dette end min lærer Sturm, der næsten regnede alt det øvrige skolearbejde for intet, hvis eleven ikke med allerstørste omhu førte sine notesbøger. *Vox enim audita perit, littera scripta manet*, o: et ord, man har hørt, går nemlig til grunde; det skrevne bogstav derimod består!“

Disse gode regler, som Sperling lod sine disciple følge, blev sikkert efterlevet mange steder, og vi forstår, at den imponerende latinviden, datidens mennesker i mange tilfælde havde, var resultatet af stor flid og omhu, såvel hos elever som hos lærere. Om *Anders Sørensen Vedel* ved vi, at han i den tid, han boede i Snagdal hos den kendte rektor *Jens Grundet*, daglig måtte indføre hovedpunkterne af sin læsning i *ephemerides communium locorum*. Fra Haderslev har vi, formodentlig som et unicum, bevaret nogle stumper af en *diarius* fra 1583, ganske vist i meget mishandlede, ituklippede lapper, der har været benyttet som pap i bogbind.⁷⁵ Ejendommeligt nok er der også opbevaret eleverarbejder af tidens fornemste elev, prins *Christian*, den senere *Christian IV*, der begynder sin skolegang 1583 hos Hans Mikkelsen, som havde været elev hos Sturm. Som bekendt opholdt den unge prins *Christian* sig ofte på Hansborg. Allerede i 1593 var han blevet sønderjysk hertug, og hans bryllup med *Anna Cathrine af Brandenburg* i 1597 fejredes i Haderslev. Med sin livlige interesse for alt menneskeligt har hertugen nok ofte drøftet skole-spørgsmål med rektoren, der som anden slotspræst havde sin gang på Hansborg. Vi ved da også, at skolens hurtige genrejsning efter branden

1627 skyldtes Christian IV's velvilje. Netop på baggrund heraf er det sørgeligt at se, hvor svagt kongen stod i 1646, da skolen for alvor havde brug for hans støtte. Hvad det rent pædagogiske angår, er der ingen tvivl om, at kongen i høj grad har billiget, hvad han måtte høre om efterlevelse af Sturms metoder.

Der kan med rette tales om en treklang af pædagogiske navne, der har givet genlyd overalt nord for Elben: Melanchton, Palladius og Sturm. For provst Boie i hvert fald og for rektor Bock har Melanchton og Palladius, eventuelt også Sturm, ikke blot været navne, men personlige bekendte eller lærere, under hvis indflydelse de selv havde været, og med hvem de havde kunnet drøfte religiøse og pædagogiske problemer, der var nøje sammenknyttede for disse Luthers første disciple.

VIII

JENS RAVN OG HENRIK MIKKELSEN THIRSDORP

Når vi tænker på de stolte minder, der knytter sig til det nu forsvundne renaissanceslot Hansborg og forestiller os *Frederik II* og *Christian IV* som slotsherrer, dukker også forestillingen om en djærv rektor i Haderslev frem, nemlig *Jens Ravn*, hvis far *Ivar* blev dimitteret fra vor skole i 1593, og som fra 1596 var lokat og derefter fra 1599—1616 kantor ved sin gamle skole. Jens Ravn var altså gammel elev fra skolen og leverer et fuldgyldigt bevis for, at man i latinskolen i Haderslev kunne tilegne sig dansk tænke- og væremåde lige så godt som i nogen anden latinskole i Danmark på den tid. At hans far havde været lærer ved denne skole i mange år, har ikke hæmmet, men måske snarere fremmet den unge Ravn, også kaldet *Corvinus*.

En parallel til familien Ravn har vi i familien *Thirsdorp*. *Michael Henrici Thirsdorp* var ansat som kantor ved skolen fra 1579 til 1590, da han blev sognepræst i Roager. Hans søn, *Henricus Michaelis Thirsdorp*, blev ligesom Jens Ravn dimitteret fra skolen, nemlig 1604, studerede bl. a.

i Frankfurt og blev magister i København 1607, hvorefter han i seks år var konrektor ved sin gamle skole. Hans danskhed var rodfæstet, men styrkedes måske yderligere i hans præstetid i Odense. 1635 udnævntes han til provst i Haderslev, hvor han tørnede sammen med sine omgivelser på grund af sin danskhed, der gav sig udslag i, at han brugte dansk som embedssprog og indførte fuldstændig dansk gudstjeneste i Vor Frue kirke. Blandt anklagerne mod provsten var også en besværing over, at han havde ladet disciplene fra latinskolen spille komedie i kirken. Dette giver os den interessante efterretning, at der blev spillet skolekomedie⁷⁶ her ligesom i Ribe f. eks. Formodentlig har eleverne spillet nogle scener af en komedie af Plautus. Provsten, der var gammel lærer ved skolen og måske i sin skoletid selv havde spillet komedie og senere måske også selv havde været instruktør, har eventuelt repeteret nogle optrin eller en hel komedie i kirken, hvor eleverne kom daglig til ottesang og til vesper-sang. I vore øjne er dette en profanation af det hellige, men det er muligt, at ikke alle den gang så slet så strengt på tingene.

Såvel denne provst Henrik Mikkelsen som rektor Jens Ravn var markante personligheder, der ikke gik af vejen for et sammenstød med mennesker, de var uenige med. Det skete endog for rektor Ravn i 1632, at han var med i et drabeligt drikkelag, hvor det kom til meget voldsomme kampscener omkring skolens bygning. Amtmand *Ahlefeldt* måtte bede provsten henstille til den gode magister Ravn, at han beflittede sig på en mere sømmelig og præstelig adfærd. Forøvrigt skete det også senere i Ravns tilværelse, at hans gejstlige foresatte måtte give ham advarsler. Der var renaissance i de mennesker, ville vi sige. Tidens ufred og voldsomhed har præget dem. Selve det faktum, at rektor går med kårde og forstår at bruge den som en brav kavaler, må ikke forbavse. Studenternes indsats under stormen på København 1659 viser da også, at studenter dengang kunne håndtere tungere våben end gåsefjer og kridtpiber. At en student bar kårde ved lænd, hører med i tidsbilledet. Efter *Taubers* dagbog fra Ålborg ca. 1750, altså 100 år senere, var det tradition, at de unge mennesker den dag, de hos rektor havde afhentet deres latinske *testimonium* (afgangsbevis fra skolen og anbefaling til universitetet) anlagde kårde som tegn på, at de nu var frie mænd. I skoletiden har man nok ikke ønsket at se eleverne bevæbnede!

ANDET AFSNIT

1655—1800

I

SKOLELOVENE AF 1655 OG DERES VIRKNING

EFTER reformationens første friske tid kommer der i de fleste protestantiske lande en periode af stilstand, hvor den sejrende lutherdom ligesom besinder sig, befæster sin magtstilling og ofte stagnerer i ortodoksi eller henfalder til forfølgelse af anderledes tænkende.

Det er med andre ord tiden for den ny kirkes selvhævdelse, og med *Bonaventura Rehefeld* får Haderslev en myndig provst, der er en fremragende administrator, og som nidkært går i gang med at ordne provstiets kirkelige forhold. Han vækker ofte uvilje mod sin person, fordi han ikke viger tilbage for at formane præsterne til ædruelighed og sømmeligt leved. Hvem kan vel lide at blive beskyldt for *crapulitas* og *pigritia* (drikfældighed og dovenskab)? De to Haderslev-præster *Schmidt von Eisenberg* og *Paul Sass* kom snart i opposition til provsten, som Sass ved enhver lejlighed gjorde til genstand for skarp satire. Som næsten alle Haderslevs provster var Rehefeld tysk (stammede fra Sachsen), mens Paul Sass var født i Assens og af gammel Haderslev-slægt.⁷⁷ Når Rehefelds modstandere betegnede ham som opblæst, er der vel noget om det, men fra anden side fremhæves hans store energi, og det er vanskeligt at bestride det faktum, at det skyldtes hans praktiske indgriben som dygtig forhandler, at skolers og kirkelige institutioners økonomiske tilstand ikke forringedes ved krigsuro og alskens nød i langt højere grad, end det faktisk skete. Ud fra sin tyske indstilling blev det Rehefelds mål at gennemføre højtysk som kirke- og skolesprog i Haderslev. Samtidig med at Rehefeld var blevet provst 1649, havde generalsuperintendent *Stephan Klotz* holdt sin første visitats i Haderslev og var blevet klar over latinskolens

elendige tilstand, der ikke alene skyldtes krigsuro, men også splidagtighed og forsømmelighed hos lærerne. Deres usle kår med mange års økonomiske usikkerhed på grund af den Thott'ske affære havde kun gjort ondt værre. Men Klotz' indberetning medførte, at amtmand *Kay von Ahlefeldt* og generalsuperintendenten blev sat til at undersøge bl. a., hvordan skolen kunne rettes op. Rektor Jens Ravn fik en afløser i tyskeren *Gutbier*, idet han lod sig forfremme(!) til landsbypræst, først i Moltrup-Bjærning, senere i Bjært.

Hvad skolens forhold iøvrigt angår, skulle de ordnes ved en række helt ny bestemmelser, *leges scholasticae*,⁷⁸ som udarbejdedes af Bonaventura Rehefeld, hvorefter de forelagdes kongen til godkendelse. Imidlertid blev provstens udkast, der indeholder en mængde detaljer, blandt andet vedrørende læreres og elevers kirketjeneste, ikke uden videre accepteret af kongen. Det er derfor interessant at sammenligne udkastet og den endelige udformning af disse bestemmelser, der så afgørende greb ind i skolens tilværelse, idet skolens status for de følgende to århundreder herved bliver fastslået som *die königliche Lateinschule zu Hadersleben* med tysk-sproget undervisning og absolut forbud mod dansk under nogen form. *August Sach* har engang sagt, at ingen Gottorp-hertug har optrådt mere skarpt end den danske kong Frederik III. Forklaringen er let at finde: Som fyrstbiskop af Bremen-Verden var kongen vant til at betragte sig som tysk fyrste, og han anså det for rimeligt, at hertugdømmerne administreredes på tysk. At man derved kunne komme til at gøre uret imod en stor del af befolkningen, for hvilken tysk var et fremmed sprog, generede åbenbart hverken kongen eller nogen af datidens ansvarlige statsmænd. Rehefelds ønske om at få gennemført højtysk som kirke- og skolesprog i Haderslev havde kongens absolutte billigelse. Det var jo i hans øjne at fremme kirkens sag at støtte selve Luthers eget sprog. Det, der i denne forbindelse er mest overraskende for den moderne betragter, er at konstatere, hvor sejt det danske folkesprog viste sig. Som vi skal se, giver denne sejge modstandskraft på det sproglige område sig kraftigt udslag hen imod det 18. århundredes slutning endog indenfor skolens område trods de højtidelige lovbestemmelser fra 1653. Det mest afgørende i disse er den afgjorte vilje til at forbyde al dansk tale i de yngre klasser, men det må også nævnes, at i de ældre klasser er

det tysk, der er forbudt: her må kun tales latin. Det er et almindeligt træk i datidens bestemmelser for lærde skoler, at eleverne skal tvinges til at bruge latin også som omgangssprog. Herlufsholms skole fra 1566 havde ligefrem på timeplanen afsat tid til afstraffelse af elever, der havde forsynet sig på dette punkt og var blevet grebet i at tale dansk på de klassetrin, hvor latin krævedes som omgangssprog; men foruden at blive noteret for at have talt dansk, risikerer eleven i Haderslev også at blive antegnet for *malis moribus*, d: dårlig opførsel. Er det dårlig opførsel, at en Haderslev-dreng taler sit daglige sprog? Bør det straffes på samme måde som rapserier, grove bøllestreger eller rå og plumpe udskejelser, som datidens peblinge ikke sjældent gjorde sig skyldige i?

Fra 1655 indtræder faktisk en ny epoke for vor skole. Set i større sammenhæng kan de drastiske bestemmelser i de ny regler opfattes som et ret nytteløst forsøg på at styrke skolen, der var inde i et dødvande med reduceret lærerstab fra 1654, med ringe elevfrekvens og med en sørgelig økonomi, hvilket sidste måske er den mest afgørende årsag til nedgang eller stilstand. Hertug Hans' ønsker om at skaffe denne egn lærde mænd opfyldes faktisk kun i ringe grad i tiden fra 1655—1800. Var Rehefelds indsats for at sanere skolen i virkeligheden ikke et fejlgreb, fordi tysk sprog og tysk kultur alligevel ikke var så livskraftige og så rodfæstede i de førende familier i byen, at disses børn kunne danne et tilstrækkeligt elevmateriale, så den før så blomstrende skole kunne opretholdes? Har der i en stor del af de hjem, hvorfra eleverne normalt skulle komme, været uvilje mod de ny love med deres skrappe sprogbestemmelser? Mon ikke mangan kvik Haderslev-dreng har betakket sig for at blive terpet igennem latinlæsningen af tysktalende, fremmedartede lærere? Det ringe antal bondefødte dimittender kan måske tildels forklares ud fra uvilje og ulyst til at gå i skrap skole hos tyske lærere. De drenge, der var forudbestemte til det theologiske studium, enten på grund af hjemmets religiøse indstilling, eller fordi vedkommende selv havde bestemt sig til studierne, måtte naturligvis bide i det sure æble og gå ind under Rehefelds skolelove og finde sig til rette i skolen, som den var. Men mon ikke sko-

len allerede ved midten af 1600-tallet var alt andet end velset af en stor del af Haderslev-egnens beboere? En anden — og givetvis en reel — grund til, at den ikke blev meget søgt som undervisningssted, var, at den var dyr,⁷⁹ fordi eleverne foruden indtrædelsespenge og skolepenge også måtte betale ekstra for de såkaldte privatektioner, som gav lærerne en betydelig del af deres indtægt.

II

SKOLENS ALMINDELIGE HISTORIE FRA 1650—1763

DET er i det foregående kapitel omtalt, at omkring 1650 var skolen inde i et dødvande og stagnerede derefter med tendens til langsomt at dø henimod slutningen af det 18. århundrede. Hvorvidt denne udvikling hovedsagelig skyldtes de meget vanskelige tider for folk i Haderslev igennem disse halvandet hundrede år, eller om årsagen var en latent uvilje mod latinskolens tyske rektorer og alt deres væsen, får stå hen. Det er en kendsgerning, at tiderne var meget svære; det kan vist også — sandheden tro i kærlighed, som rektor Mortensen ofte sagde — med føje hævdes, at der ikke blandt rektorerne forekom meget betydelige personligheder, som var i stand til at drive skolen frem. De mere fremragende af de ofte meget unge rektorer blev som regel hurtigt flyttet til andre embeder. Heller ikke de øvrige medlemmer af lærerkollegiet synes at have hævet sig op over det jævne, som i hine tider var meget jævnt. Den tidligere nævnte rektor *Nicolaus Gutbier* (1650—59) var en meget lærd mand af en slægt af sprograsskere. Han blev revet bort af pesten, der grasserede frygteligt i vor by og landsdel i 1659, og endnu tre andre lærere ved latinskolen døde samme år af sygdommen. Han efterfulgtes i peståret rent midlertidigt af *Chr. Steffensen*, der nogle måneder senere blev sognepræst i Hammelev. Dennes efterfølger *Petrus Dreier* (1660—62) er oven i købet gammel elev, men uden særlig betydning for skolens historie. Som kuriosum kan anføres, at Dreier i sin korte funktionstid nåede at holde en skoletale på hebraisk. Det tyder på stor lærdom, men iøvrigt forekommer det mo-

Epitafium i Haderslev domkirke: til højre PETER DREIER, f. i Had. 1618; student fra vor skole 1639. Rektor 1660—62. Tillige archidiakon ved Frue kirke. Dod 1667. I midten hans hustru MARGARETIA, datter af pastor VALENTIN SCHMIDT VON EISENBERG. Hun er født 1640 og således blot fire år ældre end sin anden ægteherre PAUL SASS, der er student fra Haderslev og dimitteret af Peter Dreier i 1662. Sass blev præst ved Vor Frue allerede som 23-årig og giftede sig inden længe med sin forgængers enke.

derne mennesker urimeligt. Dreier havde i Rostock som magister forelåst over orientalske sprog. Som nybagt rektor har han åbenbart følt trang til at demonstrere, at hans gamle skole burde være stolt af at have en så drabelig lærd mand til rektor. Mens disse to rektorer stiledede hurtigt mod præstegårdens fred, holdt deres efterfølger, *Richard von der Hardt*, ud som rektor i hele 42 år fra 1662—1704 og sætter rekord som længst fungerende rektor i Haderslev, hårdt trængt af *Brauneiser*, der var rektor i 40 år af de 47, han var i tjeneste her. Hardt var fra Lübeck og har måske ligesom Brauneiser, der var fra Tønning, haft den skæbne, at ringe eller manglende dansk kundskaber udelukkede ham fra at få præstekald her på egnen. Det siges, at von der Hardt var en kundskabsrig og elskværdig mand, der faldt godt til i Haderslev. Måske har han aldrig tænkt sig anden bestilling end skolemandens. Han er altså den første „rigtige“ rektor i Haderslev, idet han aldrig har haft anden gerning. Han er selv ret tilfreds med sine resultater ifølge et brev, han

skriver til amtmænden, grev *Conrad Reventlow* i 1681, hvori der blandt andet står, at han på 19. år leder den skole, han overtog efter de hårde krigstider som næsten øde og tom, og at han i al beskedenhed har kunnet dimittere over 30 unge mennesker.⁸⁰ For os er 30 studenter i løbet af 19 år ikke just et imponerende tal, men for Hardt er tallet tilsyneladende tilfredsstillende, set på baggrund af den forudgående sløje periode.

Imidlertid er der en ret nærliggende forklaring på, at studentertallet fra Haderslev skole er så beskedent fra ca. 1690 helt frem til midten af det følgende århundrede, nemlig at Haderslev havde fået en konkurrent i form af *latinskolen i Sommersted*.⁸¹ Vi ville måske snarere kalde den pastor *Peter Wöldikes* private studenterkursus, idet udgangspunktet for denne særlige pædagogiske virksomhed var, at præsten havde sagt ja til at optage nogle unge mennesker i sit hjem for at dimittere dem privat til universitetet sammen med sine egne højt begavede sønner. Fra denne beskedne begyndelse voksede der en blomstrende skolevirksomhed frem. Det må siges, at Peter Wöldike, der var født i Arensburg i Mecklenburg, havde visse forudsætninger som pædagog, idet han havde været konrektor i Haderslev fra 1680—85; men han må have været en overordentlig begavet og flittig mand, når han alene kunne klare undervisningen i en lang årrække, samtidig med at han nidkært passede sit præsteembede og var overordentlig afholdt af sine sognebørn som sjælesørger og prædikant. Hans dimittender klarede sig fint ved deres universitetsstudier, og hans fem sønner opnåede alle store embeder i den danske kirke og skole. De blev alle ligesom de fleste af Sommersted-studerne dimitterede til Københavns universitet (i modsætning til Haderslev-dimittenderne, der normalt gik til Kiel), og pastor Wöldike har sikkert i sin undervisning ofte talt dansk, hvad der vel også har været årsag til, at mange foretrak præstegården i Sommersted fremfor die königliche Lateinschule. Det er et faktum, at Peter Wöldike indtil sin død i 1725 dimitterede ialt 22 studenter. Fra 1722 til 1752 sendes 44 unge mennesker til universitetet, mens latinskolen i Haderslev i samme tidsrum kun dimitterede ialt 56 studenter. Der var nemlig sket det, at en af Wöldikes sønner, der også hed *Peter*, 1722 efter attestats var blevet adjunkt (kapellan) hos sin gamle fader, og han gik ind i skolearbejdet med fremragende dygtighed og kunne altså opvise endnu bedre resultater end faderen.

Rektor og lærere ved skolen i Haderslev så ikke med blide øjne på denne usædvanlige og ubehagelige konkurrence, og de besværede sig over, at latinskolens privilegier krænkedes.⁸² Konservatorerne tog imidlertid yderst valent på klagerne, idet både provsten og borgmesteren netop havde sendt deres sønner til Sommersted som kostelever hos Wöldike! Man har ikke, så vidt jeg ved, tidligere sat sproglige motiver i forbindelse med Sommersted latinskoles succes, men det er da sandsynligt, at mange unge søgte til Sommersted af uvilje mod den tyske skole i Haderslev. Hos pastor Wöldike var der ingen sprogtvang, og han forberedte som nævnt sine elever til universitetet i København. Den smukke ligtale, rektor *Lorenz Bjørnsen* holdt over provst Wöldike 1759, tyder på, at Sommersted virkelig var et „*velsignet sted*“, og et sted, hvor eleverne lærte at arbejde. Rhode nævner forøvrigt også uviljen mod den tyske latinskole i Haderslev. Det er i 1760erne, men denne uvilje var uden tvivl gammel og indgroet hos landbefolkningen og vel også hos mange haderslevere. På denne baggrund forstår man, at tilværelsen for en rektor i Haderslev kunne forme sig ret surt. Imidlertid holdt den gamle von der Hardt ud i sit embede til sin død i 1704, dog bistået af svigersønnen *Johannes von Stämgen* (fra Waabs i Svansen) de sidste år, han levede. Von Stämgen, hvis fader er kendt som en af sin tids store orientaler, blev allerede i 1711 fra rektoratet i Haderslev udnævnt til rektor i Itzehoe. De to følgende rektorer i Haderslev, *C. M. Overbeck* fra Lüneburg, 1711—1735, og *C. E. Schindler* fra Strehla a. d. Elbe, 1735—1756, var begge ligesom von der Hardt udelukkende skolemænd.

I 1734 indvies skolens tredje bygning i Smedegade. Året efter døde Overbeck, og Schindler, der havde været konrektor siden 1717 og altså oplevet konkurrencen fra Sommersted i en årrække, rykkede op i rektorembetet. Schindler var klar over, at der tiltrængtes reformer, hvis skolen i Haderslev skulle klare sig, og mens Overbeck ikke havde fået støtte fra konservatoratet, kunne Schindler absolut regne med aktiv støtte fra provst *Tychsen*, der var provst i Haderslev fra 1736—1750. Det fremgår indirekte af det ny regulativ, som er udarbejdet af Schindler, hvad der især var at råde bod på. Der er i hvert fald ingen tvivl om rektors gode vilje. Men et regulativ er desværre ikke altid tilstrækkeligt til at hidføre alvorlige forbedringer i en skoles liv. Vi refererer kortelig

indholdet af disse regler, der havde til formål at standse den uorden, der herskede:

Enhver undervisning af offentlig art (*publique information*) skal gives i skolens offentlige lokaler, mens privattimer kan læses, hvor det passer lærerne. Ingen lærer må medtage en elev, der får privattimer hos ham, til de almindelige undervisningstimer, medmindre vedkommende bekvemmer sig til at følge undervisningen på skolen i alle fag. Kantor og Quartus skal så vidt muligt personligt varetage deres pligter ved den offentlige gudstjeneste, og de må ikke selv forlade kirken under gudstjenesten eller lade drengene løbe ud af kirken [formodentlig under prædikenen]. Da forældrene har klaget over, at der for ofte gives fri, er det fremtidig ikke tilladt nogen lærer at give sine elever fri uden rektors samtykke. Hvis en lærer nødvendigvis må foretage en rejse, skal han i tide meddele provst eller rektor det, så rektor kan få undervisningen besørget på passende måde.⁸³ De elever, som vil nyde offentlig undervisning, har pligt til at være med i kirkekoret og til at overvære begravelser i hele deres udstrækning. De, der vægrer sig ved at rette sig herefter, skal *eo ipso* være udelukket fra ethvert håb om noget som helst skole- eller universitetsstipendium.

Når en ny rektor tiltrådte, var det naturligt, at også timeplanen blev drøftet. Ved et tilfælde har skolens arkiv⁸⁴ som den første timeplan, vi kender, opbevaret den, der blev fastlagt af rektor *Schindler* og provst *Tychsen* i 1736. Den gengives her på modstående side.

Timeplanen i 1736 er sikkert ikke meget forskellig fra den, man havde fulgt siden skolens grundlæggelse. Latin dominerer med sine 53 timer overfor græsk, der har 12, medens hebraisk nøjes med 3. Religion og gudstjeneste har ialt 10, filosofi 6, musik 4, geografi 3 og historie 2, og andre fag forekommer ikke, da tysk kun læses af kurrendedrengene, der faktisk hører til i borgerskolen. Ud fra rektor *Schindlers* regulativ kan man slutte, hvilke former for slendrian, der især har hæmmet og skæmmet skolen. Uvæsenet med privattimer har åbenbart været ved at true normal skolegang. Med deres usle lønninger har lærerne gennem privattimer søgt at bøde lidt på livets uretfærdigheder. For rektor *Schindler* havde konkurrencen fra Sommersted i høj grad været med til at forbitte hans tilværelse. Latinskolen i Haderslev var ikke beskyttet mod konkur-

Rector

Klasse I

Std.	Montag	Dienstag	Mittwoch	Donnerstag	Freitag	Sonnabend
7—8	Religion		Religion	Hebräische Bibel		Hebr. Bibel
8—9	Vergil		Gottesdienst	Curtius ad. Cic. de ofic.		Evang. et Epist. Graece.
9—10	pr. Logik		Geographie	Exercitium stili		Geographie
2—3	Cicero, Orationes			Novum Testam. Graece		
3—4	Rhetorik			Isokrates od. Plutarch		
4—5	pr. Geschichte			pr. Lektüre od. Philosophie		

Conrector

Klasse II

Std.	Montag	Dienstag	Mittwoch	Donnerstag	Freitag	Sonnabend
7—8	Julius Cæsar		Herodian	Ovid. Tristia		Herodian
8—9	Cornelius Nepos		Gottesdienst	Latein Prosodie		Griech. Gramm.
9—10			Geographie			
2—3	Lar. Gramm.			Griechische Gramm.		
3—4	Cornelius Nepos			Nov. Testam. Graece		

Cantor

Klasse III

Std.	Montag	Dienstag	Mittwoch	Donnerstag	Freitag	Sonnabend
6—7	II III Corn. Nepos IV Donat Übrige Cathecismus		II, III Gerh. Güld. Kleinod.	Wie Montag	Wie Mittwoch	Wie Mittwoch
7—8	III Colloquia Corderii		IV Donat			
1—2	Vocal-Music		Übr. Cathec.	Wie Montag	Wie Montag	Der grosse Catechismus
2—3	Vocabula Cellarii					

Klasse IV

Std.	Montag	Dienstag	Mittwoch	Donnerstag	Freitag	Sonnabend
7—8	IV Donat — Übrige deutsch Lesen		6—7, wenn Pre- digt ist II—III.	Wie	Wie Montag	Evange- lien und Catechismus
8—9	III—IV Coll. Corderii od. Catechismus, Curr. Schreiben.		Gerhardi Güld. Kleinod und Latein	Montag	wenn Pre- digt ist, wie Mitt- woch	Catechismus mit Allen.
1—2	Donat Curr. Schreiben		Catechismus.	Wie Montag	Wie Montag	
2—3	III—IV, Latein Gramm. Curr. deutsch Lesen					

renter. Man havde aldrig tænkt sig den mulighed, at en sådan situation kunne foreligge. Imidlertid løstes konflikten med Sommersted på en yderst heldig måde derved, at pastor Wöldike blev udnævnt til præst ved Frue Kirke og provst. Fra nu af er det altså netop den tidligere kursusleder i Sommersted, der skal have tilsyn med og vise omsorg for latinskolen i Haderslev, hvor hans far i sin tid havde været konrektor. Man kunne så have ventet, at der nu måtte komme en blomstringstid for skolen, men det kom til at gå anderledes: Der er faktisk kun stilstand og tilbagegang at notere. Oplysningerne om frekvens i 1700-tallet taler deres tydelige sprog. I 1724 går der kun seks borgersønner i skolen. I 1733 tales om ca. 20 elever, i 1757 nævnes, at der er 6 elever i *prima*. I 1777 er elevtallet 11; ti år senere 28; i 1798 er der 5 elever i *prima*, ingen i *secunda* og 7 i *tertia*; ringere bliver det ikke, men man forstår myndighedernes betænkelighed ved at fortsætte et skolearbejde med så ringe elevtilslutning. Den store brand i 1759, der havde hærget byen frygteligt, var ganske vist gået uden om den i 1734 nyopførte latinskole og kvarteret umiddelbart nord for domkirken; men de meget dårlige tider, der blandt andet skyldtes branden, kunne ikke undgå at få indflydelse på elevfrekvensen.

Da provst Wöldike blev konservator, lededes skolen af rektor Lorenz Bjørnsen, som må have glædet sig højlig ved at møde sin gamle lærers søn i denne egenskab. Lorenz Bjørnsen, konrektor fra 1752—56, derefter rektor til 1762, havde i Sommersted lært at beundre den gamle pastor Wöldike for hans enestående evner som lærer og ungdomsvejleder og for hans fromme nidkærhed som sjælesørger. Provst Wöldike og rektor Bjørnsen havde på mange måder fælles forudsætninger og vel også beslægtede forestillinger om den bedste form for skole. Vi kender ikke deres drøftelser, men det skolereglement, der trådte i kraft omkring 1758, kan betragtes som resultatet af de to mænds overvejelser. Et væsentligt træk i nyordningen er, at græskundervisningen fra nu af skal begynde i *tertia* i stedet for i *secunda* eller *prima*, som det tidligere havde været tilfældet. Iøvrigt er det rationalismens skoletanker, der nu melder sig. Historie og geografi, der var taget med på timeplanen fra 1655, skal nu ligeledes påbegyndes i *tertia*. Også i valget af de forfattere, der skal læses, sker der ændringer. I græsk var det Ny Testamente før næsten enerådende; nu skal der foruden *Isokrates* og *Plutark* også læses *Homer*. I

latin nævnes nu *Horats*. Provst Wöldikes ændringer er måske mere omfattende, end vi tror; han viser nemlig Bjørnsen det venskab og den tillid at overlade fag- og timefordelingen til „der Dexteritet (dygtighed) und Treue der Herren Doцентium“, altså til lærernes indsigt og loyalitet, hvad der er såre tiltalende, men ikke så oplysende som en lektionsfortegnelse, som vi desværre savner i skolens arkiv.

III

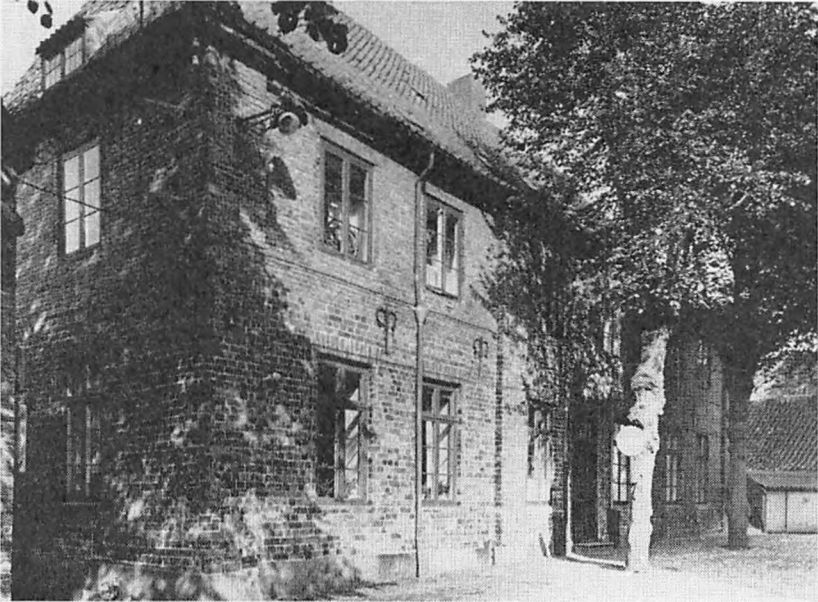
SKOLENS TREDIE BYGNING 1734

DEN skolebygning, som i 1637 var blevet opført som afløser for den 10 år tidligere nedbrændte, nåede at blive omtrent 100 år gammel, men var rigtignok også efterhånden blevet meget slemt medtaget af tidens tand, fordi den var bygget for dårligt i en meget fattig periode, og fordi man havde været forsømmelig med vedligeholdelse. Lakonisk hedder det et sted, at bygningen var „bygfalden og taglam“.⁸⁵

Mere udførlig er den jammerklage, der af lærerne tilstilles amtmand Reventlow⁸⁶ i 1725. Det hedder heri, at „das Dach überall zerlöchert den Regen mit vollen Güssen einschienen lässt“. Bygningens tilstand må have været elendig på dette tidspunkt. Allerede i 1714 havde man været klar over, at der måtte gøres noget, og den daværende amtmand havde ifølge Lautrup⁸⁷ foranlediget, at den sidste rest af kvadersten fra Hansborg blev lagt til side til brug for en ny skole, som altså lod vente på sig i en snes år. Som bekendt var Hansborg blevet ødelagt i 1644 under Torstensson-krigen. En meget stor del af ruinernes mursten og øvrige brugelige materialer var ført til Kolding eller København, det sidste sted for at benyttes ved opførelsen af Frederik III's bibliotek, der nu udgør den vestligste del af Rigsarkivet. Det er altså kvadre fra Hansborg, der sidder i sokkelen på den gamle latinske skole i Smedegade. Medens disse flotte kvadre er hentet fra det tidligere stolte renæssanceslot, stammer de øvrige byggematerialer mange steder fra, fra det gamle St. Gertrudskapel i

Storegade, fra den såkaldte *Gravenshof* (Grevens gård) på Naffet, ja endog fra Refsø og Sommersted. Nederste stokværk af skolen er opført af svære munkesten, der vel havde siddet i murene på dette sted lige siden hertug Hans' dage, fordi de næppe var gået til grunde ved branden i 1627 eller ødelagt ved nedrivningen i 1732. Hvad angår det hertugelige våben over indgangsdøren, har jeg i H.-S. 1964 fremsat en teori om, at det slet ikke er hertug Hans', og at det eventuelt først i 1637 er blevet sat op for at erstatte et tidligere våben, der på en helt anden måde formåede at give Hertug Hans' skole et fornemt renæssancepræg.

Der er måske også en mulighed for, at det meget omtalte gamle våben først er kommet op netop i 1734, da man søgte at klare sig igennem med, hvad man havde af brugbare materialer. Selvom en del af materialerne kunne hentes eller erhverves billigt, måtte der tilvejebringes en betydelig sum penge til byggeriet. I 1726 blev der fra regeringen givet tilsagn om, at bødepenge for ulovlig skovhugst i Haderslev amt for det følgende år måtte henlægges til skolebyggeriet. I 1728 udsendte amtmand *Conrad Detlef Reventlow* en liste med opfordring til amtets beboere om at tegne sig for bidrag til dette gode formål. På denne frivillige basis fik man samlet en kapital på 919 rigsdaler — ikke meget, men dog noget! Kort efter forflyttedes amtmanden til Sjælland, og det blev nu *Carl Heinrich v. Vieregges* opgave i første omgang at starte en ny indsamling. Forgænger i embedet, den lige nævnte Reventlow og dennes fader *Christian Detlef Reventlow*, der havde været amtmand her og tillige fra 1713 overpræsident i Altona, står øverst på tegningslisten med hver 50 rigsdaler, og derefter kommer Vieregge, ligeledes med det samme beløb. Disse tre høje embedsmænds gode eksempel virkede, og det lykkedes at indsamle et beløb, der var stort nok til at dække byggeomkostningerne, der var på 2387 rdl. 15 skilling. Det varede et par år at bygge denne skole. Fra bygge-regnskaberne ved vi, at en murer dengang arbejdede for 4 skilling om dagen. Man vil forstå, at det ikke just var nogen pragtbygning, der fremkom, men ydermurenes soliditet kan der ikke næres tvivl om, og der er noget vist gedigent over bygningen, som siden 1855 har været indrettet til privatbeboelse. I 1964 blev der imidlertid omsider gjort alvor af at beskytte bygningen mod yderligere forringelse, idet Domsøgnets menighedsråd har købt den og agter til sin tid at få den restaureret. I 1734 søgte

Den gamle latinske skole på pladsen nord for domkirken, omtrent som den har set ud siden 1734. De svære mursten i stueetagen går nok tilbage til den første skole på stedet, opført i 1567. Billedet, der er fra 1966, er taget fra kirkens nordvestlige hjørne.

man imidlertid trods alt at give facaden en pompøs karakter, idet der blev opsat to stenplader, henholdsvis med Christian VI's og amtmænd Vieregges navnetræk foruden det noksom omtalte hertugelige våben. Tavlen med Vieregges våben og navn glemmer i hvert fald ikke nogen af amtmændens titler:

Insignia perillustris Domini Caroli Henrici à Vieregge, Ord. Dannebr. Eqv. Reg. Maj. Danm. et Norveg. à Consiliis intimis, Capituli Cathedralis Hamb. Præpositi, Præfecturæ Hadersleb. Gubernatoris quo auspicante et dirigente hæc ædes scholastica instaurata est. Ann. 1733. (Dette våben er den berømmelige herre C. H. von Vieregges, ridder af Dbg., kgl. Majestæt til Danmark og Norges gehejmeråd, provst for Hamborg domkapitel, amtmænd over Haderslev amt, under hvis ledelse og tilsyn denne skolebygning blev opført anno 1733.)

Desværre er kun det tidligere omtalte gamle hertugelige våben, takket være en brav slesvig-holsteners pietetsfølelse, blevet bevaret, mens de to nyere stenplader gik til, da garver *Adser Bløcher* købte det gamle skolehus ved auktionen i 1855 for den sum af 3400 rdl.⁸⁹ og indrettede det til udlejning.

Ved den højtidelige indvielse på kongens fødselsdag 30. novbr. 1734 holdtes der naturligvis taler, på tysk af provsten, den senere så ilde omtalte *Arendt Fischer*,⁹⁰ og på latin af rektor *Overbeck*. Kantoren *Hermann Jansen* havde digtet en kantate, der bl. a. indeholder gode ønsker for byen og autoriteterne i følgende vers:

Herr, treuffle den Segen auf unsere Stadt,
den Amtman, den Probst, den hiesigen Rath;
gib dass sie nur suchen die göttliche Ehre,
wie solche sich jeder Zeit bey uns vermehre.
Ja, segne vor allen
nach Deinem Gefallen
die Kirche, die Schule, mit Rath und mit That,
so treuffelt Dein Segen auf unsere Stadt.

De gode ønsker om, at Herrens velsignelse må dryppe ned over by og råd, amtmand, provst og rektor, kom desværre ikke til at gå i opfyldelse: Rektor døde året efter; omtrent samtidig døde provsten — heldigvis for ham, må man vist sige, da han kun derved slap for en vanærende dom for grove misligheder i sin embedsførelse; hvad rådet angår, talte det enkelte medlemmer, hvis redelighed næppe tåler nærmere granskning. Og hvad byen angår, ramtes den i 1759 af en frygtelig brand, der ødelagde omtrent halvdelen af dens huse. Men blandt de bygninger, der skønt stærkt truet blev skånet af flammehavet, var den ny skolebygning. Hvad endelig amtmand *Vieregge* angår, døde han i 1740 og hviler i sit fornemme kapel med den skønne smedejernsgitterport i domkirken nogle få skridt fra den skole, han fik rejst, og angående hvilken han i sine sidste år gerådede i en meget heftig strid med Haderslev by eller måske rettere med dens borgmester, der jo var hans med-konservator. Denne strid har sin inter-

esse både skolehistorisk og kulturhistorisk og vil blive behandlet i det følgende. Bygningen af 1734, der ikke var større end sin forgænger, havde som nævnt solide mure, mens taget ikke var for godt. Der var i stueetagen 4 værelser, grupperet om et *auditorium* med en talerstol. Værelserne var alle forsynet med kakkelovne, så der året rundt kunne undervises i skolestuerne, mens man tidligere ofte om vinteren i Haderslev som andre steder henlagde undervisningen til hørernes kamre. Om brugen af skolelokalerne siger Rhode: „I første classe informerer rector, i den anden conrector, i den tredie cantor og quartus, hver sine timer; den fjerde classe er indrømmet til regne- og skrive-skole, over hvilken er en regnemester, som efter kongelig befaling af 1736 har værelse på skolen; han har iøvrigt intet med skolen at gøre og dependerer ikke af rectore scholæ (dvs. er ikke afhængig af skolens rector). Den middelplads mellem disse fire classer er et stort rum forsynet med et catheder, hvoraf ved visse tider peroreres [holdes taler]“.⁹⁰ Dette auditorium var faktisk overflødigt til daglig, og i det hele var der uforholdsmæssig megen plads til latinskolen, der havde et lille, til tider minimalt elevantal, mens der derimod i det lokale, der var indrømmet borgerskolen, til tider var op imod 100 elever. Vi skal ikke her påny komme ind på en omtale af, hvorfor elevtilgangen til den latinske skole var ringe. Angående en i hans øjne bedre udnyttelse af auditoriet fremsatte den noget fantasifulde rektor Brincken hen mod århundredets slutning et forslag om at indrette dette lokale til et slags observatorium, hvorfra forældre og skoleinteresserede skulle kunne overvære undervisningen uden at blive set af elever eller lærere. Han ønskede på alle måder at vække publikums interesse for den sygnende skole, men hans ideer nåede sjældent længere end til papiret, og hans medborgere nøjedes i almindelighed med at trække på skulderen og smile overbærende. Den højtidelige *valediction* eller *Redeactus*, ved hvilken dimittender på latin, tysk eller andre tungemål sagde deres skole, deres lærere og kammerater farvel, og ofte holdt et eller andet mere eller mindre opstyltet foredrag,⁹¹ ligeledes på latin, fandt en tid sted i dette auditorium, men i Brauneisers tid henlagdes højtideligheden ofte til „Harmonien“s sal; Katedralskolen af i dag er således i kontakt med traditioner fra begyndelsen af forrige århundrede, når dimissionsfesten af praktiske årsager i den sidste snes år har været forlagt til „Harmonien“.

IV

STRID MELLEM AMTMAND OG BORGMESTER
OM KONREKTORS BOLIGFORHOLD

SOM Rhode nævner det, havde skrive- og regnemesteren i 1734 fået bolig på den nybyggede skole, hvad der kunne synes rimeligt og hensigtsmæssigt, når hans skolevirksomhed var henlagt til et klasseværelse i denne bygning. Han havde tillige på denne måde bedre mulighed for at varetage stillingen som degn ved Marie kirke. Ydermere var hans elevtal fire-fem gange så stort som latinskolens. Det var imponerende, at han blot med en hjælpelærer kunne overkomme sin skolegerning, men dette er en sag, der ikke vedkommer latinskolens historie. Imidlertid protesterede amtmænd von Vieregge kraftigt imod denne begunstigelse af skrive- og regnemesteren. Hans kollega i konservatoratet, byens borgmester, *Detlev Brun*, holdt naturligvis fast ved den trufne ordening — man er næsten tilbøjelig til at tro, om ikke for andet, så for at chikanere amtmanden, der kunne henvise til fundatsens bestemmelse om, at byen skulle sørge for boliger til latinskolens lærere. Byen havde også i sin tid ladet opføre et hus på kirkepladsens sydøstlige hjørne som konrektorat, men ved forsømmelighed var huset tilsidst blevet ubeboeligt og måtte rives ned. I 1671 havde borgmester *Gottfried Schumacher*, der var nabo, haft brug for grundstykket til en staldbygning og købte det. Konrektor, der allerede i mange år havde måttet affinde sig med en ringe huslejegdøtgørelse, måtte stadig undvære en passende embedsbolig. Nu var amtmanden imidlertid indstillet på at få slået fast, at det var konrektors ret at få en embedsbolig på den ny skole. Men borgmesteren hævdede den opfattelse, at skolen var byens ejendom, og at byen havde ret til at disponere over første sal til bolig for skrivemesteren; efter borgmesterens påstand var boligen endog indrettet specielt til denne. Dette var næppe helt sandfærdigt, men kunne bruges som argument.⁹² Den strid, der opstod mellem borgmesteren og amtmanden, har nok forbitret Vieregges sidste år, og han opnåede ikke at se sine synspunkter sejre. Tværtimod: skrive- og regnemesteren havde fremtidig sin embedsbolig på latinskolen indtil

1799. Når det blev borgmesteren, der blev den sejrende i dette opgør, kan det kun forklares ved, at han på forhånd havde sikret sig rygdækning hos overkonsistoriet ved at henvise til, at der forelå en tidligere aftale angående benyttelsen af lejligheden på første sal, og at denne var indgået, før Vieregge var blevet amtmænd. At aftalen næppe var i overensstemmelse med byens forpligtelser overfor konrektor, der måtte af finde sig med en utilstrækkelig huslejegodtgørelse, generede ikke i særlig grad borgmesteren, der altså blandt andet hævdede, at der nu forelå en helt ny situation. Striden mellem amtmænd og borgmester formede sig som en skriftlig duel, hvor de to herrer skiftevis indsendte klageskrivelser over hinanden til regeringsmyndighederne.⁹³ Men trods sin selvsikre optræden og alle berettigede anstrengelser for at beskytte konservatorernes i fundatsen fastsatte rettigheder blev det altså Vieregge, der trak det korteste strå. Overkonsistoriets skrivelse var noget udflydende, men den indeholdt en anerkendelse af en særlig aftale om, at skrive- og regnemesteren rent foreløbig skulle have bolig på skolen, indtil latinskolens vækst nødvendiggjorde hans udflytning. Og nu skete der netop ingen tilvækst i elevtallet af betydning i årene efter 1735. Borgmesteren kunne med en vis ret pege på det misforhold, at der var 10—20 latinske drenge i en bygning med plads til 100, og at latinskolen altså stagnerede. Man kan nu spørge: Hvordan med den tredje konservator, provsten? Støttede han amtmænd eller borgmesteren? I den foreliggende situation var provstens autoritet suspenderet, så længe det drejede sig om Arendt Fischer, der var under anklage for utilbørlig, for ikke at sige kriminel forvaltning af betroede midler. Han slap for straf, fordi han som nævnt døde i 1736, og af medlidenhed med hans efterladte lod man sagen falde ved sær kongelig nåde. Ellers måtte en strid mellem de to konservatorer normalt give den tredje en stor chance for at få forøget indflydelse, men provst Tychsen, der efterfulgte Arendt Fischer, synes at have holdt sig ret neutral i opgøret mellem amtmænd og borgmester,⁹⁴ formodentlig ud fra den opfattelse, at hans egentlige domæne var det gejstlige og pædagogiske tilsyn med latinskolen, sådan som det også fremgår af hans samarbejde med rektor Schindler.

V

NYE PÆDAGOGISKE IDEER

Wiegmanns og Strodtmanns tid 1763—1785

VED omtalen af samarbejdet mellem provst Wöldike og rektor Bjørnsen, hvorved en række fags stilling på undervisningsplanen ændredes, beklagede vi manglen på nærmere oplysninger. I ældre tid var udsendelsen af skoleprogrammer noget, der overlodes til den enkelte rektors initiativ og personlige offervilje, og normalt tillod en rektors private økonomi ham ikke at påtage sig den slags udgifter. Det første trykte skoleprogram⁹⁵ vi har, er fra 1774 og er udsendt og bekostet af rektor *Conrad Friedrich Wiegmann* (1763—1777). Dermed er vi i stand til at sammenligne forholdene 1736 med situationen, som den var ca. 30 år senere. Wiegmann var rektorsøn fra Königsutter i Braunschweig og var i 1752 blevet student i Halle, hjemsted og udstrålingscentrum for moderne skoletanker. Vi møder da også i dette skoleskrift fra 1774 en række helt nye krav til latinskolens undervisning, som bør omfatte levende sprog, herunder modersmålet („som her vel må være tysk, da dette sprog er det herskende i skolen“), antikviteter, mytologi, filosofi, naturlære, naturhistorie og matematik. Nu indtræder altså fagtrængselen. Angående levende sprog har man hidtil kun haft tysk og en smule fransk⁹⁶. „Men hvem må ikke, som forholdene er, regne sprog som dansk, fransk, engelsk, italiensk osv. med til de levende sprog, der kan være til nytte for et ungt menneske? At foragte sådanne sprog, fordi man ikke forstår dem, er et tydeligt vidnesbyrd om barnagtig enfold.“ Disse ord tyder på en fordomsfri indstilling overfor dansk. Det er for rektor et fremmedsprog, men lige så værdifuldt som ethvert andet. Men naturligvis må vi anse det for mærkeligt, at denne braunschweiger finder ud af, at tysk vel må betragtes som *die Muttersprache*, da dette sprog er herskende i skolen. Dette synes at vise, at rektoren ikke har haft megen kontakt med den almindelige befolkning. På den anden side siger pastor *Jacob Boysen*, Gammel Haderslev (født i Spandet og student fra Haderslev latinskole netop år 1774), nøjagtigt det samme: „Unter Muttersprache verstehe ich hier hauptsächlich die deut-

sche Sprache“. Boysen kunne da i hvert fald ikke være uvidende om byens sproglige forhold. I modsætning hertil er det velgørende at kunne henvise til *Johs. Bjørnsens* helt klare fremstilling af situationen i skoleprogrammet 1787, hvor han siger, at ca. $\frac{9}{10}$ af hans små elever taler deres modersmål dansk, ganske vist en „særlig dialekt, der kan være lidt vanskelig at forstå for indfødte danskere“. Spørgsmålet om modersmålets stilling som fag i skolen var ved at være yderst aktuelt, efter at den Guldberg'ske reform var gennemført i kongeriget, ifølge hvilken dansk blev undervisningsfag i alle latinskoler. I Haderslev bliver dansk først officielt undervisningssprog, efter at skoleloven af 1809 var trådt i kraft, dvs. først i 1827. I sit interessante skoleskrift fra 1774, „Der Umfang sogenannter lateinischen Schulen“, glemmer rektor Wiegmann ikke den gamle latinskoles motto: *pietas et eloquentia*, fromhed og veltalenhed. Side 16 skriver han yderst veltalende om „Beredsamkeit“, hvorved han virkningsfuldt illustrerer denne attråværdige disciplins betydning.⁹⁷

Trods sin vidtløftighed (noget der for os også ofte føles som noget typisk akademisk) gør Wiegmann indtryk af at være en tiltalende, velmenende rektor. Af sin underordnede, kantoren *Johan Gottlieb Sauppe*, får han imidlertid som rektor og menneske et skudsmål, der nærmer sig injurier i betænkelig grad: *neidisch, niederträchtig und spitzbübis*ch (misundelig, nederdrægtig og skurkagtig) er blot tre af de udsøgte tillægsord, Sauppe bruger om sin chef. Forholdet mellem de to var åbenbart blevet forgiftet, tilsyneladende på grund af usselt mammon: efter Sauppes mening havde rektor forstået at mele sin egen kage lidt for godt, da konrektorstillingen blev ophævet i 1774, og denne stillings pligter og indtægter blev fordelt på de tre tilbageværende lærere. Selvom udtalelserne er faldet i en privat samtale, kan man ikke se bort fra dem, hvis man gerne vil sætte sig ind i datidens forhold. Efter Sauppes opfattelse har rektor sikret sig 724 mark uden at have ret til mere end 670, og denne disposition ramte både Sauppe og *tertius* meget føleligt. Mens Wiegmann således får læst og påskrevet af sin kantor, havde Wiegmann selv heller ikke just været blid og nænsom i sin omtale af skolens konrektor *Holm*, om hvem han i en indberetning til kongen 31. juli 1772 skrev: „Det er imidlertid en ubestridelig sandhed, at den nuværende anden skole-kollega eller nuværende konrektor, *Andreas Holm*, hidtil har været og stadig er et gan-

ske overflødigt og undværligt *subjectum*, idet han i adskillige år i den lange tid, han har beklædt konrektorstillingen her, kun har haft ganske få, ja for størstedelen slet ingen elever og for øjeblikket kun har to elever til undervisning i den offentlige skole“.⁹⁸ Særlig smagfulde vendinger er det ikke! Wiegmann, der fremhæver vigtigheden af at lære eleverne at benytte et godt og ædelt ordvalg og understreger betydningen af gode, fromme sæder, kunne godt være lidt mere kræsen i sit eget sprog. Til alt held fik Andreas Holm kort efter en mulighed for at ombytte sit konrektorat med præstekald i Løgumkloster og gled som så mange andre trætte og desillusionerede skolemænd ind i en præstegårds fred og ro. — „Predigtamt ist Asyl der Schulmänner“, hedder det et sted hos rektor Brincken! Når vi nu til disse tre herrer Wiegmann, Holm og Sauppe føjer fjerdemanden, G.F. *Merkatus* fra Friedland i Østpreussen, en mand, der i 34 år var lavestlønnede lærer ved skolen og efterhånden yderst drikfældig og ilde berygtet, vil man forstå, at det har været så som så med hygge og hjertelighed i dette lærerkollegium, hvis medlemmer skyede hinanden det mest mulige. Man fristes til at tro, at forholdene netop i den periode var særlig ugunstige i Haderslev, og dog — hvordan var mon et lærerkollegium som det, Blicher giver et billede af i „Juleferienne“? Hine tiders latinskoletærere var enten meget unge fremadstræbende ærgerrige, lærde (eller indbildt lærde) teologer *eller* personer med meget små eksaminer og manglende evne til at gøre sig gældende, når det gjaldt jagt på embeder; *eller* det var havarerede, forsumpede studenter; *eller* simpelthen halvstuderende røvere. Af og til hæver alligevel een eller anden lærer sig højt over sine omgivelser i kraft af særlige evner og fin menneskelighed. I Haderslev er det svært at få øje på nogen ideel skolemand i denne periode 1750—1800, selvom både Wiegmanns og hans efterfølgers skriftlige udtalelser i skoleprogrammer kan forekomme tiltalende og fornuftige og ingenlunde blottede for god vilje.

Efterfølgeren *Strodtmann* havde betydelige evner og betydelig myndighed både som rektor fra 1778—1785 og som provst fra 1797—1839. Han viser sig som typisk rationalist i de skoleprogrammer, vi har fra hans tid. I 1778 siger han om sit arbejde i *prima*, at han statarisk har gennemgået *De officiis*, Cicero's skrift om pligterne, med størst mulig eftertænkning. Det må vel betyde, at han har ræsonneret med eleverne over tek-

stens indhold, noget, der ikke altid skete. Og han håber, at det må have skærpet både den ungdommelige følelse og forstand, ihvorvel det må gøres med største opmærksomhed på styrke og svaghed i den endnu ikke opklarede fornuft! Om morgenandagter udtaler han sig på en måde, der klart viser hans rationalistiske religiøse indstilling: „Dagens første kvarter bliver i ganske særlig grad benyttet til på en fornuftsbetonet måde at løfte vore hjerter mod skaberen.“¹⁰⁰ Forøvrigt er det rektor Strodtmann, der i 1781 får afskaffet de latinske tidebønner, som latinskolens elever to gange daglig år ud, år ind siden skolens oprettelse havde holdt i kirken. Det var ikke noget for en rationalistisk rektor at lade eleverne spille så megen tid på den måde. At Strodtmann har skadet kristendommens sag alvorligt med sin beslutning, er der næppe mange der vil hævde. Rektoren afslutter et af skoleskrifterne med følgende appel til forældrene: „Sørg I for at opdrage jeres børn efter gode moralske principper med sans for orden, harmoni, god vandel, religion og menneskelighed. Sørg først selv for følelse, forstand og vilje. Betro derefter disse omhyggeligt plejede planter til os; så vil de under forsynets velsignede varetægt vokse som ædle vinranker, der kan bære herlige frugter!“¹⁰⁰ Dette er et stærkt sammentrængt referat af den patetiske slutningsudgydelse. Ansvar for karakteropdragelse placeres tydeligt hos forældrene. Havde eleverne altid hjemmefra været ude for en så udbytterig indflydelse fra ædle og forstående menneskevenner, ville skolearbejdet nok forme sig som en skøn oplevelse såvel for elever som for lærere! Hvor optimistisk Strodtmann end udtrykker sine pædagogiske forhåbninger, er han dog klar over, at skolen som grænseskole har ganske særlige vanskeligheder. I en indberetning til overkonsistoriet hedder det: Dens uheldige beliggenhed medfører vanskeligheder, men han ser tillidsfuldt mod fremtiden, som en ung mand bør, og fremhæver, at han har 9 primanere, der alle agter at studere, og i *secunda* er der 10 elever. Forhåbningsfuldt tilføjer han, at han allerede synes, han kan mærke kimene til den rette indstilling overfor en ægte, ædel opdragelse, og så vil den utrætteligt arbejdende skolemand glæde sig over fremskridtet og deri se sin herlige løn.¹⁰¹ Strodtmann er altså rationalisten, der tror på, at fremskridt vil følge umiddelbart i hælene på stigende oplysning. Han er også modernist med henblik på skolens fagkreds, i hvilken han stort set fastholder Wiegmanns

store antal af fag. En anden afgørende nyhed er, at Strodtmann reducerer undervisningstiden til 6 daglige timer i stedet for 7 ved at lade skolen begynde kl. 7 om sommeren i stedet for tidligere kl. 6, og om vinteren altså kl. 8 imod tidligere kl. 7. Det er nok rigtigt at se denne reduktion i forbindelse med afskaffelsen af bedetimerne i kirken, hvad der viser ham som en fremskridtsmand, der tør bryde en århundredgammel latinskoletradition. En sådan rektor kunne måske have ført skolen frem til ny blomstring, hvis han var forblevet i embedet i en række år, hvis han var blevet støttet af dygtige medarbejdere, og hvis der var blevet skaffet større pengemidler til lønninger af disse. Men alt dette udeblev, og den kortvarige oplussen af skoleaktiviteten, Strodtmann havde medført, efterfulgtes af ny stilstand og tilbagegang.

Forud for rektor Strodtmanns energiske indsats havde der nogle år før været kræfter i gang for at ændre hele skolens hidtilværende status. Det var den stærkt samfundsinteresserede patriot, auditor ved det holstenske lansenerregiment, *J. F. Camerer*, født i Bayern, mest kendt som udgiver af „*Nachrichten vom Baltischen Meere*“, et ugeskrift, der udgik fra Haderslev 1765—67. Camerer havde gennem mange år gået med en plan, der måske ville have givet skolen et mægtigt opsving, hvis man havde lånt den øre på højeste sted. Skolen burde efter hans mening omdannes til et gymnasium i lighed med *Christianeum* i Altona, altså en mellemting mellem latinskole og universitet. Beliggenheden var velegnet, og Haderslev ville blive en storartet skoleby, ikke helt lille, men tilstrækkelig. „Hverken larmende handel, en talrig garnison eller glimrende hoflystigheders ødsle pragt kan her være de blide og stille musen til hinder Kærligheden til fædrelandet vil med hvert år blive stærkere, og samlivet mellem unge mennesker fra hertugdømmerne og unge fra kongeriget vil bringe uendelig nytte, hvad angår den sympathetiske, moralske og selskabelige omgang, som endnu er noget tilbageholdende fremmed og kold mellem fødte danske og hertugdømmets indbyggere.“ Unge mennesker ville strømme til fra hele Jylland og fra hertugdømmerne, og undervisningen måtte jo så foregå på dansk, hvilket den loyale auditor ikke lader til at beklage. Han var nok selv tysktalende og tyskskrivende, men først og fremmest kongelig dansk embedsmand. Planen blev indsendt til statsminister *Struensee*, der nåede at takke i en lille skri-

velse (udfærdiget på Hirschholm slot med Struensee's egenhændige signatur).¹⁰² Hans bratte fald medførte blandt andet, at der intet yderligere skete i denne sag. Det siges, at man senere mistede interessen for projektet, fordi en „fanatisk danisme nu lod røre på sig“.¹⁰³

Det er ejendommeligt for Camerer, at han til støtte for sin plan om et gymnasium hævder, at både tysk og dansk her for det meste taltes med samme fuldkommenhed af indbyggerne. Dette er i hans øjne et plus. Sandheden er en anden, og Camerers påstand har kun betinget gyldighed som gældende for en del af det velhavende borgerskab og for folk i visse erhverv.

På samme tid siger Rhode, at en, der er født i denne egn, ikke kan mere tysk end een fra Vendsyssel. Rhode tænker vel først og fremmest på landbefolkningen i Haderslev amt. I byen var dagligsproget alt overvejende dansk, og også i mere velhavende borgerfamilier taltes overvejende dansk i hjemmene. Vi har allerede i anden forbindelse omtalt *Johannes Bjørnsen*, søn af den tidligere rektor *Lorenz Bjørnsen*, og som var en kender af disse forhold, født og opvokset i byen og dimitteret fra dens latinske i 1778. Straks efter at han var tiltrådt som kollaborator, fastslår han i skoleprogrammet 1787, at eleverne ved deres optagelse i latinskolens yngste klasse faktisk ikke kan tysk, hvorfor han ganske naturligt underviser dem på dansk og lidt efter lidt går over til at bruge tysk. Faktisk gav Bjørnsen som den første ved Haderslev latinske direkte danskundervisning,¹⁰⁴ — helt i modstrid med Rehefelds bestemmelser af 1655, og uden at der protesteredes noget sted, fordi man måtte indrømme, at det var urimeligt ikke at hjælpe de små dansktalende haderslevere i gang med de svære studier. Hvor må undervisningen ikke have været hæmmet af sprogvanskelighederne, når normalt hverken lærere eller autoriteter ville indrømme, at de fandtes! Imidlertid var skolesproget stadig tysk, og man lukkede øjnene for, at der blev brugt dansk i større eller mindre omfang efter elevernes behov og lærernes formående, når det gjaldt de yngste elever. Nu vil man måske sige, at Bjørnsen overdriver, når han hævder, at kun hver tiende elev i yngste klasse forstår tysk. Imidlertid har vi hans efterfølger *Richters* vidnesbyrd, der går i samme retning, ligesom Richter, der også er fra Haderslev, helt følger Bjørnsens eksempel ved at undervise delvis på dansk. Og vi har fra omtrent samme tid endnu to

sagkyndige, hvis mening ikke kan overhøres. *Sauppe* siger omkring 1790, at det er meget svært at få eleverne i *tertia* til at skrive tyske stile, ikke på grund af deres dovenskab, men på grund af deres uvidenhed. „Mange af eleverne kan, når de kommer i min klasse, ikke engang skrive et par ord rigtigt på tysk“. Et tilsvarende meget tungtvejende udsagn har vi i skrive- og regnemester *U. A. C. Fehrs* redegørelse for sin undervisning i 1798: „Enkelte ord og hele sætninger bliver fremsagt på tysk for klassen og straks af eleverne oversat til dansk eller sagt på dansk og straks af eleverne oversat til tysk. Sådanne øvelser er nødvendige for at gøre det tyske sprog forståeligt for eleverne og bibringe dem dette, da der som bekendt tales dansk i alle borgerhjem“.¹⁰⁵ Disse forskellige udtalelser stammer fra personer, der ikke på nogen måde har propagandistiske hensigter;¹⁰⁶ disse lærere skildrer blot de arbejdsvilkår, der må bestemmes deres gerning.

På denne baggrund, idet man altså betænker sprogvanskelighederne og prøver at forestille sig de lærerpersonager, der havde til opgave at formidle videnskaben, er det ikke svært at tænke sig, at mange kvikke Haderslev-drenge, selv med oplagte evner, snarest måtte føle afsky for skolegang. Resultatet måtte blive tilbagegang for skolen. Til de tider, hvor undervisningen i *tertia* er i hænderne på den rigtige mand, synes der at være større tilslutning i de to ældste klasser.

Det vil forstås, at latinskolen i Haderslev ikke just var en mønsteranstalt, men et hensygnende foretagende, der havde svært ved at opretholde skæret af et lærdomssæde. En skrivelse fra overkonsistoriet på Gottorp af 15/1 1778 har følgende lidt ubehagelige indhold: „Man har med beklagelse [*misfällig*] bragt i erfaring, at der hos de fleste dimittender fra Haderslev har været stor mangel på kundskaber ved convicteksamen [en prøve, der ved Kiels universitet måtte bestå af de studenter, der ønskede at få del i convictet, et slags kommunitet]“. Da convicteksamen er en prøve i de kundskaber, der betragtes som nødvendigt grundlag for videregående universitetsstudier, er dette en meget alvorlig sag. Men endnu værre er det, at der, foruden de studenter, der indstil-

lede sig til convictprøven, også kom en del til universitetet, der var endnu ringere. Hvis man nemlig ikke behøvede at søge universitetsunderstøttelser, men havde råd til at ligge ved et universitet, kunne man i Kiel uden videre lade sig indskrive som studerende. Denne trafik måtte naturligvis ændres; men det var sådan set universitetets sag. „For skolen i Haderslev,“ fortsætter skrivelsen, „er der brug for reformer og forbedringer, men indtil videre, indtil disse problemer kan blive grundigt gennemtænkt og en definitiv løsning kan udformes, må der stilles det krav, at ingen rektor dimitterer nogen elev som „universitätsfähig“, før den pågældende har dokumenteret at være i besiddelse af en vis minimumsviden i latin, græsk (eventuelt for vordende teologer: hebraisk), geografi, historie og retorik. Hvis fremtidig en elev efter eget eller forældrenes ønske forlader skolen for at gå til universitetet, skal rektor ikke blot nægte at give ham *testimonium scholasticum*, men også meddele ham, at han på grund af mangelfulde kundskaber ikke vil kunne opnå noget som helst universitetsstipendium“. Så ved vi besked: skolen må passe lidt bedre på! Men vi får altså også at vide, at enhver faktisk kunne studere i Kiel, eller at i alt fald uegnede personer kunne lade sig indskrive ved universitetet i Kiel, hvis blot de havde råd til selv at bekoste opholdet, noget, der var lige uværdigt for universitetet og for samfundet.¹⁰⁷ At Kiel-universitetet lod sig nøje med så sløje studenter, tyder på, at det måtte være glad for sådanne fremfor slet ingen. Dette er uheldigt, men værre bliver det, hvis det lille universitet også af hensyn til sine sløje studenter slår af på eksamenskravenes strengthed. Det ville være uforsigtigt og ukorrekt at insinuere noget sligt i det foreliggende tilfælde. Og alligevel: hvad kan holde dårligt kvalificerede eller ukvalificerede studenter ved et studium, om ikke håbet om trods alt at få en eksamen? Der er altså i sidste trediedel af det 18. århundrede adskilligt, der tyder på, at man er klar over skolens kritiske situation, og allerede i 1778 har skolen været drøftet på højeste plan, idet der foreligger en skrivelse adresseret til prokansler Cramer i Kiel med forslag om en nyordning af skolevæsenet i hertugdømmerne. Forslaget er en slags pendant til den Gulberg'ske omlægning af skoleforhold i kongeriget. I forslaget vedrørende hertugdømmerne skitseres følgende fremtidige ordning: 1. Latinske hovedskoler, der forbereder direkte til universitetet, skal findes i Slesvig, Husum og Flensborg; Kiel, Itzehoe,

Glückstadt, Plön og Rendsborg, henholdsvis for Slesvigs og for Holstens vedkommende. Gymnasiet i Altona, *Christianeum*, skal fortsætte uændret og betragtes som forbilledet for de foreslåede hovedskoler (med 6 latinske og 2 tyske klasser). 2. Realskoler *primi ordinis* (af første rang) i Haderslev, Eckernförde, Tønder, Meldorf, Krempe og Segeberg. 3. Realskoler *inferioris ordinis* (mindre eller lavere) i Sønderborg, Åbenrå, Bredsted, Friedrichsberg ved Slesvig, Garding, Frederiksstad, Burg Heide, Wilster, Uetersen, Oldesloe, Lütjenburg, Heiligenhafen, Oldenburg samt Neustadt. Hele skolevæsenet skulle lægges ind under et Ober-Schul-Collegium i Kiel, der blandt andet skulle prøve og ansætte lærere og *per deputatos* (ved udsendinge) kontrollere eksaminerne. Ved ny lønbestemmelser skulle lærernes kår forbedres. Man skulle også skaffe lærerne større borgerlig anseelse ved at placere rektorer for hovedskoler i rang lige efter borgmester og førstepræst, med mulighed for titulært advancement til „professor“. Konrektor skulle rangere lige efter rådmænd og andenpræst. Vi kan nok mere os lidt over denne udvej at spænde ærgerrighedens drivfjeder; det er vist sjældent, at det er honnet ambition, der gør folk til pædagoger!

VI

EN SLØJ REKTOR I EN SLØJ TID

Möstring-kommissionen

ET skudsmål som „indhidsk, trættelysten, naragtig, opblæst og dum“ om en mand i et rektorembede vil man vel normalt afvise som injurierende og antage, at det må stamme fra en person, der har været i stærk affekt. For rektor *Adolph Rudolph von Brincken* synes de anførte adjektiver at svare til realiteter, da manden nemlig også var befængt med skrivekløe, så vi er i stand til at skaffe os et personligt indtryk, som kan sammenholdes med hans samtidiges dom over ham. Von Brincken var født i Hattstedt, hvor faderen, der var indvandret fra Braunschweig, var præst. Det var i 1786, at han fra et rektorembede i Wilster kom til

Haderslev, hvor han blev leder af en skole, der var i en meget slet forfatning. Andersteds har vi omtalt, at det 18. århundrede ikke har store navne at opvise, hverken i rektorgalleriet eller mellem dimittenderne; det tyske kulturarbejde, der udgik fra skolen i det århundrede, har næppe haft særlig vidtrækkende konsekvenser; man havde stort besvær ved i løbet af dette sekel at få bibragt et halvt hundrede dimittender så fylde kundskaber, at de kunne klare konvicteksamen i Kiel; at studere andre steder var der yderst få, der kunne tænke sig. Den ret unge Haderslev-rector var tidlig meget optaget af den franske revolutions ideer, og selvom man ikke fra myndighedernes side tog det særlig alvorligt, men i enevældens Danmark lod manden sidde uantastet, først som rektor og senere som præst, var der folk i Haderslevs omegn, der ikke ønskede, at deres børn skulle komme i skole hos en sådan person. Kraftigst blev det vel udtrykt af pastor Lautrup¹⁰⁸ i Tyrstrup: „Dieser Kerl ist ein Jacobiner und verdirbt seine Schüler“. Men konservatorerne lader ikke til at have taget synderlig notits af disse revolutionære griller, der mest direkte gav sig udslag i, at rektoren aflagde det lille „von“ i sit navn og skrev sig slet og ret Brincken, hvad der ikke kunne bringe land og rige i fare.

Hans pædagogiske mangler og hans særheder iøvrigt gav konservatorerne anledning nok til kritik. At afsætte en mand for uduelighed, når man selv havde ansvaret for hans ansættelse, var nærmest utænkeligt og en yderlighed, som man i hvert fald veg tilbage for. Men Brincken røber selv sin magtesløshed ved at klage over, at hver af lærerne passer sin klasse (sine elever og sine privatlektioner) uden at bekymre sig om noget som helst andet. Samarbejde mellem ham og hans to medarbejdere fandtes ikke. Af disse var den gamle konrektor og kantor, *Sauppe*, en svagelig og drikfældig person, og kollaborator *Richter*, der i 1790 havde efterfulgt Bjørnsen, var lige så uvillig og egenrådig overfor sin chef som over for forgængerens. Et lille træk viser ganske godt, hvor liden respekt den nyudnævnte Richter havde over for sin rektor. I de fem første måneder efter sin udnævnelse gjorde han sig ikke den ulejlighed at besøge ham, skønt han boede ganske tæt ved. Men der forelå også særlige årsager til, at forholdet var blevet så dårligt. Brincken havde ved kollaborator Bjørnsens udnævnelse til sognepræst i Skodborg i 1789 forsøgt at

besætte det ledige embede uden hensyn til konservatorerne, som rent juridisk havde ret og pligt til at antage den ny kollaborator i henhold til den praksis, der havde dannet sig. Rektor udnævntes af kongen efter konservatorernes indstilling, mens de øvrige embeder blev besat af konservatorerne, vel oftest efter rektors indstilling. Brincken mente, at der skete ham uret og følte sig forhånnet: „Konservatorerne udelukkede mig retsstridigt fra valgbehandlingen [ved ansættelse af den ny kollaborator] og indbildte sig i deres herskertrang at hævde deres værdighed, som landsherren dog har overdraget dem, for at de skal gavne staten, ved at vise mig tilbage på en hånlig måde“.¹⁰⁹ Der fortsættes i samme tone, og Brincken giver yderligere konservatorerne skylden for at have omtalt hans „uforskammethed, frækhed og uhørte dumhed, foruden andre skønhedspletter hos mig, som er blevet synlige hos mig, fordi jeg ikke ville indrømme, at konservatorerne var ufejlbarlige som paven“. På mange måder var forholdene dårlige, og der er sørgelige fakta nok at pege på, som gav anledning til bekymret drøftelse af skolens fremtid. Dens lærertal var fra 1774 tre, idet rektor- og konrektorembudet da blev lagt sammen. Fra 1797 er der i fire år kun en rektor og en kollaborator til at varetage undervisningen, men elevantallet er også meget beskedent, ca. 20. Det er noget ganske usædvanligt, at der i 1794 er ialt 32 elever, men selv dette antal skulle tre lærere jo nok kunne overkomme. Det er muligt, at de planer, der var fremme i 1778, om at omdanne latinskolen til en realskole *primi ordinis* (af første grad), kunne have sat gang i sagerne, da der utvivlsomt på den tid i Haderslev må have været elever nok til en sådan udvidet borgerskole. Men kun dygtige lærere ville kunne give en sådan skole betydning. Konservatorerne var fuldstændig klar over, at skoleforholdene i Haderslev, altså ikke blot latinskolens, trængte til at blive undersøgt til bunds, så der eventuelt kunne stilles forslag om en radikal nyordning.

Efter foretagen indstilling fra overkonsistoriet blev der omsider nedsat en kommission i 1794 under ledelse af den fremragende amtmand *Sigmund v. Mösting* med provst *Cretschmer* og borgmester *Neuhoeffel* som øvrige medlemmer og med pastor *Jacob Boysen*, Gl. Haderslev, som sekretær. Denne sidste blev den eneste medarbejder, der var med lige til kommissionens opløsning, idet amtmanden i 1804 var blevet kaldt til

København for at være præsident for det tyske kancelli, hvorfor han blev afløst af amtmænd K. W. v. Ahlefeldt. De to øvrige medlemmer afgik ved døden, henholdsvis 1797 og 1796, og erstattedes med provst *Strodtmann* og borgmester *Niels Sørensen*. Man kan med rette kalde denne kommission Mösting-kommissionen, da Mösting så afgjort er lederen og altså i mange år kom til at præge dens arbejde; når dette til tider trækkes i langdrag, skyldes det delvis taktiske hensyn, men kommissionen var hele tiden på vagt for at skabe de bedst mulige vilkår for skolen. Möstings første resultat var at sikre skolens fortsatte status som latinskole. Med henvisning til fundatsen fastslog han, at en omdannelse af latinskolen til en *bedre realskole* afgjort var i strid med grundlæggerens ønske. En omdannelse ville endvidere være udslag af manglende respekt overfor den række mennesker, der i tidens løb havde betænkt skolen med testamentariske gaver. Vi kan ved at studere de mange arkivalier, der foreligger, følge kommissionens arbejde år for år, og da dens undersøgelser er saglige og grundige, får vi derved et godt kendskab til skolens forhold ca. 1800. Efter en række drøftelser ud fra en klar forståelse af situationens alvor, udsendtes der i 1796 et spørgeskema til latinskolens tre lærere med anmodning om at udfylde det med oplysning om, hvad lærerne kendte til af regulativer og reglementer udover det af Rhode optrykte; endvidere ønskede kommissionen oplysninger om lærernes indtægter og endelig udtalelser om, hvad de ville foreslå af eventuelle forbedringer.

De fyldige svar, der foreligger, giver ikke alene et godt billede af skolen, som den var, da den befandt sig i bølgedalen, men de tre lærere afslører hver især deres individualitet på en uskrømtet måde. Først rektor Brincken: „Vor skole er et eksempel på alt menneskeværks fordærvelighed, og som Æneas udbrød: „Ak, hvor forandret!“ ved at se skygebilledet af den mishandlede Hektor, sådan måtte også hertug Hans bryde ud i klage, hvis han så sin datter i hendes sande skikkelse. Næppe er der nu mer end en benrad, et skelet tilbage af den forhen i ungdomskraft blomstrende jomfruelige skønhed, og den hentørrede matrone besjæles nu af det svageste åndepust. Hvad der en gang var et prægtigt tempel, er nu blot ruiner, hvor fortidens ånder og lyssky ugler holder til!“ Sådan kan man vel kort gengive Brinckens svulmende billedfyldte stil, hvor ikke just smagfuldhed dominerer.¹¹⁰ Derefter går rektoren i gang med at

besvare de stillede spørgsmål: „Der foreligger sandt at sige i praksis intet reglement for skolens tilværelse(1). Hver lærer bærer sig ad (*treibt sein Wesen*), som han nu vil og kan; eleverne gør også ret ofte, som det passer dem (efter deres egne hoveder) og bryder sig lige så lidt som deres forældre om bestemte forpligtelser. De unge mennesker rejser til universiteterne med eller uden deres rektors *testimonium*, når det passer dem eller deres forældre. En så kaotisk forfatning eller snarere det modsatte (*Uniform*, som Kant siger) i vor skole kan ikke forundre, når vi ser på det sidst givne reglement i 1774, der allerede før min ankomst i 1786 var helt antikveret ganske som de forudgående reglementer“. Brincken taler derefter især om skemavanskeligheder. For os at se er det først og fremmest disciplinære vanskeligheder, der præger skolen, og det siges også i konservatoratskorrespondancen, at Brincken savner *donum regendi*, dvs. evnen til at lede, hvad der er beklageligt, når manden er *rector scholae*. Ligegyldighed overfor arbejdet og manglende respekt for skolen synes at præge eleverne; årsagen er åbenbart lærernes uduelighed og deres afhængighed af betalte privattimer. Med det beskedne elevtal (ca. 30) behøver skolen ikke at være prisgivet kaos, hvis blot een af de tre lærere har en smule fasthed, såfremt der blot er lidt samarbejde mellem dem; men man har faktisk fornemmelsen af, at de tre lærere snarere modarbejder hinanden. For Brincken er det også et yndlingstema, at der er „overvægt af musebastarder fremfor ægte sønner af pieriderne“ — „Übergewicht der Musenbastarte über die ächten Söhne der Pierinen“ — dvs. for mange ukvalificerede elever, der kun går i latinskolen på grund af forældrenes honnête ambitioner. Endelig kommer rektor også ind på sine to medarbejderes uegnethed, „die jetzt deklarierte und bedauerungswürdige Unfähigkeit (drikfældighed og affældighed) des Zweiten und die Gewitterartigkeit (det tordenvejsagtige gemyt) des dritten Lehrers“. Konklusionen af Brinckens vidtløftige responsum bliver da, at der må arbejdes hen mod en gennemgribende omdannelse, hvilket sættes på skruer og lyder: Det palliative [forebyggende] er kun tilstrækkeligt for en tid; midlet til en tilbundsgående forbedring må være en fuldstændig omdannelse af skolen.¹¹¹ Den eneste person, Brincken ikke kritiserer, er — som man kan tænke sig — sin egen. I kommissionen forstod man tilfulde, at alle reformer ville være utilstrækkelige og overflødige,

hvis denne rektor, der gennem mange år havde vist sin udygtighed, forblev i embedet, og at man måtte håbe på, at Brincken snarligst kunne anbringes i et præstekald; iøvrigt håbede man vist i kommissionen, at man også kunne slippe af med de to andre lærere, så der kunne begyndes med en helt ny stab ved en reorganiseret skole. Da Sauppe var gammel og svagelig, og da Richter vel måtte kunne anbringes i et præsteembede ligesom rektor, forelå der altså en vis mulighed for, at kommissionens ønske ville kunne opfyldes, når blot man gik frem med tilstrækkelig tålmodighed. I kommissionen havde man også forståelsen af, at skolens elendige forfatning til syvende og sidst beroede på, at de sultelønninger, der kunne ydes, ingen tillokkelse havde. Men den økonomiske situation var ikke just sådan, at der kunne betales store lønninger. Også af økonomiske grunde foretrak man altså at vente, indtil forholdene måtte medføre rektorskifte og andre nyansættelser.

Brinckens to embedskolleger havde ligesom rektor fået opfordring fra kommissionen til at fremsætte deres syn på skolen og dens fremtid. Konrektor Sauppes svar er et trist, men meget rørende udtryk for en udslidt skolemands farvel til livet.¹¹² På grund af sit dårlige syn er han nærmest uden for det hele; alligevel klarer han sit daglige skolearbejde i kraft af de mange års rutine. Om sin undervisning siger han, at han stort set bruger de sædvanlige lærebøger og tekster. I hebraisk, som han siger, han har en særlig forkærlighed for, foretrækker han helt at undvære grammatiklærebog. Angående forslag til forbedring af skolen undslår Sauppe sig for at fremkomme med noget, fordi han føler sig fuldstændig afkræftet af sit arbejde, der var kombineret med anstrengende kirketjeneste, da Sauppe jo tillige var kantor. Sluttelig benytter han lejligheden, nu da hans personlige forhold er til drøftelse, vemodigen at anmode kommissionen om at måtte få sin afsked med en årlig pension på 2—300 rdlr. i lighed med, hvad mange officerer og civilembudsmand, som endda er rige, får bevilget. Det er typisk for embedsmandens stilling dengang, at pension var noget man opnåede som en særdeles nåde, ikke en rettighed. Trist gik det også: Sauppe døde inden årets udgang uden at have fået noget løfte om pension. Tredielæreren, kollaborator *J. N. Richter*, leverede som svar på forespørgslen en fyldig oversigt over sin undervisning. Som sin forgænger giver han en vis danskundervisning, blandt an-

det plejer han ligesom skrive- og regnemester *Fehr*¹¹³ at lade eleverne oversætte fra dansk til tysk og omvendt. Det er drengene glade for, og flere af dem gør det ganske godt.¹¹⁴ Det vil altså sige, at der uden hensyn til de skrappe regler fra 1655 om, at der overhovedet ikke må tales dansk til eleverne, er fornuftige indfødte lærere, der i erkendelse af de faktiske sprogforhold bruger elevernes modersmål, ganske på samme måde som det også skete i skolens første tid fra 1567 til 1655! Den lille bemærkning i Richters indberetning: *Das wollen die Knaben so gern*, fortjener at understreges, da det vist er eneste gang, man i noget skoleprogram mærker noget til, at eleverne er glade for et fag. At dette så oven i købet er dansk, er ikke uvæsentligt, og mærkeligt nok er altså dette faktum indtil 1960¹¹⁵ forblevet uændret. Iøvrigt skildrer Richter sit embedes besværligheder og ringe aflønning — en ugift lærer kan til nød leve af indtægterne som kollaborator, men „auf Heirathen, der Bestimmung des Menschen gemäss, darf nicht gedacht werden“ (på giftermål, der dog er menneskets bestemmelse, kan der ikke tænkes). Leveomkostningerne er vel nu ti gange så høje, siger han, som da størstedelen af lønnen blev fastsat for nogle århundreder siden(!). Faktisk er arbejdet med begynderne afgjort det besværligste i skolen og samtidig det, der er dårligst betalt.

Blandt konservatorerne fremkommer det specielt sagkyndige medlem, provst *Cretschmer*, med nogle forslag til forbedringer, f. eks. *conduitelister* med angivelse af elevs flid og gode opførsel. Disse lister skal læses op ved konservatorernes besøg på skolen til beskæmmelse for dovne og uordentlige („ungesittete“) elever og til ros og ry for flittige og gode. Det kan minde om franske skolers *tableau d'honneur*. Disse *conduite*-lister skulle også kunne studeres af forældrene efter henvendelse til pågældende lærer. Særlig grove syndere, der ikke lader sig forbedre ved de sædvanlige midler, kan ikke bortvises, før læreren har fået skoleforstandernes (konservatorernes) samtykke. Skønnes de så at være *immorigeri* og *in corrigibiles* [ulydige og umulige at rette på], kan de uden videre bortvises af skoleforstanderne. Provsten giver også en række forslag om pensum på de forskellige trin i skolen. Angående transllokation, dvs. oprykning til en ny klasse, bør den ikke ske, undtagen efter en af konservatorerne kontrolleret eksamen, hvor alene elevernes dygtighed og ikke lærernes vilkårlighed bliver det afgørende. Angående dimission til universitetet må

ingen normalt dimitteres, før han er fyldt 18 år, og før han ved *examine rigoroso* [skrap eksamen] har aflagt passende prøver, der viser, at han med udbytte vil kunne følge universitetsforelæsninger. Angående skolens arbejdsforhold i det hele formaner provsten sluttelig lærerne til at samarbejde, men er nok klar over, hvor vanskeligt dette falder dem; han siger da også til sidst forsigtigt, at nogen måske kan have en bedre mening end hans — *salvo iudicio rectius sententium*. Imidlertid forelå der stadig ikke noget afgørende fra Mösting-kommissionen, der arbejdede grundigt og som nævnt til tider bevidst langsomt ud fra en overbevisning om, at resolutioner og statutter intet reelt ville betyde, før man fik regeringen til at forstå, at der måtte sikres skolen et årligt tilskud, nemlig 727 rdlr. Kommissionen mente at kunne pege på en udvej for at skaffe dette beløb uden at belaste statens økonomi yderligere: Fra korntienderne fra Tørning len, som i det hele og store anvendtes til kirker og skoler, måtte pengene kunne anvises, da kornpriserne nemlig var i god stigning, og høstudbyttet også forøgedes. Når den nævnte sum blev lagt til de indtægter, lærerne havde, ville deres levevilkår være rimelige. Uden gode lærere er selv den mest fuldkomne skoleordning til ingen nytte; det er lærerne, der skal bringe ordningen til udførelse. Pines lærerne af næringsssorger, mister de lyst og evne til at arbejde hensigtsmæssigt med ungdommens undervisning og dannelse. Der findes vel næppe en tjeneste i staten, til hvis besørgelse der kræves så megen oplagthed (*Heiterkeit des Geistes*) og så megen lyst og kærlighed til arbejdet. Det beror helt på kongens nåde, om skolen, der skylder en fyrste sin grundlæggelse og kongelige gunstbevisninger gennem tiderne sin fortsatte eksistens, nu skal fortsætte. Skolen havde i tidens løb udrettet meget og ville, hvis den nu fik den fornødne støtte fra kongen, også fremtidig vise sig til gavn for byen Haderslev, den nordslesvigske by i et stort amt, hvor såvel tysk som dansk var gængs. Forholdene havde endvidere medført, at man stod overfor ansættelsen af en konrektor, og at man nu håbede til embedet at finde en højt kvalificeret mand, som man så måtte garantere en passende løn frem for at være nødt til at ansætte den første den bedste i embedet. I et bilag til indstillingen nævnes, at de indtægter, lærerne har, henholdsvis 313, 235 og 188 rdlr., er ganske utilstrækkelige (*Einkommen dessen vörlige Unzulänglichkeith gleich in die Augen fällt*): Rektor med sine seks

børn synker trods den mest ordentlige og sparsommelige husførelse for hvert år dybere ned i gæld.¹¹⁶ Konrektor, der lige var død, havde haft visse ekstraindtægter som kantor og havde endvidere arvet en del penge. Kollaborator, der er ugift, havde gennem nogle år tjent godt ved at give privatundervisning til en rig person, som boede i byen og betalte rigeligt; derved forsømtes ganske vist hans egne studier i nogen grad. I kommissionens skrivelse siges det endnu en gang, hvor vigtigt lønspørgsmålet er: „Det er vor overbevisning, at det ikke for nogen i højere grad end skolemanden er nødvendigt at leve uden bekymringer for det daglige brød. Pines han af næringsсорger, lider undervisningen alt for meget, og skaden rammer de unge mennesker, der er betroet ham, ja staten selv!“¹¹⁷ Som passende lønninger foreslås derfor: til rektor 550, subsidiært 500; til konrektor 500, subsidiært 450, og til kollaborator 350 rdlr. årlig. Endvidere må der være midler til anskaffelse af materialer til undervisningen, til flids- og opmuntringspræmier, til bibliotek og til brændsel. Dette forslag om at tillægge skolen et beløb på over 700 rdlr. fra den kongelige korn-tiende fra Tørning len mødte ikke bifald i rentekammeret, hvor sagen var til behandling i 1801. Men spørgsmålet om lærerlønninger var alligevel blevet så kraftigt understreget, at man fra regeringen gik med til fra 1802 årlig at yde 300 rdlr. som tilskud til lønningerne, foreløbig for en periode på fem år. Det var en begyndelse, men heller ikke mere. Kommissionen var imidlertid ikke blevet opløst, men fortsatte også efter amtmand Möstings udnævnelse til præsident for det tyske kancelli i 1804. Möstings sidste indsats som kommissionsformand var en henvendelse til det tyske kancelli, hvori det understreges, at lærerne ved Haderslev latinskole arbejder med prisværdig flid trods deres ringe og usikre kår, der kun i kraft af det rent midlertidige tilskud på 100 rdlr. til hver lærerlønning er nogenlunde antagelige. Hvis der ikke fremtidig kan skaffes dette årlige tillæg, nødes de til at søge andetsteds hen, og skolen vil næppe kunne få kvalificerede lærere i stedet. For by og egn ville det blive en sand ulykke! I mellemtiden var der nemlig sket det glædelige, at skolen havde fået tre unge, dygtige lærere, som det gjaldt om at holde på. Der opnåedes en ny foreløbig ordning for fire år, i hvilke lærerne skulle beholde det midlertidige gagetillæg på 100 rdlr. til hver. I 1808 retter konservatorerne igen en anmodning til regeringen på Gottorp om

at sørge for fortsat støtte til skolen, så man ikke risikerer, at lærerne søger bedre embeder. Der arbejder nu ved skolen tre unge lærere, hvoraf de to har bestemt sig til at forblive i skolens tjeneste i stedet for at søge præstekald. Yder man dem ikke den ønskede støtte, vil det blive til stor skade, ja måske til fuldstændig ødelæggelse for skolen. Men — fortrøstningsfuldt slutter skrivelsen med at sige, at en så bedrøvelig katastrofe, der vil ramme både den herværende ungdom og de mange forældre, der glæder sig over deres børns mulighed for at få en videnskabelig og moralsk dannelse, kan dog vel ikke befrygtes.¹¹⁸

Sådan var altså situationen ved forrige århundredes begyndelse: Skolen var atter ved at gå fremad efter en lang mathedsperiode. Dens økonomi var ikke sikret på varig vis, men man klarede sig frem ved periodiske bevillinger, som gjorde det muligt at bevare nogenlunde kvalificerede lærere. I virkeligheden var der betydelige kræfter i gang indenfor regeringen for at forberede en nyordning i form af skolelovene af 1805—09, og derfor holdt man enkelte skoler hen med interimtsordninger, som vi nu har set det for Haderslevs vedkommende.

VII

ØKONOMISKE FORHOLD 1655—1800

LÆRERNES økonomiske kår havde, som man vil huske, været usle i de sidste årtier af Christian IV's tid. Fra 1647 trådte forordningen om travpenge i kraft, hvorved som nævnt lærernes eksistens syntes nogenlunde betrygget. Ved at inddrage en lærerstilling og fordele aflønningen af denne på de resterende lærere imødegik man devalueringen af indtægterne, der var en følge af krig og nød. I 1659 kom så pesten, der hærgede frygteligt i hele vor landsdel, hvad der lammede byens økonomi, der i forvejen havde lidt føleligt ved, at hoffet ikke længere i perioder residerede

på Hansborg, efter at dette var blevet ødelagt under Torstensson-krigen. De fattige tider og det faktum, at der ikke længere fandtes hoffunktionærer, der sendte deres drenge til latinskolen, måtte naturnødvendigt ramme denne. Dens første blomstringstid kom aldrig igen, og var vel som en skøn drøm for de rektorer, der måtte opleve trængselens dage. Det er ligesom lærernes tilværelse helt er forbitret af idelige jammerklager over utilstrækkelige indtægter. Disse klager ænses næppe eller tages ikke til følge af myndighederne, og det er egentlig først i 1718, at de finder gehør hos kongen. Atter stilles der krav til provstiets 33 sogne om nye ydelser til latinskolen. Denne gang pålægges det hvert af sognene at yde årlig een tønne rug, een tønne byg samt to rigsdaler kontant. Disse ydelser skulle fordeles på følgende måde:

rektor:	11 tønner rug, 11 tønner byg og 22 rdlr.
konrektor:	9 tønner rug, 9 tønner byg og 18 rdlr.
kantor:	7 tønner rug, 7 tønner byg og 14 rdlr.
quartus:	6 tønner rug, 6 tønner byg og 12 rdlr.

Senere blev kornafgifterne og pengeydelseerne fra 3 af de 33 sogne tillagt skrive- og regnemesteren, da kurrende-drengene¹¹⁰ flyttedes fra latinskolen til borgerskolen; men der var alligevel i 1718 sket „eine nöthige Verbesserung der Station der armseeligen Schuldienern“ (en tiltrængt forbedring i de fattige læreres kår). Men hver gang der indtræder en bedring, synes en ublid skæbne at reagere. Dårlig eller ligefrem uredelig administration af betroede midler hører med til skolens modgang, in casu gælder dette endda provst *Arendt Fischer*, der i 1734 holdt en smuk tale ved indvielsen af den ny skolebygning. Takket være kong Christian VI's særlige nåde slap arvingerne for at skulle udrede erstatninger af den afdøde provsts efterladenskaber, og man undgik en vanærende proces, men latinskolen blandt andre institutioner kom til at undgælde. Selvom tabene denne gang ikke var så følelige, som da de Thott'ske penge var gået tabt omtrent 100 år tidligere, sank skolen påny ned i økonomisk svag-hedstilstand. Andetsteds er omtalt, hvordan elevtilgangen svigtede, blandt andet på grund af konkurrencen fra Sommersted, og fordi leve-omkostningerne var stadig stigende. — I 1774 blev der så truffet en

vigtig bestemmelse, der skulle bøde på de stærkt forringede lærerlønninger: Man ansatte ikke nogen ny konrektor efter Holm og fordelte de dertil hørende indtægter på de tre resterende skolekolleger, rektor, kantor og kollaborator. Påny negligeredes således fundatsen, idet konservatorerne simpelthen undlod at opslå konrektorembedet. Kantor *Saupe* rykkede op i embedet, og indtægterne af det fordeltes på ham, rektor og den tidligere *quartus*, fra nu af *tertius*, som gerne tituleredes *kollaborator* eller *subrektor* — også den gang var der inflation i titler! Denne reduktion af lærerstaben er pædagogisk forsvarlig, når man erindrer, hvor ringe elevtallet var i denne sløje periode. Faglig set kunne der heller ikke indvendes noget imod reduktionen, da de tilbageværende tre lærere faktisk hver især underviste i alle fag, hver i sin klasse; det var naturligvis ikke ideelt at have elever med alt for stor aldersforskel, enten det er fysisk alder eller intelligensalder, i samme klasse; men med den lille klassekvotient lod det sig vel forsvare, og konservatorerne havde jo selv iværksat ordningen. Imidlertid fortsatte nedgangen, og 1797—1801 er der kun en rektor og en kollaborator som personale; dermed er bunden også nået, men man er også langt borte fra de oprindelige fem *distinctae classes*. Fra 1800 med udnævnelsen af den kun 22-årige *Eckermann* til rektor, begynder en ny æra netop i en periode, hvor forstående mennesker, blandt andre amtmand Mösting, alvorligt bestræbte sig på at hidføre en tilfredsstillende løsning af byens undervisningsproblemer såvel for latinskolens som for borgerskolens vedkommende. Af det fyldige materiale, kommissionen indsamlede til belysning af tilstandene, kan vi uddrage megen viden om datidens forhold og mennesker.

Hvad økonomi angår, ligger der blandt disse papirer en overordentlig sirlig skrevet og minutiøs opstillet redegørelse fra rektor *Eckermann*. Den er fra 1807, hvad omtalen af kompletteringstillæg også bekræfter. Bortset fra dette tillæg er de øvrige poster faktisk de elementer, der tilsammen dannede rektorgagen inklusive den forøgelse, der var opnået i 1774. Opstillingen bringes her in extenso, da den er ganske oplysende; rektors indkomst bestod altså af følgende:

- I. Fribolig (indtil 1799 i den gamle lektur i Apotekergade, derefter i Nørregade, i det Friederichsen'ske hus, nu nr. 8).

II. Naturalier:

1. Græsning til en ko på byens mark.
2. Julevin for et beløb af 1 rdlr. 16 sk. af hvad slags vin, rektor måtte ønske.¹²⁰
3. Af korn leveres til rektor: 1 tønde rug og 1 tønde byg årlig fra følgende 15 kirker i Haderslev provsti: Maugstrup, Bjært, Hejls, Vejstrup, Stenderup, Fjelstrup, Oksenvad, Hammelev, Vilstrup, Starup, Grarup, Vonsbæk, Øsby, Vonsild og Dalby.
Hertil kommer ekstravægt (Übermass) $\frac{3}{8}$ skæppe for rug, $\frac{21}{16}$ skæppe for byg. Skodborg kirke leverer ligeledes rug og byg, men deraf afstår rektor til konrektor $\frac{1}{8}$ og til subrektor $\frac{2}{8}$. Ydelsen forfalder til Mortensdag.

III. Pengeindkomster:

1. Samtidig med levering af korn betaler hver kirke 2 rdlr. sl.-holst. kurant.
2. Af travepenge ligeledes til Mortensdag:
 - a) fra provstikirkerne ved kirkeforstanderne 77 rdlr. 43 skilling.
 - b) fra Tørninglens kirker ved amtsforvalteren for Haderslev vesteramt, som sørger for at inkassere beløbet, 71 rdlr. 16 sk. Dog plejer Nustrup og Gram kirker at indbetale direkte til rektor.
3. Af kommunitetspenge (opr. en slags fri bespising for lærere og elever) tilkommer der rektor 38 rdlr. 40 sk. 6 penninge.
4. Fra Hospitalet får rektor 2 rdlr., hvoraf han dog må erlægge $\frac{1}{16}$ til hver af sine kolleger.
5. I såkaldte kompieteringspenge (en slags udligningsbetaling til lønregulering) modtager rektor 18 rdlr. 2 sk.
6. I rentepenge fra Vor Frue kirke ved kirkeforstanderen 6 rdlr. 32 sk.
7. Såkaldte bødepenge („Brüchgelder“), som idømtes af consistorium i Haderslev (før i tiden f. eks. for lejermål og lignende forseelser).¹²¹ NB meget sjældne.
8. I privatskolepenge får rektor årlig 12 rdlr., som betales kvartalsvis.
9. Offentlige skolepenge beløber sig for hver elev i prima til 36 sk. årlig. Disse penge betales kvartalsvis til rektor, som deraf yder sine to kolleger tilsammen $\frac{1}{8}$ og efter indført skik og brug graveren ved Frue Kirke $\frac{1}{8}$ for at besørge renholdelse og opfyring på skolen.
10. Martinipenge¹²² beløber sig for hver elev i prima til 1 rdlr. 12 sk., i secunda til 1 rdlr., i tertia 40 sk.
Indtil 1812 beværtedes eleverne ved Mortensdag for en del af disse penge.
11. Pro introitu-penge tilfalder rektor, som yder hver af kollegerne $\frac{1}{16}$. Hver elev betaler ved sin indtræden i prima 1 rdlr. 12 sk., i secunda 1 rdlr. og i tertia 40 sk.

Så mange bække strømede altså sammen for at skaffe rektor et nødvendigt udkomme! Spørgsmålet om, hvad alle disse forskellige indkomster er værd i kontanter, hvis man ville omsætte naturalieydelseerne, besvares af Brincken, der i 1796 opgør sin samlede indtægt til en pengeværdi af 368 rdlr.

For konrektors vedkommende skal vi ikke gentage en tilsvarende opstilling. Kilderne er nogenlunde de samme, men bækkene er mere beskedne. Vi har nævnt, at konrektor havde krav på fribolig, men at han i lange tider havde måttet nøjes med boliggodtgørelse, der var utilstrækkelig, indtil byen i 1771 byggede konrektoratet i Nørregade (nu nr. 15, men huset nedrevet og afløst af Handelsbankens ejendom). Fra 1801 til 1850 boede konrektor dog i den østlige halvdel af øverste etage i selve skolebygningen i Smedegade, sådan som amtmand Vieregge havde kæmpet for det umiddelbart efter, at skolen var blevet genopbygget i 1734. Den vestlige lejlighed i skolens øverste etage beboedes på den tid af subrektor. For begges vedkommende påhviler det byen at vedligeholde tjenesteboligen. Begge familier har som rektor ret til græsning af en ko på bymarken. Mens rektor får kornleverancer fra 15 sogne, må konrektor nøjes med at få fra 9, nemlig Gl. Haderslev, Jegerup, Aller, Åstrup, Stepping, Frørup, Ødis, Jels og Sommersted. Hvad angår pengeindtægter svarer konrektors til rektors, hvad oprindelse angår, men i reduceret skala i forhold til naturalieydelse. Travepenge er således kun 34 rdlr. 39 sk. fra Haderslev provsti og 26 rdlr. 14 sk. fra Vesteramtet. Kommunitetspengene er derimod ens for alle tre lærere, hvad der også er rimeligt, da de i sin tid (fra 1584) havde krav på samme bespisning ved *mensa regia*. Rentepenge fra Vor Frue kirke er ligeledes ens for de tre kolleger. Penge for kirketjeneste indgik i en periode i konrektorlønnen, fordi han efter 1774 bestred både konrektor- og kantorstillingen. Det drejede sig om 8 rdlr. ved St. Hans og 5 rdlr. ved Mikkelsdag. Af andre kirkelige indtægter, der deles mellem konrektor og subrektor i forholdet 5 til 3, må nævnes de forskellige gebyrer, der betales ved kirkelige handlinger, nøje bestemt efter folks rang og stand. Tariffen er sædvanligvis følgende (den har en vis kulturhistorisk interesse):

1. Af kirkegangskoner (ved første kirkegang efter fødsel) betales 1 rdlr., ja endog 1 rdlr. 12 sk., hvis manden er kgl. embedsmand, officer eller af det bedste borgerskab. Er familien mindre fornem, er gebyret 2 mark 8 sk. eller 1 mark 4 sk. Arbejdsfolk og ringere borgere betaler intet.
2. Ved vielser („Copulationer“) i hjemmet 1 rdlr., i kirken 24 sk.

3. Ved begravelser 3 rdlr. (kgf. embedsmænd, magistratsmedlemmer, deputerede borgere og officerer). 2 rdlr. (købmænd og andre ansete borgere); 1 rdlr. 16 sk. (kunstnere („Kunstler“) og velhavende borgere); 1 rdlr. (håndværkere af alle slags) ved begravelser på Marie kirkegård, 32 sk. ved begravelse på Fattig[kirke]gården.
- For et barn under 10 år betales halv takst. For et barn under 1 år betales intet.¹²³

Endelig må nævnes, at der efter 1802 i stedet for tidligere tids indsamling ved læreres og elevers rundgang med sangopvartning fra hus til hus aftenen før højtiderne, betales ved juletid af Vor Frue kirkes kasse 30 rdlr. til konrektor og 18 til subrektor. I denne oversigt er efterhånden subrektorens eksistensvilkår antydnet, idet han må nøjes med korn fra kirkerne i Bjerning, Moltrup, Tyrstrup, Hjerndrup og Taps plus de $\frac{2}{8}$ af Skodborgydelsen. I travepenge har han henholdsvis fra Østeramt og Vesteramt 27 rdlr. 30 sk. (en trediedel af det rektor får) og 19 rdlr. 36 sk. Hvad kompletteringsbetaling angår, får konrektor og subrektor samme beløb, nemlig 7 rdlr. 11 sk. Når man har denne detaljerede redegørelse fra 1807 foran sig, kan man forstå, at der let kunne blive vanskeligheder, f. eks. angående fordelingen af de mange forskellige beløb, der ofte indgik upræcist, så der også kunne komme et irritationsmoment med ind i sagen. For de fleste af disse indtægters vedkommende var det rektor, der skulle tage imod beløbene og fordele dem. Rektor skulle naturligvis passe godt på at få alle ydelserne ind og måtte prøve så præcist og retfærdigt som muligt at fordele, hvad der skulle fordeles. Til tider klagede lærerne i fællesskab til amtmanden over accidentier, de havde mistet. Det er forståeligt, at det kollegiale forhold under sådanne forhold kunne blive belastet i høj grad. Konrektor og kantor Sauppe har da også, som vi tidligere har set det, givet luft for sine følelser overfor rektor Wiegmann, hvis optræden han betegner som *niederträchtig und spitzbüsch* (nederdrægtig og skurkagtig). Rektor har, siger han, meget tilranet gods, som en gang vil ligge på hans hjerte som en sten. Sauppe selv har altid levet bedre end rektor (hvilket var muligt, fordi arv og giftermål havde givet Sauppe en ret begunstiget tilværelse), og mens rektor stadig bliver mere utilfreds og misundelig, jo mere han skraber til sig, roser

Sauppe sig af at have bevaret sin ligevægt trods den uret, der er tilføjet ham.¹²⁴ Efter Sauppes udsagn har rektor 724 mark og burde have 670. Sauppe selv får 427, men mener sig berettiget til 478. Tertius (tre-diekollegaen) eller subrektor må nøjes med 333 mark, men burde efter Sauppes formening have 406 mark i årlig løn. På denne baggrund forstås det, at det kollegiale forhold har været spændt. Hvad Sauppe personligt angår, var han som nævnt så heldig at have erhvervet sig nogen formue, så han økonomisk var bedre stillet end flertallet af lærere på den tid. Det er måske netop ud fra sin relative velstand, at han udtaler sig så skarpt om sin sure og nærige rektor. I forrige afsnit under omtalen af Mösting-kommissionen har vi omtalt lønningsproblemet som noget aldeles afgørende med hensyn til skolens trivsel, for ikke at sige skolens fortsatte eksistens. Vi kan her nøjes med en henvisning til dette afsnit og gentage, at takket være kommissionens og da især Möstings indsats lykkedes det at skaffe ekstraordinære tilskud til de lave lærerlønninger, indtil skoleordningen af 1809 bragte nogenlunde tilfredsstillende forhold. For vor skoles vedkommende medførte særlige forhold imidlertid, at disse ny lovregler først trådte i kraft fra 1827, ved hvilken lejlighed lærerne fik et større lønudligningsbeløb udbetalt, og først fra da af er lærerne ved Haderslev lærde skole stillet helt på lige fod med deres kolleger ved andre latinskoler i hertugdømmerne og i kongeriget.

VIII

KOMMUNITETET EFTER 1655

SAMMEN med det almindelige regulativ for skolen udarbejdedes der også i 1655 nye regler for kommunitetet.¹²⁵ De er helt i Rehefelds ånd, selv om de måske er redigerede af rektor Gutbier. De gentager vel med nogle udvidelser og tilføjelser det reglement, der havde været i kraft siden kommunitetets oprettelse i 1584. Da vi nok har fundatsen for kommunitetet, men derimod ikke noget tidligere regulativ, er det både af kulturhistorisk og skolehistorisk interesse at gengive dette aktstykke fra 1655,

der kaster lys over læreres og elevers samliv, selvom reglementet næppe har været stricte efterlevet.

Det væsentligste i reglementet for kommunitetsbespisningen¹²⁶, som vi bringer in extenso som tillæg III, er følgende: Såvel før som efter måltidet skal der bedes en bøn og synges en *moteta* (kort salme). Rektor og konrektor må ikke samtidig være fraværende fra måltidet. Før måltiderne kl. 11 (formiddag) og kl. 6 (aften) skal lærerne gennemgå (repetere) lektierne med drengene, men hvis der ikke er lektier at gennemgå, skal der holdes en lystig øvelse, f. eks. over et stykke af Terents, idet lærerne skal arbejde hen imod, at der hvert halve år kan indøves og opføres en komedie. Kommunitetsværten må hverken i ord eller handling kritiseres, eller kosten foragtes. Har nogen grund til klage, henvises han til konservatorerne. Ingen må efter måltidets afslutning og bøn og salmesang blive siddende og svire. Inspektionen skal ikke alene påhvile rektor, men gå på omgang mellem lærerne for en uge ad gangen. Sker der noget usømmeligt, er læreren under samme straf som den skyldige forpligtet til at anmelde det til konservatorerne. Ved måltidet må der kun tales latin. En *observator* skal give agt på forsyndelser i at bruge tysk eller dansk og ligeledes på forsyndelser mod god tone. Overfor sådanne forsyndelser skal rektor fastsætte straffene. Rektor skal se til, at maden bliver retfærdig fordelt. Forældre eller formyndere skal underskrive en erklæring om, at en elev, der får adgang til kommunitetet, skal blive ved studierne; ellers skal de erstatte, hvad eleven har nydt. De elever, der opnår dette *beneficium* (begunstigelse), skal i særlig grad lægge sig efter musik, fordi de får kosten, men også for at de skal kunne yde sangopvarthning i slottets kirke. Det vil ses, at denne gave til skolen forudsætter ret alvorlige modydelser såvel fra lærerne som fra eleverne. Reglementet giver også anledning til nogle bemærkninger angående skolekomedie, der som noget normalt skal indgå i skolernes arbejde. Vi ved desværre intet om repertoiret, men *Terents* nævnes altså. Den tidligste omtale af skolekomedie i Haderslev er fra 1598.

Ligesom i de almindelige skoleregler fra 1655 nævnes også her *observator*, også kaldet *corycæus*, *notarius*. Det er en elev, der skal angive sine kammerater til rektor, hvis de taler tysk eller dansk eller viser dårlig opførsel. Ingen vil vist misunde ham det job. Andre steder,

f. eks. Ribe, Frederiksborg og Herlufsholm havde også en sådan observator; i Ribe fik han endog honorar; men et så generende pædagogisk påhit lod sig næppe praktisere ret længe noget sted, hvis eleverne blot havde et minimum af anstændighedsfølelse, og denne stikkerrolle måtte snart overtages af lærere eller bortfalde i stilhed. Som en slags motivering for denne ordning kan naturligvis anføres den herskende nidkærhed, der med alle midler ville fremme latinen. Reglementet for kommunitetet ligger helt på linje med Rehefelds *leges scholasticae*, der tydeligt tilsigter at kvæle folkesproget inden for skolens mure. Kommunitetsregulativet gælder jo udelukkende de ældre elever, og deri nævnes latin udtrykkelig som eneste tilladte sprog. Hvordan det har været praktiseret i det daglige samkvem mellem eleverne eller mellem lærere og elever, når de sad til bords sammen, er ikke let at blive klar over. Mon ikke eleverne i rigelig grad har tilhvisket hinanden småbemærkninger på modersmålet, når øllet var for tyndt eller dovent, eller saltmaden var sejg at få nedsvælget? Imidlertid fik kommunitetsbespisningen aldrig succes, og man tør måske antyde, at det kan skyldes denne undervisningstvung, der såvel af lærere som af elever følte byrdefuld i sammenligning med at kunne slappe af et par timer under frie former mellem formiddags- og eftermiddagsundervisningen. De hjemlige kødgryder havde måske også en vis tiltrækning fremfor kommunitetsværtens. Angående sangopvartningen i slotskirken studser man, idet man siger til sig selv, at det smukke kapel på Hansborg blev totalt ødelagt i 1644 af svenskerne. Man må altså formode, at der ti år efter regnedes med, at slottet ville blive genopført. Også embedet som første-slotspræst opretholdtes indtil 1688, mens der derimod ikke blev udnævnt nogen anden-slotspræst, da rektor Jens Ravn gik af i 1650. Indtil den tid var rektor jo altid samtidig indehaver af denne stilling.

Dette faktum kan måske, som antydnet andetsteds, forklare visse rektorudnævnelser. Havde kongen fået en mand anbefalet som prædikant af lutherske teologer i Sachsen f. eks., kunne dette medføre, at manden blev udnævnt til rektor, så snart der blev en embedsledighed. At tyskere med gode fortalere fik embeder og indflydelse i Danmark i kongeriget såvel som i hertugdømmerne, er iøvrigt noget næsten selvfølgelig og har sin forklaring i, at der var for få kvalificerede danske ansøgere, idet

der ikke blev gjort tilstrækkeligt for at fremme tilgangen til danske latin-skoler og til universitetet i København. Når man i 1655 udarbejdede så grundige bestemmelser for kommunitetet, vidner det om, at man påny var indstillet på at etablere en fællesspisning, sådan som man havde haft det i hvert fald periodevis mellem 1584 og 1655. Var det fordi det ret indbringende løbedegnprivilegium var bortfaldet, at man ville skaffe værdigt trængende elever en erstatning? — Faktisk prøvede man nu påny at arrangere en sådan fællesspisning i hvert fald et par dage ugentlig. Det fremgår således af et regnskabsbilag fra 1669, at rektor, der på den tid var *oconomus*, fik udbetalt 48 mark for anskaffelsen af service eller køkkenredskaber, „da er die Speisung verrichtet“ (da han forestår spisningen). Efter Achelis' undersøgelser¹²⁵ er antallet af kommunitetsalumner umiddelbart efter udstedelsen af det ny regulativ oppe på 17. Udgiften var på den tid 78 mark årlig pr. alumne. Når der kunne disponeres over et så stort beløb, må det være, fordi man efter nogle års sparsommelighed havde oparbejdet et overskud i kommunitetets kasse. Dettets pengemidler havde forøvrigt delvis været udlånt til Haderslev by, og hvor sikkert pengene end kunne synes anbragt der, medførte det et ikke ringe tab for skolen, da kong Frederik III i 1663 gik med til at lade byen fritage for at betale renter af lånet for perioden 1627—1636 i betragtning af den „store brandskade, virkelig armod og deraf følgende uformuenhed“, som det hedder. Byen slap også år efter år for at betale kongelige skatter, så der er ingen tvivl om, at der var virkelig nød. Kongen viser altså forståelse for byens vanskelige situation og lader skolen bære tabet, hvad der i det lange løb er med til at undergrave dens tilværelse. I virkeligheden gik det med kommunitetets midler, som det var gået med den formue, hertug Hans i sin tid havde tillagt skolen. Ved overgreb fra forskellig side blev renterne og også dele af kapitalen anvendt til andre formål end de i fundatsen fastsatte, og til sidst lod man selve fundatsen gå i glemmebogen og disponerede over de tilbageværende midler uden noget hensyn til den forlængst afdøde donators udtrykkelige bestemmelser.

Kommunitetets historie er derfor et sørgeligt kapitel i Haderslev latinskoles historie. Stort set kan den refereres således: Den første forsyndelse mod fundatsen sker i 1647, da Christian IV bestemmer, at bord-

penge (eller kommunitetsportioner) for seks elever skal gives til de arme lærere, der ellers må dø af sult. En sådan midlertidig ordning er vel moralsk forsvarlig, men den var faktisk blevet permanent og var altså en uret over for trængende værdige elever, sådan at der efter 1647 er langt færre evealumner, end der burde være. Et nyt alvorligt tab led kommunitet ved provst Arendt Fischers slette administration i første trediedel af det følgende århundrede, og midlerne skrumpede efterhånden sådan ind, at der efter Brauneisers opgivelser i hans tid kun resterede en årlig renteindtægt på 116 rdlr., der fordeltes blandt lærerne. Han kender overhovedet intet til, at der gives understøttelser af kommunitet til eleverne. Sådan var altså status ved år 1800. Der er skellig grund til at laste konservatorerne for manglende kontrol, men de har vel haft deres undskyldning i det faktum, at de var undergivet kongens vilje, og at de lige så lidt som han formåede at afvende ulykker som krig, brand og pest. Endelig må det indrømmes, at det, sådan som Christian IV havde sagt, var vigtigere for skolen i det lange løb, at der blev holdt liv i lærerne, end at nogle elever flere eller færre fik understøttelser. Iøvrigt er det gået på samme sørgelige måde de fleste steder, hvor der var et kommunitet: bespisningen er blevet afløst af pengeydelse, hvis værdi har været faldende fra århundrede til århundrede. Følgen bliver så, at kun et meget begrænset antal alumner kan få en understøttelse, der betyder noget, eller at det oprindelig fastsatte antal alumner får tildelt ubetydelige pengebeløb, der efterhånden bedst kan betegnes som symbolske mindelegater! Hvad det rent skolehistoriske angår, har vi for Haderslevs vedkommende ifølge Achelis' undersøgelser fra tiden 1598 til 1713 opbevaret navne på 126 elever, der har modtaget kommunitet. Det er for en stor del navne, der genfindes i de forskellige universitetsmatrikler ved nordtyske universiteter eller ved Københavns universitet. Langt de fleste er naturligvis borgersønner fra Haderslev (ofte fra bourgeoisiet i den lille købstad) og præstesønner fra Haderslev-egnen. Bøndersønner forekommer efter Achelis' oplysninger næsten aldrig. Forklaringen på dette faktum må vel være, at mange bøndersønner lod sig nøje med en hørergerning ved den hjemlige latinske eller et degnekald i hjemstavnen frem for at drage til dyre universiteter. Den store succes, som Sommersted latinske skole havde, skyldtes måske også, at bønder foretrak at sende deres drenge til pastor Wöldike

frem for til den tyske latinskele i Haderslev. Af lærere ved Haderslev latinskele vides i hvert fald rektor *Lorents Bjørnsen*,¹²⁷ der var født i Sønderborg, og konrektor *Andreas Holm*,¹²⁸ der var født i Løgumkloster, at have været elever i Sommersted latinskele.

Hvis man i tilknytning til kommunitetet ville spørge, hvad der i dette tidsrum, 1655—1800, på anden måde blev gjort for at opmuntre og understøtte elever i Haderslev latinskele, ville svaret blive nedslående. Der kan vist ikke nævnes et eneste legat, der er oprettet mellem år 1699 og 1812, mens der i det 19. århundrede kan påvises betydelige bestræbelser for at gavne elever i Haderslev, nemlig i 1812 kammerherreinde *v. Holsteins* og i 1840 fru *Maria Margaretha Iversens* store legater samt det *Lutherske stipendium*, oprettet af en kreds af borgere i 1817. Naturligvis var der filantroper i byen også i det 18. århundrede, f. eks. apoteker *Zeise*¹²⁹ og grev *Caspar Moltke*,¹³⁰ men deres godgørenhed rettedes ikke mod latinskele, men mod de allerfattigste almuebørn, som så sandelig også kunne trænge til den. Dog må det ikke glemmes, at skolens genrejsning i 1734 i meget væsentlig grad skyldtes midler, der var indsamlet hos private, og at amtmændene, de to Reventlow'er og deres efterfølger *Vieregge*, gik i spidsen. Men ellers synes hadersleverne i denne lange periode helt at være hensunket i materialisme eller helt at være lammede af de for byens næringsliv så vanskelige tider, så at der ikke har været noget tilovers til godgørenhed overfor den fattige latinskele. Jeg har tidligere antydnet som sandsynligt, at skolen ikke var særlig populær i egnen, ja at dens omdømme endog var så ringe, at folk nærmest kun havde et skuldertræk tilovers for den lærde, pedantiske anstalt med dens fremmedartede akademisk opblæste rektorer og dens mer eller mindre aparte lærerpersonager. Visse udtalelser hos *Rhode* kan næppe tolkes anderledes. Det må dog erindres, at *Rhode*, der var født i Kolding, ser på forholdene som danskuddannet teolog. Det var som kapellan i Stepping 1760—64, at han samlede sit materiale til sine „Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse“.

IX

SCHOLA FILIA ECCLESIAE

LATINSKOLEN, sådan som vi kender den, især i det attende århundrede, udgør et lille lukket samfund med sine egne love og sin egen øvrighed. I det daglige er det rektor og hans kolleger, der hersker suverænt og med fast hånd. *Plagosus Orbilius, Orbilius med den hårde hånd*, som Horats' strenge skolemester kaldtes, havde mange efterlignere, ikke blot da Christiern Pedersen og Palladius gik til skole, men også i århundrederne efter reformationen.¹³¹ Men over skolens lærere og elever er der, som angivet i fundatsen, en højere magt, nemlig konservatorerne, der skal udøve tilsyn, mest i form af provstens (eller Frue kirkes førsteprests) besøg på skolen hver fjortende dag, efterhånden nok noget sjældnere, samt naturligvis ved den årlige eksamen, hvortil alle tre konservatorer altid højtideligt og underdanigst indbydes, gerne, hvis rektor har råd til at bekoste det, ved et lærd skoleprogram. Ved embedsbesættelser spiller konservatorerne den afgørende rolle, og efterhånden som ortodoksien er alfa og omega i alt åndeligt liv, bliver provstens rolle også her mere afgørende. Ansøgere til rektorværdigheden må føles grundigt på tænderne, hvilket sker ved en konsistorialeksamen, hvortil vi har en parallel i den „bispeeksamen“, præster den dag i dag må igennem, før de ordineres. Efter behørig eksamination måtte den vordende rektor derefter underskrive en embedsed eller et rektorløfte. Et karakteristisk eksempel på en sådan forsikring har vi i skolens arkiv fra 1711, da en meget nidkær provst, magister *Michael Stichelius*, lader konrektor *Overbeck*, der havde været ved skolen i to år, underskrive følgende yderst vidtløftige latinske deklARATION, hvis indhold hensætter os til en verden, der forekommer os fjern. I det indledende afsnit erklærer rektoren, at han urokkelig tror, at den hellige skrift i et og alt er sandheden, og derefter kommer følgende nærmere redegørelse: „*Secundo doctrinam Ecclesiarum nostrarum, prout Symbolo Apostolico, Niceno, Ephesino, Athanasiano, invariata quoque Augustana Confessione et ejusdem Apologiae Smalcaldicis articulis utroque Catechismo Lutheri et formula Concordiae exhibetur et declaratur*

veram et Scripturis Sacris consentaneam esse (credo et sentio)“, (altså jeg tror og er overbevist om, at kirkens lære i henhold til hele den nævnte række af synoder og teologiske udtalelser stemmer overens med de hellige skrifter). Fortsættelsen lyder i dansk oversættelse: „For det tredje erklærer jeg, at jeg ikke blot forkaster alle falske lærdomme og vildfarelser, som strider imod den hellige skrift og de ovennævnte symboler, der er anerkendte af vor rettroende menighed, men at jeg også vil forfølge dem med retfærdigt had og med nidkærhed, samt at jeg aldrig, det være sig hemmeligt eller åbenlyst, vil slutte mig til eller bifalde sådanne vildfarende meninger. For det fjerde, at jeg vil undervise mine elever trofast og dygtigt, lægge alvorlig vægt på god skoletugt og yde alt, hvad der iøvrigt på nogen måde henhører til min pligt. For det femte, at jeg vil vise mine foresatte, generalsuperintendenten, provsten og de øvrige konservatorer efterrettelighed og skyldig lydighed i ethvert tilladt og hæderligt forhold, og at jeg vil være et lysende forbillede ved retskaffen og beskeden levevis og trofast fremme ungdommens vækst i fromhed og lærdom“.

Det er altså ikke helt lidt, en rektor må skrive under på. Fra Frederiksborg statsskoles historie ved vi, at rektor dér aflagde løftet knælenende og med dokumentet i sin udstrakte højre hånd. Om ceremoniellet i Haderslev vides intet. Forøvrigt er der i Haderslev ingen rektorer, der er blevet afskediget for at have været kættere eller ikke tilstrækkeligt nidkære for kristendommens sag, lige så lidt som der os bekendt er rektorer, hvis livsførelse har givet anledning til indgriben fra konservatorernes side, bortset fra en reprimande til rektor Jens Ravn for deltagelse i slagsmål og drikkeri. Men det var ikke blot rektor, der måtte afgive et embedsløfte til konservatorerne. Også de øvrige lærere ved skolen fik forelagt en slags edsformular. Fra Ribe Katedralskole har vi opbevaret et sådant hørerløfte, der ordret lyder: „Jeg N. N. lover højtideligt for Guds åsyn, at jeg vil foregå eleverne med et fromt levned, at jeg trofast vil inddryppe fromhed i deres spæde sjæle, at jeg med største flid vil undervise i god lærdom og i sprogene, at jeg vil adlyde biskoppen, provsten og rektoren, at jeg vil dyrke venskab med kollegerne, og at jeg intet vil undlade af, hvad der på nogen måde kan gøres af en flittig og from hører. Således hjælpe mig Gud og hans hellige ord“. Om hørerne

i Haderslev også forpligtede sig til at dyrke venskab med kollegerne ved et lignende dokument, ved vi ikke. Men historien viser, at der var perioder, hvor det kneb meget med det kollegiale samarbejde, og hvor man ikke efterlevede det ideal, som anførte dokument peger på. Menneskenes børn har vel nok til alle tider haft tilbøjelighed til at blive uvenner om penge og indflydelse, og lærde folk er af og til *nidske*, som Holberg siger. Een ting var imidlertid at erklære sig villig til at bøje sig for ortodoksiens strenge krav, hvad angår afstandtagen fra kætteri, noget andet at føre et forbilledligt levned. Som bekendt veg man ikke tilbage fra at brænde hekse endnu på Christian IV's tid, og man gik også i den tid *strengt* tilværks overfor folk, der havde forsyndet sig, især *in puncto sexto*, som det eufemistisk hedder, når der er tale om usædelighed, utugt og — hvad datidens moralvogtere havde særlig travlt med at revse — „*anticipiertes Beyschlaf*“ (samliv før brylluppet). Netop lige før Overbeck blev rektor, havde man afsat en hører, *Niels Boysen*, for hans enorme og skandaløse forbrydelser (*ob delicta enormia et scandalosa*), og hos Laurtrup tales om to paternitetssager (*punctum imprægnationis bis*). Høreren, der sagtens har været drunker, havde mishandlet sin kone, en datter af pastor Paul Sass, og ydermere forarget menigheden ved sine løse forbindelser. Konsistorium dømte ham til *deprecatio publica*, dvs. til at gøre offentlig afbigt i kirken, og derefter blev han afsat fra sit embede. Var en kvinde blevet overbevist om utilbørlig omgang med mandspersoner, var straffen som regel *kirkebod*, dvs. at staklen blev udstillet til alle ærbare matroners opbyggelse og til skræk og advarsel for uskyldige jomfruer.¹³² I familien Sass' papirer omtales den slemme Boysen som *homo deterrimus et pessimus* (et meget ringe og yderst slet menneske); pastor Laurtrup siger, at han var til skam for sin fødeby Haderslev og til stor sorg for Sass'erne.

Iøvrigt skete det til tider også, at hørerne, ja sågar rektor, var aktivt med i drikkelag og slagsmål, hvor det gik hårdt til. Den mest opsigtsvækkende affære af denne art er fra Christian IV's tid, da trediveårskrigenes landsknægtmanerer og -mentalitet ikke synes fremmed for akademikerne. Der tales i en skrivelse af 12. dec. 1632 fra amtmand *Georg Ahlefeldt*¹³³ til provst *Johs. Schröder* om den forargelse, rektor *Jens Ravn* og andre skoletjenere samt gejstlige personer har givet anled-

ning til ved „på ganske letfærdig måde efter at have drukket mjød, til største skam for hele den gejstlige stand og til højeste forargelse for ungdommen, i flok at være stormet imod det hus, der er opført til ungdommens belæring og opdragelse, at falde ind i selve skolehuset med blottet kårde og derinde at udøve allehånde kåde og forbryderiske ting.“¹³⁴ Det er måske blot kåde studenterløjer, der er udslag af høj stemning på grund af rigelige kvanta god og stærk mjød, og et eksempel på, at påtaget værdighed ved en sådan lejlighed dufter bort som dug for solen. Rektor havde blot et par år før selv været student i Rostock, fra hvis universitet han blev magister i 1630. Han har næppe i Rostock — med det kendskab vi har til hans temperament — holdt sig i baggrunden i studenterlag, hvor der blev festet. Men nu var lystigheden altså gået for vidt, og amtmanden henstiller i sin skrivelse til provsten, der forøvrigt selv havde været konrektor i Haderslev, og som måske personligt var ret nært tilknyttet lærerkollegiet, at der nu bør skrides energisk ind overfor de pågældende gejstlige personer og da ganske særligt mod dem, der havde optrådt som voldsmænd med dragen kårde i skolehuset.¹³⁵ Denne gang vil man dog lade nåde gå for ret i håb om, at de pågældende vil forbedre sig og afholde sig fra ubetimeligt drikkeri, hvilken skændig last skal være ret almindelig hos de herrer, endog på steder, hvor det ikke sømmer sig(!). Men disse grove forsyndelser skal dog kun tilgives dem med tilføjelse af følgende truende klausul (*annexa tamen hac clausula comminatoria*), at en ny overtrædelse ubetinget og omgående vil medføre afsættelse og yderligere streng straf; dette skal meddeles alle implicerede, men ydermere skal provsten, hvis han da ønsker at anses for en god biskop, overfor rektoren *die Lektion etwas besser scherffen*, give rektor en betydelig kraftigere omgang, fordi han har brugt kården (*sich des Schwertes wider sein Ampt und Standt gebraucht*). På Christian IV's tid var kården ikke noget usædvanligt attribut for en magister. I 1659 viste studenterne jo da også, at de kunne kæmpe for fædrelandet. Helt op til slutningen af 18. århundrede var det skik blandt studenter at bære kårde, som man straks anlagde den dag man forlod skolen med sit *testimonium academicum*. Kården var symbolet på, at man ikke længere stod under rektors og hørerens ris og ferle, men at man var frimand. J. H. Tauber fortæller derom i sin dagbog fra 1750'erne. Alle vegne fra be-

rettes det, hvordan det kunne gå hårdt til ved drikkelag i de tider, da drikkeri ikke blev anset for særligt anstødvækkende. Det var den gang ingenlunde nogen sjældenhed, at en gæv borger gik til sengs med en ærlig rus. Provst Bonaventura Rehefeld stempledtes af sin samtid som opblæst og anmassende, fordi han prøvede at skride ind mod drikkældighed hos præsterne i sit provsti, som vi har set. Om uheldige tilbøjeligheder i så henseende hos hørere kan der nok anføres i snesevis af eksempler. Bedst kendt fra litteraturen er vel Blichers *Quartus* (i „Juleferierne“), der i læretimerne flere gange gjorde sig ærinder ind på sit værelse for at foretage „jævnlig libationer til fader Evan“, dvs. for at drikke sig et glas. I Haderslev siges det f. eks. direkte om kantor Sauppe: „Er liebte die spirituosa etwas zu sehr“.

Der kunne altså være nok at gøre for konservatorerne med at overvåge skolens gang og høreres og disciples flid og godeandel. Men konservatorerne vågede også over skolens økonomi og privilegier. Angående økonomien var forholdenes magt til tider helt overvældende, som vi har set, og såvel borgmestre som provster viste til tider stor skrøbelighed, hvad angår bestyrelsen af betroede midler. Men der er en del eksempler på, at skolens folk får god støtte af konservatorerne, når det drejer sig om uærlige tiendeydere, eller når de er udsat for forfølgelse af utilfredse kreditorer, hvad de usle lærerlønninger nok kunne give årsag til. Provst Stichelius griber således i 1697 ind til fordel for kantoren *J. H. Bilhard*, der er anklaget *in puncto debiti* (et gældsanliggende), idet han befaler denne at udeblive fra en berammet retshandling på rådhuset. Provsten fastslår, at byretten ikke er kompetent til at dømme *ein Schulbedienter, eine privilegierte Person*, som ikke hører ind under *foro saeculari* (en verdslig ret). Det er med andre ord *konsistorium*, der skal behandle også lærernes rent borgerlige overtrædelser¹³⁶. Er det elever, der forser sig mod de borgerlige love, f. eks. ved at begå tyveri, kan skolen straffe vedkommende ved at lade dem stå skoleret, dvs. lade dem løbe spidsrod og få ris på den blottede ryg; i lettere tilfælde er det klasseret, hvor kun klassekammerater deltager i afstraffelsen. Hvis den bestjålne prøver at forfølge sagen for byretten, afvises han med erklæring om, at skolen har afstraffet den skyldige. På samme måde havde også universitetet sin egen jurisdiktion.¹³⁷ Mens altså konservatorernes opgave var at

værne om skolens privilegier i samdrægtighed, kunne de imidlertid til tider skære sammen indbyrdes, hvis een af dem tiltog sig rettigheder, som forekom hans medkonservatorer for vidtgående. Striden mellem amtmand Vieregge og borgmester Detlev Brun eller magtkampen mellem provst Strodtmann på den ene side og amtmand Mösting og borgmester Niels Sørensen på den anden viser dette. I rektor Brauneisers tid mærkes intet sådant. Hverken amtmand *Johannsen*, den yderst forsigtige og korrekte repræsentant for statsmagten, eller den loyale Brauneiser var typer, der stod gny om. Det samme gælder den digterisk begavede borgmester *A. C. Lindenhan*, der var elev fra skolen, og hans efterfølger *L. F. G. Schrader*.¹³⁷

TREDIE AFSNIT

1800—1850

I

BRAUNEISERS PERIODE

VED omtalen af Mösting-kommissionen, hvis formand fra 1804 er den ny amtmand *K. W. v. Ahlefeldt*, har vi passeret tærsklen til 19. århundrede, der indledes med en ret aparte affære, hvor konservatorerne prøvede kræfter indbyrdes i et spil, der nærmest må kaldes sørgmuntert. En indre spænding, der formentlig havde været i nogen tid i latent tilstand, kom pludselig til udbrud i 1801 i anledning af, at kollaboratorembedet var blevet ledigt. Til stillingen meldte sig tre ansøgere, af hvilke provst Strodtmann, der som bekendt havde været rektor i 1778—1785, gik ind for en indfødt haderslever, *Fischer*, der var cand. theol. fra universitetet i København, men med tredie karakter (formodentlig svarende til *haud. illaud. secundi gradus*), og som var uden nogen som helst pædagogisk erfaring. Så vidt det kan ses, var det af rent personlige grunde, provsten foretrak denne *Fischer*. For at motivere sin indstilling af den dårligst kvalificerede kandidat anførte provsten, at *Fischer* alene af de tre ansøgere var tilstrækkelig danskkyndig. De to andre konservatorer, amtmand Mösting og borgmester Niels Sørensen, var enige om, at der skulle sættes en stopper for den egenmægtige provsts dispositioner, da han i denne situation havde handlet uden at drøfte sagen med dem. De holdt begge på *Brauneiser* som den rigtige mand til stillingen. Uenigheden mellem konservatorerne blev forelagt overkonsistoriet på Gottorp og refereredes til kongen. Provsten havde hævdet, at han havde ret til at prøve de tre ansøgere ved en konsistorialeksamen gennem en samtale og ved at lade dem skrive en afhandling på *dansk*. Dette er ikke uden komik, at danske sprogkundskaber kræves og bedømmes af provsten, der talte meget ringe dansk og oprindelig i sin rektortid „war und blieb ein Idiot in die-

ser Zunge“, som hans søn skriver i sin bog om ham.¹³⁸ Han kommer derved til at være helt på linje med de to tidligere kollaboratorer Bjørnsen og Richter, der havde givet en vis danskundervisning i den yngste klasse, lige siden Strodtmann havde været rektor. Muligvis havde i sin tid hans konrektor Lorenz Bjørnsen, far til ovennævnte Johs. Bjørnsen, sat ham ind i de stedlige sprogforhold, så han var godt orienteret og helt klar over, at eleverne i begyndelsen måtte hjælpes i gang ved, at der taltes dansk til dem, og at Fischer, den tvesprogede indfødte haderslever, var bedst skikket til at gøre dette. For os er der ingen tvivl om, at kendskab til elevernes sproglige forudsætninger er noget meget væsentligt, og vi giver Strodtmann ret. Spøgefuldt er det imidlertid, at det er den tysktalende provst, født i Preetz, der står som det danske sprogs talsmand over for von Mösting fra Møn og Niels Sørensen fra Jels. Amtmanden overlod til denne sidste at skrive det indlæg, der repræsenterer deres fælles protest mod Strodtmann. Borgmester Niels Sørensen var forøvrigt dimitteret fra Haderslev latinskole som 23-årig i Strodtmanns rektortid. Derefter havde han taget juridisk embedseksamen i Kiel. For ham, der var vokset op i et bondehjem ved Jels, var der ingen tvivl om, at det var bedst helt at undgå brug af dansk i skolen, fordi han selv havde måttet kæmpe en hård kamp mod danismer for at nå frem til den juridiske embedseksamen. Han henviser til regulativet fra 1655: *Es soll . . . kein Dänisch mit Discipulen geredet werden!* (der må overhovedet ikke tales dansk med eleverne). Han udtrykker også som *sin faste overbevisning*, at „det tyske sprog er det egentlige modersmål, da Haderslev hører til en tysk provins“.¹³⁹ Sådant følte han det vel, men vi må da føle det som en hån mod hans mor, en brav bondekone i Jels. Om amtmand von Mösting i eet og alt ville underskrive Niels Sørensens udtalelser om sproget, er usandsynligt, men under alle omstændigheder støttede han ham for at protestere mod provstens anmasselse. Fra overkonsistoriet i Gottorp måtte sagen naturligvis blive afgjort, som de to juridiske konservatorer ville have det, og provsten fik følgende besked: „ . . . indem eine von Dir [det er kongen, der taler til en undersåt] erheischte vöilige Kunde der dänischen Sprache nicht zum Requisit zu machen ist, da sieselbst beim Unterricht nicht gebraucht werden darf“. Altså fuldkomment kendskab til dansk kan ikke kræves, *da dansk ikke må anvendes ved undervisningen!* Bona-

ventura Rehefelds bestemmelser fra 1655 skal respekteres — også af en tysk Haderslevprovst 150 år senere. Juridisk er afgørelsen uangribelig, fordi der ikke var givet andre bestemmelser siden; konsekvensen bliver altså, at de to haderslevere Bjørnsen og Richter i deres embede som lærere ved skolen har handlet ganske respektstridigt og ulovligt, men med deres rektors og andre autoriteters stiltiende godkendelse, simpelthen fordi det danske sprog stod så stærkt i Haderslev,¹⁴⁰ at man ikke kunne negligere dets magt. Striden mellem konservatorerne i 1801 viser også, hvordan problemet tysk-dansk dukker op selv i situationer, hvor man mindst skulle vente det. Den mand, der fik embedet, var en sønderborger, *P. Paulsen*, der altså blev subrektor, som man var gået over til at betitle kollaboratoren.

Möstings kandidat, *Christian August Brauneiser*,¹⁴¹ var nemlig samme år blevet ansat som konrektor, idet *Adolph Heinrich Eckermann* i året 1800 var blevet rektor, da det endelig var lykkedes at få den udelige v. Brincken anbragt som sognepræst i Vonsbæk. Nu er det ungdommen, der rykker frem. Eckermann blev udnævnt til rektor som 22-årig, konrektor Brauneiser var 24, og subrektor var 23 år gammel. Der er noget forjættende ved ungdom; men dybere pædagogisk erfaring, eller blot almindelig undervisningstræning havde de tre unge mennesker ikke ret meget af. Pædagogisk levede de videre på det, de selv havde modtaget i deres egen skoleungdom. Imidlertid var det et kolossalt fremskridt fra de parodiske tilstande, der havde rådet i Brinckens tid. Konrektoratet havde stået ubesat, siden Sauppe døde i 1796. Med sine tre unge energiske lærere kunne skolen se en ny tid imøde, og i det 19. århundrede er der ikke ringe fremgang i antallet af elever og dimittender. Antallet af lærere forøges fra 1821 med een, og fra 1848 bestemmes det, at der skal være seks klasser og otte lærere. Af særlige forhold, der kan have interesse, skal lige nævnes, at subrektor Paulsen i 1803 oprettede et elevbibliotek, vel med dobbelt sigte, nemlig at imødekomme de unges læselyst, og at give dem adgang til at blive mere fortrolige med tysk: „Den, der selv har bestået eller blot anet den i vore egne så svære kamp mod danismer, han vil i sandhed i denne lektüre med glæde erkende og søge et middel til bekæmpelse af hin mangehovede hydra“.¹⁴² Paulsen er klar over bogens store betydning, og hans kamp mod danismer kan udmær-

ket skyldes rent pædagogisk omsorg for eleverne; han må være interesseret i, at de lærer så rent og korrekt tysk som muligt, og Haderslev-tysk har aldrig været forbilledligt! Rektor Eckermann (fra Eutin) var en begavet og dygtig mand med stor interesse for tysk litteratur. I sin rektortid i Haderslev, 1800—1808, skrev han således en tysk litteraturhistorie.

Konrektor Brauneiser, der var kommet til skolen et år senere, blev, som rimeligt var, i 1809 udnævnt til rektor og kom til at beklæde denne post i 40 år, så hans samlede embedstid ved skolen bliver 47 år, en rekord, der dog overgås af en lærer, *Nicolaus P. Wulf*, der holdt ud som sådan i 60 år.¹⁴³ Rektor *von der Hardt* bør også nævnes som udholdende i sit embede, da han var rektor i 42 år (1662—1704). Brauneisers første periode ved skolen til ca. 1830 var den bedste rent skolemæssigt og den mindst ulykkelige i hans privattilværelse, hvor sygdom og personlige sorger til sidst næsten lammede ham, så han var en svag og træt mand i de stormfulde martsdage i 1848. Fra 1820 har vi bevaret en meget indgående redegørelse for en dansk skolemands besøg i Haderslev, nemlig Kolding-rektoren *Erich Tauber*, der var af den kendte Tauber-slægt, og som senere blev direktør for Sorø Akademi. Hans „*Memoriæ Coldingenses*“ forelå kun som håndskrevne dagbøger, indtil Haderslev-Samfundet fik en del af dem publiceret i 1943.¹⁴⁴ Det er i virkeligheden oplysninger af største interesse for den, der vil prøve på at dømme om Haderslev-forhold for ca. 150 år siden, før der regelmæssigt forelå årsskrifter fra skolen. At forfatteren er sagkyndig, men ingenlunde ensidig fagmand, vejer tungt til, når han kritiserer, og da hans betragtninger indtil vor tid er forblevet privatoptegnelser, har han altså ikke generet sin Haderslev-kollega med at publicere en skarp kritik ved sin hjemkomst. En bedømmelse af skolens eksaminer i 1814 er derimod offentliggjort i „*Lyna*“ af den mærkelige redaktør *Johann Knudsen*,¹⁴⁵ der var kendt som patriot, menneskeven, kantianer og ydermere stod i venskabsforhold til Brauneiser. Knudsens og Taubers iagttagelser kan med udbytte sammenstilles; vi giver nu ordet til den charmerende, men lidt selvglade Kolding-rektor, hvem vi kan takke for et lærerigt kikk ind bag ruderne i den gamle latinskole i Smedegade. Vi optrykker altså hele denne beretning, som forfatteren kalder:

Påske-eksamen i Haderslev stadsskole i marts 1820

De mest forskellige domme om skoleindretningerne i hertugdømmerne havde længe vakt min opmærksomhed og givet mig lyst til at kjende dem mere end blot von Hörensagen, som tydskerne sige. På Hadersleben, som ved sin beliggenhed for mig var det nærmeste meteor på den slesvigske skolehimmel, var mit blik især rettet, så meget mere som jeg mærkede, at en vis partiånd var herskende i dommen om denne skole, idet *de tydsksindede* ligeså meget ophøiede den, som *de dansksindede* dadlede den. *Hine* (de tydsksindede), i spidsen for hvilke stode skolens conservatorer (dem vi kalde forstandere), pleiede at sige: „Der gives ingen skole, der kan sættes ved siden af denne, i henseende til opmærksomhed på at udvikle ungdommens kraft, give den smag på selvtænkning, udvikle spiren til sand veltalenhed hos den unge til en grad af fuldkommenhed, som man af denne alder hartad neppe kunne vente“. Denne roes gienlød især fra forældres og fruentimmers læber, når de kiekke ynglinge havde ladet sig høre på salene på rådhuset,¹⁴⁶ som skeede engang årligt efter påske-examen, før afrejsen til Kiel, og de der i høit klingende ord havde skildret landes og rigers undergang, tordnet mod tyrannie eller smeltet hierterne ved rørende afskeeds-elegier. *Modpartiet* (de dansksindede) mente derimod, at alle disse herligheder kun var flitterstads — at det grundige overalt måtte stå tilbage for det glimrende — at talerne var tyvekoster, ikke engang originale fra lærerens hånd — at den egentlige skoleundervisning jammerligen forsømtes — at man af oeconomie lod høistfor-nødne lærerpladser stå ubesatte — og at et chor af 70 ynglinge umuligen grundigt kunne oplæres i alle skolekundskaber igennem alle grader alene ved 2 læreres hielp, hvoraf den ene, med al sin duelighed, formedelst svageligt helbred ei var byrderne voxen, og den anden — med al sundhed — var en erkjendt pedant.¹⁴⁷ Min ven pastor *Aagaards*¹⁴⁸ indbydelse tilbød mig en bequem lejlighed til at overvære en hoved- eller års-examen, i Hadersleb latin-skole, der, efter hans brev til mig, ganske var overensstemmende med en reisendes bequemmelighed, idet den begyndtes, fortsattes og fuldendtes igennem alle klasser, i alle sprog og videnskaber, på een formiddag. Min collega, adjunct *Lund*, var just hos

mig, da jeg modtog indbydelsen, og han yttrede lyst til at deeltage med mig i denne lærde excursion. Vi droge da om eftermiddagen den 21. martii 1820 til *Aller* og bleve der venskabeligen modtagne af den gode præstemand. Lejlighedsviis underrettet om mit ønske at bivåne examen i *Hadersleb*, havde han næsten viist sig alt for tjenstvillig, for at forekomme, at denne actus ei skulle slippe os unyttet af hænderne. Han havde nemlig anmeldt vores ankomst for provst *Strodtmann*¹⁴⁸ og ved estafette fra denne først for 2 dage siden erholdt vished om, hvad dag examen skulle holdes, thi denne var, for at nyde æren af amtmandens (den første conservators) nærværelse, opsat fra dag til dag i en heel uge. Denne omstændighed havde rent forspildt min hensigt at komme og reise ganske incognito, thi da jeg indtraf i *Hadersleb* med præstens vogn, blev jeg næsten modtaget som en kirkevisitor, der kommanderede uindskrænket over kiøkken og kælder, hvor han kommer hen, og fik på een gang 3 indbydelser til middagsmåltider, nemlig fra amtsforvalter *Lorentzen*, borgmester *Lindenhan* og amtsprovst *Strodtmann*. Jeg valgte den sidstes stille huus som mest passende til dagens anliggende. Jeg fik et lidet morgenbesøg gjort hos rector *Brauneiser*, der sagde mig, at min længe forud forkyndte nærværelse næsten havde sat skræk i hans disciple. Jeg sagde, at ønsket at gjøre bekjendtskab med ham og hans skole havde jeg længe havt, og at leiligheden dertil i dag syntes mig den beqvemmeste — at præsternes omstændelighed var skyld i det øvrige.

Brauneiser er en godmodig mand på nogle og fyrgetive, af bleg ansigtsfarve, som synes anlediget ved et svagt bryst, mager complexion, sort hår. Han taler med lige færdighed tydsk og dansk.¹⁴⁹ Da han blev ansat ved skolen, var tilfældigvis på engang både rectoratet og conrectoratet vacant, og han tilligemed *Sternhagen* var ansøgere om begge, dog helst om det første. *Brauneiser* var *hovmester*¹⁵⁰ hos amtmand *Ahlefeldts* børn, og denne udvirkede for ham, at han fik constitutionen som rector, medens *Sternhagen* blev constitueret som conrector, og så lovede generalsuperintendenten dem at anbefale deres ansættelse til confirmation af kongen, når de inden en vis tid havde taget consistorialexamen,¹⁵¹ som de begge manglede. Ved denne indtraf den anomalie, at conrectoren fik første karakter og rectoren kun anden. Dog forblev det ved trufne arrangement formedelst amtmandens protection. *Sternhagen* borttrykkedes

snart efter af en brystsvaghed,¹⁵² og hans tab beklagedes så meget mere af hadersleberne, som mangel på fonds til anstændigen at lønne en ny corrector og omsorg for at skaffe¹⁵³ Brauneiser en større andel af disciplpengene, havde foranlediget dem til at bevirke, at correctoratet nu på andet år stod ledigt. Brauneiser besørgede imidlertid både rectors og correctors *partes*, som han selv sagde var nødvendigt for ham med hensyn til hans indtægter, om det end ei, som han tilstod, var til fordel for skolen.¹⁵⁴

Skolehuset er en gammel grundmuret bygning på kirkegården, som har megen lighed med de *ergastula*,¹⁵⁵ vi benyttede i vor ungdom. Localet er tilstrækkelig rummeligt i sig selv, men bliver snævert nok, da omtrent 50 stykker pakkes sammen i een stue under een lærer. Lærernes løn har hidtil været knap (især efter holsteensk målestok), correctoratet på 6 á 700 specier og fri bolig; men lærerlønnen vil nu ved alle hertugdømmernes 8 skoler blive betydeligen forbedret, og dette har de den ædle generalsuperintendent *Adler*¹⁵⁶ at takke for. Thi på hans virksomme anbefaling har Hs. Maiestæt Kongen til deeling blandt hertugdømmernes otte skoler bevilget en årlig understøttelse af statskassen af 14.000 rdlr. sl.holst. courant, som er circa 12.000 specier. I sandhed en kongelig gavmildhed, som måske er exempelløs i hele Europa, især efter en så trykkende krigsperiode. Dog — vi vende tilbage til dagens anliggender.

Jeg havde alt i nogle minutter spaseret op og ned i skolestuen med provsten og rectoren og passiv deeltaget i genstanden for disses samtale, der gik på en misfornøielses ytring, at amtmand *Johannsen*, der var den første af skolens conservatorer, og for hvis skyld examen nu i flere dage var opsat, for få øjeblikke siden ved sin secretair havde ladet rectoren melde, at han ikke kunne have den ære at møde — da denne samtale ved ankomsten af flere honoratiories afbrødes, og tingen lod til at ville tage sin begyndelse. Jeg bænkedede mig i nærheden af den nederste disciplrad, og een af de tilstedeværende conservatorer var så artig at overlade mig den originale beretning fra lærerne om de i årets løb gennemgæede pensa, en beretning, som jeg ved slutningen skal tilføje disse blade som bilag (se tillæg IV). Under examen var ikke spørgsmål om enkelte disciples prøvelse, meget mindre om charactergivning for disse,

tværtimod var det enhver tilladt at svare, som først kunne finde på noget, som kunne give stof til samtalens fortsættelse, og den hele overhøring havde nogen lighed med det, der i visse kirker finder sted ved bispevisitatser, hvor børnene svarer i munden på hinanden, eller den mest hørøstede tager luven fra de andre. De to øverste klasser af skolen (omtrent 50 disciple) eller, som de her kaldes, primanerne og secundanerne, var stuede tæt på hinanden på 3 rader bænke. Rector Brauneiser var examinerator, og begyndelsen gjordes med at prøve primanerne i

a) *Hebraisk*. Der var opgivet at være læst i skoleåret fra 1819 til 20 af Genesis fra det 28. til 40. capitel samt de 10 første psalmer. Provsten opgav den 5te psalme, men rectoren sagde: „Lassen uns *ab ovo* anfangen!“¹⁵⁷ og tog den 1ste ps., som hin stiltiende samtykkede i. Versionen var på latin.

b) *Græsk*. Det opgivne årspensum var: 4de sang af Homers *Iliade*, 12 blade af *Gesners Chrestomathie* og en bog af *Xenophons Memorabilia*. Tarvelig anretning at byde en professor linguæ græcæ ved det Kielske Universitet!

Dog tarveligheden havde ei betydet så meget, når den var blevet benyttet til meddelelse af grundig kundskab i den grammatikalske analyse, bemærkninger over det græske sprogs egenheder, forskjellen imellem homerisk og xenophontisk udtryksmåde etc. etc. Men til alt dette mærkede man intet. Det lod tværtimod, som om der slet ingen grammatik var lært. Denne suppleredes derimod af en slags homerisk æsthetik; thi på examinator's spørgsmål, hvilke de fornemste helte i Iliaden vare, fik hver heros en visk af de kjække primanere, hvorved dog den horatsiske forestilling om *Paris f. ex.* syntes mere at være tagen til rettesnor end den skattering, denne karakter har hos Homer selv, ligesom *Hectors* karakter vel meget sattes i skygge, formodentligen for des bedre at kunne hæve *Achilles's*. Derpå blev de første 40 vers oversatte på tydsk, og — så nichts weiter, alt ifølge princippet: *ab ovo incipiendum esse*. Provsten forlangte nu *prosaisk græsk* og opgav lib. 2, cap. 6. i *Xenophon*, men rectoren roste det andet capitel om venskab, og inden mere kunne diskuteres om denne sag, var begyndelsen gjort med oversættelsen. Denne omstændighed gav mig megen mistanke om forudgjort aftale mellem lærer og disciple, og denne stadfæstedes endnu mere, da jeg listede mig

hen til secundanerne, som sadde på en sidebænk, som for at see, hvormed de beskæftigede sig, og tog en bog fra een hist og her. Hvorved det da befandtes, at de alle ivrigen studerede på fabelen i Ovidii *Metamorphoses* om *Pyramus og Thisbe*, som netop var den, hvori der siden blev examineret.

c) I *latin* toges begyndelsen af talen *pro lege Manilia*. Indledningen blev ret godt fremsat efter *Schmieder*, som det syntes, hvilken udgave de fleste elever havde.

d) *Historie*. Noget af de romerske keiseres historie. Drengene svarede i munden på hinanden.

e) *Rhetorik*. Noget om troper og figurer.¹⁵⁸

Klassen havde noget over 20 disciple, hvoraf tvende efter examen skulle reise til Kiel, men disse vare så langt fra at være de duligste, at rectoren privat sagde mig, at den ene, en søn af pastor *Forchhammer*, som efter faderens påstående forlangende dimitteredes, var en stor stymper. Og — da der i Kiel ingen immatriculations-examen holdes, når man ikke søger om convictet¹⁵⁹ (omtrent = vor klosterdaler) risikerer intet ved sligt. Forresten interesserer det lærerne at have mange disciple, da klassepengene derved forøges, som for primanerne ere 24 rdlr., secundanerne 20 og tertianerne 16 rdlr. rede sølv. Denne examen havde varet omtrent halvtredie time, og man måtte skynde sig, når resten endnu skulle gøres færdig på samme formiddag. Med *secundanerne* holdtes derfor en kort prøve fra 12 til 1.¹⁶⁰ Læsningen i denne klasse var, efter conrector *Sternhagens* død, besørget af *Brauneiser*. Comoedie-examen var her endnu tydeligere. Jeg sad ved bordenden og bemærkede, at drengene havde kastet stederne op i *Ovidii Metamorphoses*, før læreren endnu havde opgivet dem. I *geographien* examineredes blot noget af den matematiske om længde og bredde, som syntes udenadlært. Endeligen kom raden til tertianerne¹⁶¹. De prøvedes af dr. *philosophiæ Steege(r)*, en holstener, der, efter 8 års forløb, endnu ei har lært at tale dansk. *Adjunct Lund* fortalte mig, at han, medens vi andre vare beskæftigede i den øverste klasse, havde aflagt et besøg incognito til disse småkarle, og der havde været vidne til en morsom strid imellem hr. *Steege(r)* og hans disciple i anledning af de månedlige testimonia, som nogle af disse havde fået. *Duxen* havde holdt en lille tale, der omtrent lød således:

„Hr. doctor! Die Zeugnisse den (sic!) können wir nicht gebrauchen, Sie müssen uns absolut andere geben.“ Da hr. St. negtede dette, var det nær kommet til et formeligt oprør, indtil han endelig fandt det rådeligst at capitulere. Prøven var spilfægterier. Det opgivne stykke af *Gedikes latinske læsebog* blev oversat rask, men med analysen gik det helt mådeligt. I *historie* skal en af tilhørerne have bemærket, at børnene havde spørgsmål og svar skrevne på sedler, som de holdt under bordet. Dog — nok herom.

Resultatet af denne visitationsreise var da:

1) Underviisningen i hertugdømmernes lærde skoler er og vil blive høist skjødesløs, så længe ved universitetet i Kiel ingen immatriculations-examen holdes (det sikreste bånd på skolestudierne), men enhver, der har testimonium og giver gebyrer, kan blive student, om han så var ladefoged, rygter (sic) osv.

2) Quantiteten af det læste er for liden og kvaliteten forkeert.

3) Dansk høres og læres ikke i disse skoler, uagtet dette meget ville bidrage til at knytte broderbåndet imellem to forenede provindser og udtrykkeligen strider mod den gjeldende skoleforordning i hertugdømmerne.¹⁶²

4) Skolefondene ere for ubetydelige til at lønne dulige lærere. Her står conrectoratet i halvanden år ledigt, tildeels af mangel på *sollicitanter*.¹⁶³

5) Undervisningsplanen har mangler, især i udøvelsen. Det glimrende (rhetorik, poetisk *taleholden*) drives for meget. Det grundige (især de gamle sprog) forliden.

6) Over sædelighed og god skoletugt holdes ikke nok.¹⁶⁴ Deraf næsviished, lapserie, gammeltyske dragter og dermed følgende burschenmanerer, som have gået så vidt, at dueller endog har fundet sted blandt disciple i Hadersleb skole. Brauneiser har kraftigen bekæmpet disse onder, og har endog i ugebladet *Lyna*, som udkommer i Hadersleb, ivret mod adskillige ungdomsførere (som Sachwalter *Marquard* har taget sig af), men har intet kunnet udrette, da conservatorer og forældre synes at ynde dette væsen.¹⁶⁵

7) Denne afhængighed af personer i samme bye er og høist skadelig for lærernes autoritet, uden at tale om det øientjenerie, som samme foran-

lediger. Den ædle og kloge generalsuperintendent gør alt muligt for at virke til befordring af grundig skoleundervisning, men skylden ligger foruden ovenanførte især hos disse byautoriteter, som rektoren skulle stole på. —

Jeg må slutte disse bemærkninger over det slesvigske skolevæsen med at tilføje som bilag en afskrift af lærernes beretning om årsarbejdet i Hadersleb skole.¹⁶⁶

Så vidt altså Tauber. Hans vurdering er et dokument, man ikke kan negligere. Vi har gjort rede for, hvordan skolen i begyndelsen af forrige århundrede var inde i en forholdsvis god udvikling efter dens dybe fornødelse omkring år 1800, og vi har sagt, at fremgangen først og fremmest skyldtes, at man havde fået unge og bedre lærere, bl. a. på grund af visse lønmæssige forbedringer. Men alligevel, Taubers indtryk af lærerne og af deres resultater i 1820 er ikke alt for gunstigt. Hvad var årsagen? Med andre ord: Hvordan var denne Brauneiser, der i 47 år var knyttet til skolen, deraf i 40 år som rektor? Det viser sig, at der kan skaffes mange oplysninger om ham. Hans data er ifølge Achelis' *Geschichte des Haderslebener Johanneums*: „Født i Tönning 24/8 1777. Imm. i Kiel fra 1796. Konrektor i Haderslev fra 1801—1808. Rektor sammesteds fra 1809—1848; død i Haderslev 14/3 1855“. En gunstig skæbne har villet, at skolen har et portræt af Brauneiser. Det giver en levende karakteristik af rektoren og får een til at tænke på *Steffens*, der er omtrent jævnaldrende. Sikrere end at prøve at drage slutninger ud fra ansigtstrækkene er det nu alligevel at gå til Haderslev-rektorens ret omfangsrige, om ikke just litterært set betydelige produktion. Vi må søge to steder: i skoleprogrammerne og i *Lyna*.

Hvad angår skoleprogrammerne, er det først fra 1828, at der regelmæssig udsendes et indbydelsesskrift til de årlige prøver med påfølgende valediktionsakt. Tidligere udsendtes af og til ved særlige lejligheder skolepublikationer, men det var, som man vil vide, nærmest et personligt anliggende, om rektor så sig i stand til at bekoste trykning eller forstod at fremskaffe de fornødne midler. For Brauneisers vedkommende gav reformationsjubilæet i 1817 anledning til udsendelse af et indbydel-

sesskrift: „Durch welche Männer und mit welchem Geiste ward die Reformation in den Herzogthümern Schleswig und Holstein befördert?“ Ved selve jubilæet, der fejredes i domkirken to dage i træk, holdt rektor en latinsk tale, efter at disciplene fra latinskolen i højtidelig procession var skredet ind i kirken. Borgmester Lindenhan, der sammen med amtmand Ahlefeldt og provst A. H. Strodtmann udgjorde konservatoratet, havde forfattet en kantate, hvortil musiklærer *Paltzo* havde komponeret musikken. Ved denne lejlighed var det forøvrigt også, at det Lutherske Stipendium oprettedes. Interessen for skolen var ret livlig på dette tidspunkt, og der stod ikke ringe glans om rektors person. Han spillede også en vis rolle i den selskabelige forening „Harmonien“,¹⁶⁷ hvor han 1819 havde succes som festtaler på kongens fødselsdag. Af Taubers omtale fremgår det da også, at rektor var en kendt person i byen. Han var forøvrigt gift med en datter af borgmester Sørensen, *Susanne Sabina*.

Lad os nu se på de egentlige skoleprogrammer, som ca. 10 år senere begyndte at udgå årligt, betalt af byens kasse, da skolen intet særligt fond ejede til sligt. Det er selvsagt rektor, der skriver langt de fleste, ialt 16 programmer, som kan fortælle mangt og meget fra hine tider. Hans interesse for skolen viser sig i, at han i det første giver et *Abriss der Geschichte der Gelehrtschule zu Hadersleben*. I de næste skrifter giver hans interesse for skolen sig mere praktiske udslag: vi ser her Brauneiser som en skoleleder, der arbejder ivrigt på at skaffe sin skole hårdt tiltrængte samlinger til brug for undervisningen i fysik, naturhistorie og geografi. Rektoren var ikke uden forståelse for tidens krav om at gøre mere ud af de „reale“ fag, end man før havde gjort. Selv underviste han foruden i klassiske sprog og historie også i fysik og geografi, hvortil hans teologisk-filologiske uddannelse ikke synes at have kvalificeret ham særligt, men sådan gjorde man nu dengang. Sine beskedne dansk kundskaber til trods påtog Brauneiser sig også dansk undervisningen.¹⁶⁸ I 1831 er det biblioteket, Brauneiser slår til lyd for, og på dette område har hans personlige indsats været meget betydelig. Mange af skolens bøger bærer hans navn på indersiden af bindet og er altså skænket til skolen af ham eller hans arvinger.

For pædagoger er skoleprogrammet 1830 det, der har størst interesse i hele Brauneisers produktion. Det er sikkert også det mest vel-

C. A. BRAUNEISER. Rektor
1809—1848. Tegning af
Becker 1838.

skrevne, der foreligger fra denne menneskeven, der taler om, at „skolearbejde med ungdommen er en skøn virksomhed“ („Jugendbildung ist ein schönes Geschäft“). I skolen må lægges den grund, som „sikrer menneskesamfundet mod forrådnelse og undergang“. Om skolens mål siges, at det må være at lære og øve den rette brug af den frie vilje, begrundede og vænne til selvstændighed, skabe agtelse for lovene, ikke blot fremhæve og anbefale lydigheden mod religion og pligt, men indplante den og gøre den til leveregel, opdrage til sans for det gode, skønne og store osv. Alt dette ligger hinsides grænserne for tvang, som umulig i sig selv kan fostre agtelse for eller kærlighed til det gode.¹⁶⁸ Det er fristende at fortsætte med at citere fra dette pædagogiske manifest. Hele tiden mærker man rationalistens tro på, at hvis blot fornuften får lov at råde, vil alt blive såre godt. Så skal det nok vise sig, at ungdommen ikke er en ubevægelig masse, en hob, der ikke kan styres, men et samfund af modtagelige mennesker, der gerne vil modtage, hvad der er godt.¹⁶⁹ Ikke

mindre kønt lyder det om forholdet mellem hjem og skole, at de vil blive omslynget af venskabets og kærlighedens skønneste bånd, grundet på gensidig agtelse („vom schönsten Band der Freundschaft und Liebe, auf gegenseitige Achtung begründet“). Derefter kommer et afsnit om de krav, der må stilles til læreren, nemlig:

1) Han må have virkelig lyst og tilbøjelighed til sin gerning, ellers kommer selv den lærdeste skolemand tilkort „und steht höchstens da als ein von fern bewundertes Licht“ (mon ikke både Tauber og Brauneiser har virket som lidt fjerne lyskilder?). Grundigt kendskab til de gamle sprog er naturligvis en hovedbetingelse; de eksakte fag („Wissenschaften“) må dog også med for at give den sande dannelse, som det hedder i program 1832. Som en god philologus fastholder Brauneiser alligevel, at „die Sprache ist erstes Mittel der Denkübung“ (o: sproget er det fornemste middel til øvelser i logisk tænkning), men læreren må ikke af kærlighed til oldtidens skatte glemme sin bestemmelse. Thi da vil den levende ungdom blive ham og antiken fremmed. Sprog og arbejde med eksakte fag må være læreren en fornøjelse, men lige så meget, om ikke mere, det at vække og at forme ungdommen ved disse discipliner. Lysten til at vække og forme unge mennesker udspringer af kærlighed til menneskeheden i det hele, og da ganske særlig af kærlighed til ungdommen som menneskelighedens blomstringsperiode.¹⁷⁰ Lærergerningen er krævende, og læreren må give det gode eksempel på iver og flid. Arbejdet medfører skuffelser og nederlag, men „munter går han stedse til et nyt arbejde, selv om han end ikke helt har kunnet fuldføre det forrige til sin tilfredshed“.¹⁷¹ Men tålmodighed må der til: „Den, der mister tålmodigheden over de af naturen i den menneskelige sjæl lagte grænser og svagheder, er helt igennem uegnet til at være lærer for ungdommen“.¹⁷²

2) Læreren må forstå at gå ind i et godt loyalt samarbejde med sine kolleger. Dette tema udvikles grundigt som det foregående, og der slutes med følgende passus, som medlemmer af nutidens lærerkollegium vil nikke anerkendende til: „Måtte i ganske særlig grad vor skole stedse glæde sig ved sådan samdrægtighed hos lærerne, hvormed den hidindtil, i det mindste så længe jeg har kendt den, er blevet ledet“.¹⁷³

3) Læreren må på en selvfølgelig måde kunne holde disciplin. Intet

er mere afgørende for en skole end „die genaue Erhaltung guter Zucht und regelmässiger Ordnung“ (nøje opretholde god tugt og regelmæssig orden). Det er yderst interessant at se, hvordan Brauneiser behandler dette vanskelige punkt. Igen tyer han til sin lyse tro på fornuften og står atter her som fuldgod repræsentant for nyhumanismens trossætninger. Han er imod pryglestraf som universalmiddel i opdragelsens tjeneste. Det at bruge kæp er „en kort og nem vej, til hvilken der ikke kræves megen forstand, højst så meget som er nødvendigt for ikke at tilføje eleven legemlig beskadigelse. En bedre, forstandigere opdragelse forkaster korporlige straffe og behøver ikke at ty til sådanne, for så vidt som legemlige smerter kun kuer rå, forvildede mennesker“.¹⁷¹ Derefter gives en del almindelige regler for god disciplin, der vidner om iagttagelses-evne og erfaring. Bedst fremtræder Brauneisers erfaring i følgende betragtning: „Det dårlige eksempel er den største fare for unge, og natte-ånder spøger i skolen ved højlys dag. Og det, at så mange vidner er til stede (∴ at der er så stort et publikum at optræde for), forandrer ikke sjældent hele fænomenet. Det er nødvendigt hurtigt og med fast hånd at undertrykke enhver form for anmassende og usømmelig optræden. Thi er prompte justits nødvendig noget steds, så er det i skolen“.¹⁷² Vi giver den gamle rektor ret og glemmer ikke hans løftede pegefingre, når han sluttelig fremhæver: „Der Lehrer muss durchaus gerecht und unpartheiisch sein!“ (læreren må være helt igennem retfærdig og upartisk!) — Vist så, rektor har fået fat på noget af det væsentligste i begrebet god skoletugt! — i hvert tilfælde teoretisk! Forholdet lærere-forældre behandles også; forældrenes tillid til en skoles lærere må vise sig i, at de overlader det til lærerne at dømme om en elevs anlæg og evner. Det forstås, at Brauneiser ugerne ser indblanding fra forældrenes side i et skøn over, hvorvidt en elev er egnet til at studere eller ej. Det hele stod og faldt jo med, om en elev kunne trænes op til tilstrækkelig færdighed i brug af latin.

Allersidst kommer Brauneiser ind på en drøftelse af, hvad der må være hovedgrundlaget for forholdet mellem lærer og elev, den basis, hvorpå skolen hviler. Det forløsende ord, der samler det hele i sig, er ordet *Humanität*, i. e. „Achtung für Menschennatur in jeder Person und dieser Achtung entsprechende Rede und That“ (altså: respekt for det

menneskelige hos hver enkelt, og en optræden, der i ord og handling er præget af denne respekt). *Humanität* giver en skole dens gode tone. Det er karakteristisk for tiden, at denne nyhumanisme er stærkt fremtrædende. Den kendte Frederiksborg-rector *Bendt Bendtsen* havde lært den at kende i Göttingen under sit studieophold der 1787—89. Han står som en foregangsmand indenfor dansk skolehistorie og havde i sin skolegerning betydelig mere medgang end Haderslev-rectoren. Begge er fyldt med beundring for de samme idealer, men Bendtsen forstår med sin rige menneskelighed helt anderledes at vinde sine elever, bl. a. *J. N. Madvig*.

I sine anstrengelser for at fastslå betydningen af den gode tone arbejder Brauneiser sig op til en sand pathos, som ligger en moderne tid fjern, når han omtaler, hvordan den gode tone er spire og rod til det skønne og gode og tilintetgør alt giftigt og skadeligt, der kan hæmme plantevæksten. God tone fordømmer al barnlig forfængelighed, tåbelighed, latterlighed, indbildskhed osv. God tone kender ingen anden ære end den, viden kan skænke, og udvikler fin følelse for anstand. God tone giver den studerende almindelig anseelse og skænker ham en værdighed, der finder sin ædleste næring i sig selv. God tone knytter lærer og elev sammen i endrægtighed og ansporer begge til glad virksomhed, og opfyldelsen af deres pligter. Den er skolens bedste pryde og dens skønneste velsignelse.¹⁷⁶ Man er lige ved at glemme tid og sted over denne pathetiske passus. De mange følgende programmer er langt fra så interessante, dels er de gentagelser af de her refererede tanker, dels rent filologiske opsatser; vil vi vide noget nyt og andet om Brauneiser, må vi fordybe os i *Lyna*, det gamle Haderslev-ugeskrift, som fra 1797 til 1848 var kulturbærer for vore læsende bysbørn. *Lyna's* første redaktør var den begavede, særprægede sagfører *Johann Knudsen*, der blandt andet havde specialiseret sig i studiet af Kant, så han privatissime i Haderslev holdt forelæsninger over hans filosofi.¹⁷⁷ Ved Knudsens død skriver Brauneiser en smuk nekrolog og bliver så selv sammen med pastor *E. Laustrup* redaktør af det Knudsenske oplysnings- og dannelsesorgan; i 20 år redigerer nu de to højlerde herrer *Lyna*, væsentligst i Knudsens ånd, omend ikke altid så morsomt som denne. Brauneiser er i perioder meget skrivende: foruden at skrive om religiøse og filosofiske emner behandler han spørgsmål, der hører ind under historie, geografi, fysik, astronomi og me-

teorologi; til tider udtrykker han sig også i bunden stil. I det hele og store virker det meste ret svagt på os, men det er dog ganske ejendommeligt at se ham drøfte betydningen af at anvende dampmaskinen som drivkraft i skibe. Her viser han virkeligt fremsyn og går stærkt ind for, at der ligger vældige muligheder på dette område, når blot man sørger for at bygge tilstrækkelig solide skibe og tilstrækkelig sikre kedelanlæg.¹⁷⁸

Vi kan ikke nægte os at nævne en anden *Lyna*-artikel af Brauneiser (1822, p. 203). Han skriver der om indre og ydre storhed og giver udtryk for sit syn på livet. Som to virkelig store mænd nævner han Moses og „Waschington“ (sic). For en helt som Karl XII har han ikke meget til overs: „Den egenrådige, trodsige person gør sig som Karl XII tilsidst latterlig for alle, og hans tilsyneladende storhed og glimrende styrke opløses i jammerlig svaghed“.¹⁷⁹ Der er noget vist uimponeret i denne vurdering af den store erobrers. Mon ikke Voltaires dom har været med til at præge den? *Lyna*'s spalter afspejler udmærket hele tidsånden i dens snæverhed. For lokalhistorikeren er der naturligvis meget morsomt stof, men ellers er læsningen ikke ulig en vandring gennem øde egne. Hvad specielt angår skolen, er der ikke stort at finde. Hvert år er der den obligate indbydelse til velyndere og venner af skolen til at overvære årsprøven og den derpå følgende „Redeactus“ på rådhuset, senere på „Harmonien“, hvor der var plads til et større publikum. Disse skoletaler har i almindelighed større tiltrækningskraft på publikum end eksamen. Hvilken borger eller borgerinde ville om ikke med stolthed, så dog med nysgerrighed, overvære sin lærde søns første offentlige optræden som latinsk taler, selvom emnet for talen vel somme tider måtte forekomme lidt mærkeligt.¹⁸⁰ Vi sender en tanke til Erasmi Montani moder, hvem tårerne står udi øjnene af rørelse, når hun med hænderne andægtigt foldede over forklædet hører sin lærde søn tale latin. En enkelt gang optræder seks primanere som talere foruden rektor selv. Det er i 1821, vist fordi der i 1820 af særlige grunde ingen „Redeactus“ havde været (desværre for os, for ellers ville den brave rektor Tauber nok have givet os en ikke kedelig redegørelse for dette skuespill). Da en indsender i *Lyna* kort efter udtrykker ønsket om at læse et referat i bladet af disse taler, svarer Brauneiser, at dette ikke lader sig gøre uden at trætte læserne ud over alle grænser. Vi tror det gerne. Det følgende år skal af 8

afgående elever kun 6 holde taler for ikke at trætte tilhørerne med deres retorik. Tauber har altså hørt meget om denne forestilling og ironiserer over den, og også Knudsen antyder i en artikel i *Lyna* nogen tvivl om værdien af det hele skuespil: „Rektor selv holdt en skarp gennemtænkt, mesterlig udarbejdet tale, efter at eleverne havde givet smukke prøver på deres lærde uddannelse i offentlige foredrag. Men mon rektor ikke næste gang skulle prøve på at forklare, hvordan det går til, at der egentlig kommer så lidt ud af det hele. Ligesom frugttræer ofte bærer smukke blomster uden at sætte megen frugt, sådan synes vore lærde børn at blomstre fortræffeligt, men der kommer ikke ret meget ud af det. En sådan undersøgelse er af den allerstørste vigtighed!“¹⁶¹

Knudsen er allerede i 1814 inde på spørgsmålet om eksamen. Han kritiserer, at forældre og værger ikke i stort tal møder op ved selve prøven, der dog betyder meget mere end den påfølgende dags „Redefeierlichkeit“. Er det de trange skolestuer, der holder folk borte, hvorfor da ikke holde også selve eksamen på rådhuset? Ved eksamen, siger K., lærer vi både lærere og elever at kende; ved taleøvelserne kun eleverne, og det endda ensidigt. Derefter gør han rede for sine indtryk fra prøverne i 1814, og de fortjener nok at nævnes her som pendant til Taubers oplevelser 6 år senere: Han glædede sig over at overvære prøven, hvor rektor Brauneiser viste sig som en sjælden fortræffelig lærer. Eleverne var dygtige og øvede. Skulle der kritiseres noget, var det, at alle elever svarede i munden på hinanden i fag som historie og i de fag, hvor der fortrinsvis eksamineres ved spørgsmål. „Mod sin vilje følte man sig hensat til visse andre katechisationer (overhøringer i kristendom), hvor alle samtidig plejer at fremplapre svarene.“¹⁶² Helt behagelig er denne anke ikke, synes man. Unægtelig er der lighedspunkter mellem Knudsens og Taubers observationer. Muligt er det, at Knudsen er mere overbærende, fordi han vel sammenligner Brauneisers undervisning med den, han selv havde fået i Husum skole, og som måske har været ringere end den, der gaves i Haderslev en snes år senere. Hvad Knudsens kompetence angår, er den uangribelig, idet han er en klar og god iagttagere og for eksempel i sine Ribe-breve¹⁶³ røber en stor skarphed i bedømmelsen af forhold og personer. Han havde også selv i en periode virket som lærervikar ved skolen.

I det store og hele må det derfor fastslås, at rektor Taubers kritik over undervisningen ved Haderslev skole er berettiget. At rektor Brauneiser fra Sternhagens død i 1819, indtil der udnævntes en ny konrektor i 1821, alene underviste både *prima* og *secunda*, gør ikke sagen bedre, men forklarer, at påskeeksamen i 1820 er faldet særlig uheldigt ud. Ved at kritisere „Haderslebenernes Oeconomie“ undskylder Tauber da også til en vis grad den stakkels mand, der med sine svage legemlige kræfter stod overfor den titaniske opgave at skulle klare både rektors og konrektors arbejde.

Bortset fra det her omtalte indeholder *Lyna* som sagt meget lidt om skolen. Uden at nævne sine egne elever tager Brauneiser dog et par gange i ugeskriftet kraftigt til orde mod tidens syndefuldhed, især latinernes drikkeri og tobaksrygning. I ugeskriftet siges ikke noget om burschenschaftstilbøjeligheder, endsige dueller, som Tauber nævner; der ligger i konservatorsarkivet en lang skrivelse dateret 25. februar 1822, med vidtløftige besværinger over elevernes skavanker, og uden tvivl har man måttet gribe til skarpe forholdsregler (bortvisning eller trusler derom) for at komme uvæsenet til livs. Vi læser nemlig i *Lyna* 1822, p. 62: „Die Schule wird freilich auch künftig Maasregeln ergreifen, die wirksam sein werden, aber sucht die Strafbarkeit zu verhindern, denn das Strafen soll nur Notwehr sein und niemals eine Freude“. I skolens arkiv ligger der også nogle skrivelser angående en affære i 1832, da Brauneiser i retfærdig harme over en primaners mange fraværelser, der skyldtes værtshusbesøg, blev heftig over vedkommendes forsøg på at undskylde sig med sygdom og højst egenhændigt besørgede udsmidningen af samme.¹⁸⁴ Elevens fader besværede sig over behandlingen og mente, at hans søn ingenlunde havde et større synderegister end kammeraterne, og sluttede sit defensorat for sønnen med at føre krigen over i fjendens lejr, idet han henledte de højtærede konservators opmærksomhed på, at rektor Brauneiser var meget upræcis med at møde om morgenen. At komme en halv time eller tre kvarter for sent var utilbørligt for en skoleleder, der skulle foregå ungdommen med et godt eksempel! Man forstår, at Brauneiser blev desavoueret ved denne lejlighed. Borgerskabet har tilsyneladende ikke været så let at forarge som rektoren og synes at have beundret eller båret over med de unge latineres excesser. Brauneisers

egne brist må skyldes vakkende helbred, kan i alle tilfælde næppe skyldes værtshusbesøg. Det kan altså ikke nægtes, at Brauneiser havde mangler. Det lader til, at han ligesom er gået i stå, kørt træet efter at have virket med ikke ringe energi og livlighed i den første halvdel af sit rektorat. Desværre er denne stagnation indtrådt ret hurtigt efter det i flere henseender betydelige skoleprogram i 1830. Det havde vel også allerede tidligere været sådan, at Brauneiser ikke ret havde formået at forene teori og praksis. Både Knudsens og Taubers udtalelser tyder derpå. Åbenbart har arbejdet med mange timer i mange fag i meget uensartede klasser slidt stærkt på hans svage kræfter. I 1840'erne underviser Brauneiser i hebraisk, græsk, latin, tysk, fysik, naturhistorie, geografi, historie og dansk. Hans forsøg på at blive sognepræst gav kun skuffelser; han anfører selv i en skrivelse til konservatorerne fra 1838 (for at anmode om en anbefaling, da han agter at søge præstekald i Hejls), at han er ved at føle sig for gammel og svagelig til skolegerningen. Dette kan ikke have været et plus for ansøgeren, hvis denne motivering er blevet kendt udenfor konservatoratet. Når han ikke opnåede præsteembedet, var det vel, fordi hans dansk var ringe (ihvorvel han altså havde optrådt som dansklærer), og fordi hans helbredstilstand gav anledning til betænkelighed; hans undervisning var stagneret i kedsommelighed, og enkelte elever gik ligefrem ud af skolen efter *secunda* for at blive privat forberedt til universitetet af pastor A. J. Boysen,¹⁸⁵ der var præst i Starup fra 1830—1850, og som tidligere havde været adjunkt i Randers, hvor han var St. St. Blichers kollega, og subrektor i Slesvig.

Skuffelser, mismod og ofte svigtende helbred har således kastet mørke skygger ind over rektor Brauneisers sidste år ved skolen. De nye tider kunne ikke bruge ham, den gamle, svage mand, og han hensad i relativ ubemærkethed i en lejlighed på torvet,¹⁸⁶ fra sin afskedigelse 1. marts 1848 indtil 14. marts 1855. Forgæves søger man efter en nekrolog; det er, som om hans samtid næppe kendte ham. Fra dansk side kan der ikke ventes nogen særlig anerkendelse af ham; som loyal undersåt under den danske monark havde han siddet som tysk rektor i en by, hvis indbyggere for størstepartens vedkommende forstod for lidt tysk til at have virkeligt udbytte af en tysk teaterforestilling;¹⁸⁷ han var selv klar over, at tilgangen til hans skole i høj grad hæmmedes af, at den lå i et

amt, hvor dansk overalt var det herskende sprog (program 1828, p. 10). Hans åndsfæller og omgangsvener var forlængst døde, og hans yngre tyske samtidige brød sig næppe om ham, fordi han ikke ved nogen aktivitet havde været med i den slesvigholstenske bevægelse. Han havde faktisk overlevet sig selv. Hans gravsted findes på Klosterkirkegården. Et ord af Ovid kunne passende sættes som gravskrift over ham: *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas*, som udtryk for, at kræfterne hos ham ikke helt stod mål med den gode vilje.

Om skolens rent materielle eksistens i første halvdel af det 19. århundrede er der ikke meget at tilføje ud over, at fra 1830 får latinskolen, der talmæssigt var i fremgang, mere plads, idet først skrive- og regneskolens drenge, dernæst 1831 dens piger flyttes til de nyopførte kommuneskoler, opkaldt efter det danske tronfølgerpar *Fredrik* og *Wilhelmine*. I et af de rømmede klasseværelser kunne nu skolens bibliotek, der havde beroet hos rektor, opstilles. Bogbestanden nærmede sig 1000 bind. Iøvrigt udvistes der af byen største sparsommelighed overfor vedligeholdelse og fornyelse af inventar. Det samme gjaldt naturligvis lærerlønningerne, hvor også regeringen i de to første årtier var meget tilbageholdende, fordi man afventede den nyordning, der kom ved skolelovene af 1805—09. Fra privat side forstod man heldigvis bedre, hvor vanskelige lærernes kår var, og den gæve amtsforvalter, justitsråd *H. R. Hiort*,¹⁸⁸ kom i kraft af sin rolle som rådgiver og sagfører for kammerherreinde *Christina Friederica v. Holstein*, Favrvrå, til at yde skolen en overordentlig værdifuld hjælp, idet der ved fru Holsteins testamente i 1812 stilledes 6000 rdlr. til rådighed for latinskolen, således at renterne af halvdelen af dette beløb skulle anvendes som løntillæg til de tre lærere ved skolen, mens renterne af de andre 3000 skulle indgå som tilskud til aflønning af en fjerde lærer ved skolen. Da dette embede først blev oprettet i 1821, opsparedes der et rentebeløb på 300 rdlr., der bestemtes til støtte for skolebiblioteket. Justitsråd Hiort viste således stor praktisk sans ved at få kammerherreindens storstilede velgørenhed ledet ad de rette kanaler. Erasmus

Lautrup forsømmer ikke at lovprise Hiorts menneskekærlige indsats og kalder ham *ein Ehrenmann, ein zweiter Nathanael*.

Direkte til gavn for studenterne fra skolen oprettedes i 1817 det såkaldte *Lutherske stipendium*. Summen var indkommet ved bidrag fra 38 borgere i byen, og kapitalen var (i 1828) efterhånden nået op på 1000 rdlr., der var udsat til 3 pct. rente i provstikirkerne. Stipendiet må kun gives til særlig udmærkede studenter uden hensyn til, om de har andre stipendier, og gives gerne tre år i træk til den samme stipendiat, der skal have været elev i latinskolen i ældste klasse i mindst 2 år. Som regel må stipendiaten have bestået med mindst anden karakter *examen artium* ved Københavns universitet eller *convict-examen* ved Kiels universitet. Stipendiet uddeles af konservatorerne og forvaltedes i 1830'erne af kirkeforstanderne ved Frue Kirke.

Men endnu et stort legat til gavn for studenter udgået fra latinskolen bør nævnes, nemlig det *Iversenske stipendium*. Af den betydelige formue, madame *Maria Margaretha Iversen* efterlod (ialt ca. 50.000 rdlr.), blev 5000 rdlr. bestemt til et studenterlegat, af hvis renter der årligt skulle uddeles portioner på hver 50 rdlr. til værdigt trængende, der skulle have gået mindst to år i *prima*. Legatnyderen skal normalt have stipendiet 3 år i træk. „Da det er min vilje, at legatet skal være belønning og opmuntring for flid og god opførsel, skal rektors vidnesbyrd her altid være bestemmende (*die Richtschnur abgeben*).“

Disse tre store legater vidner om den filantropiske borgerånd, der besjælede ædle naturer i vor egn i forrige århundredes første halvdel. Endnu et legat til gavn for Haderslev-studenter bærer vidne herom, nemlig det *Holz-kamm'ske*, indstiftet af regimentskirurg *J. C. Holz-kamm* i 1828 til fordel for sønner af officerer ved Holsteenske landsenerregiment, eller af embedsmænd i Haderslev. De skal studere kirurgi, medicin, teologi eller jura, og hvert af disse fag har prioriteten fremfor det efterfølgende. Ved genforeningen var dette legats kapital 20.842,50 mark. Om Holz-kamm er at notere, at han var født i Berlin 1762 som søn af en købmand. 1784 kom han til Danmark som kompagnikirurg og udnævntes i 1806 til sin stilling i Haderslev. Testamentet er affattet på dansk, hvad der på en måde er naturligt nok, da dansk var blevet kommandosproget overalt i hæren. Alligevel er det et kuriosum, at den tyskfødte

Holzkamms legat er det eneste på dansk affattede i skolens historie før 1920.¹⁶⁰

For sluttelig at samle hovedindtrykket af Brauneiser-perioden, må det fastslås, at skolen uden at være nogen mønsteranstalt var ved at komme på fode og var i reel fremgang fra 1800 til ca. 1830, hvorefter der ikke kan tales om synderlig fremgang, men snarere en vis stagnation, efterhånden som Brauneiser ældes og bliver svagelig. Elevantallet er oppe på en antagelig størrelse, som vel på grund af den skærpede nationale kamp nu synes at være ret konstant, fordi alle tysksindede, for så vidt de havde råd til det, nu satte deres drenge i latinskolen, hvor et par lærere meget aktivt støttede slesvig-holstenismen, uden at rektor eller andre foreløbig søgte at forhindre dem deri. For de tysksindede haderslevere (og de fandtes som bekendt i velhavende borgerkredse) stod skolen som en tysk kulturborg, der fremfor alt måtte opretholdes. Konrektor *Volquardsen* og subrektor *Michelsen* var på den tid blandt slesvig-holstenismens bedste støtter i Haderslev. Skolen kunne derfor ikke undgå at blive genstand for strid, da det nationale opgør for alvor satte ind. For alle nationalbevidste danske måtte det stå som en nærliggende og påkrævet opgave at erobre denne borg og gøre den til et støttepunkt for danskheden i den nationale kamp; først og fremmest var det ganske naturligt blevet en livssag for *Flor*, *Koch* og *Skau* og deres kreds at få åbnet den danske konges øjne for, hvor berettiget og tiltrængt det var, at den danske befolkning i Nordslesvig fik en dansk latinskole i Haderslev.

II

SKOLENS OMDANNELSE TIL DANSK LÆRD SKOLE

I den sidste del af Brauneisers periode var skolen således kommet med ind i det store opgør mellem tysk og dansk, som siden oprettelsen af stænderforsamlingerne fyldte sindene såvel i hertugdømmerne som udenfor med spænding og uro. På latinskolen er konrektor *Volquardsen*

og subrektor *Michelsen* som nævnt ivrige slesvig-holstenere, mens den afældige rektor, der altid havde været korrekt loyal embedsmand, er helt passiv. Skolens omdømme var iøvrigt ikke særlig godt, og det var bl. a. i „Dannevirke“¹⁰⁰ blevet fremdraget, at studenterne fra Haderslev klarede sig dårligt ved convicteksamen i Kiel; samtlige 10 hadersleverne, der havde været til prøve, havde i de to foregående år fået 3. karakter („*nicht unwürdig*“). Det kan skyldes tilfældigheder, men skolen var som sagt ikke nogen mønsteranstalt, hvad den så vist heller ikke havde været i de to foregående århundreder. Eleverne fra Haderslev var utvivlsomt noget handicappede, fordi de enten var fra hjem, hvor der taltes dansk, eller fra hjem, hvor der ofte taltes dårligt tysk. Taubers kritik over de tynde opgivelser i 1820 er i virkeligheden meget ubehagelig. Selvom skolens krav til eleverne skærpedes i betydelig grad i årtierne efter den af Tauber beskrevne mådelige situation i 1820, og selvom der i trediverne og fyrrerne skete fornyelser i lærerkollegiet til afgjort fremme for undervisningens kvalitet, er der intet, der tyder på, at skolen var særlig fremragende. Brauneiser, der som rektor og hovedlærer i ældste klasse (*prima*) havde det egentlige ansvar for dimittendernes kundskaber og modenhed, var, som man har forstået, ikke særlig effektiv og blev mere og mere svækket, nærmest medynkvækkende, når man tænker på den sygelighed og de mange dødsfald, der forbitrede hans familieliv, og når man tænker på vanskelighederne i nationalitetskampen, hvor han slet ikke gør sig gældende overfor de pågående slesvig-holstenere i lærerkollegiet. Og endelig var der kritikken, der fra dansk side rejstes mod hans skole. Bemærkningerne i „Dannevirke“ har polemisk tendens, fordi skolen på dette tidspunkt var ved at være stridens genstand. Allerede i 1839 havde *v. Wimpfen* i sin Sønderjyllands historie, der var skrevet på tysk, givet udtryk for, at Haderslev latinskole burde omdannes til en dansk, lærd skole, og tanken blev straks grebet af *P. C. Koch*, af dagbladet „Dagen“ i København 1841 og af *Hiort Lorenzen*, der fremdrog spørgsmålet i en samtale med kongen ved nytår 1843. I juni 1843 bliver kravet gentaget i den nystiftede „Slesvigske Forening“s opråb. Professor *Paulsen*, der allerede 1832 havde udtalt sig om rimeligheden af, at der blev undervist på dansk i folkeskolerne i de fire sønderjydske byer med dansk omgangssprog, havde principielt af hensyn til videregå-

ende akademiske studier ment, at den højere skoleundervisning i Haderslev som hidtil burde gives på tysk, men at der tillige burde være en fyldig danskundervisning. Men i 1846 er det hans standpunkt, at den foragt for dansk kultur, der ligefrem næres, og som stadig er tiltagende i slesvig-holstenske kredse, berettiger til, at der sættes kraftigt ind fra dansk side. Det er landsherrens ret at omdanne Haderslev latinskoletil en dansk skole. Intet i fundatsen er til hinder derfor, da hertug Hans aldrig har givet nogen bestemmelse om skolens undervisningssprog. Paulsen fastslog, at „die gelehrte Schule ist keine städtische, sondern eine landesherrliche“.¹⁰¹ For en moderne objektiv betragtning kan der naturligvis ikke være skygge af tvivl om, hvad sprog der bør benyttes som undervisningssprog i en skole, der ligger midt i et dansksproget område, og hvis elever så at sige alle taler dansk. Men for datidens tyske haderslevere, enten de var rabiate slesvig-holstenere (vist ikke ret mange) eller konservative, tyskindstillede slesvigere, var omdannelsen af latinskolen en oprørende tanke, en trussel, rettet mod noget, der af dem måtte betragtes som en kulturarv. Hos publikum, såvel i hertugdømmerne som i Danmark, bestod der nemlig dengang den vrangforestilling, at skolen var oprettet af hertug Hans for at være en forpost yderst mod nord for tysk sprog og kultur, sådan som man fra tysk side altid har fremstillet sagen. Det var netop imod enevældens misforståelser og uretfærdigheder, at liberalisme og nationalisme satte ind i Danmark i 1830'erne og 1840'erne, ganske ligesom de samme følelser stod bag ved slesvig-holstenismen. Der var imidlertid den forskel, at den danske bevægelse havde eller hurtigt fik en meget bred folkelig baggrund, mens slesvig-holstenismen var og blev mere akademisk præget, ganske som tilsvarende revolutionære strømninger rundt om i de tyske stater. Det krav, der stilledes af den danske befolkning i Nordslesvig, var ganske parallelt med liberale krav allevegne: respekt for folkets vilje. Men som nævnt kunne naturligvis ingen i skolens kredse, hvad enten det drejede sig om liberale tilhængere af slesvig-holstenske løsrivelsesideer, eller konservativt indstillede loyale tysksprogede slesvigere, tænke sig at opgive en kulturbastion som den tyske latinskolet, fordi de så op til tysk dannelse som noget ophøjet. I velstillede tyske borgerkredse såvel som hos slesvig-holsternerne, der stadig var ude for en kraftig propaganda, som støttedes med

pengemidler fra hertugen af Augustenborg, var ophidselsen mod de danske nordslesvigere stor, fordi disse med stigende styrke krævede den tyske latinskole omdannet til en dansk lærd skole. Kong Christian VIII var under et voksende pres af de sønderjydske førere, der djærvt sagde ham deres mening, så djærvt, at næppe nogen konge har været ude for noget tilsvarende. I en audiens hos kongen på Føhr havde således tingmand *J. A. Schmidt* fra Haderslev erklæret, at næppe hver 20. borger i Haderslev var tysktalende, og *Laurids Skau* havde fastslået, at den bestående ordning med en tysk lærd skole midt i en dansk egn simpelthen måtte betegnes med det tyske ord „Unsinn“.

Efter udstedelsen af det åbne brev af 8. juli 1846 havde Christian VIII ingen mulighed mere for at vinde popularitet i tyske kredse i hertugdømmerne. Derfor valgte han omsider at handle fremfor vedblivende at forhandle: 19. maj 1847 kom det kongelige reskript om omdannelse af latinskolen i Haderslev til en dansk lærd skole. Hvad Christian IV i sin tid uden nogen protest og som en naturlig konsekvens af den udvikling, skolen den gang var inde i, blot ved et pennestrøg kunne have fastslået som selvfølgelig og naturligt, skulle nu give anledning til en voldsom dyst mellem politikere og skribenter, men også mand og mand imellem fra de to stridende parter. Som man kunne vente, havde tyskerne i Haderslev ikke ligget på den lade side. De var klar over, at de stod over for en alvorlig styrkeprøve og fik mobiliseret 237 Haderslev-borgere til at skrive under på en petition, der udgik fra de deputerede borgere. Petitionen er ret underdanig i formen. Det betvivles, at kongen kan tænke på noget så usandsynligt og utroligt. Skolen har altid været tysk, såsom hertugen „også ifølge det opbevarede fundamentsdokument tillige bevilgede staden anlæggelsen af en tysk skrive- og regneskole“. Over for denne påstand må vi sige, at det aldeles ikke er sikkert, at hertugen også bevilgede anlæggelsen af denne sidste; den var formodentlig i gang, da latinskolen oprettedes; den fik blot sin eksistens anerkendt og sikret fremover, men denne forklaring er i og for sig ligegyldig og vedkommer ikke påstanden om, at hertug Hans' latinskole skulle være og altid har været tysk. I petitionen siges dernæst, at borgerne ingenlunde var modstandere af, at der blev undervist i dansk. „Vi miskiende ei, at det er trængende nødvendigt at drive denne undervisning med al mulig omhu. Vi

tør imidlertid i overensstemmelse med den strenge sandhed udtale vor fuldkomne overbevisning for Deres Majestæt, at dette hidindtil ikke er sket uden held“ . . . „En forvandling af vor lærde skole i et dansk dannelsesinstitut er således ingen nødvendighed“. Som om der nu alligevel kunne være lidt at indvende mod den hidtidige danskundervisning [som vitterligt var sølle], fortsættes der forhandlingsvenligt: „Skulle det findes nødvendigt at give undervisningen i dansk større udvidelse i læseplanen, så ville der vistnok ingen vanskeligheder opstå derved.“ Endelig siges det til sidst, at skulle nogen ønske at lade sin søn erholde dansk dannelse, står det ham hver time frit at sende ham til Ribe eller den ganske nylig rigt doterede Kolding lærde skole. Denne petitions udtalelse om den hidtidige danskundervisning kan ikke undgå at virke som en noget letfærdig omgang med kendsgerninger, hvor løst formulerede disse udtalelser end er.

En undersøgelse af danskundervisningen på grundlag af skolens programmer 1828—1847 giver et magert resultat. I 1820 havde rektor Tauber konstateret, at skolen i modstrid med skolelovene af 1805—09 overhovedet ikke havde dansk. Men af forskellige årsager trådte disse skolelove ikke i kraft i Haderslev før 1827. I dette år blev der undervist i dansk i alle fire klasser med henholdsvis 3, 2, 1, 1 time om ugen af kollektor *Lorentz Paulsen* (fra Tønder). Da han allerede i 1828 blev sognepræst i Sommersted, overtog flensborgeren *J. F. Horn* dansktimerne indtil 1837 og med samme beskedne timetal i de enkelte klasser. Fra 1838 skæres der ned, så *quarta* har 1, *tertia* 2, *secunda* uforandret 1, mens primanerne i et par år overhovedet ikke har dansk. Nu er det en overgang *Brauneiser* selv, der påtager sig danskundervisningen, skønt hans dansk var så ringe, at det netop var af den grund, han blev forbigået, når han søgte præstekald i danske sogne omkring Haderslev. Fra 1840 kombinerer *Brauneiser* *primas* og *secundas* danskundervisning, altså 1 ugentlig fællestime for de to ældste klasser, mens de to yngste får hver 1 ugentlig dansktime. Konservatoratet må have sanktioneret denne sabotage af bestemmelserne. Man har måske en tid kunnet henvise til, at det var umuligt at få timerne besørget på en mere fyldestgørende måde. Fra 1841 nøjes rektor med den ugentlige fællestime for *prima* og *secunda*. Til at tage sig af danskundervisningen i de to yngste klasser har skolen

nu subrektor, dr. *Michelsen*, der var født i Sottrup, ivrig hader af alt dansk, kaldet *Haderslevs jesuit* af „Dannevirke“. Han blev forøvrigt redaktør af det dansksprogede, men tysksindede blad „Nordslesvigsk Tidende“. Sådant var altså timefordelingen og dansklærerne i perioden 1828—48. En stor del af tiden gik med oversættelsesøvelser fra tysk til dansk på grundlag af Munthes „Indenlandske Tildragelser“, Høsts „Udsigt over Fædrelandets historie“, Lübkes „Blumenlese“, Birchs læsebog. Flors læsebøger og Flors grammatik benyttedes af Brauneiser fra 1838. Forøvrigt ligger der i skolearkivet et par forbindtlige breve, udvekslede i 1830 mellem professor Flor og rektor Brauneiser, der bl. a. takker for et udvalg af dansk guldalderlitteratur, som den danske konge havde skænket skolen med Flor som mellemmand, og anmoder om også at få foræret en dansk-tysk ordbog. Efter at vi således har set på den i petitionen anførte påstand om, at danskundervisningen i latinskolen var drevet ikke uden held, vender vi tilbage til selve petitionen. Denne adresse, fra hvilken magistraten tog afstand, fik ingen virkning; den indeholdt da heller ikke nye argumenter. At skolen havde været tysk i mere eller mindre udpræget grad, var en kendsgerning, og at der var en del tyskere i Haderslev, der til enhver tid ville modsætte sig dens omdannelse til en dansk skole, måtte kongen være helt klar over. Antallet af underskrivere kunne vel heller ikke imponere nogen. Hvis *Koch*, tingmand *Schmidt* og nogle andre danske mænd havde villet samle underskrifter i Haderslev-egnen på en petition om at få en dansk latinskole i Haderslev, ville de have kunnet få et langt større antal underskrifter. Hvor mange underskrifter, de tysksindede haderslevere kunne have fået fra landbefolkningen rundt om byen, er i og for sig sagen uvedkommende; men tallet ville næppe være ret stort. Professor Paulsens ord om, at skolen ikke var byens, men landsherrens, og at den siden hertug Hans havde været det, burde have fået det tyske parti til at forstå, at landsherren med god grund burde tage hensyn til hele Haderslev-egnens befolkning, frem for til en mindre kreds af Haderslev-borgere.

Da slesvig-holstenismen hurtigt i liberale kredse i Tyskland vakte opsigt og fandt støtte, kom striden om latinskolen i Haderslev faktisk til at spille en betydelig rolle, sådan som en satirisk tegning i „Fliegende Blätter“ 1847 viser. At en sådan tegning blev offentliggjort i det udbredte vit-

tighedsblad, beviser ifølge Achelis,¹⁹² hvor stor betydning man i hele Tyskland tillagde dette Haderslev-anliggende.

Tegningen er med sine talrige, karakteristiske enkeltheder et meget vel-talende vidnesbyrd om, hvordan man i tyske kredse reagerede overfor

Schulterform zu Hadersleben.

FLIEGENDE BLÄTTER 1847

Denne satiriske tegning, der på drastisk måde afspejler den voldsomme kamp om skolen i 1847, har givet stof til en større artikel i H.-S. 1950, s. 23—29.

det reskript, kong Christian VIII omsider efter langvarig tøven underskrev 19. maj 1847 under indtrængende forestillinger fra professor Chr. Paulsen og Laurids Skau. Vi ved, hvilken jubel budskabet om kongens afgørelse udløste i alle danske kredse, og i almindelighed nøjes vi med at dele denne glæde uden at tænke på reaktionen hos den anden part i sagen. At man i tysksindede kredse i Haderslev og i hertugdømmerne i det hele af al magt bestræbte sig på at fastholde, hvad man anså for århundredgamle rettigheder, er forståeligt. Af rektor *Jacobsens* behandling af spørgsmålet¹⁹² fremgår da også med stor tydelighed, hvor voldsomme anstrengelser der blev gjort af det tyske borgerskab i Haderslev for at bevæge kongen til at fravige sin bestemmelse, der forekom det ganske „usandsynlig og utrolig“.

Men ved siden af den nationale agitation var der også kommet et vigtigt økonomisk moment ind i skolestriden. Efter forslag af professor *Gregor Wilhelm Nitzsch* stod man over for gennemførelsen af vigtige reformer inden for de højere skoler i hertugdømmerne, idet der allevegne ved de større latinskoler skulle være seks klasser (i stedet for fire) med mindst seks lærere.

I Haderslev indførtes denne ændring fra påske 1848, idet de to sidste lærerstillinger var blevet overtaget af to lærere fra borgerskolen. Men at tale om en forbedring af den tyske lærde skoles undervisning måtte virke som en udfordring for de dansksindede nordslesvigere, hvis krav om en dansk latinskole i Haderslev som nævnt da også resulterede i kong Christian VIII's bestemmelse om at omdanne den tyske latinskole til en dansk skole. Den ophidselse, der herskede i tyske kredse over en sådan helligbrøde mod hertug Hans' ældgamle tyske kulturborg — for sådan stod det for mange tysksindede — blev i propagandaen forbundet med praktiske argumenter af tungtvejende art. Inden længe ville det blive nødvendigt for byen at bygge en ny latinskole, og det ville blive Haderslev-borgerne, som skulle betale, da skolen tilhørte byen. Så slemt som propagandaen gjorde det til, var det nu ikke, som det fremgår af følgende skrivelse fra regeringen på Gottorp dateret 15. februar 1848, hvori det meddeles, at den beregnede merudgift til lærerlønninger årlig vil beløbe sig til 3180 rigsbankdaler, som skal afholdes af den kongelige kasse. Det resterende beløb, ialt 1897 rigsbankdaler 25 sk., vil fremdeles

som hidtil dækkes af skolens sædvanlige faste årlige indtægter, hidrørende fra renter fra det Holsteinske legat, kommunitetspenge, travepenge, visse ydelser fra Frue kirkes kasse, fra byens kasse, fra provsten, fra hospitalets kasse, fra bryllupsgebyrer, kirkegangskoner og begravelser, fra skilsmisseafgifter, fra naturalydelser af rug og byg, brændsel og smør såvel som ret til græsning af køer på bymarken osv. Andre udgifter til skolens drift vil være at afholde af den kongelige kasse. Hvad angår lokaler til skolen i den påtænkte udvidede skikkelse, må følgende anses for påkrævet: 6 klasseværelser og et undervisningslokale til parallelklasser, en aula, hvor hele skolen kan samles, lokaler til skolebibliotek og til naturvidenskabeligt apparat, lærerværelse, lokale og redskaber til gymnastiske øvelser; endvidere boliger til de ordinære lærere og til pedellen, for såvidt disse ikke holdes skadesløse med boligpenge, der svarer til de lokale huslejepriser (for de fire første læreres vedkommende familiebolig, for de øvrige lærere enkeltbolig, for pedellen årlig 20 rigsdaler). Det hedder videre i skrivelsen, at i Haderslev påhviler vedligeholdelse af skolebygningen og rektorboligen (i Nørregade) byens kasse. Konrektor og subrektor skal i henhold til regulativet af 24. april 1827 begge bo i skolens bygning, men på grund af den begrænsede plads er lejligheden dér overdraget konrektor alene, og subrektor har hidtil af byens kasse modtaget en årlig bolig-godtgørelse på 64 rigsdaler. Det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli udbeder sig nu snarest belejligt at måtte modtage besked om, hvad byen agter at tilbyde til fremskaffelse af og vedligeholdelse af de omtalte skolelokaler. Efter kancelliets opfattelse skønnes det passende, at byen sørger for de fornødne lokaler samt forsyner de seks første lærere med bolig eller bolig-godtgørelse, mens den kongelige kasse påtager sig dette overfor syvende og ottende lærer.¹⁰³ Når man tænker på hele den ophidselse, der rådede i byen, forstår man, hvor irriterende en sådan skrivelse måtte virke på deputeretkollegiet, der var fremgået af en meget snæver kreds af velhavende tysksindede borgere, og man må sige, at der af dem blev givet svar på tiltale.¹⁰¹

Spændingen mellem dansk og tysk, som også tidligere i fyrreerne nogle gange var slået ud i håndgribeligheder, var overordentlig stærk, og trusler skortede det ikke på. Den tyske ophidselse over skolesagen lod til først og fremmest at være rettet mod „Dannevirke“. Den 9. marts skriver

Koch således til *Flor*: „I aften giver de fra København tilbagevendte to borgere [den tysksindede skoledeputation] et festgilde i Borgerforeningen; måske slå de ud på aftenen mine vinduer ind; det er spået deraf; i det mindste skal de gå den aften, da lærerne træde af og bringes et Hoch med fakler; da vil man også gæste min gade. Jævnlig indfinde sig om aftenen skarer af drenge fra byens skoler og skråle „Schleswig-Holstein meerumschlungen“ udenfor mine vinduer og traske så af igen.

Man har især gjort den simple borger bange for skolens nye indretning derved, at man har sagt, at borgerne herefter skal betale omtrent det dobbelte til lærernes og skolens vedligeholdelse. Derover er de virkelig „durchgängig“ forbitrede“.

Øjensynlig var de tyske læreres sidste skoledag bestemt til demonstration af videregående karakter og sådan set taktisk velegnet. Den 18. marts skriver Koch påny til professor *Flor*: „Ellers skal det bryde løs den 31. ds. Latinskolens elever vil den aften bringe de aftrædende lærere et fakkeltog, Liedertaflen [den tyske sangforening] skal synge, og når pøbelen ret er på benene, så skal alt det indviede pak anfalde mit hus i aftenens mørke, bryde ind, ruinere trykkeriet og enten slå mig fordærvet eller jage mig bort. Min skæbne bliver da mildest som Louis Philips. Vi søger at overtale bønderne at komme ind den aften ret talrigt til byen; men de få, jeg har bedt derom, har gjort indvendinger, og når konerne hjemme få deres mening sagt, så tænker jeg, at der hin aften ikke findes en eneste kæft af bonde i byen.

Nogle enkelte mennesker får jeg nok bevæget til at være hos mig i huset. Med nogle ladte geværer har vi isinde at afvente, hvad der skal ske. De fleste borgere er just-milieu'er; de vil ikke have med affæren at gøre; de dansksindede borgere er for ængstelige til, at de hin aften vover sig ud. Imidlertid er Slesvig-Holstenerne selv nogle ægte harer, og det lykkes os nok at imponere og skræmme dem! Nogle vil endog tro, at de kan forstyrre hele fakkeltøget. Jeg er dagligt betænkt på, at det danske må bestå hin nat“.

Begivenhedernes hurtige udvikling i slutningen af marts 1848 til en regulær borgerkrig, i hvilken slesvig-holstenerne modtog militær støtte fra Prøjsen og andre tyske stater, skulle ikke gøre spændingen mindre mellem tysksindede og dansksindede borgere i Haderslev, men brag-

te en foreløbig udsættelse med hensyn til omdannelsen af skolen, der af den provisoriske slesvig-holstenske regering havde modtaget besked om, at § 3 i den danske konges regulativ af 28. januar 1848 skulle betragtes som „hinfällig“. Til rektor udnævnte den samme provisoriske regering konrektor *Volquardsen*,¹⁹⁵ men på grund af krigsbegivenhederne lå skolearbejdet nærmest stille i treårskrigen tid, og skolens arkiv har intet at berette om denne urolige periode, i hvilken både lærere og ældre elever var optaget af andet end stille skolesysler. Nogle af de ældre elever og mange af skolens tidligere elever meldte sig naturligvis straks som frivillige til den slesvig-holstenske hær; en del satte livet til for deres overbevisning.

Dagen før Isted-dagen, 24. juli 1850, udsendte *F. F. Tillisch*, der af kong Frederik VII var blevet udnævnt til overordentlig regeringskommissær for hertugdømmerne, en meddelelse om, at regulativet af 28. januar 1848 nu endelig skulle træde i kraft, og dermed begynder for første gang en dansk latinskoleundervisning i Haderslev, hvor dansk i tusind år havde været folkesproget.

FJERDE AFSNIT

1850—1864

I

SKOLENS MÆND OG DERES KREDS

TIDEN mellem de to slesvigske krige er med rette blevet karakteriseret som et vårbrud for dansk kulturarbejde i Nordslesvig, og den danske latinskole i Haderslev blev, som det var meningen, en fast borg i den nationale kamp. Ansøgningerne til embederne ved skolen blev nøje gennemgået af professor *J. N. Madvig* i hans egenskab af undervisningsinspektør for de lærde skoler, og han opstillede følgende krav:¹⁰⁶ „Der må tages hensyn, ikke blot til speciel fagdygtighed, men også til almindelig videnskabelig uddannelse og til en med sædelig holdning forbunden selskabelig kultur; påfaldende særhed eller antydet hang til kynisme bør udelukke. Ingen over 40 år bør anbefales; lethed og bøjelighed under nye og fremmede forhold vil være nødvendig. Og endelig: ansøgerne må have fælles dannelsesgrundlag, der kan give udsigt til god og velvillig samvirken“. Det er store krav at stille, og ikke alle ansøgerne kan siges helt at have levet op til dem, men om flere af Haderslev-lærerne må det siges, at de var af karat. Angående alder var gennemsnittet 30 år, og *Edvard Lembcke* med sine 35 var kollegiets Nestor og fem år ældre end sin chef. De to betydeligste personligheder i flokken var afgjort konrektor *Lembcke* og adjunkt, senere kollaborator *Fibiger*. En gunstig skæbne har villet, at de begge har efterladt erindringer af største interesse.¹⁰⁷ Det første indtryk, man får ved at rette blikket mod Haderslevs skolehistorie lige efter 1850, er, at de fleste af lærerkollegiets medlemmer var søgt til Sønderjylland af idealistiske bevæggrunde (omtrent som det første danske lærerkollegium efter 1920). Flere af lærerne følte gerningen som et højtideligt kald og som en alvorsfuld bekræftelse af drømme og syner om et større og bedre Danmark, national-liberale (især na-

tionale) som de var. For flere af dem har det været følt som en pligt at kæmpe med åndelige våben for den sag, som de også i egenskab af frivillige soldater havde været rede til at sætte livet ind for. Lembcke var således blevet dybt skuffet, da han på grund af nærsynethed efter ivrigt at have deltaget i militær træning blev vraget som uegnet til krigstjeneste. Anden fra 48 var gået som et stærkt sus over det danske folk og havde givet det rankhed og kampvilje. Selvom opremsning af personalier kun i ringe grad vil kunne påregne interesse i en fremstilling som denne, må det vist være berettiget her at anføre nogle data angående de mænd, der på grundlag af Madvigs indstilling til regeringskommissær F. F. Tillisch blev udnævnt til at tage et dansk skolearbejde op ved Haderslev lærde skole, og ligeledes at nævne alle i perioden 1850—1864 forekommende lærere ved vor skole. Mange er betydelige og kendte mænd, og de vedkommer os på en måde allesammen, fordi de har haft deres gerning her i en afgørende periode.

1. Rektor *Søren Bloch Thrige*, f. 1820, søn af overlærer, dr. phil H. P. Thrige i Roskilde. Morfar var Roskilde-rektoren *Søren Bloch*. Student 1836, cand. philol. 1843 efter studier i København, Kiel og Berlin. I 1845 overlærer ved Slagelse lærde skole, 1846 overlærer i Roskilde, hvor hans dygtighed som lærer og lærebogsforfatter i fagene historie og geografi havde påkaldt sig myndighedernes anerkendelse. Han måtte rent fagligt betragtes som særdeles velkvalificeret til at opnå et rektorat. Det siges da også almindeligvis, at Thrige med dygtighed bestred en nationalt set udsat post.

2. Konrektor *Edvard Lembcke*, f. 1815, student fra Metropolitanskolen, cand. theol. 1838. Adjunkt i Vordingborg 1841. Cand. philol. 1849, derefter adjunkt ved Odense Katedralskole. Ved siden af lærergerning arbejdede Lembcke som oversætter. I skolens årsskrift 1856 offentliggjorde han i filologisk korrekt og tillige poetisk tiltalende form en del af *Horats'* mest yndede oder. Hans hovedværk som oversætter er den fordanskning af samtlige skuespil af *Shakespeare*, som benyttes den dag i dag på Det kongelige Teater. Og endelig: Lembcke var digter, ikke blot lejlighedsdigter som flere af hans samtidige, men skaber af skønne sange, som har sat sig fast i det danske folks sind. Som *Wilsters* Homer-oversættelser er knyttet til Sorø, hører Lembckes Shakespeare-oversættelser Ha-

derslev til. Kammerherreinde *Stemanns* mindetavle på Katedralskolen over Edvard Lembcke burde af hensyn til eftertiden også have nævnt oversættelsesarbejdet. Kan en humanist træde frem for ungdommen i et skønnere lys end Lembcke, der med sin digtning blev modersmålets ædle ridder, og som skænkede sit folk mesterlige oversættelser af den latinske og af den engelske litteraturs fornemste skatte? I de forudgående tre århundreder har ingen Haderslev-lærer beriget nogen litteratur med noget som helst, der vil blive stående. Den eneste, der kan nævnes i poeters kreds, er vel Knud Bramsen, hvis latinske digte *Achelis* fortjenstfuldt har reddet fra forglemmelse, men kun en historiker, der samtidig er en lærd latiner, kan have lidt glæde af at gå i lag med dem.

3. *Christian J. L. Krarup-Hansen*, subrektor. Født i Arnum 1817 og eneste sønderjyde i kollegiet, uden at hans afstamning dog kan siges at have gjort ham bedre kvalificeret. Cand. polyt 1845. Adjunkt ved Sorø Akademi. Syslede meget med mekaniske problemer og tumlede især med eksperimenter med at skabe en flyvemaskine; adskillige modeller fyldte op på skolens loft, siger *Sophie Trojel*.¹⁰⁷ Krarup-Hansen, der forøvrigt en tid var formand for „*Harmonien*“ ligesom rektor Thrige og adjunkt *Kroyer*, synes at have været en meget selvoptaget, bornert person, og det skudsmål, Lembcke giver ham, er, som vi skal se, ret deprimerende. De har ikke kunnet sammen. Lembcke er i sine helt private optegnelser til tider meget skarp i sine domme.

4. Kollaborator, dr. phil. *Th. E. Manicus*. Født i Thorshavn 1823 som søn af den kendte læge Claus Manicus fra Eckernførde. Cand. philol. og dr. phil. fra Kiels universitet 1846. Allerede i 1853 udnævntes han imidlertid til subrektor i Slesvig, hvor der i høj grad var brug for tysk-uddannede dansksindede lærere, da Slesvig lærde skole havde tysk undervisningssprog, og adskillige af lærerne var helt til grin på grund af manglende tyskkundskaber eller i hvert fald manglende talefærdighed i tysk. Manicus gik senere over til journalistikken som redaktør ved *Berlingske Tidende*.

5. Femtelærer *Johannes Henrik Tauber Fibiger*, født i Nykøbing F. 1821. Cand. theol. 1845. Han skulle tillige være præst ved Hertug Hans' Hospital, som Thrige forøvrigt er kommet til at kalde Sankt Johannes hospital i programmet 1851. Ved Manicus' forflyttelse til Slesvig forfrem-

SØREN BLOCH THIRIGE
 Rektor 1850—64.
 Fotografi fra ca. 1850.

medes Fibiger til kollaborator. Fra 1859 blev Fibiger præst ved Garnisons kirke i København. Han har foruden sine trykte erindringer efterladt sig en del manuskripter af religiøs-filosofisk art, der imidlertid på grund af dunkel dybde eller uoverskuelig bredde aldrig har kunnet finde udgivere. Nogle digtsamlinger fra Fibigers ungdom foreligger dog trykt, f. eks. „Jephtas datter“.

6. Som syvendelærer (idet man ikke straks besatte alle de normerede poster) ansattes *P. Teilmann*, født 1824, cand. theol. 1847. Han havde åbenbart ikke særlige anlæg eller lyst til lærervirksomhed og opgav efter et års forløb sin stilling for at blive landinspektør (mig bekendt den eneste landinspektør med teologisk uddannelse!).

I de følgende år kom der hurtigt flere til. I Teilmanns sted kom *Waldemar A. Bloch*, der fra 1856 rykkede op til kollaborator. Født i Roskilde 1821, student 1843; cand. philol. 1850 efter at have været med i krigen som frivillig. Bloch omtales som et lysende eksempel på pligtfølelse og

arbejdsglæde; som en mand, hvis personligheds pålidelighed og kraft altid gav tillid til, at det, han påtog sig, ville lykkes. Intet under, at han også siden blev sat på betydningsfulde poster i den danske skole, først som institutbestyrer og rektor i Fredericia, derefter fra 1885—1902 som rektor for Metropolitanskolen.

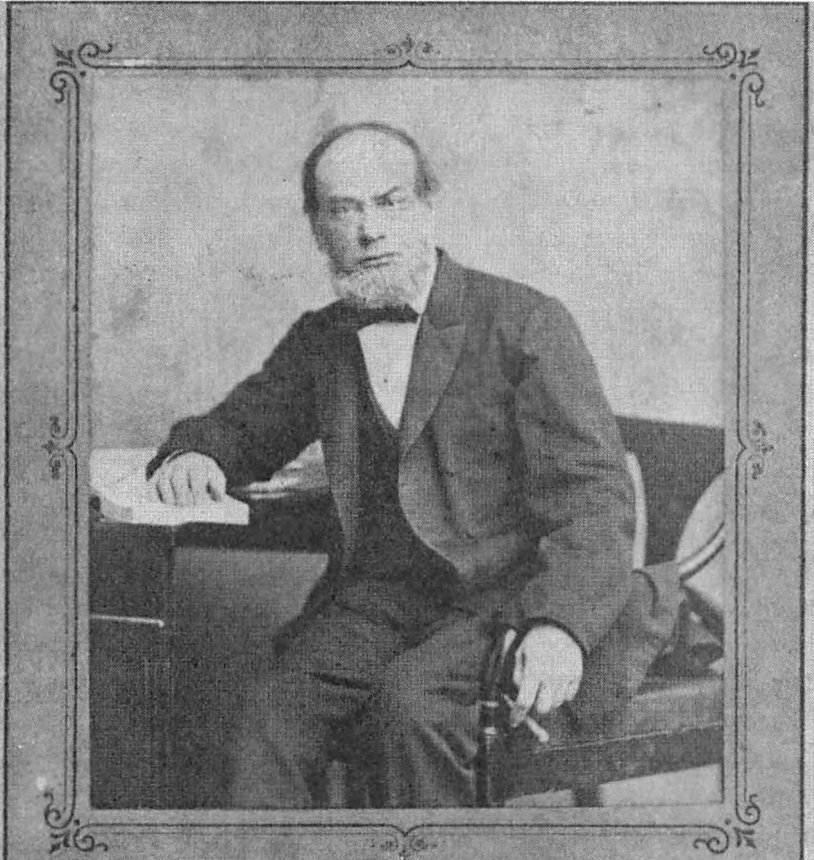
Vi må også nævne adjunkt *H. A. Kroyer*, født i Fole 1823, student fra Ribe, hvor han en kort tid var lærer, før han kom til Haderslev. Ved siden af sit embede drev Kroyer en tid lang en privat pøgeskole, der senere blev underskole for latinskolen. Samme år ansattes også en naturfagsmand, nemlig *C. C. Howitz Grønlund*, født i Vordingborg 1825. Af uddannelse teolog specialiserede Grønlund sig snart i naturfagene. Efter at have været lærer i Haderslev og ved Haderslev Læreres Skole indtil 1886, ansattes han ved Gl. Carlsberg-laboratoriet med titel af professor. Næste år knyttedes *Poul Dorph* til skolen. Han var præstesøn fra Fredensborg, født 1824, cand. theol. 1847. Ligesom Bloch var han veteran fra Treårskrigen, hvorfra han var hjemsendt som premierløjtnant, dekoreret med ridderkorset. Fra 1854 blev han inspektor; han oprådte i det hele taget med en vis strenghed, men havde ry for at være både forstående og strengt retfærdig. Poul Dorph havde kælenavnet *Sorte* til adskillelse fra *Lyse* alias *J. P. C. Dorph*, der ansattes i 1855. *J. P. C. Dorph* var søn af en overlærer ved Viborg Katedralskole, født 1822, cand. theol. 1846, havde en tid været lærer ved det v. Westen'ske institut. Af andre mere eller mindre bekendte lærere, der ansattes i begyndelsen af 50'erne, kan nævnes løjtnant *Jessen*, timelærer fra 1853—1860, cand. theol. *Christian F. C. Møller*, 1856—1864, cand. theol. *F. Selmer*, ligeledes 1856—1864, og cand. philol. *Conrad Iversen*, født i Stevelt 1833, altså en tredje indfødt sønderjyde. Iversen blev i 1881 rektor i Horsens og sluttede sin karriere som rektor for Frederiksborg statsskole 1889—1902. Hans dattersøn var *Hartwig Frisch*. *Johan Aschlund*, født i København 1826, var cand. theol. fra 1850 og havde blandt andet været huslærer hos geheimeråd *Bardenfleth*. Omtaler i sit *curriculum* (levnedsløb), at han var forfatter til en samling religiøse digte og en digtcyklus betitlet „Verdensfreden“. *Johan Tauber Gregersen* var søn af en skolelærer og kantor i Ålborg, født i 1824. Efter teologisk eksamen og et par huslærerår i Nibe bestemte han sig „for det franske sprogs studium“ og tilbragte vinteren

1853—54 som student ved Sorbonne. Han var professor *Borrings* medarbejder ved udgivelsen af en fransk-dansk ordbog. Gregersen er sikkert en af de første fransklærere ved de højere skoler, der har anset det for rigtigt at supplere skolefransken med et studieophold i Frankrig. Det ansås i hvert fald for at være ret usædvanligt, da *Kristoffer Nyrop* i 1877 rejste til Paris for at studere fransk, så Gregersen var altså meget moderne indstillet. Af andre lærere, der var mere eller mindre fast knyttet til skolen, kan endvidere nævnes *Thaarup*, *J. C. Jacobsen*, billedhugger *Krollpfeifer*, premierløjtnant *Schønberg*, *A. Oest* og cand. theol. *Simonsen*, de fleste af disse som timelærere eller vikarer. Men der var een udnævnelse i de senere år af denne periode, som kom til at kaste skygge over det ellers så gode kollegiale sammenhold ved denne skole, hvor bevidstheden om, at man trods alle forskelligheder var fælles om den store opgave at arbejde for danskhedens sag, skabte en særlig atmosfære af samarbejdsvilje og hensyntagen. Det var *Jensenius Johansens* udnævnelse i 1860 til kollaborator-stillingen, som både *Kroyer* og *Poul Dorph* havde været ansøgere til, sidstnævnte endda udelukkende efter rektors opfordring. Begge disse adjunker mente at have fået visse løfter af *Thriet*, hvis optræden vakte stærk diskussion og adskillig kritik i kollegiet.

Jensenius Johansen, født i Nakskov 1827, cand. theol. 1853, hvorefter kateket ved Frelserens kirke, var i og for sig sagesløs, men ansås vist for at have opnået embedet ved at benytte særlige fortalere. Han blev tillige hospitalspræst efter *Fibiger* og var derfor som gejstlig den eneste af alle skolens lærere, der ikke behøvede at forlade Sønderjylland i 1864. Han valgte at blive på sin post og blev grundlægger af *Haderslev danske real-skole*, der i nogle år gav unge nordslesvigere en mulighed for at få dansk undervisning.

Efter disse statistiske oplysninger melder der sig nu den ulige svære opgave at prøve på at give en forestilling om dette lærerkollegiums indre liv og hele den åndelige atmosfære, i hvilken disse mennesker levede. Det er allerede nævnt, at der er ret rigelige kilder at øse af; disse mennesker er jo i tid kun fjernet et par generationer fra os, så vi, der er fra århundredskiftet, faktisk har haft mulighed for at lære i alle tilfælde nogle af deres elever at kende. Alligevel er det altid vanskeligt at genskabe tidsbilledet, sådan som man gerne ville, fordi det kræver indlevel-

sesevne, som kun er givet de få. Den mand, der skulle lede det danske lærerkollegium, blev sat på en krævende post, men havde som sagt fine kvalifikationer rent fagligt og tillige en værdig ydre optræden. Hans elskværdighed overfor alle var almindelig anerkendt, men kunne bringe ham i vanskeligheder, hvor fasthed var påkrævet. Fibiger, der siden 1848 havde været Thriges svoger efter sin søster *Christines* bryllup med rektor, omtaler hele skolens indretning i følgende passage: „En skole er en behagelig republik, når den tages med velvilje, og det gjorde vi alle under vor yderst forekommende rektors anførsel. Der var ikke tale om nogen anden stemning, heller ikke mellem lærerne indbyrdes“. Lembckes vurdering af Thrige er en del hårdere i tonen: „Thrige, en kundskabsrig historiker og nøjagtig lærer — han var dengang i sin fulde ungdomskraft — havde et ret tiltalende og vindende væsen, kunne repræsentere skolen ret anstændigt og var yderst elskværdig og forekommende overfor lærerne, der rigtignok mer betragtede ham som kammerat end som foresat; han var i det hele velvillig overfor alle, men af en blødagtig natur, satte pris på alle livets behageligheder, men ville gerne undgå ubehageligheder; et bestemt nej faldt det ham meget svært at sige, og den fasthed, som en rektor behøver over for forældre og disciple, manglede han aldeles, hvorfor lærerne ikke kunne gøre regning på at finde støtte hos ham, men måtte hjælpe sig selv og endogså støtte ham, så at han, når det kneb, kunne forskanse sig bag en „beslutning af lærerkollegiet“. Skolens styrelse blev i grunden rent republikansk; lærerforsamlingen blev ikke blot hørt, men havde afgørende stemme. Med skolen gik det godt, fordi der var godt sammenhold og samarbejde mellem lærerne, og fordi den danske skole fandt sympati blandt befolkningen, der glædede sig over forandringen; disciplene fra byen og landet betragtede lærerne med en overordentlig respekt. Mit forhold til Thrige var overmåde venskabeligt, hans hjem var hyggeligt og stod i hyppigt samkvem med lærerne og deres familier, men noget egentligt venskab mellem ham og mig kunne der ikke blive; dertil var vi for forskellige“. Oprigtigheden af Lembckes ord kan ikke betvivles. I erindringerne, der er bestemt for den snævre familie-kreds, bestræber Lembcke sig af al magt for at være så oprigtig og retfærdig som muligt; han er også absolut loyal overfor sin rektor, med hvem han kom til at arbejde sammen i 40 år. Andetsteds siger han da også, at

Lignat mig Alvor, og Skridt og Gaard;
Blindmødet og glimrende Hobla maas brette,
men, hvad mig ulfend i Vægdevrands Aar,
ulig og i Aar til det Tidte.

Edv. Lembecke

Konrektor EDVARD LEMBECKE

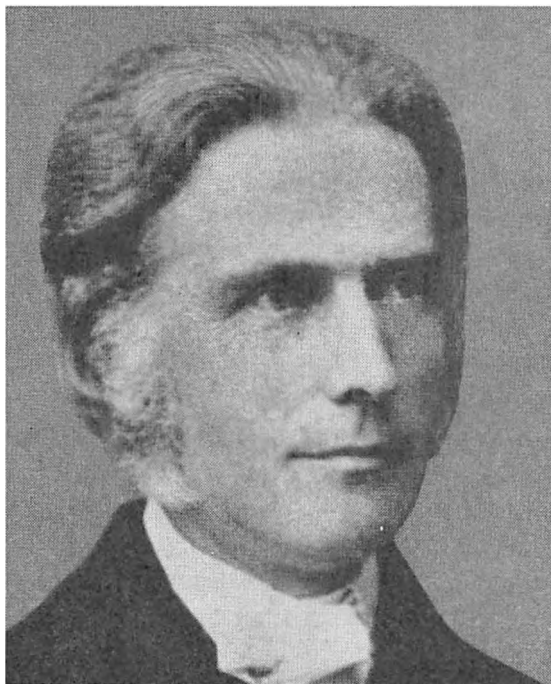
Thrige var en god chef, der forstod at repræsentere skolen på værdig måde udadtil, og opadtil — kan vi godt tilføje, når vi ved, hvordan rektoren forstod at opnå bevillinger til gavn for den nye skole, der forøvrigt på forhånd havde myndighedernes og publikums bevågenhed på denne forpoststilling, som dansk skolehistorie ikke har paralleller til: det var på høje tid, at man prøvede at råde bod på århundreders skæbnesvangre fejlgreb overfor en oprindelig dansk landsdel, der gradvis var blevet halvvejs fremmed for Danmark.

Det har på en måde nok været lidt af en skuffelse for de seks lærere, der i oktober 1850 holdt deres indtog i den gamle, skumle latinskole i Smedegade, at der kun havde meldt sig ialt 12 elever, hvoraf kun een havde gået på skolen før, nemlig *Enevold Hansen*, søn af en dyrlæge. På tavlen mødte der dem en uartighed, som Thrige ikke lod sig ophidse af. Med svampen fjernede han den noget provokerende velkomsthilsen „Tod allen Dänen!“ Men det ringe elevantal understregede i hvert fald tydeligt, at der var tale om en nybegyndelse, og at skolens tidligere klientel i alle tilfælde stillede sig afvisende. Imidlertid blev håbet om god elevtilgang ikke skuffet, og måske var det meget gavnligt, at man fik bedre tid til at besinde sig på opgaverne og at drøfte fag og metoder; man kunne også bedre lære de enkelte elever at kende og bedre sætte sig ind i de nationale vanskeligheder gennem kontakt med byens og egnens førende danske. Af stor betydning blev det at komme i forbindelse med den hjemmetyske del af befolkningen, såvidt det lod sig gøre. De helt bagvendte sprogforhold, en stor del af eleverne kom fra, måtte naturligvis virke ind på undervisningens hele tilrettelæggelse. Karakteristisk beretter *Lembcke*: „Nogle af disciplene kom fra borgerskolen, hvor de havde gået et par år, jeg skulle prøve en af dem for at se, i hvilken klasse han kunne anbringes, jeg gjorde ham et par spørgsmål, men han stirrede tavs og forhåvset på mig, jeg tænkte da, at han var vant til det tyske undervisningssprog, og spurgte ham på tysk om det samme, men hans mine blev om muligt endnu mere stupid. Han og hundreder af børn, der fra hjemmet kun kunne dansk, var på denne måde blevet undervist på et sprog, de ikke forstod, og havde et par år siddet og gloet, mens de fremmede ord summede om deres ører“. I lærerkollegiet af 1850 var der som sagt kun een indfødt sønderjyde, *Krarup-Hansen* fra Ar-

num, som oven i købet ret tidligt var kommet til København, men han skildres af Lembcke som en ret jordbunden bondestudent, der var umådelig stolt af sine eksaminer. Med ringe interesse eller direkte foragt for teknik, er det ikke utænkeligt, at åndsmennesker som Thrige, Lembcke, Fibiger osv. betragtede subrektoren som lidt underlig. Tilmed virkede han efter Lembckes karakteristik som „en kuriøs fremtoning, lavstammet og firkantet, kejtet og klodset“.¹⁹⁸ Hans kendskab til nationale forhold var ringe, og skulle man have noget at vide om de specielle sønderjydske problemer, måtte man i forbindelse med folk, der betød noget, i *Harmonien* f. eks., hvor de danske familier nordfra var meget velkomne medlemmer. Men mest berigende var nok alligevel det udbytte, de belæste og interesserede unge lærere fik ved samtaler og drøftelser indbyrdes.

Fibiger omtaler et sted, hvordan tre af dem traf hinanden allerede på vejen til Haderslev, idet Thrige og han selv i Odense fik den nyudnævnte konrektor med i diligencen. Straks var der sympati imellem dem, og Lembcke var efter Fibigers ord „den bedste medgift det var muligt at få til det *lidet lovende omgangsliv* [sic] i den lille by og til den skolegerning, der endnu lå indhyllet i jævndøgnsvejrets regnskyer . . . Så talte vi — ja, hvad talte vi om! Som enhver havde tunge til . . . fædreland, kamp, sejr med blodige eller lægende våben, ikke uden en vis behagelig følelse af, at folkets øjne hvilede på os, men også med glæde over at kunne sætte skulder mod skulder; det gjaldt jo sammenhold, og til sammenhold hører godt og ærligt venskab“. Denne venskabelige indstilling fra Fibiger blev mødt med tilsvarende følelser fra Lembcke, der på sin side også har berettet om turen, og hvordan de på fødte åndspersoners vis fik natten til at gå med samtaler først og fremmest om skolen og nationale forhold, „hvorom vore forestillinger, som alle danskes, endnu var meget tågede“. Fælles for de nye kolleger er under alle omstændigheder viljen til at være med i det forestående nationale opbygningsarbejde. Fibiger udtaler sin glæde over at være med til at yde en skærv til afbetaling af den gæld, vort folk skyldte det kære, „alt for længe forsømte Slesvig“. Om sine bevæggrunde til at søge konrektoratet siger Lembcke: „Det var en ny skole, jeg skulle være med til at stifte og oparbejde, og en skole, der skulle være omtrent avantgarden for den

Kollaborator og hospitals-
præst
JOHANNES HENRIK
TAUBER FIBIGER.

danske nationalitets indrykning i det gamle danske Sønderjylland, som ikke blot tyske hertuger og ridderskab, men ubegribeligt nok de danske konger i lange tider havde arbejdet på at fortyske“. For at trænge dybere ind i forståelse af Lembckes personlighed vil det være berettiget her at citere en del af Fibigers levnedsbog, der giver en oprigtig vens vurdering af den mand, der blev modersmålets ridder. „Jeg fik mig en velsignet samtale med denne, den grundigste og hjerteligste af alle ånder . . . Vi forstod straks hinanden; kun er han, som jeg håber, jeg med Guds hjælp skal blive, når jeg får udstridt livets svære kampe . . . Han taler ikke meget; men hans tale har den tilfredsstillende egenskab, at ethvert ord, han under sit medmenneske, træffer lige på hovedet af et af de søm, der rammer en evighedssandhed ned. Og tager han sig en udførligere udvikling for, sker det med den ro, der er at se på den blanke overflade af en dyb, mægtig strøm; der, hvor den møder modstand, vil den knusende rive alt med sig i sit fossefald. Han er kun liden af vækst og ser

ikke ud til at have store kræfter, men han er i slægt med David overfor Goliath. Stil ham overfor en fjende af den sag, en sandhedens og kærlighedens ridder har at kæmpe for, og han vil uden betænkning indtage den stilling, som havde moret mig så meget at betragte i de dage, jeg første gang gjorde hans bekendtskab: det var i vor eksercerskole 1848, hvor han var den nidkæreste af alle fædrelandets forkæmpere. I den overbevisning, at det var en mådelig krigskunst som en almindelig soldat at skyde på fjenden på lang afstand — nej, det gjaldt at gå fjenden lige ind på livet og uden barmhjertighed at spidde ham på bajonetten — øvede han sig af alt sit glødende had til tyskerne i den kunst, som vore stortalende underofficerer påstod disse elendige ikke forstod, i bajonETFægtning. Når han da i kamp med en fingeret kavalerist gjorde det homeriske sidespring, idet rytteren sprængte ind på ham, og med lynende blik faldt ud med sit gammeldags eksercergevær, så den usynlige rytter sank smædelig af hesten, var det et syn, der ikke var til at glemme. Aldrig har noget menneske været mindre til at le ad, end når han om morgenen kom halende langs ad Gothersgade for at stille med de første, og da den spinkle, lille mand, som det netop traf sig for ham i de dage, havde en af tandpine forfærdelig ophovnet kind ombunden med hans kærlige hustrus halstørklæde, var det umuligt andet end at betænke, at den mand ville kæmpe dagen til ende, selv om han var såret, og ville livet igennem humpe om, et par lemmer foruden, glad over at have bragt fædrelandet det offer. Det var den eneste sag, hvori jeg var nødt til at gøre nogen indskrænkning i vor fortrolighed. Han hadede tyskerne af hele sit glødende hjerte, alle som een, lige til barnet i vuggen — det ville han dog ikke spidde, kun tage det og opdrage det på dansk, så det ikke skulle lære en tøddel af sit modersmål.¹⁹⁹ At han aldrig havde fået hjerte til at gøre det, følger af sig selv Men i alt andet smeltede vore meninger sympatisk sammen, lige fra det øjeblik vi kom på siden af hinanden“.

Det er ovenfor nævnt, hvor stor en skuffelse det havde været for Lembcke på grund af nærsynethed at blive vraget som frivillig soldat, da det for studenter var en æressag at tjene fædrelandet. Som akademikere var de fri for værnepligt. Det afgørende i karakteristikken af Lembcke er den glødende begejstring, hvormed han går ind for Danmarks sag. Hvordan kan man få denne spontane fanatisme til at stemme med Fibigers ord

andetsteds om den ro og omtanke, der var karakteristisk for Lembcke? Ejendommeligt, hvor denne rolige, blide mand kan flamme op i glødende ildhu! Om Lembckes person siger Fibiger et andet sted: (Han var) „en mand, som ikke var anselig af vækst, men hvis bevægelser viste, at ethvert af hans ledemod havde en vel indøvet fart med at lystre hans vilje“. Ser vi nu på Lembckes skolegerning, kan der sammenfattende siges, at han var den dygtige lærer i latin og engelsk, og det var ham, der arrangerede skolens skovture og baller. Han var i lærernes kreds den, alle havde tillid til, og var der uenighed, var han den, der søgte at få det gode forhold i lave igen. I 1860, da der var stærk indre spænding i kollegiet på grund af J. Johansens udnævnelse til kollaborator, hvorved såvel Kroyer som P. Dorph følte sig svigtede af rektor Thrige, havde Lembcke al sin ro og stille myndighed fornøden for at få det hele til at glide igen. Det gode sammenhold mellem lærerne viste sig at kunne bære denne spidsbelastning. For Lembcke som for Fibiger er der den samme trang til at stræbe mod det høje og til at føre ungdommen ind til dybere forståelse af åndelige værdier i litteraturen, både den klassiske oldtids og den danske. Fibiger har mest direkte omtalt sine bestræbelser i så henseende og sin måde at undervise på. Han havde store evner, også som lærer, men troede ikke meget på teoretisk pædagogik: „For den, der har hjertelag for ungdommen og nogen gave til at behandle den, er pædagogikken ingen nytte til; han danner sig selv den kunst, der passer for ham og hans elever, og for den, der ikke har gaver dertil, er den fine og vidtløftige videnskab heller ingen hjælp; han bliver kun en kunstig skrue af den“. Trods den lidt flotte måde at affærdige pædagogikken som overflødig og vidtløftig, er Fibiger alligevel stærkt optaget af dens grundproblemer og udtaler sig som en erfaren og forstandig pædagog: „Ingen undervisning kan trives uden orden og disciplin. I den henseende var vore disciple ikke så ganske lette at behandle, da de fleste kom enten fra dårlige almueskoler eller vare på grund af utrivelighed tagne ud af ikke bedre latinskoler. Lige fuldt har det aldrig kostet mig besvær at holde orden og opmærksomhed i timerne“.²⁰⁹ Som den, der selv havde været så *utidig* (uartig) en skoledreng som nogen, kunne Fibiger på en morsom måde forklare sine elever, at de selv med den bedste vilje ikke kunne hitte på numre, som han ikke kendte fra sin egen skoletid. Korporlige

straffe var ham imod: „At straffe med hug forstår jeg mig ikke på. Prøver jeg derpå, får det et komisk udfald . . . Overfor eleverne i ældste klasse skal man være yderst varsom for ikke at krænke deres æresfølelse“. En enkelt gang havde Fibiger dog givet ørefigner til en fyr, der havde indrømmet at have plaget og mishandlet en lidt kejtet, landlig kammerat. Retfærdig harme har i dette tilfælde foranlediget afstraffelsen, men Fibiger siger i samme åndedrag, at det efter hans mening er bedre at handle efter princippet: „Ingen må tugte uden i kærlighed“ fremfor „Hvo, som elsker sin søn, tugter ham tidlig“. „Den, der ikke i selve det øjeblik, han prygler sit barn, elsker det endnu mere, fortjener selv at føle kæppen“ . . . „At jeg, såvidt jeg kunne mærke, i mine disciples øjne var en sådan mand, skal jeg ingenlunde rose mig af som nogen dyd hos mig. Det er en Guds nåde, thi af mig selv er jeg hidsig og kan i min hidsighed også blive ondskabsfuld. Det gik mig med denne flok disciple som med andre mennesker, jeg elskede dem lige fra det dumme barn til den elskværdigste student. Jeg kunne se mig glad på alle de forunderlige ansigter og fagter, og jeg tror ikke, at en sådan stemning går ganske upågtet hen. Når jeg gik omkring og kneb dem i øret i spøg eller lagde hånden på deres hoveder i alvor, kom hjerterne i det mindste på klem. Den venskabelige stemning virker også på undervisningen. En vranten lærer er en dårlig lærer. Den time, mit hjerte ikke flammede, og jeg ikke glædede mig over gerningen, var en mislykket time . . . Den tid havde mit hjerte nu let ved at flamme, jeg var selv så lykkelig, og mine to hovedfag, kristendom og den skønne litteratur, var jeg lige henrykt over. Ganske vist kan jeg i mine kristelige foredrag, især for de ældre, være gået alt for højt og have fortabt mig både i mystisk dogmatik og i analyse af religiøse oplevelser, men enhver ved jo, at når præsten kommer i ånde, går han gerne højere, end både han selv og tilhørerne kan følge det. At han kommer i ånde, er dog sagen, og det er ånden, der skal føles, om man end lidt nok ved, hvorfra den kommer, og hvorhen den farer. Ligeså ved litteraturens finheder. Om de end ikke alle kommer med, er det allerede en stor sag, at de får et par indtryk af, at der er så uendelig megen skønhed og finhed at finde i åndens monumenter; jeg tror, at alene fornemmelsen deraf er nok så meget værd som mange lærde litterære kundskaber. Blot at gennemgå en stil og gøre opmærksom

på, hvorledes sætningerne kunne hjælpes til et lettere sving, forfatteren egentlig havde ment, kan uformærket åbne begyndernes øjne for åndelig kunst. Kan da endelig også hjælpe læreren med, thi skulle jeg vove mig til nogen pædagogisk regel, så tror jeg, at det er ret opmuntrende for eleverne, når læreren ikke er for fornem til selv at lære med, i al fortrolighed, helst med armen om disciplens nakke. Naturligvis må man selv ordentlig vide, hvad man skal lære fra sig, og jeg forsømte ingenlunde den strenge lærdom, navnlig på det kristelige område. Jeg ville have klar, bestemt besked på de religiøse begreber og have de hellige ord nøjagtig lært. Jeg lagde så megen mere vægt derpå, som jeg vidste fra mig selv, hvad fare der er ved megen løs tale Hvorvidt jeg kan have vakt noget dybere religiøst liv hos mine disciple, har jeg ingen bestemte beviser på. Jeg søgte ikke at fremavle kristeligt væsen, det har jeg aldrig ønsket. Det var dengang som nu min mening, at skal troen have magt med mennesker, må den være inderlig forenet med hele deres livsbetragtning og hos litterært dannede folk med deres videnskabelige overbevisning. Jeg bredte derfor mine hellige tanker ud over den øvrige lærdom og fremhævede navnlig i litteraturhistorien psalmedigtningen langt stærkere, end vore litterater plejer at gøre Mit ønske var, at de unge således måtte i stilhed vokse til kristne, som det da også må være den ligefremme mening med at være født og døbt i den kristne menighed. At troen kunne hos gode mennesker på en naturlig måde holde skridt med den øvrige dannelse, var da også heller ikke så urimeligt at håbe på den gang, da hverken det teoretiske eller livsfilosofien stod således kampfærdig over for religionen som nu (1886), men meget mere optog den velvillig i sig . . .

. . . . At jeg i det mindste, hvad lærdommen angår, har bragt mine disciple temmelig vidt, slutter jeg af, hvad vi overkom. Jeg mindes, at biskoppen²⁰¹ ved en visitats udtalte sin forundring over, at vi i det græske testamente ikke blot var færdige med evangeliet, men var inde i Pauli breve, og det følger af mit væsen, at vi ikke havde forsømt de udførligste forklaringer En skole er en behagelig republik, når den tages med velvilje, og det gjorde vi alle under vor yderst forekommende rektors anførsel. Der var ikke tale om nogen anden stemning, heller ikke mellem lærerne indbyrdes.²⁰² Vi var ikke ganske efter nutidens

tugt, vi var kun på overgangen. Vi ville noget ordentligt og intet sløseri, men vi ville det dog efter gammeldags, gemytlig skik“.

Når Fibigers lærergerning er omtalt så fyldigt, er det, fordi hans indstilling over for arbejdet og over for eleverne vist svarer til den almindelige i dette ikke helt almindelige lærerkollegium. En juletale til eleverne juleden 1858 supplerer udmærket Fibigers udtalelser ovenfor. I denne tale prøver han at forklare eleverne, at det, der er skolens mål ud over det rent kundskabsmeddelende og optræningen i visse færdigheder, er at vække elevernes sans for åndelige værdier — „at leve det evige, at blive mennesker, i hvem Guds ånd bor!“ Naturligvis har ikke alle lærerne været åndsmennesker af det store format eller dybt grebne kristne, og der var stor afstand imellem de mest ophøjede af dem og de mest jordbundne, hvad der som regel vil være i en forsamling på en halv snes mennesker. Man forstår på Fibiger, at han i hvert fald omfattede sin lærergerning med en sjælden begejstring. Ud fra hele vor viden om ham og hans livsopfattelse får det særlig interesse for os, at han satte netop Lembcke så umådelig højt; Lembcke har aldrig indladt sig på at sige ret meget om sig selv og sin lærergerning. Det er ligesom han er mere blufærdig på dette område, men andre vidnesbyrd stemmer godt nok overens med Fibigers dom om Lembcke, hvis helstøbte, ædle personlighed netop får en særlig fornemhed ved hans fåmælted om sig selv. Når Lembcke i sine erindringer alligevel røber personlige forhold, er det ikke for at prale med sin retskaffenhed eller sine andre gode egenskaber, men det er ud fra ærlig sandhedstrang, at han forklarer sine børn, hvordan han i stilhed, uden at kolleger eller andre vidste det, af sin løn og af, hvad han kunne tjene iøvrigt, år efter år betalte af på en kautionsforpligtelse, hans stedfar havde bragt sig ind i. Forpligtelsen var ikke engang af juridisk karakter, så Lembcke kunne udmærket helt have afvist den; men han følte sig moralsk forpligtet, og som den gentleman han var, kunne han ikke andet end gå ind i denne hårde og forbitrede kamp for at holde sit skjold blankt selv for den ringeste mathedsplet. Den æresfølelse, som kunne drive en Lancelot eller Ivanhoe til hartad desperate bedrifter, genfindes til tider også hos en stilfærdig, lidt sammenbidt, forslidt lærer. Lektor *Anders Diemer*, der var hans elev i Haderslev Læreres Skole, har fortalt om, hvordan den gamle Lembcke nu og da

kunne blive åndsfraværende i timerne. Så vidste eleverne, at hans tanker var på flugt. De forstod, at den gamle digters sind med ét fyldtes med billeder fra en fjern verden, og selvom det måske var mindelser fra dagliglivets strid, der fyldte den tavse mand, var det vel også ofte minderne fra den gang, han boede på „Jørgenslyst“ og var en af førerne i kampen for danskhedens sag i Nordslesvig. Da kunne det ske, at han gav sig til at fortælle sine elever om alt det derovre, som de en gang skulle være med til at kæmpe for, og da forstod han at tale, så de aldrig glemte det.

I Haderslev lærerkollegium kom også Waldemar Bloch hurtigt til at spille en meget betydelig rolle, ligeledes i kraft af sjældne sindets gaver forenede med høj intelligens. Som Thrige var han vokset op i det skolemilieu, der i forrige århundrede gav Roskilde Katedralskole et stort navn. Bloch, hvis far var rektor i Roskilde, var i 1854 blevet gift med en datter af *Hammerich*, Haderslevs myndige borgmester. I selskabelig henseende kom Blochs hjem til at betyde meget ved at være et samlingssted, hvor skolens folk traf forskellige kendte danske embedsmænd, som herredsfoged *Heide*, stiftsfysicus *Madvig*, provst *Kofoed-Hansen* og endvidere også advokat *Salicath*, der ved sin uselviskhed og sin rige personlighed kom til at yde en national indsats²⁰³ længe efter, at den øvrige kreds var fordrevet. Man forstår, at professor *J. N. Madvig* og *Regenburg* satte pris på at være sammen med disse mennesker, og der herskede i denne kreds en fornem akademisk omgangstone, der var præget af guldalderlitteraturens digtere og af åndelige stormænd som *Ørsted*, *Thorvaldsen*, *Grundtvig* og *Kierkegaard*.²⁰⁴ Moderne mennesker vil måske smile lidt af datidens lidt bornerte, lidt åndssnobbete, akademiske lærere og embedsmænd, fordi vor tid er en helt anden, mere materialistisk og mere skeptisk. Men den periodes mænd har krav på at blive vurderet ud fra deres egne forudsætninger, og da vil ingen nægte, at de hævder sig smukt i vor historie og har krav på vor anerkendelse og vor beundring.

I sin indstilling af 1850 havde professor *Madvig* fremhævet, at en *med sædelig holdning forbunden selskabelig kultur* hos ansøgerne var ønskelig — et forlangende, som en undervisningsinspektør i vore dage nok næppe turde føre i pennen, hvor stærkt han iøvrigt kunne tænke det. Det er ikke forkert at understrege netop den kulturfaktor, der hedder selskabelighed, i denne undersøgelse af, hvad der skete i Haderslev for godt 100

år siden. I hverdagens skolegerning var der for lærerne, der havde valgt at drage herved, en vis løftelse i selve den tanke, at man var med i en stor opgave, men der var naturligvis også modgang og skuffelser, arbejde, der ikke lykkedes, elever, der ikke svarede til forventningerne eller direkte satte sig ud over de iøvrigt lempelige disciplinære krav. Men der var også festdage, hvor alt kun var glæde og fryd. Skoleballerne arrangeredes af Lembcke ligesom også skoleskovture; ofte optrådte eleverne selv med taler og sange. Derimod findes intet om skolekomedier i denne tid, mens eleverne derimod privat, som *Baumann* og *Thorvald Paulsen* siger det, dyrkede amatør-skuespillet. For lærerne var selskabeligheden til en vis grad middagsselskabelighed. Ved sådanne middage var det som sagt ofte æstetiske og filosofiske emner, der bragtes på bane, så politikens „langhalm“ gled i baggrunden, men også den religiøse debat var til tider meget levende. Det er ejendommeligt at læse om, hvordan provst H. P. Kofoed-Hansen (der gennem sit ægteskab med komtesse *Sophie Moltke* var kommet ind på at leve over evne, offer for honnet ambition på grund af den fine familie) samtidig blev stærkt påvirket af Kierkegaard'ske spekulationer og blev grebet af tanken om et liv i askese. Hans tillid til Lembcke fik ham til at åbne sig for denne i en lang drøftelse, og da Lembcke kom på det rene med, at provsten på det tidspunkt allerede i et øjeblikks sjælenød havde indgivet sin afskedsbegæring, fik han ham talt til rette og fik ham til at love foreløbig at forblive i sit embede. Afskedsbegæringen fik Lembcke standset ved straks at gå til amtmand *Stockfleth*, af hvem ansøgningen på dette tidspunkt heldigvis ikke var blevet viderebesørgt. Men senere gjorde Kofoed-Hansen alvor af at træde ud af den danske folkekirke for at blive katolik.²⁰⁵

Lembckes ven, *Fibiger*, var også grebet af tanken om at frasige sig sit præsteembede ved Hospitalskirken. De to venner havde i den anledning en samtale, i hvilken *Fibiger* faktisk måtte bøje sig for et tungtvejende, snusfornuftigt argument fra vennen, der lod ham forstå, at den indtægt, han frasagde sig ved at opgive embedet, var så ubetydelig, så det var helt forkert at tro, at det var et virkeligt offer at gå fra denne præstegerning. Så forstod *Fibiger*, at han havde ladet sig rive med af en stemning. Men foruden kierkegaardianerne var der også i kredsen en række grundtvigske præster som *Fr. Helweg*, præst ved Vor Frue kirke i Haderslev, og *Boi-*

sen, Sdr. Vilstrup, samt præster af mere rationalistisk type som *Marckmann*, *Hoptrup*, og *Hertel*, *Moltrup-Bjerner*. Bevægelser og trosretninger i Nordslesvig genspejlede således godt nok kongerigets og virkede nok mere nærværende, mere håndgribeligt, fordi disse mænd enten af nødvendighed eller tilbøjelighed havde fælles berøringspunkter i en periode og i en egn, hvor den nationale spænding aktiviserede åndslivets kræfter på en ganske særlig måde.

„*Harmonien*“ spillede en stor rolle som mødested for familierne nord fra og for byens egne nationalt set vågne mennesker. Rektor *Thrige*, subrektor *Krarup-Hansen* og adjunkt *Kroyer* har været formænd, mens flere af de øvrige lærere har været velsete som talere eller sangere. Folk fra lærerkollegiet var også gode støtter for bladet „*Dannevirke*“, ofte direkte som medarbejdere; ikke mindst *Lembckes* gribende artikel efter *Dannevirke*-stillingens rømning „Hvad er der sket?“ vil huskes. Og man har faktisk også det indtryk, at tyskhedens støtter i byen, for en del gamle slesvig-holstenere, var ved at være klar over, at man måtte resignere og indrømme, at *Haderslev* bys danskhed ikke var noget kunstigt, men berode på den kendsgerning, at den jævne *Haderslev* var dansk, og at folkesproget havde været dansk, så langt tilbage byens historie går. Forsigtig tilbageholdenhed og praktisk vurderende forretningshensyn bidrog måske også stærkt til at neddæmpe stærke nationale stemningsudbrud hos nogle få slesvig-holstenere, der før på en ganske udemokratisk måde havde domineret i byens næringsliv og i bystyret. Den omstændighed, at slesvigholstensk-sindede embedsmænd og mange tysk-uddannede advokater var forsvundet, medførte en stærk svækkelse i modstandernes rækker, fordi det først og fremmest var akademikerne, der havde givet tonen an, mens tysksindede *Haderslev*ere af *bourgeois*i og middelstand enten på grund af filistrøs beundring for de lærde herrer eller på grund af ret ringe tyske sprogkundskaber nøjedes med at være passive tilhængere og medløbere.

Henimod slutningen af mellemkrigsperioden kan der konstateres en vis forsonende holdning fra slesvig-holstenernes side, idet flere af deres repræsentanter var med som deltagere i borgerfesten på „*Harmonien*“ til ære for *Frederik VII* og grevinde *Danner* i oktober 1863. *Lembcke* nævner således storkøbmanden *C. A. Petersens* holdning. Hos denne mand

har der været en forståelse af, at en korrekt loyal optræden overfor landets lovlige øvrighed lod sig forene med afvigende national indstilling. Har man da ikke ligesom forskellige andre, der har skrevet om denne periodes begivenheder, lov til at fremsætte den opfattelse, at der faktisk omkring 1864 — til trods for århundreders tysk administration og til trods for, at byens kirke- og skolesprog siden reformationen i væsentlig grad har været tysk — kun var ringe rester af tyskhed tilbage i Haderslev? Det må naturligvis ikke overses, at der i byen stadig var nogle familier, der ved slægtskabsbånd og traditioner, af pietetshensyn og af trofasthed holdt fast ved tysk indstilling og følte sig hjemme i tysk kulturliv. Man må også gøre sig klart, at for disse familier var det svært at finde en erstatning for slesvig-holstenismen, som ikke længere havde nogen praktisk politisk betydning som grundlag for en selvstændig statsdannelse. Uviljen mod at være prøsere var hos disse mennesker omtrent lige så stor som ulysten ved at tilhøre det danske monarki. Måske var der hos mange af de tidligere ivrige slesvig-holstenere indtrådt en vis træthed. Det er et faktum, at der ikke efter 1850 i Haderslev kan nævnes noget tysk føreremne, og at de ledende navne i oppositionen mod Danmark må søges langt længere syd på. Er det da urigtigt at påstå, at „daniseringen“ af Haderslev var i så god og stærk en udvikling og havde så gode vækstvilkår i en frodig grobund, at byens tyskthed allerede før 1864 var ved at være en slags patina, der nok gav tilværelsen i Haderslev en særlig karakter, men at denne tyskthed ikke længere var nogen national trussel?²⁰⁰

II

ELEVERNE

HVORDAN formede tilværelsen sig for eleverne i den skole, om hvis lærerkollegium der er talt så meget og i så rosende vendinger? Der er altid den vanskelighed, at elevernes domme er farvede af subjektive stemninger, af en vis sagdannelse om særlig markante lærerskikkelser, af sentimentale erindringsforskydninger osv. Endelig hæfter elever sig fortrins-

vis ved mere dramatiske affærer og har i almindelighed ikke noget sammenligningsmateriale mellem deres egen hverdag og den, andre elever kender fra deres skoler. I Haderslev var der imidlertid navnlig i de ældre klasser en del tilflyttere, der havde oplevet andre skoleforhold. Helhedsindtrykket er, at de hurtigt følte sig godt tilpas i denne skole, hvis hele tone var lys og frejdig trods de meget skumle klasseværelser, hvor man imidlertid kun tilbragte fire år, indtil man i 1854 kunne flytte ind i skolepaladset i Gåskærgade. Utvivlsomt tiltalte det eleverne meget at have unge lærere, og man var fra skolens side til at begynde med så large overfor eleverne, at der faktisk ikke forelå ordensregler.²⁰⁷ Lærerne syntes at anse sådanne for unødvendige, men tiden skulle vise, at det var en lidt for optimistisk betragtning, sådan som man snart vil forstå, når man fordyber sig lidt i *Heinrich Raimond Baumanns* underholdende skoleerindringer. Han havde af faderen, overlæge i hæren med station i Husum, fået lov til at tage til Haderslev i stedet for til Sorø eller Herlufsholm. Den unge mand havde i „Berlingske Tidende“ læst så meget godt om den nye danske skole og dens lærere, at han følte sig draget til Haderslev, hvor han først boede hos *Manicus*, derefter en tid hos *Poul Dorph*, der var ham for streng, og hvor forplejningen ikke var rigelig nok for den lidt forvænte og noget overlegne unge herre. For en ringere betaling end den, han måtte give *Dorphs*, fandt han et godt madsted i en borgerfamilie, hvis overhoved, *Petersen-Frey*, var hestepreanger, kreaturhandler, jordbruger, teglbrænder, alt efter forholdene, og desuden ivrig slesvig-holstener uden dog at kunne et ord tysk! I den „fine“ stue, hvor man kun kom ved særlige lejligheder, hang to store portrætter af hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør. Disse portrætter blev dog erstattet med andre mindre kompromitterende skilderier²⁰⁸ de to gange, den militære overlæge besøgte sin søns værtsfolk. Heinrich Raimond var vokset op i blandede sprogområder, og han fortæller morsomt om *Mutter Esselbach*, „Stadt Hamburg“ i Slesvig,²⁰⁹ om sin fanatiske tyske tante *Doris [Valentiner]* i Flensborg og om det maleriske Husum-milieu, han levede i umiddelbart før 1852. Hans indstilling er kernedansk. Hans optræden virker ret imponerende ved sin sikkerhed. Den bedømmelse, han har af sine lærere og kammerater, kan ikke negligeres som vigtigmageri,

skønt hans betragtninger unægtelig er ret friskfyragtige. Vi plukker lidt hist og her:

„På kirkepladsen, overskygget af prægtige linde, lå en skummel bygning, der var opført af hertug Hans den Ældre.²¹⁰ Det var latinskolen, der fra nu af skulle være min Alma Mater i flere år. Var nu end huset gammelt og skummelt af ydre, var livet indenfor dets døre til gengæld så lyst og ubundet, som man ikke kan gøre sig nogen forestilling om. Aldrig havde jeg troet, at en skolegang kunne være så fornøjelig og fri, som den udformede sig her. Disciplin var en plante, der ikke fandtes indenfor de svære mure, så vor lovløshed og vore gale streger gik stundom over alle grænser. Senere har jeg ofte spekuleret over, hvorledes en sådan tilstand overhovedet kunne være mulig, og hvori grunden til den lå. Den lå vel nærmest hos lærerne, der næsten alle var ganske unge mænd, og som omtrent lige fra eksamensbordet uden pædagogisk erfaring var blevet ansat ved den nye danske latinskele, der havde afløst den tidligere tyske. Vor rektor, professor²¹¹ Thrige, forfatter af nogle ustyrligt kedelige historiebøger, var af naturen udrustet med en vældig næse, i hvilken der var plads til masser af ben, men desværre rummede den ikke en eneste splint. Desuden var han så genert, når han en enkelt gang syntes at burde holde en donnertale til os galgenknebler, at han nærmest så ud, som om han var forbryderen. Noget til vor frie adfærd bidrog måske også, at lærerne tiltalte os med det formelle „De“, ligesom jeg heller ikke husker korporlige revselse²¹² . . . Havde lærerne nu end på den ene side mange ærgrelser af vor slette opførelse, så voldte vor flid og vor lærenemhed dem på den anden side megen glæde, og i årenes løb fik Haderslev skole godt ry på sig for sine elevers omfattende kundskaber. At undervises f. eks. i græsk, latin og engelsk af Edvard Lembcke, forfatteren af den skønne sang „Modersmaalet“ og Shakespeares geniale oversætter, kunne nok opildne til flid og begejstring; hans timer var en fest, og vi syntes, at det bekendte ord om Sokrates „I hans indre bor en gud“ passede ypperligt på ham“.

Sådan var altså rektor Thrige og Edvard Lembcke i denne elevs opfattelse; visse udtryk forekommer os overdrevne, og vi tvivler lidt om der virkelig herskede så stor tøjlesløshed. Om livet i Manicus' hjem, hvor

Baumann først var pensionær, siger han, at det formede sig fornøjeligt og gemytligt, mens tonen i Poul Dorphs derimod forekom ham kold og afmålt. Om Fibigers lærdom og forfatterskab udtaler han sig med stor respekt: „Hans prædikener (i Hospitalskirken) var for dybsindige og filosofiske til, at vi unge og endnu mindre *hospodarerne* (latinskoleelevernes betegnelse for de gamle kvinder, der boede i hospitalet) kunne få noget ud af dem. Da Fibigers store lærdom også gjorde sig stærkt gældende ved undervisningen i skolen, fik vi desværre ikke stort gavn af den; vi var dengang for umodne“.²¹³ Pastor *Helweg*, der ikke var knyttet til latinskolen, men som forberedte Baumann til konfirmationen, omtales som en begavet og lærd mand, hvis „heftighed imidlertid ofte grænsede op til sindssyge, hvorfor hans forberedelse nærmest blev en lidelse for os, og vi indfandt os til den hver gang med uvilje. Endnu ved selve konfirmationen talte han sig op til en sådan lidenskabelighed med trusler om de forfærdeligste helvedsstraffe, at vi alle ønskede os langt bort. Modtage den hellige nadver af hans hånd var mig umuligt“ Baumann brugte som påskud for at unddrage sig altergangen, at han måtte rejse hjem på grund af sin fars sygdom. Vurderingen af *Helweg* stemmer desværre godt nok overens med andre samtidiges, bl. a. *Lembckes*. Denne taler dog om, hvor stærkt grebet *Helweg* kunne blive i sin forkyndelse. Konfirmand *Baumanns* selvstændighed imponerer os til en vis grad. Også den kendte pastor *Boisen*, Sønder Vilstrup („Budstikke-Boisen“), hvis sønner *Peter* og *Frede*²¹⁴ gik i latinskolen, får sit skudsmål: „Det *Boisen'ske* hjem var højt ejendommeligt; der herskede den mærkeligste blanding af bred folkelighed og stor arrogance på det åndelige område; af en overvurdering af egne evner og en forbavsende lighed i omgangen. Men afveg det nu i mangt og meget fra alle andre hjem, så øvede det måske netop derved en mægtig tiltrækning på ungdommen. Meget hyppigt vandrede vi derud lørdag eftermiddag og tilbragte tiden til mandag morgen på den gemytligste måde. Var der ikke plads nok i gæstekamrene ovenpå, blev der på gulvet i den store havestue redt en broderseng til resten. Søndagen hengik med kirkegang, fodture i omegnen, besøg i nabogårdene, og aftenen endte med dans eller med et livligt punchesold. Foran bollen ved enden af det lange bord sad vor vært som magister bibendi, og da alle vi unge mennesker var blevet forsynet med piber af præsten, fyldtes

stuen snart med røg og damp. På ægte grundtvigiansk vis afløste patriotiske taler og sange hinanden; af de sidste var især „Holger Danske“ og „Se dig ud, Svend Vonved“ med deres endeløse baner af vers samt „Unge genbyrds liv i Norden“ favoritterne; idelig og idelig lød de gennem rummet. Om vinteren spillede vi desuden ofte komedie derude og opnåede en sådan færdighed, at vi, få måneder før vi skulle op til artium, optrådte offentlig på Haderslev nye teater i veldædigt øjemed. Vort repertoire hentede vi væsentligt hos Heiberg og Hostrup, og vi instrueredes af vor gymnastiklærer *Jessen*, der var gået frivilligt med i krigen og avanceret til løjtnant. Da han kun var seminarist, overså skolens lærere ham fuldstændig, og han sluttede sig derfor til et lille udvalg af ældre elever med et venskab, som vi både følte os smigrede over og var henrykte for. Han var en bramfri, tiltalende mand og blev derfor hurtigt en velset gæst i Vilstrup præstegård, og mangan en vintermorgen vandrede han med os ad de tilsnede veje tilbage til Haderslev.“ De få glimt af Bojsens væsen viser os atter Baumanns vågne iagttagelsesevne. Lembcke har også netop opfanget den samme blanding af åndshovmod og falkelighed hos manden: Som grundtvigianer kunne Boisen på „Harmonien“s talerstol tordne mod den sorte skole, karaktervæsen osv., og samtidig sendte han sine egne drenge i latinskolen og glædede sig over hvert ug, sønnerne bragte med hjem!

Mens vi er ved den usædvanlige Boisen-familie, skal vi også lige høre Thorvald Paulsens skildring af den store gæstfrihed i Sdr. Vilstrup præstegård og hans indtryk derude fra. Allerede i 1852 var Paulsen, *Bekker*, søn af degnen i Gl. Haderslev, og nogle kammerater gæster hos Boisens. En af præstedøtrene, *Nanna*, var med til skoleballet i marts 1851, og hendes to brødre blev elever i skolen i august 1851. Thorvald Paulsen fortæller i god overensstemmelse med Baumann om, hvordan dagen forløb festligt og folkeligt ved et sådant præstegårdsbesøg: „Efter ankomsten kl. 10½ blev der spillet langbold, hvor både præsten og døtrene var med, og leget røvere og soldater. Derpå spiste vi til middag; før bordet holdt vi bordbøn, men sagte. Efter bordet anstillede vi kraftprøver, spillede bold, og kl. 5 begyndte vi at danse og afvekslende hermed at springe gennem tove. I mørkningen sang vi flere sange, således sang Boisens børn „Hvor skal man plukke roser, hvor ingen roser gror“

. . . . Ved bordet udbragte vi næsten alle skåler, jeg een for fru Boisen. Vi legede også en morsom ordsprogsleg Jeg kørte hjem kl. 11“. Det er bestemt ikke gået kedeligt til i præstegården.

Vi forlader den livsglade præstegård for at blade videre i Baumanns skoleerindringer, der gør meget ud af det selskabelige. Som en glad ung mand tager han ivrigt del i, hvad der byder sig af baller og anden lystighed. På den ny skole i Gåskærgade danner den fornemme solennitets-sal på første sal i fløjen ud mod Skolegade en stilig ramme om skoleballer, hvor Lembcke er maitre de plaisir: „Til disse indfandt sig gladeligen foruden byens kvindelige ungdom de mange proprietær- og præstedøtre fra omegnen“. Men pudsigt nok kom Baumann også til baller og fester i en helt anden kreds, nemlig i mindretallets bedre borgerhjem: „Af latinskolens elever var de færreste hjemmehørende i Haderslev, fordi de velhavende tysksindede beboere foretrak at sende deres unge sønner til tyske skoler frem for at lade dem indsuge „den danske gift“, men samtidig drev disse familier propaganda mellem os danske drenge ved at bede os til baller om vinteren, til skovture om sommeren. Gladeligen fulgte vi disse indbydelser, svang deres døtre i dansen, spiste deres gode mad, drak deres gode vin, men nogen politisk indflydelse fik de ikke på os, så at de for så vidt kunne have sparet deres krudt.²¹⁵ Skolens elever bestod væsentlig af præsters og andre embedsmænds sønner fra det nordlige Slesvig, fra Fyn og det sydlige Jylland. Størsteparten var indkvarteret hos borgerfamilier, og dette bidrog til vort frie liv; udenfor skoletiden gjorde vi kun, hvad vi havde lyst til Når jeg i det foregående stadig siger „vi“, må det ikke forstås som omfattende alle skolens elever; det var kun „eliten“ af dem, om jeg så må sige, de aristokratiske elementer i skolen, såvel i henseende til ånd som til herkomst. Eleverne af bondeæt eller udgåede fra tarveligere borgerhjem skøttede vi ikke om at optage i vor kreds, og dog kom flere af disse bondesønner i tidens løb til at indtage langt højere stillinger i samfundet end nogen af os, særlig den nuværende generalauditor *Steffensen*; men denne var trods sine udmærkede evner en så udpræget bondetype, at han slet ikke lå for os lystige svende. At optages i vor kreds, der sjældent omfattede mere end 15—20 medlemmer, var meget eftertragtet, men ikke let opnåeligt. Særlig misundte var vi for vor grumme fornøjelige klub „Enigheden“. Om somme-

ren tilbragte vi mange eftermiddage med tobaksrygning, øldrikning og keglespil i en lille pavillon et kvarters gang sønden for byen. Da dette rygtedes, forsøgte nogle af de yngre adjunkter at fordrive os derfra eller i det mindste at gøre os flove, men det første lykkedes lige så lidt som det sidste. Med elskværdig ligefremhed spillede vi værtens rolle og opnåede endog flere gange, at d'herrer tog sig en pot kegler sammen med os. Vor kære gymnastiklærer var derimod stedse en velkommen gæst. Han deltog også hyppigt i sommerens bedste udflugter, nemlig sejlturene til de prægtige skove, der som et mægtigt amfitheater omkranser den vestlige ende af Dammen. I den årle søndagmorgen — var vejret særlig lovende, allerede lørdag aften — ladede vi en eller to sejlbåde med kedler, pletter, pander, råt kød, brød osv. samt punscheckstrakt, hejsede sejl og drog på eventyr. I skoven tændte vi bål, stegte bøf osv.; hvor herligt smagte dog disse måltider, og hvor lifligt at vækkes ved solopgang af fuglenes kvidren! Der var skønhed og poesi over disse udflugter.²¹⁶ En hel anden, men ikke mindre fornøjelig karakter havde vore klubmøder om vinteren. De afholdtes en gang om måneden fra oktober af, ialt 6 sammenkomster. Menuen var én gang for alle fastslået: En varm ret, enten gås eller hare, en tærte fra konditoren, drikkevarerne: øl til maden og bagefter en bolle punsch, hvis brygning foregik under megen opmærksomhed. På mødeaftenen afhentedes medlemmerne i en ældgammel, gul karosse, som vi havde opdaget i et skur hos en vognmand, og som rumlede gennem gaderne til borgernes forbavselse, oplyst med kulørte lygter. I aftenens løb afløste taler og sang hinanden, og alt gik under udmærket stemning. Vor lille fornøjelige klub med al dens løjer og kommers står som et strålende minde hos de få medlemmer, der endnu lever. Trods dens store livskraft var dens dage talte, og ved et stort sold kort før vi som studenter forlod Haderslev, drak vi „Enigheden“s gravøl, dog ikke uden vemod. De få elever af næstældste klasse, som vi havde optaget i løbet af vinteren, kunne umuligt fortsætte den, tilmed da der gik rygter om, at der skulle indføres en streng skoletugt, når skolen var bleven af med os sorte får, og en sådan var uforenelig med klubbens frie tone. Med året 1860²¹⁷ afsluttedes min skolegang; i løbet af sommeren blev jeg student og forlod midt i juli Haderslev for stedse“.

Selv om skoleminderne her står i gylden glans, er det vist overflø-

digt at understrege, at skolens elever har haft det ganske frit og gemtyligt i deres skoletid, og de har tydeligvis allerede i skoletiden lagt op til at blive herrer i åndernes rige. De selv og deres unge lærere tilhørte hin fjerne periode, hvor man „søgte med flid efter ånden her, men fandt den i punsch og tobak!“, men hvor man også havde „øjet opladt, hånden øvet — tanken på flugt over støvet“ — den Hostrup'ske akademikergeneration. Trangen til at danne klubber, til at opponere mod skoletugten hører til alle tider ungdommen til. Baumann og fæller har nok været „charmerende bengler“, og deres lystighed har været nogenlunde harmløs. Med et så mildt regime fra skolens side kunne man befrygte mere chokerende udskejelser, som dem vi har genklange af i Brinckens og Brauneisers tid i „Lyna“, og hvor man fornemmer efterklang af tyske korpsskoletraditioner.²¹⁸ I Thriges tid forekom der imidlertid et par affærer, der viser, at ikke alle skolens elever var rene dydsmønstre. Mens nutidens skoleungdom til tider røber tidlig eller utidig interesse for Eros, var unge mennesker for 100 år siden mere disponerede for bacchanaler, blandt andet vel fordi fællesskolens blidme var ukendt. Man gør sig af og til den forestilling om Haderslev-lærerne, der var unge og ikke så fjernt fra glade studenter-traditioner, at de har villet eksperimentere for at finde ud af, med hvor lidt tvang disciplinen kunne opretholdes. Det er altid et farligt eksperiment at prøve, hvor stor frihed mennesker kan tåle, uden at der sker misbrug.

Hvordan dette nu end forholder sig, ordensregler måtte udformes og publiceres, men det skete først i årsskriftet 1858. § 11, der lyder: „Disciplene må ikke besøge værtshuse eller deltage i offentlige baller og lignende forlystelser uden i deres forældres eller værgers selskab eller med rektors tilladelse“, og § 12: „Tobaksrøgning i en yngre alder frarådes som skadelig. Offentlig tobaksrøgning forbydes“, bliver naturligvis af og til aktuelle, fordi forbuden frugt nu en gang har sin særlige tillokkelse.²¹⁹ I skolens arkiv findes papirer vedrørende et par affærer af principiel interesse, fordi de viser, hvordan man reagerede overfor ungdommelige spektakelmagere og selvsikre farssønner. Den måde, hvorpå en skole klarer den slags, siger en del om hele dens væsen.

Fra skolens arkiv fremdrager vi først et karakteristisk brev af 21. juni 1859 til rektor fra herredsfoged With, Gram. Det viser tydeligt her-

redsfogdens gode vilje til at redde bedre folks børn fra at blive hængt ud. Offentlig skandale kan undgås, hvis rektor optræder som straffemyndighed; i og for sig vedrører sagen mindre skolen end det offentlige, idet nogle unge mennesker på vej hjem i en ferie havde lavet ballade i Skrydstrup, „kastet med sten på en hånds størrelse efter folk i byen, revet kromand Iversens køer løse, redet på dem og jaget dem ind i kornet. Disse uordener skal være foranlediget af, at de unge mennesker medførte vin i vognen, hvoraf de formodentlig have beruset sig“, står der i brevet — der er noget, der tyder på det! Blandt de unge mennesker var der en søn af fysicus *Reimers* og en søn af møller *Wielandt* på Gram, så det er altså pæne folks børn, der var mestre for disse gemene bøllestreger. Skolen tog affære, så herredsfogden slap for at udøve justits, hvad han sikkert var glad for. Alligevel fik de to henholdsvis realeksamen 1861 og studentereksamen 1859, så de blev i alle tilfælde ikke bortvist!

Foruden drikkeri var kortspil også med til at fordærve disciplinen, og i 1860 var det galt med adskillige elever, der fik tildelt skarpe irettesættelser, som tilsyneladende ikke var skarpe nok. Efter ny overtrædelser af forbud og tilhold tages der i et skoleråd 26. juni bestemmelse om tildeling af formaninger til fem elever, irettesættelser af fire med bestemt pålæg om ikke at spille kort om penge; en enkelt elev mister fri skolegang, og hans far får opfordring til at flytte ham et andet sted hen. De to hovedmænd, *Knud Skau* og *Erik Sørensen*, skal straffes endnu hårdere. Det tilmeldes deres forældre, at de to unge mænd kun kan tilstedes adgang til afgangseksamen efter at have modtaget en korporlig afstraffelse. Alle tretten lærere har underskrevet denne beslutning, og rektor gav de pågældende hjem besked. Proprietær N. Sørensen, Bramdrupgård, Ødis, svarer omgående: „Deres skrivelse af igår angående min søns opførsel har bedrøvet mig meget. Jeg synes det fornuftigste vil være og lade ham modtage en lille legemlig tugtelse. Dog må jeg i denne henseende gøre Dem opmærksom på, at hans bryst er svageligt, så tugtelsen vil fordre en forsigtig behandlingsmåde. Med bedrøvelse tegner jeg N. Sørensen“. — Det var da et reelt svar. Så var det altså blot at bruge spanskrøret med den fornødne delikatesse!

Laurids Skau derimod, Knuds far, amtsforvalteren på Mariegård, følte sig krænket og forfulgt og var ikke til sinds at lade sin søn tugte af de

lærde herrer på latinskolen. I en meget vidtløftig skrivelse til hans velbårenhed, professor, rektor Thrige, indrømmer Skau, at Knud efter sin mors tilladelse sammen med 10 disciple har gjort en sejltur, på hvilken der medtoges et par flasker ekstrakt, „som ikke kan antages at være for meget til 11 mennesker, der vel alle var konfirmerede . . . og i hvert tilfælde var det ikke så meget, som disciplene notorisk har drukket på skovture under lærernes specielle tilsyn. Endvidere havde de medtaget to pægl brændevin, altså næppe en snaps til hver enkelt, og uagtet denne drik er af en meget plebejisk natur og desårsag ikke passende for studerende mennesker, så er det dog på den anden side en kendsgerning, at skolens lærere stundom selv nedlade sig til at drikke den . . . Endelig har nogle af selskabet hos en kammerat nydt resten af deres på turen levnede mad, og da drikkevarerne var sluppet op, har de købt en flaske rom“. Skau fortsætter vidtløftigt og hævder, at Knud kom stille hjem . . . uden at vise noget tegn på beruselse . . . Angående anklagerne mod sønnen for at have tabt 13 rigsdaler i kortspil i løbet af vinteren, nævner Skau, at det drejer sig om en spilleaften to gange ugentlig, altså ca. 30 spilleaftener, og at drengen faktisk har siddet i uheld, så det synes ham ikke at være en så betydelig sum. Iøvrigt er kortspil ikke forbudt i skolelovene, og „da mådeholdent spil vel endog af Deres velbårenhed erkendes for en uskadelig rekreation, når sjælen er træt af alvorligere studier . . . formener jeg ikke i de foreliggende kendsgerninger at se nogen fyldestgørende grund til en så hård straf . . . Der synes at foreligge en ubegribelig lyst til at komme min søn eller mig tillivs“. Laurids Skau slutter med at udtale, at han „må anse straffen for uretfærdig, ja ligefrem blodig uret“, men insinuerer, at „straffe på skolen ikendes efter skøn og vilkårligt“ . . . „Jeg er ikke rig nok og har heller ikke hårdhed nok til at forstyrre min søns fremtid ved at tage min søn ud af skolen . . . Som følge deraf vælger jeg den såkaldte korporlige straf eller pryglestraffen . . . Da jeg imidlertid . . . anser dommen for urimelig hård og ikke bygget på sandhed og ret, må jeg derved blive påbyrdet en grundet frygt for, at executionen vil blive af samme natur. Jeg tillader mig derfor at andrage på, at der må indrømmes min søn, hvad de værste forbrydere har lovlige krav på, nemlig at min huslæge, Dahl, må være til stede, medens

korporalstokken danser på Knuds ryg, for at påse, at legemlig beskadigelse ikke finder sted“.

Rektor Thrige svarede herpå omgående, at han uden at imødegå Skaus mange insinuationer blot ville meddele, at Knud var blevet straffet og advaret en gang tidligere. Havde han trods tilhold været på offentligt værtshus, ville han være blevet bortvist fra skolen. Men da det, han havde været med til, ikke var en så udtrykkelig lovovertrædelse, havde skolen ment, at han og kammeraten kunne slippe med en legemlig revselse. „At denne bliver udført således, at der ikke er tale om legemlig beskadigelse, turde vel være passende at lade mig sørge for. Jeg kan derfor ikke gå ind på Deres andragende om en læges tilstedeværelse“. Thriges svar er af passende fasthed og uangribelig korrekt. Det ligger under Thriges værdighed at svare på insinuationerne. Men skolens inspektor, adjunkt Poul Dorph, tager sig af detaljerne, og det sker med værdighed og alvor og ud fra en retfærdig harme over, at nogen kan jonglere så jesuitisk med kendsgemingerne. Lembcke siger, at man har været uretfærdig imod Dorph, der havde det ubehagelige job at vogte over disciplinen: „Han var ret alvorlig og kunne virke streng, men han var en nobel og retlinet karakter“. I dette privatbrev, hvori Dorph fremstiller sit (og skolens) syn på Knuds forhold, får Laurids Skau da også besked, så det har fynd: Trods forbud havde Knud været på værtshus med fire kammerater en aften i fastelavn. Han havde da i sin karakterbog fået udtrykkelig anmærket, at en gentagelse af denne forseelse ubetinget ville have udvisning tilføje. „Og nu, få dage efter at resten af hans straffetid er ham eftergivet, er han ikke alene med i et højst utilbørligt drikkeri, men een af forstanderne for det. (Deres velbårenheds angivelse af kvantiteten er ikke korrekt, ligesom sammenligningen med skolens skovtur ingenlunde er træffende) Det er af en sådan beskaffenhed, at det fra skolens side ville være uforsvarligt at lade det gå upåtalte hen Det jævnlige kortspil om penge (der er undertiden på een aften tabt 2 á 3 rdlr.) og den utilladelige likvidation af en gæld have ikke været hovedmomenter, hvorefter dommen er fældet, skønt de tilvisse er graverende omstændigheder. Det har været mig en pinlig og bedrøvelig sag, men jeg finder min trøst i den bevidsthed, at der her er handlet således som

det, efter vor overbevisning, stemmer med skolens og den enkeltes vel. At sagen måtte bedrøve Dem og gå Dem til hjerte, intet er naturligere end det; men jeg ventede også, at De ville forene Deres bestræbelser med vore, for at den idømte straf kunne komme til at virke, hvad den skulle, at den skyldige for alvor fik øjnene op for sin brøde. Selv om De var uenig med os i straffens form, burde jeg ikke tro andet, end at det ville være Dem magtpåliggende, at Deres søn i den skulle se en advarsel og påmindelse; thi det ville jeg anse for en blodig uret imod ham, om den følelse blev næret hos ham, at han var offer for tyrannisk vilkårlighed; den med straffen tilsigtede virkning ville være tilintetgjort, og hans hjerte fyldes med had og bitterhed. Hvorledes De har talt med Deres søn, kan jeg ikke vide; det er jo Deres og ikke min sag; men i det brev, professor Thrige viste mig, har De udslyngt en mængde beskyldninger mod lærerne i almindelighed, med specielle allusioner til mig i særdeleshed, såsom: kryberi for de fornemme, partiskhed, animositet, uretfærdighed, beskyldninger, som, hvis de var sande, ville gøre os uskikkede og uværdige til den os betroede gerning og berøve os vort krav på medborgernes agtelse. Måske jeg tager fejl; — men af den omstændighed, at Deres velbårenheds skrivelse formentlig er afskrevet på Deres kontor, har jeg draget den slutning, at De ikke er utilbøjelig til at give disse beskyldninger en videre udbredelse, og, da de ganske vist af mangfoldige ville blive grebne med begærlighed og med glæde blive troede, vil virkningen uden tvivl ikke udeblive. Og vist er det, at, når man ikke har tillid til vedkommende læreres redelighed og gode vilje, så kan det ikke være andet, end at der i en skoles indre liv er meget og mange slags, der kan gives en i sig selv skæv og falsk, men tilsyneladende følgerigtig udtydning. Inden jeg slutter disse linier, kan jeg ikke tilbageholde en udtalelse, som måske er Dem ganske ligegyldig: at jeg har skrevet disse linier uden nogen som helst animositet mod Dem; den måde, hvorpå De har stillet Dem til sagen, har kun gjort mig ondt; at jeg altid har ydet Dem den anerkendelse, ære og ros, som tilkommer Dem; at jeg tror, De blandt lærerne her har Deres oprigtige venner, og at jeg personlig har glædet mig ved det venskabelige og gensidige agtelses forhold, som jeg troede bestod mellem os. At dette nu er forbi, andet kan jeg ikke få ud af Deres udtalelser, beklager jeg meget. Med det ønske, at Deres søn Knud i tiden må gøre

Dem megen glæde, underskriver jeg mig Deres ærbødige P. Dorph“.

Som begrundelse for, at denne sag er refereret så udførligt, mener jeg at måtte sige, at den er af principiel interesse også for nutidens skolefolk, og at den bekræfter forestillingen om, at Laurids Skaus optræden til tider kunne give anledning til kritik. Det er bittert at tænke på, at det netop skulle blive den mand, der under uendelig jubel havde forkyndt for tusinder af sønderjyder på Skamling i 1847, at nu fik Haderslev-egnen snart en dansk latinskole, at det netop skulle blive ham, der stod i en så pinlig situation overfor skolen på grund af en 16-årig knægts dumheder. Men den unge Knud Skau har øjensynlig ikke hjemmefra fået indpodet de rette principper for god opførelse. Endelig efterlader hele affæren os et godt indtryk af Dorph.

For nogle år siden overlod professor *Hans Brix* Haderslev-Samfundet nogle breve, som hans far, *Nicolaus Brix*, har skrevet i sin skoletid i Haderslev. Hans Brix mener, at Nicolaus, der kom fra et tysk indstillet landbohjem, måske af greven på Gram var blevet hjulpet ind på studievejen, og at han under påvirkning af den højt fortjente konrektor Lembcke og andre fremragende mænd blev dansk.²²⁰ Nicolaus Brix er en glad gut og et godt hoved, der beretter kvikt om kammeratligt samvær og ferieture og lignende. Han taler om timerne i hebraisk hos hr. Fibiger, „en meget venlig herre“; Nicolaus var med allevegne, hvor der skete noget, slagfærdig og uimponeret — egenskaber, som heller ikke var professor Brix fremmede. Dansk litteraturforskning ville nok have været fattigere, hvis Nicolaus var blevet ved landbruget i stedet for at komme i en dansk latinskole. Brix's skoleminder fra Haderslev falder stort set så godt i tråd med Baumanns og Thorvald Paulsens skildringer, at der ikke er særlig grund til at referere dem her. De bekræfter blot helhedsindtrykket af, at der herskede en fri og glad tone på skolen, og at dette ingenlunde udelukkede, at der blev arbejdet godt både af elever og af lærere. Det var, ligesom alle var inde under den løftende forpligtelse, der lå i det at have en dansk latinskole i en by, der aldrig før havde kendt til højere dansk undervisning.

Der er nu givet nogle spredte glimt af livet på vor skole i disse år, sådan som eleverne og lærerne oplevede det. Flere elevvidnesbyrd om deres skolegang ville naturligvis være af stor interesse; forøvrigt bringes i

forbindelse med skolens lukning en del oplysninger, der blev benyttet som påskud for at standse skolens „fordærvelige“ virksomhed. Det er beklageligt, at vi ingen erindringer har fra generalauditor Chr. Steffensen, bondedrengen fra Hammelev, som Baumann og konsorter vrænger lidt ad, samtidig med, at de måske allerede i skolen var klar over, at han ville komme til at betyde noget i det danske samfund. Steffensen er et af de mange eksempler på, at latinskolen adlede bondedrengen! Dette udtryk er forøvrigt brugt af Grundtvig, der så vist ikke ellers siger for meget pænt om den sorte skole. Men mon det ikke kan slås fast, at Haderslev lærde skole af en eksamensskole at være hverken var vingestækket af gold åndløshed eller blottet for sans for folkets store og rige minder. Det var for den generation mere end festlyrik, når Lembcke i en skolesang kunne lade elever, lærere og forældre synge:

Lad en slægt opfostres her,
sund og flink til livets færd,
som kan vogte, som kan hædre
arven fra de høje fædre,
Danmarks sprog og Danmarks navn!

III

DEN NYE SKOLEBYGNING

ALLEREDE i 1820 omtalte Tauber skolens skumle og dårlige lokaler. Det var jo en ret tarvelig bygning, der var blevet opført i 1734, og nu 120 år senere var den simpelthen ubrugelig til sit formål. At også inventaret var ringe, fremgår af en detalje i kollaborator Johs. Fibigers levnedsbog, hvor han fortæller, at der i skolebordenes plader fandtes huller så store, at et barnehoved kunne stikkes derigennem. Muligvis er det de sidste tyske elever, der har øvet hærværk, umiddelbart før skolen skulle overtages. At de havde været på spil, synes at fremgå af det foran omtalte „Tod allen Dänen“, der med kridt var skrevet tværs over mesterlektiens

tavle som en særlig velkomst til rektor Thrige og hans stab. En våd tavleklud i rektors hånd kunne hurtigt klare den sag, mens derimod arbejdet med at skaffe den danske latinskoie i Haderslev passende lokaler blev en besværlig og brydsom affære, som dog i løbet af fire år blev ført til en god og værdig afslutning. At der måtte ske noget med hensyn til skolebygningen, lå så at sige i luften. Der var jo tale om en udvidelse af skolen til seks klasser fra de fire, der var, og en forøgelse af lærerantallet fra seks til otte. I „Hamburger Correspondent“ kunne der da også læses en notits om, at der i „Haderslev skulle bygges en ovenud flot ny skole med bolig til otte lærerfamilier, efter at danskerne i deres okkupationsvanvid havde forvandlet det gamle ærværdige skolehus på kirkepladsen til en fuldstændig støvhob“. I sin korrespondance med *Regensburg*, chefen for Slesvigske ministeriums undervisningsdepartement, benytter Thrige²²¹ enhver lejlighed til at fremhæve nødvendigheden af at få en ordning på skolens boligproblem. De mange henstillinger eller nødråb er samlede under eet i ministeriets „forestilling“ af 6. januar 1853, hvis indledning lyder som følger:

„Til forskellige tider har rektoren for den lærde skole i Haderslev henvendt ministeriets opmærksomhed på nødvendigheden af, at skolen blev forsynet med en ny skolebygning, idet han i denne henseende navnlig har fremhævet, at der ved den nuværende skolebygning ikke er nogen legeplads, så at disciplene i fritimerne må opholde sig i klasserne, på gangene og på kirkegården, at gymnastikundervisningen, der hidtil har været meddelt i en klasse, som kun rummede ganske få apparater, nu har måttet inddrages, da det har været nødvendigt at indtage dette locale til klasseundervisningen, at kun eet af klasseværelserne er så stort, at selv dette kun er indskrænket i forhold til klassens discipeltal, medens de øvrige værelser er små og tildels ligger bag hinanden uden nogen indgang, hvorved overholdelsen af orden besværliggøres, samt at skolen vender med sin facade ud mod en snever gade ligeoverfor toetages bygninger, som disciplene kunne see lige ind i, hvortil kommer, at der ofte er en utålelig støj på gaden, ja selv på kirkegården, så at man må holde vinduerne lukkede, hvilket i de smalle værelser på hede sommerdage er højst pinligt.“

De forskellige argumenter for en ny skole, som er samlede i denne „fo-

restilling“, dukker op med mere eller mindre kraft i Thriges korrespondance med Regensburg.²²² Skal der gøres et skolearbejde for at udbrede og befæste danskheden i Sønderjylland, må der en nybygning til. Regensburg bliver tilsyneladende ikke træt af det gentagne *præterea censeo*; han skriver i et personligt brev af 19. maj 1851, at Thrige må vise lidt tålmodighed, når det drejer sig om så store økonomiske spørgsmål, men han forstår, at man må bort fra den gamle forfaldne bygning i Smedegade. Officielt udtrykker ministeriet sig således, at det måtte findes „ønskeligt og endog nødvendigt, at denne skole, der med de senere års begivenheder havde vundet så særdeles i betydning, blev forsynet med en ny bygning“.

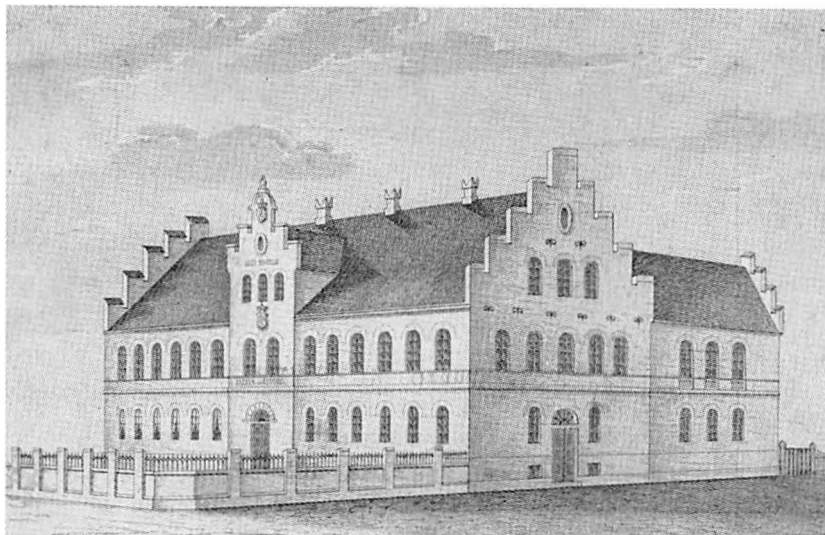
Fra første øjeblik har rektor Thrige tydeligvis været på udkig efter en passende byggegrund, og man forestiller sig let, at han i byens danske klub „Harmonien“, hvor der for de tilflyttede embedsmænd var lejlighed til at komme i forbindelse med byens borgere, har været meget lydhør, når ejendomshandeler og lignende emner bragtes på bane. Ved et tilfælde bliver der netop mulighed for at erhverve en grund, der ligger lige overfor „Harmonien“s have, og rektor Thrige meddeler straks dette til departementet 24. september 1851:

„... Der tilbyder sig nu en lejlighed ... som måske vanskelig vil vende tilbage. Snedker Jørgensen, der har købt en mark og have af forh. senator Mussmann beliggende mellem Gåskærgade og Slagtergade, bagved posthuset,²²³ 270 alen lang og 200 alen bred, tilbyder et stykke heraf til skolen, men ønsker, at den så snart som muligt skal vælge, hvilket den vil have, da han dels selv vil bygge på det øvrige, dels har tilbud af privatmænd. At Slesvigs eneste danske lærde skole *snart må have et andet locale end det nuværende, kan der vel ikke være tvivl om*“. Ministeriet, der var klar over, at en nybygning måtte til, spurgte i november 1851 amtmand *Stockfleth* om hans syn på grunden i Gåskærgade. Beliggenheden var efter amtmandens mening antagelig — „vel ikke midt i byen, men dog i nærheden af byens midte. Prisen for grunden er vel stor, men skulle en så stor plads anskaffes midt i byen, ville den måske ikke kunne tilvejebringes for det dobbelte“. Thrige fik derefter underhånden Regensburgs støtte til at åbne forhandlinger med snedkermester Jørgensen om køb af grunden. Samtidig drøftedes andre muligheder, og i et brev til

departementet af 12. januar 1852 nævnes et tilbud fra amtmænden om at afstå en amtmændseembedet tilhørende mark på betingelse af, at der tilgædes embedet et passende løntillæg. Thrige finder, at skolen således vil komme til at ligge for afsides, men den væsentligste hindring er, at Haderslev magistrat erklærer, at en latinskole, der bygges i Gl. Haderslev sogn,²²⁴ vil være Haderslev kommune aldeles uvedkommende, hvilket vil sige, at byen vil unddrage sig alle bidrag. Som tredje mulighed anfører Thrige, at byen tilbyder en stor grund i den østlige del af byen, uden at ville yde noget til byggeriet ud over denne grund plus eventuelt, hvad der kan komme ind ved salg af det gamle skolehus i Smedegade — „som altid ved salg vil kunne indbringe noget“. Den grund, som snedker Jørgensen er villig til at sælge, forekommer rektor Thrige både at være bedst egnet i sig selv og have den bedste beliggenhed; thi „med undtagelse af Naffet,²²⁵ hvor der vel aldrig vil komme til at boe ret mange disciple, har vel ingen del af byen nogen lang vej til den“. Rektor slutter dette brev med en bøn om, at det må blive overdraget en arkitekt at bedømme de forskellige byggegrunde og give overslag. Det bliver mere og mere nødvendigt at få en ny skole, „da disciplenes antal er steget til 47, hvoraf 22 i nederste klasse, som kun meget dårlig kan rumme dette antal“. Men det ministerielle tempo sætter Haderslev-rektoren på en hård prøve, og den 30. april 1852 kan han ikke undlade at skrive til Regensburg: „Højstærede hr. justitsråd! Undskyld, at jeg besværer Dem med et par linjer af længsel efter at høre noget om vor skoles forhåbninger Jeg bliver mere og mere bange for vort byggeanliggendes fremme Gøres der ingen forberedelser i år, kan der jo ikke bygges næste år. Men vi har nu 53 disciple; i næste skoleår får vi i det mindste 60—70, og det bliver værre og værre i det usle locale. Jeg tvivler ikke på, at De fremmer sagen, så hurtigt De kan“. Regensburg opmuntrer stadig rektor Thrige til at holde ud. Den 12. juni 1852 indgik der en officiel henvendelse fra skolen til ministeriet med andragende om, at det måtte blive overdraget en dygtig arkitekt at undersøge pladserne og gøre overslag over opførelsen af en ny skole. I skrivelsen hedder det: „Hvert år vokser elevtallet; og hvert år bliver det nuværende lokale mere ubrugeligt. I kongeriget har man forkastet langt bedre bygninger, og i Slesvig selv har de to andre skoler langt bedre lokaler. Vi, den eneste danske skole, bør dog vel ikke stå

tilbage. En anden sag var det jo, da skolen her var tysk og formedelst sin unaturlighed ikke kunne blomstre“. Denne gang reagerede ministeriet. I slutningen af juli fik stadsbygmester, arkitekt *L. A. Winstrup*²²⁶ i Flensborg opfordring fra ministeriet om sammen med konservatoratet, magistraten og rektor Thrige at se på de forskellige mulige byggegrunde. Der viste sig at være enighed om at købe den grund i Gåskærgade, som Thrige havde udset. 15. september 1852 sluttede amtmand Stockfleth en foreløbig kontrakt med snedker Jørgensen om køb af et areal på 66 alens bredde og 100 alens længde til en pris af 2160 rdlr., og Winstrup gik i lag med at tegne udkast til skolen.

Winstrup havde dog forinden gerne villet have rede på, om det var ministeriets ønske, at han og ikke den i Slesvig boende bygningsinspektør Meyer skulle tage sig af skolebyggeriet i Haderslev. „For en dygtighed skal jeg altid gerne træde tilbage, men at måtte vige pladsen for en fugl som hr. Meyer, der som kunstner er = 0 (som menneske må andre bedømme ham), det er i det mindste mindre behageligt“, skriver Winstrup til Regenburg 30. september 1852. Da ministeriets svar herpå er tilfredsstillende, betoner arkitekten i breve til Regenburg af 9. 10. og 26. 10.: „... det bliver en dyr historie, da opgaven er en del vidtløftigere end de andre i den senere tid byggede skoler, Roskilde, Odense og Århus — kun disse kender jeg. Der er forlangt 9—10 klasseværelser (de andre har kun 9), fysisk samling med *laboratorium*, naturhistorisk samling, *samlingsværelse for lærere* og *musikværelse* (de understregede rum findes ikke i ovennævnte skoler). Endvidere er forlangt, at alle klasser så vidt muligt skal ligge i øverste etage; endvidere gymnastik- og solennitetssal. De to værelser til naturhistorisk samling er i øjeblikket næsten for meget Indtil videre har jeg anvist det ene værelse til samlingsstue for lærerne. Jeg synes, det lå ret passende midt imellem samlingerne og med udsigt til legepladsen“. Det interessante brev slutter med en anmodning til Regenburg om at berolige ministeren, *Moltke*, der har ytret tvivl om, at Winstrup fik tegningerne udarbejdet hurtigt nok. „Dog ministeren kan have ret i, at jeg ikke let bliver færdig, da jeg er så godt som uden hjælp og må gøre alt selv“. — Den skolebygning, der såvel for rektor Thrige som for arkitekten har stået som et slags forbillede, er Ros-

Haderslev lærde skole 1854. Bemærk frontispicen med lanternen og våbenskjoldet øverst oppe (med Frederik VII's monogram) samt døren ud mod Skolegade.

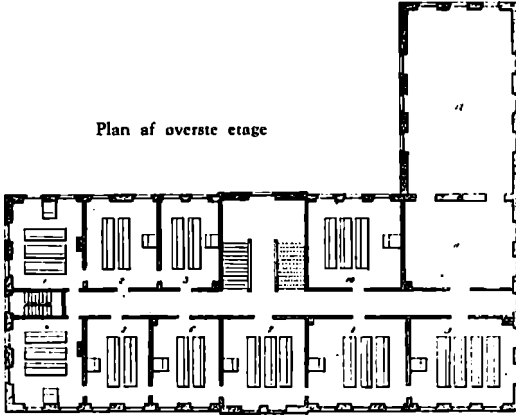
kilde Katedralskole, der var opført i 1842 af hofbygmester *J. H. Koch*, der ligeledes har bygget Frederiksborg Latinskole 1843 og Odense Katedralskole 1846; disse skolers anlæg og fremtoning kan føres tilbage til *C. F. Hansens* Metropolitanskole. I Haderslev-skolen er der imidlertid ikke sidekorridorer, men en midterkorridor med klasseværelser på begge sider. Endvidere nævner *Winstrup*: „I de ovennævnte nye skolebygninger har man gjort det til et princip at få alle klasser af samme størrelse. Det forekommer mig at være rigtigere, som rektor har forlangt, at anlægge dem af forskelligt omfang. Det gør det jo rigtignok vanskeligere at samarbejde disse forskellige størrelser i det hele anlæg. Man slipper nemmere fra det på den anden måde“.²²⁷

For en moderne betragtning kan det virke meget rigtigt, når vi tænker på varierende gymnasieklasser med fra 6 til 30 elever. Rektor *Thrige* kunne i 1852 kun gisne om, hvor megen plads der ville blive brug for. Men vi har altså hans „ønskeseddel“ med hans egen sirlige håndskrift, som den ligger blandt *Winstrups* papirer. Dens krav om skolelokaler ly-

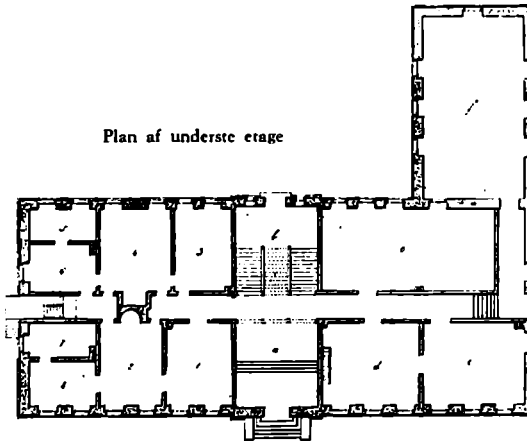
der på 10 klasseværelser, hvoraf 3 med plads til 30 elever i hvert, 4 med plads til 20 og 3 med plads til 10 elever i hvert. Endvidere må der være de ovennævnte lokaler.

Af den her viste plan vil man se, at disse ønsker er blevet opfyldt. Embedsbolig til rektor skulle være i den vestlige halvdel af hovedbygningen. Thrige havde ønsket sig 1) dagligstue, 2) spisestue, 3) havestue, 4) sovekammer, 5) studerekammer („måtte gerne støde op til biblioteket og ad denne vej forbinde rektorboligen med skolen“), 6) fire mindre værelser til medlemmer af familien, 7) gæstekammer, 8) køkken og spisekammer, 9) fadebur og pulterkammer, 10) rullestue med rulle, 11) vaskehus med indmuret kedel, 12) karlekammer, 13) pigekammer (nær køkkenet), 14) hønsehus, 15) latriner, brændehuse, sandhus, tørvehus (særskilt for skolen og rektor), 16) vinkælder, viktualiekælder og urtekælder. Til pedellen skulle der være tre værelser og køkken. Thrige bemærker, at en del af de ønskede rum kunne være i kælderen, og hertil henlagdes da også køkken, pigeværelse m. m., så kun fire større og fire mindre værelser til rektorfamilien indrettedes i stueetagen. Forøvrigt fik rektor også et par værelser helt oppe i skolens tagetage. At der ønskes et hønsehus, må nærmest opfattes som beskedenhed. I Kolding beder rektor Ingerslev i 1844 om at få indrettet kostald til to køer, da der skal bygges ny skole. Af ønskesedlens indhold kan man danne sig et lille begreb om, hvad der hørte sig til for 100 år siden for at have en standsmæssig bolig. Rektor Ingerslev i Kolding havde ti år før været ikke så lidt mere fordringsfuld, således at kong Christian VIII, der under et besøg i Kolding i 1847 havde været indlogeret i en del af rektors værelser, lidt drillende havde sagt til Ingerslev, at han havde fået indrettet en fortræffelig rektorbolig med tilhørende skole. I Haderslev var der et meget rimeligt forhold mellem hvad der skulle være skole og hvad der skulle være tjenestebolig for rektor.²²⁸ Kælderen udnyttedes i fuldt mål, idet pedellens værelser alle anbragtes i den østlige ende. Vi rynker lidt på næsen ad disse kælderboliger i vore dage, men vi kommer jo ikke udenom, at der både i Haderslev og andetsteds findes mange af dem. Vi vender tilbage til de lokaler, der var bestemt til skolens brug. Alle de egentlige klasseværelser fandtes på 1ste sal, i hvis østfløj solennitetssalen var anbragt med musikværelset som en slags forgård. I stueetagens østlige halvdel var afsat lokaler til bibliotek

Plan af øverste etage

Plan af underste etage

GRUNDRIDS AF DEN NY SKOLEBYGNING 1854

Signaturforklaring:

Øverste etage: 1—10: klasseværelser. 11: musik- og forsamlingsværelse.
12: festsal. — Underste etage: 1—8: rektorbolig. a: vestibule. b: trappe.
c: bibliotek. d: fysisk samling. e: naturhistorisk samling. f: gymnastiksal.

og til samlinger, hvorved bemærkes, at et lille laboratorium²²⁰ til fysiksamling var indrettet i kælderens med adgang fra samlingen ad en lille trappe. Kravene til de eksakte fag var den gang yderst beskedne, men Winstrup er godt nok klar over, at den naturhistoriske samling kan vokse sig ud over pladsen i stuen, og fremhæver, at der netop på grund af de store gavle let vil kunne indrettes ekstra lokaler på anden sal. Efter samtidens forhold må hele grundplanen vist siges at tilfredsstille alle rimelige krav og at byde på en hensigtsmæssig løsning af den stillede opgave at skabe en praktisk ramme om en undervisning af højst 200 drenge.

Hvad det æstetiske angår, vil man naturligvis kunne diskutere, hvorvidt Winstrups blandingsstil med rundbuede vinduer og takkede gavle er heldig eller ej. Ministeriet havde efter skik og brug afæsket Akademiet for skønne kunster en udtalelse, som vi kender fra et privatbrev fra professor Hetsch til Winstrup 8. 12. 1852: „Med hensyn til facaden fandt man midterpartiet lidt vel knebent, hvilket ville blive så meget mere påfaldende, da de to endegavle er mægtigt store og brede. *Bindesbøll* mente, at taget muligvis kunne blive lidt lavere, således at disse gavle ikke blev så store“. Det er åbenbart Metropolitanskolens afvalmede og relativt lave tag, der står for Bindesbølls indre blik som det ideelle. Imidlertid billigede akademiet projektet, der svarede til, hvad man kunne vente af en „talentfuld arkitekt som Winstrup“, som det så smukt hedder. Moderne mennesker vil nok kritisere datidens smag, men man kommer ikke uden om, at der er en tiltalende ro og balance over facaden. Det, der forekommer mest uheldigt i skønhedsvirkning, er den lidt mærkelige buede afslutning af frontispicen, ovenover hvilken der var anbragt et dekorativt element i form af en såkaldt lanterne. Ved en senere ændring er dette blevet erkendt, og frontispicen har fået en vandret midterkam ligesom de to endegavle. Bygningens gode helhedsvirkning skyldes i ikke ringe grad anvendelsen af gule mursten, som nu har fået et århundredes patina. Winstrups plan blev ret hurtigt approberet af såvel konservatorat som magistrat, og rektor Thrige pressede stadig på for at få byggeriet fremmet. I mellemtiden gjorde ministeriet forsøg på at vælte en del af de økonomiske byrder i forbindelse med byggeriet over på Haderslev by, som imidlertid hverken kunne eller ville påtage sig yderligere økonomiske forpligtelser. Rektor Thrige er parat til at gå med til „skrabet“ byggeri, efter

hvad der står i hans brev til Regensburg af 8. sept. 1852: „Ærede hr. etatsråd! Det var en sørgelig forhaling, der kom i vor skolebygnings opførelse. Haderslev by vil naturligvis aldeles ikke indlade sig på den store fordring. Hvad nu? En skolebygning må vi jo dog nødvendigvis have. I næste skoleår får vi sikkert endnu en del fler disciple, og da bliver rimeligvis alle klasser for talrige til de mindste af de rum, vi nu benytter. Gymnastikundervisningen har vi jo allerede måttet opgive. Er det ikke muligt at få en bygning efter Winstrups plan, så må vi jo nøies med en simplere. Jeg vil derfor bede Dem, dersom De ikke kan sætte den foreslåede igennem, da helst at stræbe efter at få een, der kommer til at koste nogle 1000 rdlr. mindre. Så må vi slå store vestibuler og solenitetsal og hvad der kan undværes ihjel. Det er tungt nok. Men det må man jo finde sig i. Den gamle skole derimod bliver virkelig altfor ubrugelig Det vil vist glæde Dem at erfare, at vi nu have 70 disciple, og at det i det hele går særdeles vel med skolen“. Ministeriet måtte imidlertid indrømme, at byen Haderslev var ude af stand til at påtage sig ret store forpligtelser vedrørende den nye skole, og det bliver ved den oprindelige aftale: byen påtager sig vedligeholdelsen af den foreslåede skole, yder til byggeriet den sum, der måtte indkomme ved salget af den gamle latinske, vurderet til 5650 rdlr., samt tilskyder en sum af 4000 rdlr., nemlig den kapital, der svarer til rektors huslejepege. I betragtning af byens „mislige oeconomicke tilstand“ måtte dette ifølge amtmanden anses for antageligt, men byen burde i hvert fald efter ministeriets formening indestå for de 5650 rdlr., hvortil den gamle skole var vurderet. Endvidere burde kommunen, hvis den fik erstatning for det under krigen lidte tab, yde en forholdsmæssig del til byggeriet. Så vidt ministeriet. Regensburg, der er fuldt fortrolig med forholdene og stærkt personlig interesseret i at skaffe den danske skole gode kår i Sønderjylland, fører omsider sagen til ende, og 6. januar resumeres hele anliggendet i Slesvigske Ministeriums forestilling til kongen, som så endelig 17. januar 1853 resolverer, at skolen skal opføres.

På ministeriets vegne skulle amtmanden, kammerherre Stockfleth være bygherre, medens borgmester, etatsråd *Hammerich* lovede, at de nødvendige udbetalinger kunne ske over byens kasse. Arkitekt Winstrup skulle lede byggeriet, men repræsenteredes på byggepladsen af arkitekt

C. F. Holm som konstruktør. Sidstnævnte kom til Haderslev i juni 1853; da først kunne der tages fat på byggeriet. Det egentlige murerarbejde begyndte dog først den 14. juli, som vi ved af et forbehold, murermester *Johs. Hansen* tager, ihvorvel han håber at blive færdig som lovet efter konditionerne. Arkitekt Holms korrespondance med Winstrup er i det hele og store rent saglig. Som oftest er det meget knappe og hastigt nedskrevne breve, der drøfter arbejdets gang, men man forstår, at der er et godt kollegialt forhold mellem stadsbygmesteren og hans konstruktør. Kun en enkelt gang er der et par rent private bemærkninger i brevene, som f. eks. den 4. februar 1854, da Holm nævner en fest dagen før på „Harmonien“, hvor han var med til et „uhyre middagsgilde til ære for Laurids Skau arrangeret af hans vælgere. Moltkes skål næsten modtaget med mishagsytringer“.

Man forstår, at lærerkollegiet med utålmodighed og spænding har fulgt alle faser i sagen, og at lærerne blandt andet må have været stærkt interesserede i de forskellige tilbud, der indkom fra Haderslev-håndværkerne, da arbejdet blev udbudt i entreprise fra det kgl. amtshus. Det var understreget fra ministeriet, at „ikke alene prisbillighed, men også vedkommende mesters præsumtive duelighed og vederhæftighed burde tages i betragtning for at afgøre, til hvem arbejderne skulle betroes“. Ville byens håndværksmestre overhovedet kunne klare et så betydeligt bygningsarbejde på så kort tid? I Kolding havde det i 1844 været sådan, at arbejdet med den lærde skole efter rektor Ingerslevs opfattelse ikke kunne betros til stedlige håndværkere, fordi de ikke var opgaven voksen.²³⁰ I Haderslev var der, måske med undtagelse for et enkelt fag, de rigtige mestre. Bygmester *Paul Christiansen* havde på grund af andet byggeri ikke ladet høre fra sig før udløbet af fristen for indgivelse af tilbud, men tilbyder i et brev til amtmand Stockfleth at udføre murerarbejdet. Brevet har interesse ved sin gode stil og en beskeden „recommendation“, at „vi vistnok almindelig ere bekendte såvel for solide arbejder som for loyale mænd“. Forinden havde man dog bestemt sig for en anden bygmester, om hvem Winstrup i et brev af 25. marts 1853 udtaler: „Der skal være en ung murermester i Haderslev ved navn *Johs. Hansen*, som anbefales meget af herværende [v: flensborgske] dygtige håndværkere; såvidt jeg erindrings har også borgmester Hammerich anbefalet ham“. *Paul Christiansen*

måtte nøjes med leverancen af fliser til skolen. Paul Christiansens bemærkning om loyalitet er karakteristisk. For byggeudvalgets medlemmer var det åbenbart ikke ganske ligegyldigt, hvem af byens håndværkere staten betroede de relativt store arbejder til, og flere af tilbudene indeholder da også hentydninger til nationale forhold. Glarmester *Haase* fremhæver således, at hans to sønner for tiden er fraværende og gør tjeneste som gardister, og nævner, at hans konkurrenter ikke har gode papirer fra oprørets tid. Hvor stærkt disse argumenter har vejet til, vides ikke, men *Haase* fik i hvert tilfælde næsten halvdelen af glarmesterarbejdet i entreprise. Hvad tømrer- og snedkerarbejdet angår, lod sagen til at være betydelig vanskeligere. Om en af tømrerne (*N. W. Dahl*) bemærker *Hammerich* i et brev til *Winstrup*: „... kan ikke tømre et hundehus sammen efter tegning“. *Stockfleth* meddeler arkitekten, at tømrere og snedkere ikke ser sig i stand til at indgive tilbud, inden de får nærmere forklaringer til de fremlagte tegninger. Som svar skriver *Winstrup* tilbage: „Det er i en bestemt hensigt, at jeg ikke har fremlagt meer detail, da de forlangte overslag for mig skulle være en prøve på, hvorvidt *Haderslev-håndværkerne* har det fornødne overblik over et sådant større bygningsarbejde. Det er dog en simpel sag, at en tømrermester ved hjælp af en passer tæller sig til, hvor mange bjælker, der er i en etage, hvor mange spær der er i taget. Konstruktionen af dette er tilstrækkelig angivet. Kan han ikke gøre det, er det bedst, at han ikke befatter sig med arbejdet“. *Winstrup* antyder muligheden af at lade tømrerarbejdet udføre i *Flensborg* og så lade det færdige tømmer sejle til *Haderslev*. Om snedkeren hedder det et sted: „Det er en naiv tilståelse, at snedkeren ikke ved, hvorledes arkitekten vil have et rundt vindue konstrueret“. Et andet sted hedder det: „Snedker *Jørgensen* sagde jeg besked om dørene, sidst jeg så ham. Som snedker må han vel vide, hvorledes han skal gøre et buet vindue — at lære håndværkerne abc kan dog næppe være min sag. Den indleverede tegning er tilstrækkelig til, at en mand af faget derefter kan gøre overslag“. Formodentlig stammer visse vanskeligheder fra, at arkitekt og håndværkere ikke helt taler samme sprog faglig set. *Haderslev-mestrene* var vel hovedsagelig uddannede praktisk gennem vandringer syd på og var måske ikke fuldt fortrolige med en københavnerarkitekts terminologi og har fornuftigvis gerne villet drøfte tin-

gene mundtligt, inden de gav tilbud. Den teoretiske håndværkeruddannelse stod vel næppe synderlig højt i småkøbstæderne den gang. Der skulle imidlertid snart vise sig andre vanskeligheder, nemlig angående materialer. De gule sten (mopsten) kunne fås dels fra *J. Therkelsens* teglværk ved Humlegårdsbæk, dels fra *Nielsen*, Hejlsminde, mens tagsten leveredes af *Dithmer* i Gråsten. Med hensyn til tømmer var situationen derimod kritisk. Der ønskedes pommersk tømmer, og lagrene deraf var allevegne små. Konduktøren rejser til Fyn for at prøve derovre, da tømmerhandler *Guldberg* i København, hos hvem man har bestilt hele det fornødne kvantum, må erklære sig ikke leveringsdygtig. Han forklarer, at koleraepidemien har medført stort byggeri af træhuse på fællederne udenfor portene, så der bruges meget mere tømmer end ellers. Der er også store udskibningsvanskeligheder i Østersøhavnene på grund af sygdommen. Holm mener, at man må kunne bruge Sundsvall-tømmer i tagetagen, og det lykkes ham hos forskellige lokale tømmerhandlere (*Mægaard* og *Andersen*) at få det parti tømmer, der er nødvendigt til kælderbjælkelaget. Selve murerarbejdet begyndte i midten af juli 1853, men murermester Hansen vil naturligvis gerne have sikkerhed for, at der kan skaffes det fornødne tømmer, så arbejdet ikke skal gå i stå. På grund af sommerferien og Thriges bortrejse kunne grundstenen først nedlægges den 31. august på et tidspunkt, da murene allerede så småt begynder at vokse op.

Selve grundstensnedlæggelsen er udførligt omtalt i indbydelsesskriftet til skolens indvielse 6. okt. 1854. Der blev sunget en kantate af *Fibiger* og nedlagt mønter af skolens lærere. Provst *U. S. Boesen* nedbad Herrens velsignelse over den fremtidige skole, der „af kyndig og kunstfærdig hånd er foretegnet og i sin fuldendelse vil stå som en ziir og pryldelse for byen Haderslev“. Sammen med mønterne nedlagdes der også af amtmanden i pillen ved hoveddøren en sølvplade, som *Winstrup* havde givet tegning til, og som har følgende indskrift: „Grundstenen til Haderslev lærde skole blev lagt den 31. august 1853 i Hans Majestæt kong Frederik den Syvendes sjette regeringsår. Søren Bloch Thrige var skolens rektor. Lauritz Albert Winstrup arkitekten. Gud velsigne dette arbejdet Længe leve kongen!“ Højtideligheden sluttede med, at kammerherre, amtmand *Stockfleth* udbragte et leve for „den konge,

hvem værket skylder sin oprindelse, for ham, der ved vise og kraftige foranstaltninger har forandret Haderslev lærde skole fra en hensygnende plante til en frodig stamme, der netop, fordi den har sin rod i folkets følelse for nationalitet og modersmål, med Guds bistand vil bringe fædrelandet herlige frugter.“ Om arbejdet er videre at berette, at det skred nogenlunde planmæssigt frem i efterårsmånederne 1853. Samarbejdet mellem arkitekt og håndværkere er vist forløbet nogenlunde gnidningsløst. I begyndelsen af oktober var der visse vanskeligheder med murersvendene, som var utilfredse med arbejdspriserne, „så vi i en uges tid har måttet se på noget meget trevent daglønnerarbejde“, efter at otte svende havde forladt arbejdspladsen. Men muremesteren fik hurtigt fat på friske folk. De faglige organisationer spillede den gang ingen rolle ved en arbejdsconflikt. Tømrerarbejdet var blevet overdraget tømrermester *H. Boiesen*. Kun overfor en enkelt af de antagne håndværkermestre udtrykker Holm kritik, nemlig snedkeren: „Den største dumhed, man har begået, er efter min mening at overlade en så stor del af arbejdet til een som *Jørgensen*, som hverken har kunnet eller villet begribe, hvor meget han egentlig påtog sig, fordi han er for selvklog til at lade sig noget sige“.

Konduktørens store bekymring var hele tiden tømmerleverancerne; han måtte ofte vente på skib, da tømmeret naturligvis sejledes til Haderslev ligesom også tagsten og forskelligt andet udenbys materiale (en del af tømmeret købtes dog som nævnt i byen). Det lykkes endelig at nå så vidt, at der i oktober kan holdes rejsegilde. Holm har i den anledning interPELLERET amtmanden om summen, der måtte bruges hertil. „Jeg tænker, at 150—200 rbd. kunne være passende. Jeg har foreslået, at der blev gjort så lidt som muligt gilde, men at man hellere skulle fordele resten af pengene mellem svendene på grund af, at pluraliteten af dem er tyskere“. Denne bemærkning stemmer godt nok med den almindelige opfattelse, at byens håndværkssvende for en stor del var indvandrede syd fra. Det er højst tænkeligt, at de penge, der ellers ville være blevet drukket op ved rejsegildet på skolen, er blevet omsat i flydende varer i svendeherberget Gåskærgade nr. 20, nu „Folkets Hus“, der før kaldtes „æ murerkro“.

Man måtte holde inde med murerarbejdet fra december 1853 til for-

året 1854, da man tog fat på at mure det sidste stykke af gavlene og gøre pudsearbejdet færdigt. Ellers fortæller Holms breve nu mest om forskellige udenomsarbejder. Rektors have skal ordnes; der skal sættes hegn om den, blandt andet ud imod den ny gade, den nuværende Skolegade, hvor der blev bekostet brolægning på et langt stykke langs hele skolens grund.

Alt imens arbejdedes der for fuld kraft, men Holm var stadig ikke rigtig tilfreds med snedkeren, som ganske vist nu arbejdede selvtiende på bygningen. Henimod midten af august 1854 udtaler Holm sig om sit indtryk: „Midterpartiet er nu fuget helt ned og stilladserne borte. Jeg kan ikke sige, at det ser så godt ud, som jeg havde troet, og som det gjorde på tegningen. Det kommer tildels af den simple grund, at man altid ser det i en for lille afstand og i frøperspektiv. Men desuden mener jeg, at det øverste runde vindue er bleven for stort med den stærke indfatning, det fik, og måske også blev sat nogle tommer højere på grund af den meget omtalte kikkert.“ Man har vel talt om en astronomisk kikkert. Holms kritiske bemærkning angående det runde vindue i frontispicens midterparti er næppe uberettiget. Illustrationen, som Holm udførte til indbydelsesskriftet til indvielsen, viser også, hvordan bygningen ovenover det runde vindue bar et skjold med det kongelige navne-ciffer, hvorved også noget af den gode virkning blev ødelagt. Facaden bar jo desuden, som den stadig gør det, inskriptionerne ANNO MDCCCLIV og PATRIÆ ET LITERIS, som rektor havde foreslået, og derimellem det danske rigsvåben.

Om den efter moderne smag lidt aparte svungne afslutning af frontispicen med den mærkelige lanterne ovenpå, er allerede tidligere sagt, at helhedsindtrykket svækkedes derved. Den senere udformning af frontispicens midterkam i lighed med bygningens to gavlparter vil rimeligvis forekomme de fleste at være en forbedring.

Med hensyn til bygningens indre blev der ikke ofret mere end højst nødvendigt, bortset fra at loftet i festsalen (som det kan ses den dag i dag) blev fornemt udformet med dekorerede loftsbjælker og kassetter med perlestav. En diskret anvendelse af forgyldning har yderligere fremhævet salens stilfulde præg. Lysvirkningen (med vinduer til begge sider) har utvivlsomt været god. Ved aftenstid har gaslyset, som kom i slutnin-

gen af 1850'erne, sikkert virket overmåde blændende og storartet for da tidens mennesker.

I festsalen fandtes der afstøbninger af nogle af Thorvaldsens mindre relieffer, og salen prydedes endvidere af en afstøbning af Thorvaldsens „Hermes, der dræber Argus“, en gave fra borgmester Hammerich.

Som man kan vente det, var spændingen stor sommeren 1854, både hos lærere og elever. Ville den ny skole blive færdig til indvielse efter sommerferien, der den gang var betydelig kortere end nu og normalt overstået omkring 10. august. Det viste sig ugørligt at blive færdig til det tidspunkt, og rektor Thrige var da også godt nok klar over, at man måtte fortsætte i Smedegade en kort tid endnu. Men han var vel alligevel den, der længtes mest efter at komme ind i en ny rummelig skole. Han taler allerede i maj i et brev til Regensburg om, hvordan man skulle få penge til indvielsesfesten. I et brev fra Holm til Winstrup af 7. august hedder det: „Af professor Thrige erfarer jeg, at amtmanden har i sinde at skrive til ministeriet om penge til en indvielsesfest. Han syntes ikke, at det var passende, at skolen begynder i det ny locale, før indvielsen har fundet sted. Dette er for så vidt heldigt, da det kan knibe at blive færdig i de 14 dage, der er tilbage.“

Endelig den 6. oktober 1854 foregik den højtidelige indvielse. For sidste gang samledes elever og lærere i de trange stuer i den gamle skumle skole på kirkepladsen, og i procession vandrede man til den ny skole. Særlig indbudte var naturligvis arkitekten og en række honoratiores. Festtalen holdtes af U. S. Boesen, der var blevet udnævnt til biskop siden grundstensnedlæggelsen. Håndværkerne var dog ikke ude af huset, fordi der havde været holdt højtidelig indvielse, og af Holms breve ses, at man faktisk nåede helt hen mod jul 1854, inden han kunne betegne arbejdet som afsluttet og samle den sidste buket regninger, hvoraf nogle trængte til revision, fordi de var for skrappe. At der forelå en overskridelse var forudset, fordi man havde udvidet arbejdets omfang, bl. a. med anlæg af den nuværende Skolegade forbi skolens grund, endvidere havde man opført en mur rundt om legepladsen i stedet for et plankeværk. Tømmeret var forøvrigt kommet til at koste ikke så lidt mere, end man havde kunnet forudse, fordi Krim-krigen og den vanskelige forsyningssituation havde medført, at ingen tømmerhandler i hertugdømmerne og hel-

ler ikke i København havde været i stand til at påtage sig at levere hele det påkrævede kvantum. Faktisk manglede der 5368 rdlr., men ved salg af den gamle skole kunne man få 3000 rdlr. ind, så restbeløbet altså blev 2368. Holm konkluderede derfor meget fornuftigt: „Min private mening er, at vi er kommen heldig fra det hele, og man må vist kalde det en billig bygning af offentlige bygninger at være.“ Det tog tid at få klart udredningen af restbeløbet, idet sagen var genstand for megen drøftelse mellem købstaden og ministeriet, og først i september 1856 kunne borgmester Hammerich skrive følgende brev til stadsbygmester Winstrup:

„Høistæredel Endelig er det kommen i orden med skolebygningen. Byen har overtaget at udrede det resterende af byggesummen, og det glæder mig hermed at kunne fremsende til Dem de 450 rdlr., som De har tilgode og med hensyn til hvilke De har udvist en så mageløs tålmodighed. Tør jeg bede Dem sende mig en quittering, som jeg kan vedlægge regnskabet. Deres hengivne E. Hammerich.“

Den overenskomst med ministeriet, som borgmesteren omtaler, er udtrykt i følgende skrivelse fra Slesvigske Ministerium af 21. juni 1856:

„Ved kgl. resolution af 16. ds. har det behaget Hans Majestæt at bifalde, at den i henhold til Allershøjeste resolution af 17. jan. 1853 opførte nye bygning for den lærde skole i Haderslev overdrages Haderslev by til ejendom, dog uden præjudice for dens bestemmelse at tjene til locale for en lærd skole med dansk undervisningssprog, og således, at den ikke må behæftes med gjæld — imod at byen påtager sig vedligeholdelse og de på grunden hvilende skatter osv. samt udredelsen af den endnu *uberigtigede* del af de til skolebygningens opførelse medgæede udgifter.“

De samlede udgifter var da nået op på 34.990 rdlr. Den gamle skole i Smedegade havde ved auktion 5. 2. 1855 indbragt 3400 rdlr. Den blev købt af kirkeforstander og deputeret borger A. Bløcher.

Hvad arkitekten, stadsbygmester Winstrup angår, må det siges: I sandhed, han havde været tålmodig. Hans honorar var ansat til 1200 rdlr. (4 pct. af 34.990 rdlr. skulle have givet ham rundt regnet 1400) og deraf havde Holm som konduktør fået de 600, betalt i rater, mens arbejdet stod på. Vi har i Winstrups arkiv bl. a. postvognsbilletterne til hans 17 rejser til Haderslev i tiden 13. oktober 1852 til 4. december 1854, og kor-

respondancen med konduktøren viser også tilfulde, hvor optaget Winstrup har været af dette arbejde. Byggesagen havde taget sin tid, men der var kommet et resultat ud deraf, og de herrer, der havde stået for byggeriet, Stockfleth, Hammerich, samt rektor Thrige, kunne med rette glæde sig over, at der nu i det danske Slesvig fandtes en skole, der var på højde med, hvad der på den tid kunne forlanges, så den kunne præstere en indsats, der skulle få betydning langt frem i tiden.

IV

SKOLENS BETYDNING — NATIONALT
OG PÆDAGOGISK1. *Nationalt virke*

KRAVET om dansk skole viste sig fuldt berettiget, og skolen fik hurtigt en tilgang af elever, der til enhver tid kan bevidne, at der var grobund for dansk kultur, og at der var vækst i det danske dannelsesarbejde, der blev sat i gang af de unge lærere i Haderslev lærde skole. Frekvenstallene viser en stærkt stigende kurve: 12, 40, 67, 96, 107, 119, 142, 152, 155, 160, 185 og 186 i løbet af de 13 skoleår, der er tale om. I sine mange statistiske undersøgelser fastslår dr. Achelis, at i denne periode udgør de indfødte haderslevere kun 13 pct. af de dimitterede, mens der i perioden 1833—47 var ialt 43,6 pct. fra byen; latinskolen er ikke længere en tysk Haderslev-skole, ja end ikke længere en slesvigsk læreanstalt, da der også er mange danskere, endog fra Fyn og Sjælland, blandt eleverne. Rektor Jessen fremhæver også i Program 1866, at den danske aggressive kulturpolitik endog var træsk nok til at nedlægge den nylig ombyggede, velindrettede Kolding-latinskole for at stive den danske latinskole i Haderslev af.

Angående det faktum, at kun 13 pct. fra Haderslev nu var elever i en højere skole, er at bemærke, at det reelle antal af sådanne „indfødte“ dimittender i den danske ni-årige dimissionsperiode er 10, mens tallet for

den fjortenårige periode 1833—47 er på 11. For mig at se dimiteres der altså forholdsvis flere unge haderslevere fra skolen i den danske periode. Under alle omstændigheder er det afgørende, at skolens rolle som speciel højere skole for Haderslev-tyskere og sønner af nogle præster og embedsmænd i oplandet er definitivt udspillet. Også da skolen efter 1864 påny bliver tysk, er dens klientel helt anderledes blandet end før 1850, på grund af hele den sociale udvikling, og vel langt mere på grund heraf end af nationale årsager. Det faktum, at gårdmandssønnerne fra Haderslevs omegn i langt stærkede grad end tidligere fik del i højere undervisning, er ubestrideligt;²²¹ demokratiseringen såvel indenfor latinskolen som indenfor universitetet er jo netop noget typisk for sidste halvdel af forrige århundrede og gjorde sig vist i stærkere grad gældende netop ved det prøjsiske gymnasium i Haderslev end ved mange gymnasier i andre egne af det stortyske rige. Det er i den periode, at bondestanden økonomisk og socialt begynder at gøre sig gældende i samfundet, og dette gælder ikke mindst bondebefolkningen i Nordslesvig, hvad enten den er dansk eller hjemmetysk, ligesom det i vort århundrede er arbejdere og husmænd, der begynder at være med i laget.

Af de elever, der udgik fra Haderslev lærde skole 1850—64, er ca. halvdelen blevet præster enten i Sønderjylland eller rundt om i Danmark (hvortil også nogle af dem, der først havde valgt Sønderjylland, måtte ry, efterhånden som prøjsificeringen blev dem utålelig), mens mange af de øvrige valgte jura og kun en lille portion medicin eller filologi. Ingen eller kun få af dem synes i skolen at være blevet opfanteret til chauvinisme, og deres virke er i det hele og store præget af en ganske normal fædrelandsfølelse omtrent som den, alle bevidste danske vedkender sig; det er en kendsgerning, at mænd som Nicolaus Brix, Baumann og Thorvald Paulsen, de to Boisen'er, Skaus, Thriges og Lembckes sønner for blot at nævne nogle af de allerede omtalte, viser sig som brave sønner af det fædreland, de tilhørte. Ved Oversø og Dybbøl beviste flere af de ældste af dem deres offervilje.²²² De yngre fik ikke lejlighed til at gå ud i nogen kamp med liv og lemmer som indsats, men de ydede deres nationale indsats i dagligdagen. De havde i deres skoletid i Haderslev forstået, hvad der havde bærekraft i deres læreres tilværelse.

Hvad lærerne angår, må det fastslås, at den privatskole, de oprettede i København efter 1864 som „Haderslev Læreres Skole“ heller ikke kom til at adskille sig ret meget fra andre private latinskoler. Den havde nok sin nationale linje, men dens lærere, selvom de var blevet fordrevet fra Haderslev af tyskerne, var ikke rabiate fanatikere, og stort set varetog de deres undervisning som alle andre danske latinskolelærere på den tid, selvom de naturligvis aldrig kunne glemme den lykkelige tid i deres liv, da de havde kunnet arbejde i Sønderjylland, ligesom de naturligvis heller aldrig kunne opgive håbet om at se Sønderjylland vundet; det var kampens mål, som Ploug sang det ind i vore bedsteforældres og vore fædres slægtled!

2. Pædagogisk indsats

Efter disse mere almindelige betragtninger af nationale forhold kommer vi til det rent pædagogiske spørgsmål: Ydede denne skole med sit dygtige lærerpersonale og sine efter datidens forhold gode ydre rammer med en ny skolebygning og tidssvarende læremidler noget særligt? Et sådant spørgsmål udløser uvilkårligt et modspørgsmål: Hvem kan og tør optræde som dommer og udtale sig om værdien af en skoles indsats? Svaret er jo ikke givet ved at tage et gennemsnit af de opnåede eksamenskarakterer og sammenligne med nogle andre skoler. Ingen er vel så naiv at tillægge den slags nogen særlig betydning, som om det drejede sig om en skyttekonkurrence eller et motorvæddeløb. Et skolearbejdes egentlige værd kan vel kun vurderes ud fra en etisk betragtning. Kundskabsmæssigt vil en skoles elever komme ud for at sammenligne deres viden og intelligens med jævnaldrendes under deres fortsatte studier og uddannelse. Hvis de dér ikke enkeltvis, men holdvis, har svært ved at klare sig eller ligger i bunden, vil de (og vil man) med en vis ret måske kunne kritisere deres skolegang som utilstrækkelig. Baumann siger, at Haderslev-studerne var kendt for deres gode kundskaber, men en sådan udtalelse kan være subjektiv. Det afgørende må være, at unge mennesker i en latinskole udover at skaffe sig visse kundskaber og færdigheder tilegner sig en god arbejdsmetode, sans for regelmæssigt, ærligt slid og respekt for åndelige værdier; har de derudover, ved evne til at begejstres, fået øjnene åbnet for kunstens rigdomme og filosofiens og re-

ligionens verden, må en skoles opgave siges at være løst. Meget af det her antydede blev tilstræbt af lærerstaben i Haderslev i perioden mellem krigene. Skolen var en god skole, hvor der arbejdedes flittigt, men uden eksamenshysteri og dukseforgudelse; en god skole, fordi elever, lærere og forældrekreds var glade for den. Men den fik alt for kort virketid til, at en skoletradition kunne nå at danne sig. 14 år er ikke nogen lang tid i en skoles liv, men lang nok til at vise, om den har nogen berettigelse eller er et kunstprodukt. I så henseende behøver ingen at føle usikkerhed! På det rent faglige område er der i alle tilfælde grund til at nævne, at *engelsk* blev gjort til skolefag i Haderslev før noget andet sted i Danmark, hvor faget først indførtes ved de højere skoler ved de Hall'ske love af 1871. Allerede 1850—51 læste Lembcke engelsk med 11 elever, der snart blev fordelt på to hold med 2 ugentlige timer hver, det første år som et eksperiment på frivillig basis. Fra 1851—52 er engelsk normalt fag på timeplanen, åbenbart ud fra gode erfaringer om elevernes fremgang og interesse for dette nye fag. Ret snart bliver det P. Dorph, der har de yngste klasser, mens Lembcke endnu nogle år har de ældste elever, hvor ret svære litterære tekster gennemgås. Lembckes interesse for Byron, hvis *Manfred* han havde oversat allerede i 1843, viser sig i, at han læser *The Corsair*, *Lara* og *The Siege of Corinth*. I sine *Optegnelser* omtaler Lembcke næsten aldrig sine pædagogiske resultater. Alt tyder dog på, at det er ham, der har taget initiativet til at indføre faget engelsk, der i vore dage så afgjort er et af det sproglige gymnasiums hovedfag. I en udtalelse fra 1850 om sit fremtidige arbejde i Haderslev siger Lembcke, at han følte sig draget af tanken om at være med til at opbygge en ny skole, og deri kan godt ligge, at han allerede da var optaget af tanken om forsøget med i skolen at dyrke et fremmedsprog mere foruden tysk og fransk. Engelskundervisningen begyndte med første klasse (ca. 10-års alderen) og fortsatte alle otte skoleår igennem: fransk og latin påbegyndes i 3. klasse. Da der er tale om noget banebrydende nyt, kunne rektor Thrige godt have nævnt, hvem der havde foreslået faget; men det er typisk, at der ikke nævnes navne. Det er et nobelt træk hos Thrige, at hans egen person træder diskret tilbage overfor det kollektive „vi“, der dækker hele kollegiet. Han bruger heller aldrig i programmerne om sig selv den professortitel, han fik tillagt i 1853.

Også på et andet felt bragte den danske latinskole noget nyt, nemlig hvad angår legemsøvelser.²³³ Hvis man gør sig klart, hvor stor en rolle gymnastik og sport normalt spiller for elever i vore dage, tænker man næppe på, hvilken sensation det må have været, da faget gymnastik fra 1850 indførtes ved den lærde skole i Haderslev. For os er det en underlig tanke, at man dyrkede faget i den største af stuerne i den gamle skole i Smedegade under ledelse af kollaborator *Manicus*, der ikke havde nogen speciel uddannelse i et fag, som hidtil havde været næsten ukendt. Imidlertid var elevantallet det første år så beskedent, at det kunne gå an med pladsen. Men snart måtte al plads i den gamle skole benyttes til undervisningen i læsefagene, og indendørs legemsøvelser måtte tages af skemaet, indtil man kunne rykke ind i en efter tidens forhold storartet gymnastiksal i Gåskærgade i fløjen ud mod Skolegade i stueetagen, hvor biblioteket nu har til huse. Fra 1855 er der gang i gymnastikken, der nu har 6 særskilte timer ugentlig med løjtnant *Jessen* som leder. Iøvrigt hører fægtning og skydeøvelser også med til faget, som det gjorde alle vegne ved latinskolerne, i alle tilfælde i en periode efter 1864, i Ribe lige indtil 1909. Man havde jo også rundt om i landet gymnastik- og skytteforeninger, som var udsprunget af den forsvars- og beredskabsvilje, der var vakt af den første slesvigske krig. Om en meget aggressiv appel til eleverne om at tage ordentlig sigte, fortæller *Achelis* et sted med en tysksindet elev som kilde: Løjtnant *Schönberg* lod eleverne skyde efter en modelform af en tysk soldat og opfordrede eleverne til at ramme ham i hans sorte hjerte! Skolen som sådan har næppe godkendt den slags. Opfordringen er i stil med et fodboldpublikums tilråb til dommer og til spillere. Iøvrigt betragtede *Lembcke Schönberg* som en ret tarvelig personnage. Blandt legemsøvelserne må også nævnes svømning, som dyrkedes fra en badeanstalt på *Dammens* nordside.

Delingen i klasser med henblik på at give alle elever den mest hensigtsmæssige undervisning, er også et pædagogisk spørgsmål af stor interesse. Den skole, der fandtes før 1850, havde været forberedelsesskole til universitetet som enhver latinskole, men tillige en slags højere borgerskole, som eleverne ofte forlod ved konfirmationen. Dette fortsættes også efter 1850, således at der i første omgang oprettedes 5., 4. og 3. klasse, hvor alle elever har latin i 3. klasse. Et par år senere har man en nor-

mal skole med alle klasser, men fra 1854 er der 14 elever, der får lov til at bortvælge de sværere sprogfag, græsk, latin og fransk, og der gives dem i stedet specialundervisning i fag af mere praktisk karakter. Fra 1856—57 indføres udvidet realundervisning i to klasser. Det medfører, at der må indrettes to nye klasseværelser på skolens loft, til hvilke byen afholder håndværkerudgifterne; det er nemlig byen, der *ej*er skolen. Samme år oprettes en forberedelsesklasse for drenge på 7—9 år. 1857 fik skolen ret til at afholde afgangseksamen for realdisciple. Men alligevel var der stadig mange elever, der gik ud af skolen ved konfirmationen; disse sidste blev normalt fritaget for fransk. Fra 1861 er Haderslev lærde skole fuldstændig med følgende klasser:

- A. 4 fællesklasser, nemlig en forberedelsesklasse, en overgangsklasse, 1. og 2. klasse, hvorefter eleverne deles og fortsætter enten
- B. i 3 realklasser, eller
- C. i 5 studerende klasser, 3.—7. klasse, hvoraf den sidste er to-årig.

Så langt var man nået i løbet af 10 år, og skolen var i god, fast gænge med et stort elevantal, der passede til den fortræffelige ramme, som udgjordes af en dygtig lærerstab på 13 faste lærere og 3 hjælpelærere i en efter tidens forhold flot og velbygget skolebygning. I alt havde skolen i tiden 1850—64 485 elever, hvoraf 75 bestod studentereksamen og 21 realeksamen. Vedrørende skolearbejdets daglige gang, var det stort set ikke videre forskelligt fra den skole, vi lidt ældre selv har oplevet, og som den var, før lysbilleder, radio, television og båndoptagere er begyndt at sætte et særligt præg på undervisningen. På eet punkt afveg den gamle latinskole, altså latinskolen før 1903, fra den såkaldte højere almenskole, nemlig karaktergivning. Skriftlig latin forsvandt først ved almenskoleloven af 1903. Hvad angår karakterer, indtog man i Haderslev det første år det fornuftige standpunkt overhovedet ingen karakterer at give, men blot hver måned et vidnesbyrd om flid, fremgang og opførsel. Imidlertid var der i kollegiet flertal for at indføre daglige karakterer i alle klasser, undtagen i de to ældste. Det mentes, at fordelene overskyggede de mindre gode følger af en sådan ordning. Det blev tillige bestemt, at karaktererne for orden og opførsel skulle regnes sammen til en hovedkarakter,

og at denne skulle regnes lig med samtlige de øvrige fags hovedkarakterer. Alle klasser, der fik dagkarakterer, omflyttedes efter hver sammenlægning, dvs. eleverne sad efter dygtighed og skulle altså eventuelt gennem ærgerrighed opægges til kappestrid. I 7. klasse placeres eleverne også efter dygtighed, men her flyttes kun om efter bestået hovedeksamen efter det første skoleår i klassen, der jo er toårig. En ejendommelighed ved beregning af karakterernes værdi ved eksamen er, at man tager hensyn til fagenes ugentlige timetal. Et 3 timers fag tæller altså kun halvt i forhold til et 6 timers fag. Som kuriosum skal lige anføres, at man ved siden af Ørsted-skalaen (fra 8 til \div 23) til daglig benyttede rækken: ug = 2, mg = 1, g = 0, tg = \div 1, mdl = \div 2, slet = \div 3. Før jul holdtes en halvårseksamen i flere fag; før sommerferie hovedeksamen i alle fag. I ordensreglerne, der som nævnt blev trykt i 1858, findes almindelige regler for god optræden på skolen omtrent som i alle skoler. Det var tilladt elever af ældste klasse at blive inde i frikvartererne, forsåvidt klassens opførsel var udadledig. I disse sent indførte regler var der også de tidligere nævnte forbud mod offentlig rygning og mod besøg i offentlige lokaler uden ledsagelse af forældre eller værger.

V

SKOLENS LUKNING

LEMBCKES to kendte artikler fra „Dannevirke“ *Stå fast* ved krigsudbruddet 1864 og *Hvad er der sket?* ved budskabet om Dannevirkevoldens rømning, afspejler den uro og angst, der fyldte alle efter Frederik VII's død, da de tunge skyer samlede sig før uvejret, og giver udtryk for den uendelige skuffelse, vor hærs tilbagetog voldte. Dette stod for næsten alle som noget ufatteligt og følt som en vanære. Få timer efter, at folk havde læst Lembckes artikel, der mundede ud i en appel om ikke at opgive troen på den danske sag og dens endelige sejr, rykkede den vigende danske hærs fortrop ind i byen. Trods sindenes stærke grebethed af de tunge begivenheder og de sørgelige anelser om rådløshed og usikkerhed

hos regering og krigsledelse, gik skolen sin regelmæssige gang. I et brev til *Regenburg* af 10. februar 1864 giver kollaborator *W. Bloch* udtryk for lærernes stemning: „Vi vil naturligvis holde ud, så længe vi kan. Når der stilles fordringer til os, som strider mod vore undersåtlige pligter, ja, så er der intet valg, men indtil da håber vi at kunne røgte vor gerning. Vi vil jo få slesvig-holstenske faner at se osv. Men vi vil søge at opretholde ligevægten ved håb om bedre tider. Men dette håb er rigtignok for øjeblikket så ubestemt, at det er umuligt at tænke sig, hvorledes sagerne kan stille sig til det bedre Det er karakteristisk, at de fleste danske her taler om, hvorledes man skal bære sig ad, når vi atter får magten. Så stor er tilliden til vor sag. Gid den ikke må blive skuffet“. Som ventet var naturligvis tyskheden i byen vågnet op til handling i en grad, der nok kunne virke foruroligende. „Med et slag“, skriver *Jenseniuss Johansen*,²³⁴ „var vore hjemmetyskere som forvandlede. Ikke fredstanker, men had og hævn lyste ud af deres åsyn og færd. Snart var agitationen i fuld gang, om end den i førstningen på grund af de tysksindedes fåtallighed måtte drives så hemmeligt som muligt Fra nu af stod den lille hjemmetykske klike og den store dansksindede befolkning som to fjendtlige lejre overfor hinanden“. Den 12. februar udråbte en lille skare på Søndertorv prætendenten som *Herzog Friedrich der Achte*. Samme dags eftermiddag var oprørsflaget af en lille flok slesvig-holstenere blevet stukket ud fra skolens facade ud mod Gåskærgade — „efter ordre fra obersten“ — påstodes det. Da rektor *Thrige* henvendte sig til den prøjsiske kommandant, oberst *v. Cordt*, svarede denne, at han intet kendte til sagen. „Wenn ich je eine Flagge aufziehen wollte, würde es natürlich die preussische sein!“ Skolen fortsatte endnu de to følgende dage, og kun nogle få tysksindede elever udeblev. Men den 15. blev hele skolebygningen, rektors lejlighed indbefattet, beslaglagt til lazaret, og alle elever hjemsendtes kl. 8 om morgenen. Det lykkedes at leje lokaler hos jernstøber *Wolfgang Petersen* og løjtnant *Döcker* (i to huse i Slotsgade), hvor skolen begyndte igen allerede 17. februar, idet lærerne satte pres på for at holde eleverne beskæftigede. Næsten tre fjerdedele af eleverne mødte til skolegangen; det var især elever fra landet, der holdtes hjemme af forældre, der følte sig utrygge ved situationen. På skolen var der naturligvis et spændt forhold mellem dansksindede elever og de få af deres kam-

merater, der var af tysk indstilling, og det kom til håndgribeligheder i nogle ganske få tilfælde. Allerede 14. februar indgav fire borgere til den prøjsiske kommandant en klage over, at deres børn havde været udsat for overgreb i den danske latinskole. De mener, at den bør lukkes, men de er klar over, at afgørelse herom må træffes af den høje civilkommission. Omtrent samtidig beder de oberst v. Cordt om „at beskytte de forfulgte elever mod enhver fornærmelse og krænkelse i ord og gerning fra lærerne og eleverne, da der ingen beskyttelse er at finde hos hine. Vi beder om, at man strengt vil undersøge sagen, drage de skyldige til regnskab og straffe dem. Vi beder endelig om, at man, under streng straf, vil gøre rektor og alle lærerne ansvarlige for slige excesser“. Denne klage efterfulgtes snart af en lang adresse fra 260 borgere til civilkommissionen i Flensborg. Der var ved de omtalte episoder skabt grundlag for indgriben overfor skolen fra de tyske besættelsesmyndigheder, selvom man vel næppe kan regne med at undgå små affærer af lignende art i en skole i et grænseområde i en sådan national spændt situation. Angående klagerne kan det vel siges, at de ikke er særlig alvorlige, og der var overhovedet ingen af de klagende forældre, der havde henvendt sig til rektor Thrige, hvad der dog havde været rimeligt, inden de løb til den prøjsiske oberst. I et par af tilfældene havde eleverne forsømt skolen med forældrenes billigelse for at overvære de prøjsiske troppers indtog. I den anledning havde de været udsat for overlast af deres kammerater, hvad man naturligvis må beklage. Adjunkt *Selmer* havde endog givet en søn af maler *Johansen* en ørefigen. I en anden af klagerne hed det, at kollaborator *J. Johansen* havde vendt ryggen til i stedet for at beskytte klagerens søn, da han blev pryglet af nogle danske skolekammerater. Værst er tilfældet *Wilhelm Brincken*, om hvem det i klageskriftet hedder: Undertegnede købmand *M. C. Brinckens* søn *Wilhelm*, et voksent menneske,²³⁵ har de danske elever villet tvinge til at kysse den danske kokarde, som man havde hæftet op på klassens væg, og truet ham med prygl og de værste mishandlinger, når han igen kom i skole. Som følge deraf har jeg naturligvis ikke sendt min søn i skole, som heller ikke de to andre sønner, igår“. Når man ved, at *Wilhelm*, der var fra et tyskindstillet hjem, havde følt sig draget mere og mere imod det tyske, forstår man, at han i pludselig begejstring (unge mennesker lader sig let rive med) havde

været med til at hylde hertug Friedrich VIII på Søndertorv d. 12. februar. Det mærkelige er, at den 15. februar, dagen efter at M. C. Brinckens klage blev indgivet til tyskerne sammen med tre andre klager, fik rektor Thrige besøg af fru Brincken,²³⁶ der bad om godt vejr for sønnen Wilhelm og udtrykte ønsket om, at Wilhelm igen måtte komme på skolen. Rektor Thrige gav tilladelsen, men undlod ikke at bemærke, at Wilhelm måtte være forberedt på at møde en vis uvilje hos kammeraterne og lærerne, og at han sandsynligvis, navnlig i begyndelsen, ville blive ignoreret af dem. Dette sidste viste sig at være tilfældet, idet samtlige lærere med undtagelse af kollaborator *W. Bloch* lod den unge Brincken sidde i klassen tre uger igennem uden at tale til ham, endsige høre ham i lektionerne. En lidt pinlig episode var forefaldet, idet Wilhelm en af de dage, da han „af tyskerbegejstring“ var udeblevet fra skolen, på gaden havde mødt sin matematiklærer, adjunkt *Møller*,²³⁷ som „i forvejen ikke havde noget godt øje til mig, da jeg ikke var stiv i matematikken, hans hovedfag. Jeg hilste ham som altid med høflighed, men han besvarede min hilsen med de uhøflige ord, som krænkede mig dybt: 'Hvorledes kan det falde dig ind, din flab, at hilse på mig nu?'“²³⁸ Da Wilhelm igen kom tilbage til sin klasse, var der falden ro over gemytterne, efter at det var blevet indskærpet kraftigt, at overgreb over for tyske kammerater ikke ville blive tolereret. Men nu kom civilkommissionen ind i billedet, idet en kommitteret, nemlig dr. *Lübker*, 1. marts indfandt sig på skolen for at foretage en „Visitation und prüfende Ermittlung des Zustandes des Haderslebener Gymnasiums“. Man kunne vel på forhånd regne med, at resultatet måtte blive en skarp kritik af den danske skole, og *Lübkers* kritik kan vi for så vidt tage os let for Haderslevs skoles vedkommende, fordi han sikkert ville være nået til samme resultat ved en hvilken som helst dansk skole. Dr. *Lübker* var ingen uvildig undersøger, da han efter at have været ansat af den provisoriske regering som konrektor i Flensborg var blevet fordrevet af danskerne i 1850. I 1864 blev han forøvrigt rektor netop i Flensborg. I sin gennemgang af skolens arbejde (på grundlag af skriftlige opgaver, rektor Thrige måtte lade fremlægge) vurderede han undervisningens resultater ud fra de krav, den samtidige tyske gymnasieskole stillede til sine elever, krav der i flere henseender afveg stærkt fra dem, den danske undervisningsplan indebar. Angående tysk-

undervisningen var Lübker tilbøjelig til helt at overse det faktum, at eleverne var danske, og at tysk altså måtte betragtes som fremmedsprog. Kravene i latin var i hans øjne langt for lempelige.²³⁹ Lübker konkluderede: „Medens skolen endnu i 1848—50 indtog en høj plads blandt de tyske gymnasier, er den nu sunket ned til en anstalt, der, tjenende fuldkommen fremmede formål, står langt tilbage . . . for det ringeste tyske gymnasium. Det er en følge af skolens bestemmelse at være et til alle sider virksomt værktøj for den propagandistiske Eiderdanisme. Af de 192 elever, der fordeler sig på 12 klasser, søger halvdelen de fire laveste, og realisterne forlader straks skolen ved konfirmationsalderen. I de tyndt besatte øverste klasser sidder der et betydeligt antal elever, der er født i kongeriget, og disse giver tonen an. Overfor danskerne danner tyskerne et forsvindende mindretal. Velhavende forældre, navnlig på landet, holder huslærer, andre lader deres børn hemmeligt om eftermiddagen få tysk privatundervisning eller sender deres børn i skole i Holsten. De mest indsigtfulde og velhavende af den hjemmehørende befolkning føler levende trang til tysk dannelse; en tysk skole vil være en sand velsignelse for hele Nordslesvig. *Nur das deutsche Element kann dort Sinn und Bildung emporheben und kräftigen, ohne darum die Volkssprache zu verdrängen* (Kun det tyske element kan dér virke højnende og styrkende på sind og dannelse uden derfor at fortrænge folkesproget). Foruden det faglige må hele skolens ånd og tone kritiseres. Det kunne ikke bevises, om mishandling af tyske børn var foregået med lærernes viden og billigelse, men alle tyske forældre var overbeviste om, at mange lærere ved skolen havde sluttet sig sammen med de danske elever for at håne og nedsætte det tyske. Som rimeligt var, gjorde Thrige gældende, at der ikke var kommet nogen klage til ham. Den eneste elev af de mere modne, der havde deltaget i demonstrationer på gaden, var Wilhelm Brincken, som rektor efter moderens anmodning havde tilladt at vende tilbage til skolen. Forhandlingen med Lübker endte med, at rektor Thrige underskrev en erklæring om at vise særlig omsorg for at beskytte tyske disciple mod mishandlinger og at indskærpe alle skolens lærere på det eftertrykkeligste at nære samme omsorg. I tilfælde af fornyede besværinger ville skolen blive lukket! I første omgang har Lübker trods alt ikke rigtigt kunnet finde et rimeligt påskud til at standse skolens arbejde. Imidlertid

havde købmand Brincken, hvis hele optræden i denne sag er yderst uvederhæftig, været i forbindelse med Lübker og refereret, hvordan Wilhelm havde været lagt på is hos samtlige lærere med undtagelse af Bloch. Derefter skrev den kommitterede et brev til rektor Thrige med forespørgsel, om han vedkendte sig sin udtalelse til fru Brincken om, at Wilhelm og hans brødre gerne måtte komme i skole igen, at de også kunne regne med hans beskyttelse, men at ingen af de andre lærere ville tale med dem eller beskæftige sig med dem. Rektor svarede, at han havde sagt, at han ikke kunne indestå for, at alle lærere og elever ville tale med Wilhelm eller beskæftige sig med ham. Kl. 10 om aftenen modtog rektor så dagens tredje skrivelse fra dr. Lübker:

„Efter den mig i Deres skrivelse af i dag berettede ytring, som De har fremsat angående elev Brincken her fra byen, at *De ikke kunne indestå for, at alle lærere og elever ville tale med ham eller bekymre sig om ham*, må jeg antage, at hverken den mellem os denne dags morgen aftalte forholdsregel angående tyske og danske elevers indbyrdes stilling rummer nogen sikker garanti for at blive opfyldt, ej heller overhovedet at en sådan ånd hersker blandt eleverne, som alene muliggør en retfærdig og upartisk handlemåde og gunstig indvirken på ungdommen“.²⁴⁰ Skrivelsen fortsætter med at fastslå, at det er tydeligt, at der hersker nationalisme (Parteistreben) i skolen, hvorved lærerens første absolutte pligt at give sig af med den ham betroede elev tilsidesættes; rektor har måske haft vilje, men ikke magt til at modsætte sig dette. Lærerne har virkelig i omtrent tre uger ikke bekymret sig om den ældste af Brincken'erne, og først den anden dag, Lübker var her, er han blevet „hørt“ (verhört, wie die Dänen es ja in ihrer geistlos-mechanischen Unterrichtsmethode nennen). „Under sådanne omstændigheder må den af mig i morges trufne forholdsregel regnes for illusorisk og enhver garanti for upartiskhed i skolen for usikker. Jeg har derfor nu betragtet mig for forpligtet til at gøre brug af den mig meddelte fuldmagt og har lukket skolen med øjeblikkelig virkning“. Næste morgen, 3. marts, fik eleverne ved deres ankomst at vide, at skolen ikke måtte fortsætte. På et lærermøde umiddelbart derefter fremlagde kollaborator Johansen følgende erklæring, som købmand Brincken havde skrevet samme morgen: „Vi erkender, at der i den her-værende lærde skole er blevet holdt en meget god disciplin, og at vi har

særlig grund til at anerkende den omhu, man har skænket vore børns undervisning. Skønt det ikke har kunnet være lærerpersonalet ube- kendt, at vi nærrede tyske sympatier, er vi således en enkelt lærer tak skyldige, fordi han har ydet vor søn Wilhelm privat hjælp, da han i en fremrykket alder begyndte at studere, ligesom det samlede lærerkolle- gium har tilstået ham fri undervisning. Vi har derhos såvel hos hr. pro- fessor Thrige som hos flere andre lærere, med hvem vi er kommet i nærmere berøring, mødt en forekommenhed og velvillig imødekommeh- ed, som vi af hjertet påskønner. Hvad nu den nærmere anledning til skolens lukning angår, da tjener til nærmere oplysning, at vor søn uden rektors eller lærernes tilladelse har forsømt skolen i flere dage, og at han i denne tid, imod sine forældres tilhold, har deltaget i politiske demon- strationer på gaden. Som følge deraf henvendte medunderskrevne moder sig til hr. profesor Thrige med anmodning om, at han alligevel måtte ved- blive at besøge skolen, hvilket blev mig tilstået, dog med den bemærk- ning, at han vistnok, især i begyndelsen, turde blive ignoreret af lærerne. Han blev derefter igen optaget i skolen, uden revselse og uden tab af sin friplads. Hans kammerater er det af lærerne blevet pålagt ikke at fornærme ham, han er blevet tiltalt og eksamineret af i det mindste een af lærerne straks, af de andre efterhånden, og forholdet var altså fra lærernes side i færd med, så vidt det under de vanskelige forhold var muligt, fuldstændig at genoprettes, da skolen, meget mod vor vilje, af hr. dr. Lübker brat blev lukket“. Denne skrivelse tilsendte købmand Brincken og hustru også civilregeringen og lod den samtidig offentliggøre i pressen. Den indbragte senere Brincken en skarp reprimande fra de ny myndigheder. Senere skal Brincken have villet benægte sin part i dette brev. Forklaringen må vel være den, at det er fru Brincken, der enten af egen drift eller under indflydelse af dansksindede rådgivere har optrådt ret aktivt på en sådan måde, at Brincken kommer til at stå i en meget uheldig belysning, først og fremmest som kræmmeren, der altid giver kunden ret. Da vi kender købmand Brinckens fader, den no- get forvirrede og holdningsløse rektor Brincken, forstår vi bedre, at en mand som han kan skrive under på den ene erklæring efter den anden uden at føle sig særlig forpligtet af nogen af dem. Det er ikke uden inter- esse at kunne konferere disse vidnesbyrd fra 1864 med et brev fra „kron-

vidnet Wilhelm Brincken.²¹¹ Han var nemlig blevet dansksindet allerede som student og blev sognepræst i Spandet, fra hvilket embede han blev afskediget på grund af sin danskhed i 1905. I sit brev nævner Wilhelm Brincken, hvordan han under forskellige påvirkninger i sin umodenhed med længsel imødeså „befrielsen“ fra det danske herredømme. Iøvrigt fortæller han om begivenhederne i overensstemmelse med den ovenfor givne fremstilling. Af særlig interesse er det for os at læse: „Altså jeg kom tilbage til skolen. Mine kammerater var gennemgående, som tænkes kan. De var jo alle kærnedanske og jeg tillige med min fire år yngre broder de eneste udpræget tysksindede på hele skolen“. Angående lukningen siger den gamle haderslever: „Myndighederne vidste ikke, hvordan de skulle finde en grund derfor, medmindre der blev klaget fra tysksindede forældres side over en uretfærdig behandling af deres børn på skolen. Så blev jeg afhørt, som det eneste vidne, de kunne fremstille, og kunne så ikke andet end sige sandheden, at de danske lærere uden undtagelse — dog Bloch undtagen — havde ladet mig sidde i hele tre uger i klassen, som om jeg slet ikke var tilstede. Desuden vidnede adjunkt Møllers skældsord noksom om, hvordan man i det hele og store hos lærerne tænkte om mig. På grund af dette mit vidnesbyrd blev skolen lukket som dansk skole“

Hvad angår lukningen af skolen, opretholdtes den. En henvendelse fra dansk side med talrige underskrifter om, at suspensionen af skolen igen måtte ophæves, førte ikke til noget. Den 13. marts meddelte civilkommissionen i Flensborg: „En omhyggelig undersøgelse af de mangfoldige klager og besværinger over skolen, der er indløbet, har givet følgende resultat: Skolen har været gennemtrængt af en fanatisk national-politisk ånd og har på mangfoldige måder bragt tarvelige (niedrige) midler i anvendelse; overalt i sin virksomhed har den haft det som højeste og sidste mål, medens krav til ungdomsopdragelsen og undervisningen er blevet forsømt; skolen er derved sunket ned til at være en anstalt, som tjener fuldkommen fremmede mål og står langt tilbage for det ringeste og mest nødtørftigt udstyrede tyske gymnasium; behandlingen af de tyske elever har ikke alene fra elevernes side, men også fra lærernes været så partisk og i den sidste tid præget af sådanne udskjelser, at skolen har måttet lukkes. Dette forhold kan delvis tilskrives lærerne, som — enten af

mangel på evner eller fordi de forfølger politiske b hensigter — har for sømt skolens egentlige kald. For at skolen igen kan komme til at ind tage den plads, der sømmer sig for den, og nå de mål, som befolkningens interesse kræver, er en reorganisation og en fjernelse af de fungerende lærere absolut (schlechterdings) nødvendig“. Hele denne affære med skolens lukning minder stærkt om fabeln om ulven og lammet: *la raison du plus fort est toujours la meilleure!* Man havde i visse kredse en tid lang troet, at tyskerne eventuelt blot ville have erstattet Thrige med en tysksindet leder, men tyskerne var blevet klar over, at kollegiet udgjorde en virkelig helhed, når det gjaldt danskhedens sag. Derfor blev samtlige lærere udvist, dog som nævnt med undtagelse af kollaborator Johansen, der som gejstlig (hospitalspræst) var underkastet andre bestemmelser. De danske lærere, der blev udvist af de prøjsiske besættelsestropper, havde dog forinden forsøgt at fortsætte deres skolegerning ved at give privatundervisning til de elever, der ønskede det. Dette blev naturligvis forbudt. Lembcke har berettet om den sidste tid, han tilbragte i Haderslev. Han fik forøvrigt sin udvisningsordre lidt senere end kollegerne, fordi han havde sin bopæl udenfor byen, „Jørgenslyst“ på Åstrupvej (nu nr. 65). Han og hans familie måtte rejse over Kiel for at nå til København. Et smukt bevis for, at det gode sammenhold inden for kollegiet bestod sin prøve, har vi i den kendsgerning, at de fleste af Haderslevlærerne holdt sammen ved den af Thrige ledede Haderslev Læreres Skole²¹² i København fra 1865 til 1890.

FEMTE AFSNIT

1864—1920

I

INSULA FELIX TIDEN FRA 1864 TIL 1895

OMVÆLTNINGEN i 1864 mærkedes på en måde mindre voldsomt indenfor skolens mure, end man kunne have ventet det, fordi den rektor, der afløste Thrige, var *Peter Hinrich Jessen*, præstesøn fra Kværs, som havde fået tysk skolegang og tysk universitetsuddannelse, men samtidig var virkelig fortrolig med dansk, som han oven i købet havde dyrket hos professor *Molbech* i København. Politisk var og blev han slesvig-holstener, og inderst inde havde han ingen kærlighed til det Prøjsen, der snart blev herre over begge hertugdømmer, og hvis politiske leder som bekendt intet havde tilovers for augustenburgske hanekyllinger. Rektor Jessen kommer derfor til at markere en overgangsperiode, og i hans skole rådede en vis blid humanistisk ånd, som først og fremmest var præget af rektor selv og hans broder *Christian*, der var konrektor. I sit første skoleprogram nævner Jessen, at der for ham er noget forjættende i, at skolearbejdet kunne genoptages i slesvigsk ånd, som det havde været indtil 1850: „Undervisningen blev begyndt den 19. april 1864, umiddelbart efter den mindeværdige dag, på hvilken det sidste bolværk for fremmedherredømme på hertugdømmets fastland faldt.²¹³ Det lyder absolut underligt for danske sønderjyder, at rektor Jessen sætter dansk suverænitæt lig med fremmedherredømme, men dette postulat var jo bærende i det slesvig-holstenske program. Første slesvigske krig havde været et mislykket forsøg på løsrivelse fra monarkiet; efter Dybbøl-stormen troede slesvig-holstenerne en kort tid på, at deres drømme om liberalisme og uafhængighed af fremmede monarker skulle gå i opfyldelse. Angående den prøjsiske fremgangsmåde ved skolens lukning udtaler rektor

Jessen sig ikke, måske fordi også han trods alt fandt Lübkers begrundelse af dette skridt meget spinkel. Havde der rådet en så fanatisk nationalisme, som Lübker gerne ville give det udseende af, var den eneste elev, der havde demonstreret så utvetydigt som Wilhelm Brincken, vel ikke sluppet for straf, og den danske latinskoles lærerkollegium havde vel næppe ladet ham beholde en friplads. Det ville sikkert have tiltalt Jessen mere, om man blot havde fastslået, at omdannelsen af den tyske latinskele i 1850 var en voldshandling af en vildledt dansk regering.

I skoleprogrammet 1865 beklager han da også det, der var sket i 1850: „Det sted, som i århundreder havde båret tysk videnskab i Nordslesvig — eller dog i det mindste havde forberedt til tysk videnskab — var der ikke længere, og et dyrebart minde om den gamle hertugelige velgører helt og holdent forsvundet! thi selv om en latinskele blev ved at eksistere, var det dog ikke en anstalt i den forstand og i den ånd, i hvilke den var blevet stiftet af ham“.²¹¹ Jessen synes at have den overbevisning, at den brave hertug Hans havde dekretet, at hadersleverne skulle forberedes til tyske universiteter. Der blev, som man ved, af hertugen ikke spurgt om andre kvalifikationer end lærd latinitet og ren lutherdom. Men vi har været inde på disse spørgsmål i et tidligere afsnit og vil lade Jessens opfattelse af hertug Hans' indsats for tyskhedens sag tale for sig selv.

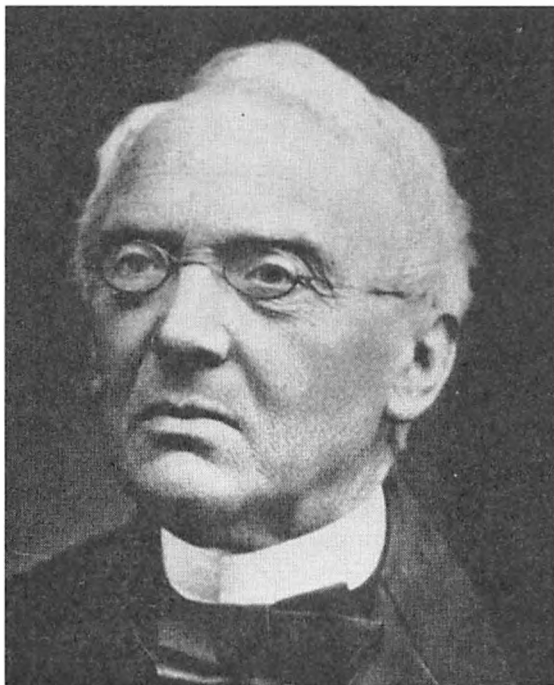
Det må siges, at Jessen var på sin vis en god og dygtig rektor, i hvert fald inden han blev alt for gammel. Han holdt ud i sit embede fra 1864 lige til 1889, og som Thrige havde haft Lembcke som souschef, havde Jessen en meget betydelig konrektor i broderen Christian. De havde endvidere den chance at kunne samle om sig et lærerkollegium af ligesindede mænd fra hertugdømmerne, der var kvalificerede til skolegering. Forgængerne havde ikke kunnet rekrutteres blandt danskuddannede sønderjyder, fordi der intetsteds i hertugdømmerne i første halvdel af det 19. århundrede havde eksisteret et dansksproget gymnasium. Imidlertid måtte Jessens kollegium efterhånden nødvendigvis blive mere og mere prøjsisk præget, hvor ugerne han end så det. Ejendommeligt er hans tavshed om den fransk-tyske krig. Der blev ikke ex cathedra sagt noget som helst om de betydningsfulde begivenheder, der skete i Frankrig, end ikke kejserkroningen i Versailles antydes i nogen tale, og der

blev ikke givet en eneste fridag, så eleverne kunne have lidt glæde af de tyske sejre. I programmet for 1871—72 skriver Jessen blot, at der er næppe mange tyske skoler, hvor krigen har grebet mindre forstyrrende ind end her. Nogle udtalelser af konrektoren om *Wilhelm I* af Prøjsen kan med rette anføres som udtryk for slesvigsk uafhængighedsfølelse elier, om man vil, selvfølelse. Det var i 1868, at Christian Jessen på den prøjsiske konges fødselsdag markerede sin personlige holdning på følgende måde:

„Vi ved nok, at mangen endnu på orientalsk vis svælger i den dybeste devotion for majestæten af Guds nåde . . . Hos os har tidsforholdene været for mægtige til at holde sådanne anskuelser levende. Intet menneske står så højt for os, at vi skulle fornede os selv overfor det!“²⁴⁵

At Christian Jessen ikke stod ene med slige meninger, vil man forstå, når man på listen over lærere, der har haft deres gerning ved skolen, ser navne som *Rolf Hagge* (1874—1906), *Ostendorf* (1889—1895), *August Sach* (1889—1906), *Carl Carstens* (1886—1920), *W. Lange* (1899—1920). Så vidt man kan forstå på deres elever (både tysk- og dansksindede), var det personligheder, der ved deres store viden og humanistiske dannelse indtog en fornem, ret uafhængig holdning overfor prøjsiske statsautoriteter og optrådte både korrekt og forstående overfor den nord-slesvigske befolkning, hvorfra de forøvrigt som elever kun fik ret få, men til gengæld ofte meget velbegavede unge mænd. Disse lærere holdt sig ret fjernt fra politisk aktivitet, som de overlod til visse kolleger, der kan betegnes som „prøjsere“, enten de var født i Leipzig, Hannover eller Gram. Denne kategori omfatter bl. a. folk som *W. H. Macke* (1885—1905), *Conrad Dunker* (1883—1903), rektorerne *Zernecke* (1895—98), *Spanuth* (1898—1911) og *Möller* (1911—19), for slet ikke at tale om *Nis A. Schröder* (1882—1919). Det var disse sidste, der kom i kontakt med byens tyskere, idet de gik ind i det tyske foreningsarbejde, bl. a. i Bürgerverein, i kommunalpolitik og i menighedsråd; de var initiativtagere, når det gjaldt Knivsbjerg-fester og sportsstævner. Nis Schröder er nærmest herostratisk berømt for sin virksomhed som konsulent for de prøjsiske myndigheder, når det gjaldt om at få sange i den blå sangbog forbudt.²⁴⁶

Bortset fra nogle få, nationalt set meget aktive lærere, var flertallet af de talrige lærere, der virkede ved det tyske gymnasium i Haderslev altså

PETER HINRICH JESSEN
Rektor 1864—89.

i national henseende ret indifferent. De var akademikere rundt om fra det tyske rige, som nu af skæbnen var blevet anbragt ved en skole i en af rigets udkanter. De var ofte uden nogen som helst forståelse for egnens særlige forhold, og hvis de viste nogen interesse for disse, blev de fortrinsvis informerede af danskfjendtlige kolleger. Nogen kontakt med elever fra den danske befolkningsgruppe eller med disses familier eksisterede ikke. Sådanne rigstyske akademikere måtte føle sig ret desorienterede heroppe i den såkaldte Nordmark, og på dem måtte eleverne mange gange virke tunge, blandt andet fordi tyskkundskaberne, ligegyldigt om eleverne kom fra dansk- eller tyskindstillede hjem, ofte var usikre. Når disse lærere kom herop og så tyske uniformer og tyske skilte allevegne, måtte de vildledes af dette overfladepræg. Det var med deres forudsætninger umuligt at forstå, at der i den brede nordslesvigske befolkning stadig fandtes en urokkelig danskhedsfølelse. I det daglige arbejde på skolen mærkedes den nationale spænding ikke ret stærkt, fordi

elever fra dansksindede hjem var helt klar over, hvad de gik ind til, når de søgte optagelse i det prøjsiske gymnasium. De måtte tage tønnen og slide sig igennem de pensa, der krævedes, hvis de stiledede mod en akademisk uddannelse, der skulle berettige dem til i hjemstavnen at udøve en manddomsgerning, der betingedes af en embedseksamen. Der var ikke andet for end at gøre gode miner til slet spil, akkurat som ved det prøjsiske militær: det var drøjt at skulle springe soldat hos prøjserne, men der var ingen anden vej at gå, hvis man ville bevare sin ret til at blive og arbejde i hjemstavnen, indtil Sønderjylland kunne vende tilbage til Danmark, sådan som alle håbede og ønskede. Ligesom soldaten fra Nord-slesvig viste sig som en pligttopfyldende ung mand, der ved fronten blev anset som første klasses soldat, således satte også mange af de dansksindede unge deres kraft og energi ind, mens de sad på skolebænken i *Lateinische Schule zu Hadersleben*, sådan som skolen nu kaldtes, indtil 1874, hvorefter den fik navnet *Gymnasium zu Hadersleben* (indtil 1884), *Gymnasium und Real-Progymnasium* (indtil 1895), *Königliches Gymnasium*, hvortil føjedes i parentes fra 1898 *Johanneum*.²⁴⁷ Disse betegnelser viser stort set skolens indretning til de forskellige tider. Jessen fastholdt, at det var den gamle latinske skole fra før 1850, der fortsatte efter den fjortenårige danske periode. I daglig tale var og blev anstalten naturligvis ved at være *latinskolen* uden hensyn til, at en ikke ringe del af eleverne aldrig kom ud for det latinske sprogs mysterier; som man vil se, blev der jo drevet realundervisning lige så vel nu som tidligere, og Lübkers konstatering af, at et meget stort tal af eleverne gik i de laveste klasser i 1864, har også gyldighed for elevfordelingen i prøjsertiden. Hvis der ikke udefra er stor tilstrømning til de ældste klasser (og det kunne der i en egn som vor ikke være med de store krav om latinlæsning), så måtte skolens opbygning komme til at minde om en pyramidestub. Det er som tidligere nævnt en kendsgerning, at dansksindede var meget betænkelige ved, om ikke absolutte modstandere af, at sende deres børn til en skole, der i deres øjne var en fortyskningsanstalt, selvom den på programmet havde lidt danskundervisning, i alle tilfælde for dem, der ønskede det. På den anden side måtte man også tænke på børnenes fremtid, og når den obligatoriske folkeskole i mange tilfælde havde en meget skrap prøjsersdisciplin, og der i den eventuelt vistes endnu ringere forståelse for dansk

sindelag, foretrak nogle forældre latinskolen. *P. A. Callø* fortalte i et foredrag på Katedralskolen kort før sin død om, hvordan han var blevet elev.²⁴⁸ Mange af hans tilhørere vidste, hvordan han var blevet udvist af skolen, fordi han på en klasseset under ret private former ikke ville være med til at råbe hurra for Bismarck; derimod var det helt nyt for de unge og også for mange andre at få at vide, at latinskolen i visse tilfælde faktisk var at foretrække for danske børn, hvis de i sig og fra deres hjem havde styrke til at modstå den stadige daglige påvirkning, der uvilkårlig må øves af dygtige lærere, der forstår at begejstre deres elever for det stof, de arbejder med. Den indirekte påvirkning er sikkert betydelig farligere i national henseende end den direkte, aggressive metode.

I det daglige var der også som regel et udmærket kammeratskab mellem eleverne, enten de var af tysk eller dansk sindelag. Sproget var normalt sønderjydsk dialekt, Haderslev-sprog, i den daglige kammeratlige omgang, også i frikvartererne. Dr. Achelis påstår, at der aldrig fra skolens side er blevet givet forbud mod at tale dansk på legepladsen. Andre har udtrykt en anden mening,²⁴⁹ men højst sandsynligt havde skolens ledere forståelsen af, at et forbud ikke ville kunne gennemtvinges, og at intet er mere forkasteligt end at give påbud, der ingen reel chance har for at blive respekteret. Det er morsomt at tænke på, at f. eks. rektor Spanuths sønner tale lige så godt sønderjydsk som deres kammerater fra Haderslev by og omegn. Ved festlige lejligheder, kongens og kejserens fødselsdage, Sedan-dage osv., kunne dansksindede elever have det svært. Teoretisk kunne man naturligvis melde fra, men i praksis nøjedes man med at tude blandt de ulve, man befandt sig imellem. Det var til tider svært at være dansk, men for de unge, der var af det rette stof, gav det at være dansk en rankhed, der kunne blive til stejthed. Og i det tyske gymnasium lærte de unge danske at tage kampen op mod de nationale modstandere på jævnbyrdig måde. Følgende kendte navne viser det: *Carsten Petersen*, den lærde præst og historiker; *Nicolai Andersen*, sprogforeningens sekretær; advokat *Christian Ravn*, den ansete Flensborg-jurist; *P. A. Callø*, direktør for Sønderjyllands Kreditforening, *Kresten Refslund Thomsen*, amtmand i Åbenrå, de to brødre *Andersen, Holger*, der fik højt betroede poster indenfor international politik, og *Johannes*, der i sin hjemby blev en søgt advokat og en højt anset rådgiver i alle nationale

spørgsmål; *Mads Michelsen*, amtslæge og kunstsamler i Åbenrå, formand for Frederiksklubben, og for at nævne een af de yngste, *Andreas Thulstrup*, der blev Haderslevs myndige borgmester i en årrække, og som under besættelsen aldrig syntes at være den, der tog imod ordrer. Men foruden disse mænd, hvis navne er vidt bekendte, er der rundt i landet mange gode danske, der har fået deres skolelærdom i „Johanneum“. Rundt omkring i foreninger, kommunalbestyrelser, menighedsråd osv. sad og sidder mange steder dygtige danske mænd, der også havde lært meget i det tyske gymnasiums yngre klasser, og derefter havde foretrukket at dygtiggøre sig på danske ungdomsskoler og danske fagskoler. Hvis vi tænker på byens børn, var der også mange af dem, der efter skolegang i gymnasiet eller dets realafdeling blev gode støtter i det danske nationale arbejde, hvor de i høj grad havde brug for de kundskaber, den tyske skole havde givet dem. Som det går så tidt, er det vel også gået her: En meget stor del af det onde, der er blevet sagt om skolen, er sagt af folk, der ikke kendte den. De værdifuldeste udsagn hidrører fra de elever, der virkelig har oplevet den.

Den mest åndsborne vurdering, der fra dansk side er givet af skolen i den „slesvigske“ periode, hidrører fra pastor *Carsten Petersen*,²⁵⁰ der i sin imponerende bog „Slesvigske præster“ har skænket os et stykke kulturhistorie af lodigste art. Om rektor Jessen skriver han (der var elev fra 1889—93): „Han var op i årene. Skoletugt og mandstugt var ikke hans styrke mere. Gammel slesvig-holstener, som han var, elskede han friheden. Tvang var ham imod. Når en af lærerne klagede over, at eleverne misbrugte deres frihed, kunne han svare: „Ach, Herr College, wie haben wir es selbst gemacht?“ Ikke ret længe før jeg indtrådte, havde et par elever i øverste klasse måttet forlade skolen på grund af drik. De var håbløst slået ud og forlod den gamle verdensdel for aldrig mere at vende tilbage“ . . . I Unter-Secunda fik Carsten Petersen rektor som lærer i religion og dansk. Jessen yndede at samtale med eleverne, og summen af sin religionsundervisning samlede han i sætningen: „Kristendom er ikke lære, men liv“. Som dansk lærer kunne han med lidt vigtighed minde især de dansktalende om, at han havde lært dansk hos professor *Molbech*. „Omkring 1890 (det var 89) tog Jessen og den ældste af lærerne deres afsked. Der var fakkeltog gennem byen og bagefter „kommers“ med

LÆRERKOLLEGIET 1872

Nederste række (fra venstre): P. H. Jessen (rektor), Siemonsen; Beckmann; subrektor D. F. Petersen; Fischer-Benzon. — Øverste række: Segeberg; J. P. J. Petersen; Reinhardt; Steinvorth; Geibel; konrektor Chr. P. Jessen og Dreesen (Hartz og Vollert mangler).

taler og sang, mens så mangt et ølkrus tømtes. En ny og fremmed mand trådte i stedet (*Ostendorf*). Mørk og myndig så han ud. Men hvem der kom nær til og havde øjne at se med, opdagede snart, at bag det sjælfulte øje var der gemt et ikke ringe forråd af menneskelighed og det, englænderne kalder *common sense*. Stivnede næsten af frygt og bæven stod vi en morgen i aulaen, mens skolelovene, rigtige skrevne eller vel endog trykte skolelove, blev oplæst, noget vi aldrig før havde oplevet.²⁵¹ . . . Tobaksrygning på gaden var forbudt, gåen på restauration uden forældre var forbudt osv. Men snart opdagede vi, hvad ungdommen er hurtig til at opdage, at rektor var til at tale med. Den gyldne ungdom kender mange veje til at gøre sig strengheden underdanig. Kun et eneste sted har den aldrig kunnet det: ved det åndsdræbende militær. Der var ikke tale om, at rektor *Ostendorf* slap tømme af sine hænder. Han var en karakter. Jeg for mit vedkommende beholdt stadig lidt angst for ham. Men der er ingen tvivl om, at han inderst inde havde en svagheit — i god forstand — overfor sine elever, som enhver fader eller ungdomsleder har det. Det er ikke andet end respekten for den unge personlighed. Aldrig vil hans elever, især i ældste klasse, glemme, hvorledes forholdet hurtigt udviklede sig til gensidig glæde. Sikkert har hr. *Ostendorf* ment, at han trådte ind i en verden af forfald, og at det gjaldt om at oprette mandstugten med strenghed. Det hed sig, at hvor han kom fra, kunne det ikke tænkes at gå på anden måde. Men så stod han en dag midt i en flok af nordslesvigske unge mænd, med folk, som var groet op i en rolig landsby, knap nok en stationsby, eller en småkøbstad. Det var forstandige mennesker, som så roligt og forstandigt ind i hans øjne. De talte åbent og sagligt med ham, som om de havde kendt ham i mange år: Der var ingen underfundighed bag disse ansigter, ingen lyst til at drille en lærer eller gøre arbejdet besværligt for ham. Tværtimod, adgang til fortrolighed og kammeratskab. Da var rektor overvundet. Han tilstod selv, at sådan havde han ikke ventet det . . . Vi arbejdede som frie mennesker. Havde en enkelt ikke fået sig ret forberedt til timerne, gik han rektor i møde på trappen og bad ham undskylde. Dette blev den ny undervisningsmåde. At rektor *Ostendorf* nogensinde har fortrudt, at han anvendte den, tror jeg ikke“.

Åbenråeren *Mads Michelsen*,²⁵² der er abiturient fra 1894, fortæller

om, hvordan hans anmodning til rektor Ostendorf om at få lov til at afskrive dimissionstalen ligesom kom bag på rektoren; men smukkere udtryk for henholdsvis beundring og tillidsfuldhed kan man ikke tænke sig. Professor Otto Scheel har betegnet skolen i denne periode som en *insula felix*, og det ville både Carsten Petersen og Mads Michelsen givetvis nikke bifaldende til. Carsten Petersen fortæller videre om skolen: „Efter Jessens afgang blev den danske time frivillig. De, der deltog i den, havde for det meste dansk modersmål. Den ny lærer, historikeren August Sach, måtte finde sig i, at eleverne, der kunne bedre dansk end han selv, drev løjer med ham“.²⁵³ For Carsten Petersen og hans samtidige gik ikke af vejen for at lave lidt halløj, når de havde en lærer, der kunne tage en spøg. Hos en lærer, der havde kælenavnet *Jens Pommand*, eller blot *Jens Pompe*, var man imidlertid ved en bestemt lejlighed gået for vidt, så manden i virkelig bedrøvelse ganske stille sagde: „Das ist ja rüpelhaft!“ (en slyngelstreg), og så forstod de unge fyre at give udtryk for deres oprigtige anger på en sådan måde, at læreren næsten følte sig beskæmmet. Der var en god bund i disse drenge, og man mærker også, hvor de kunne gribes af de ædle følelser, poesien giver udtryk for. På en meget personlig og livlig måde fortæller Carsten Petersen således om en skolekomedie, Shakespeares „En Skærsommernatsdrøm“, hvis trylleri stadig kunne fylde den gamles sind med glæde næsten 50 år efter skoletiden. Angående udbyttet af skolens undervisning peger den gamle præst på de mange sprogkundskaber, der blev indgivet datidens skoleelever i det tyske humanistiske gymnasium, hvor latinsk stil hørte med til kravene. „Noget af det glædeligste, vi oplevede, var, at det sidste indleverede arbejde blev givet os ukorrigeret tilbage. En bekendtgørelse havde for Projsen eller hele det tyske rige afskaffet denne sidste rest af den gamle latinskoles egentlige stolthed. Det, der i sandhed havde været dens eget sprog, ja, dens hjerteslag, så længe den havde været til, sank nu ned i samme plan som et hvilket som helst andet fremmedsprog. Den dag kunne skimtes i det fjerne, da det ærværdige navn „latinskole“ ikke ville være i kurs mere. Til gengæld meldte sig sporten. Ved den første store gymnastikopvisning nord for byen (*Schauturnen*) blev den første sejrherre, en meget ringe person, båret i guldstol, hvilket aldrig var hændt ham før, ej heller hændte ham senere! Nu, så længe

efter, må jeg undre mig over, hvor mange af historiens kendte skikkelser vi kun fik et ret overfladisk kendskab til. I religionstimen syslede vi med skrifter af *Luther*. Men *Augustin*, *Pascal*, *Tolstoi*, *Spurgeon*, for ikke at tale om *Grundtvig* og *Kierkegaard*, mødte os knap nok i kirkehistoriens lærebog, endsige at vi læste deres skrifter“.

Det var et tilfælde, at Carsten Petersens forældre fulgte deres sognepræsts råd om at sende drengen til Haderslev. Men han blev glad for Haderslev: „Ingen anden by og ingen anden skole kunne have taget mig i den grad om hjertet som Haderslev.“ Naturligvis var det svært at vænne sig til at tale og skrive tysk korrekt, og der måtte ydes en stor indsats for at nå til at beherske det, men han siger selv, at „ved udgangen af skolen talte vi naturligvis tysk fejlfrit“. Iøvrigt siger han også, at i en klasse var omgangssproget jævnlige det slesvigske folkemål, ingen var så tåbelig at forbyde det.²⁵⁴ Til yderligere understregning af det indtryk, Carsten Petersen modtog af rektor Ostendorf, vil det være naturligt her at referere den dimissionstale, Ostendorf holdt i 1894 til Mads Michelsens hold. Af talen²⁵⁵ refererer vi blot det væsentligste. Efter at have omtalt konfirmationen som den mest gribende fest, fordi den unge generation ved denne lejlighed ligesom rykker frem til afløsning af dem, der er gået bort, fremhæver Ostendorf gymnasieelevernes store privilegium at kunne leve nogle år, inden afgørende bestemmelse om fremtiden skal træffes. Sit håb om, at dimittenderne som udbytte af deres skolegang må have fået noget mere end blot et eksamensbevis, udtrykker Ostendorf i følgende lidt runge, højtidelige form: „Tilfredsstillelsen ved lærernes arbejde består ikke i eksamensresultater . . . lønnen for vort arbejde ligger i Deres hænder, nemlig hvad De bliver til som personligheder! Har de unge ikke nået en vis modenhed, vil det være tåbeligt at give dem det modenhedsbevis, som examensbeviset jo også er“. For den, der i livet er nået til det punkt, hvor han selv bestemmer, er gode råd vel ikke til nogen nytte, men alligevel har rektor et ord at sige om frihed, det skønne begreb, „som får ethvert hjerte til at banke stærkere, dette gode, for hvilket mennesker til alle tider har været beredt at sætte liv, gods, velfærd og fred ind. Hvad der lever i os af mandig følelse, vågner ved denne idé: er der da noget mærkeligt i, at intet mere dyrebart, intet mere kært, intet mere berusende må fylde Deres sind, nu da De står på manddomsalderens tær-

ADOLF OSTENDORF
Direktor 1889—1895

skel, end netop denne tanke: nu er vi fri! Vort lands love og endnu mere en gennem århundreder ubrudt tradition har tilstået studenten en frihed, som ingen stand på tysk grund nyder den De træder nu frem til den store karakterprøve, hvor den dygtige viser sig endnu dygtigere og den holdningsløse går til grunde, på det tidspunkt, da De skal finde loven for Deres liv i Dem selv og bekræfte den (i Deres vandel) Fasthold urokkeligt, at det er ikke den, der gør, hvad der lyster ham, der er fri, men den, der kan ville det, han *skal*. *Skal* ikke i betydningen *tvungen* af indskrænkede, snævre bestemmelser og regler, men i ordets videste betydning, at han har respekt overfor det, hans egen følelse viser ham som rigtigt og værdigt, så han ikke lader sig drage ind under tarvelig sanseligheds og lav tænkemådes slaveåg Handl således, at De aldrig må bøde med Deres selvagtelse“. Sådan står da denne tyske rektor for os som et ædelt, alvorligt menneske med udpræget etisk holdning, respekteret og afholdt af sine elever, hvoraf altså én pietetsfuldt gennem

et halvt århundrede havde opbevaret en afskrift af denne tale, som elers ville have været ukendt for os.

Vi har nu fremført to vidnesbyrd fra dansk side om skolens „slesvigske“ eller „Jessen'ske“ præg, men vi har også et meget vægtigt tredie at føje til, denne gang fra tysk side, nemlig af den kendte *Otto Scheel*,²⁵⁶ professor i historie ved universitetet i Kiel; det er Th. O. Achelis, der har fremkaldt det ved samtaler og brevveksling med Kieler-professoren, som han stod personlig nær. I 1947 skrev Otto Scheel således til dr. Achelis: „Det må den gang (1864—94) endnu være gået tåleligt, dvs. ikke alt for tyrannisk og underofficersmæssigt til. Endnu i 88 oplevede jeg genklang af en ikke af kaserneidealet bestemt opdragelse i den gamle rektor Jessens skikkelse. Heller ikke hans efterfølger Ostendorf var østelbisk inficeret. Så synes bruddet at være indtrådt. Det har jeg ikke oplevet [Scheel fik abitur i 1894] . . . De [o: dr. Achelis] har endnu oplevet det prøjsiske gymnasium i dets fulde blomstring, delvis haft rektorer, på hvem jeg må tænke med gru. Eller var de i den interne skoletilværelse mere udholdelige end deres udadtil berømmede herredømme lod vente?“

Dette privatbrev viser tilfulde de følelser, Otto Scheel nærrede overfor folk som rektorerne *Zernecke*, *Spanuth* og *Möller*; om han taler *sine ira et studio* (uden vrede og lidenskab), tør jeg ikke afgøre. Men han ser i hvert fald tilbage på sin gamle skole med glæde og taknemmelighed. For ham som for Carsten Petersen og Mads Michelsen og de gæve seks dimittender fra 1897, der lod sig fotografere ved deres dimission og i samme gruppering igen, da de mødtes i 1936,²⁵⁷ stod skolen og dens verden som en *insula felix*, en lyksalighedens ø, hvorom Scheel i 1951 sagde: „Min skoletid lever stadig i mig med en mængde gode minder. Vi havde for en del fremragende lærere, som hyldede idealet af en fri, men alvorlig opdragelse. Dens undervisning var dybt rodfæstet i kristendom og humanisme. Vor rektor, Ostendorf, indprægede os, at vi måtte nære agtelse også overfor den anden befolkningsgruppes nationalitet, med hvilken vi skulle leve sammen. Historikeren Sach gav os en levende indføring i hjemstavnsens historie — noget den gang usædvanligt. Haderslev Johanneum var en *insula felix* [o: lyksalighedens ø]. Stærke dannende og videnskabelige og historisk-kritisk rænkemåde formidlende kræfter

har jeg fået fra denne skole. De uddybede hos mig, hvad jeg medbragte fra mit hjem“.²⁵⁸

Insula felix, hvor rammende et udtryk om en god skole! Æren herfor er i høj grad rektor Jessens og skyldes altså hans synsmåde som mild og fordragelig slesviger. Hans tavshed i 1870—71 angående krigsbegivenhederne i Frankrig er helt forståelig ud fra hans indstilling,²⁵⁹ men erkendelsen af, at drømmen om et særligt Slesvig-Holsten var totalt bristet, bredte sig snart efter den fransk-tyske krigs ophør, og i Haderslev som ved alle skoler i det tyske rige, fejres fra 1872 Sedan-dagen den 2. september som mindededag. Program 1872/73 meddeler ret lakonisk, at man i overensstemmelse med anordning har fejret dagen med en tur i det fri, med foredrag og sang såvel som med glad leg.²⁶⁰ Næste år omtales festen noget udførligere; programmet for festligheden er nogenlunde det samme: Sammen med byens øvrige skoler marcheres ud til en nærliggende skov, hvor dagen fejres med skiveskydning og andre forlystelser. I festen deltog efter Jessens referat byens og omegnens indbyggere i stort tal, og „mindet om dagen har præget sig dybt“. I 1874 hedder det ret knapt: „2. september fejredes som i fjor, og det må håbes, at den må blive en rigtig mindededag for eleverne“. Det fornemmes, at har der været stemning, må den have været lidt mat! Hverken for slesvig-holstenere eller for danske var der det rigtige grundlag for ægte begejstring over, at Prøjsens magt blev større og større! I 1875 føjes der til beretningen om, hvordan dagen fejres med alle slags lege i det frie, at det skete „under meget stor deltagelse fra by og omegn af dem, som har hjerte for det tyske fædrelands store bedrifter og glæder sig over dets fortsatte udvikling. Vi fejrer her sådanne fester med så meget større glæde, som disse fester også bidrager deres til, at antallet af dem, der ikke gør det, stadig bliver mindre“.²⁶¹ Der er stadig en noget betinget begejstring. Næste år siges det da også, at i de første år forholdt mange sig noget passivt, „etwas sprøde“, overfor en sådan fest og vidste ikke, om det passede sig at deltage. Men lidt efter lidt er denne tilbageholdenhed ved at forsvinde. Snart vil det ikke vare længe, før alle, unge og gamle, er med, og så vil „en god del af den modsætning, i hvilken vi endnu lever, være overvundet!“ Men der var altså ikke udelt begejstring. Næste år igen kan Jessen konstatere, at deltagel-

sen fra ungdommen stedse vokser,²⁶² og slutter: „Deri ser jeg et tydeligt tegn på, at den tanke, som kommer til udtryk ved denne fest, stadig vinder terræn og overvinder al modstand!“²⁶³

I 1879 fejres Wilhelm I's 82-års fødselsdag, og Jessen holder selv talen med passende hyldest til den gamle kejser: „Es lässt sich erkennen, dass wie unser Kaiser und König offenbar wunderbar mit vielen Jahren begnädigt wird, so auch die Stimmung bei dieser Feier eine gehobnere ist“ (det mærkes tydeligt, at ligesom vor kejser og konge åbenbart på vidunderlig måde bliver benådet med mange år, således er også stemningen ved denne fest mere ophøjet end ellers). Disse udpluk af programmer fra det første tiår efter 1864 viser, at Jessen har valgt at bøje sig for den nye tingenes orden. Hvis man ville beholde sit embede, måtte man være loyal overfor magthaverne. Hans politiske indsats iøvrigt skal ikke bedømmes her. Stort set holdt Jessen sig helst til sit skolearbejde og kun tvunget af omstændighederne optrådte han i kommunal politik.

II

DEN EGENTLIGE PRØJSERTID

1895—1920

DEN egentlige prøjsertid i skolens historie indledes med direktor Zerneckes udnævnelse til Ostendorfs afløser i 1895. Zernecke var og blev fremmed for sønderjydske forhold. Han har vist sin interesse for skolen ved at gå i gang med at studere arkivet, og han fandt der en hel del stof, som nok fik ham til at studse. I skoleprogrammet for 1898 fremlægger han en del materiale sagligt og præcist, men uden at ytre nogen personlig mening. Det er altså nærmest tjenstlig behandling af nogle aktstykker, vi har i „Die Haderslebener Gelehrtschule vor 100 Jahren“, men man kan under ingen omstændigheder påstå, at der ikke ligger interesse for anstalten bag dette arbejde. Vi læser der en klar og objektiv gennemgang af Mösting-kommissionens forhandlinger om skolens ve og vel i slutningen af forrige århundrede. Zernecke har næppe kunnet undgå at få

en fornemmelse af, at der havde været en alvorlig krise både rent skolemæssigt og nationalt, men at der nu var sket en vældig vækst i skolevæsenet og også i det tyske kulturelle arbejde; alligevel kommer han i et skoleprogram med en beklagelse af, at det går for langsomt med at få gennemført tysk talesprog heroppe. Han var ikke i besiddelse af den tålmodighed, som forholdene i Nordslesvig måtte kræve. Forøvrigt blev hans Haderslev-tid kort, idet der åbenbart var brug for hans administrative evner på en anden post.

Om Spanuth, hans efterfølger fra 1898—1911, har en gammel elev, advokat *Johannes Andersen*,²⁰⁴ sagt, at han var en betydelig personlighed og en fremragende lærer, men også fremragende antidansk i hele sin indstilling og førende i forherligelsesbestrebelse af alt tysk, hvilket skæmmede hele gymnasiets dygtige og ellers værdifulde undervisning. Advokaten har ligeledes udtalt, at Spanuth og Macke (bl. a. kendt som en af de store Knivsbjerg-talere) var blandt de lærere, der gjorde alt for at tilsidesætte elever fra danske hjem. „Nogle af skolens lærere var helt neutrale, og der var i hvert fald i kollegiet tre lærere, der gjorde, hvad de kunne for at bøde på den uret, der fra anden side øvedes, nemlig Hagge, Lange og Carstens; men det egentlige, der bestemte skolens væsen, var den stadige fremhæven af magten og de magts muligheder, man fremholdt for os som idealet og målet, og overfor hvilket det lille bitte Danmark intet betød. Det var „lächerlich“ at tro på fremtidsmuligheder i den forbindelse. Magten og magts storhed var det eneste acceptable!“

Angående den daglige skoletilværelse har man fremsat mange forskellige opfattelser af, hvordan f. eks. de disciplinære forhold var. Den meget udbredte tilbøjelighed til at slå løs på eleverne i tide og utide herskede nok mere i folkeskolen, hvor der vel også ofte fandtes meget vanskelige og naturligvis også en del tunge elever, for hvem skolearbejdet var en straf i sig selv. Dr. Achelis mener, at der herskede en strengere disciplin i Ribe mellem 1865 og 1895 end i Haderslev, og det er muligt: Ribe gjaldt for at være en ret streng skole, hvad disciplin angik. Men jeg tror, at disciplinen der opretholdtes mere med muligheden for korporlig straf end just uddeling af den, og under alle omstændigheder var det både i Ribe og i Haderslev kun bestemte lærere, der henfaldt til denne form for

pædagogisk påvirkning, og nok udelukkende i de lavere klasser. Fra Haderslev har vi et par vidneudsagn, som viser, at klø under en eller anden form slet ikke var noget sjældent fænomen på skolen.²⁰⁵ Muligvis var drenge i den periode mere opsat på at drille og irritere deres lærere end nu. Men der kan fra præsertiden anføres eksempler på, at elever har fået spanskrør og lussinger i anledning af ret ubetydelige forseelser — som regel af lærere, der enten rent fagligt ikke magtede undervisningen eller rent menneskeligt kom til kort på grund af hidsighed, smålighed og mistænksomhed, og som savnede den autoritet, der skaber disciplin, blot læreren viser sig. Mest kendt for sine afstraffelser er vel nok den tidligere omtalte „lille Nis“, som med sine kloagtige negle bankede eleverne oven i hovedet; det gik naturligvis ud over de små; når de blev større, hævnedes de sig ved at drille denne, ikke særlig populære personage, bl. a. ved at melde sig til frivillig danskundervisning, hvor de simpelthen gik for at holde sjov med ham.²⁰⁵ En af skolens genboer kan også berette om, hvor lidt der skulle til, før der vankede en kraftig omgang af spanskrøret, og kan også navngive de lærere, der svang det. På den anden side må det også siges, at datidens drenge var noget hårdere i filten, end nutidens er det hvad angår at give eller få klø. De stadige slagsmål, der stod mellem latinerne og elever fra byens andre skoler, var af en brutalitet, som vi heldigvis ikke oplever; brugen af kæppe og stænger ved sådanne sammenstød var ikke usædvanlig. Lektor *Amorsen*, hvis forældre boede i Skolegade, direktør *Sophus Thomsen*, skoledirektør *Axel Henningsen* og adskillige andre har fortalt om, hvor hårdt det kunne gå til. Vore unge får afløb for deres kræfter på sportspladsen, hvor de mange gange viser en hårdhed overfor knubs og stød, som faktisk er imponerende; gadekampe mellem elever fra de forskellige skoler er noget aldeles ukendt og for den nuværende generation ubegribeligt. Spørger man gamle elever ud, om der var noget som helst nationalt betonet over disse stadige fejder, svares der altid benægtende. Det var heller ikke sociale forskelle, der gjorde, at man var ude efter latinerne, men snarere en slags korpsånd, der var årsag til det gensidige had. Vi er kommet langt bort fra den periode takket være fællesskolens mildnende indflydelse og en mere human omgangsform. En skole skulle da også gerne være et fredens hjem.

LÆRERKOLLEGIET 1905

Nederste række fra venstre: Weber; Pintschovius; Carstens; Direktor Spanuth; Aug. Sach; Hagge; N. A. Schröder. — Øverste række: Lange; Kallenbach; Meyersahn; Swane; Spiecker; Jensen; Hartwig; Sieck; Wegemann; Stüwe; Hoff; Hinz.

Alligevel føler man en vis trang til at reagere, når det bliver sagt, at Haderslev-gymnasiet i tiden 1864—1914 tjente fredens værker, og at den fredseg, der i 1871 blev planter i skolegården foran hovedindgangen, var et overbevisende symbol på tysk fredsvilje. Lignende fredsege, hvoraf der er planter en del rundt om i det tyske rige, står for alle ikke-tyskere snarere som tegn på pangermanistiske erobringstendenser, og vor opfattelse af det prøjsiske gymnasium i tiden 1895 til 1919 som en fortyskningsanstalt, der arbejdede i pangermanismens ånd, er dybt indgroet. Massivt og effektivt viser elevunderstøttelser dette: Den såkaldte *Herzog Friedrich-Stiftung* havde som direkte formål at pleje tysk ånd og tysk væremåde og at vække og befæste tysk nationalfølelse hos den opvoksende ungdom. En oprindelig kapital på 150.000 mark blev fordelt på Tønder seminarium og de to latinskoler i Flensborg og Haderslev. Hvert af disse steder skal renterne bruges til understøttelser og fripladser for elever og eventuelt også til studiehjælp ved højere læreanstalter, til bogindkøb af historisk litteratur til elevbogsamlingerne; endvidere til præmier at uddele på nationale festdage (som *Sedantag*).²⁶⁶ Det fremhæves, at der af legatmidlerne også skal ydes støtte til elever fra fjerntliggende hjem, så de i skoletiden kan blive indlogeret i gode, tyske familier. Understøttelserne må kun gives til værdigt trængende elever fra distrikter, hvor det danske element er fremherskende i sprog og sæder, og kun til elever, som „ved deres begavelse og ved deres hele holdning berettiger til velbegrundet forventning om, at den tilståede velgerning vil virke nyttebringende efter stiftelsens tanke“. Her er hensigten da tydelig, og den elev fra et blakket hjem, der først een gang har fået penge fra denne Stiftung, vil faktisk have svært ved senere at redde sig ud af ørnens kløer. De første beløb fra Friedrich-Stiftung kom til udbetaling i 1888. Direktør Jessen udtalte sin taknemlighed: for mangen dygtig elev ville gangen gennem skolen herved blive lettere eller endog muliggjort. Det drejer sig da også om en betydelig legatkapital; i sammenligning med den er *Jessen-Stiftung*, der uddeler ca. 200 mark i to-tre legatportioner hvert år på Jessens fødselsdag, ret besked, men arbejder også bevidst i fortyskningsånd. Endelig uddeler den prøjsiske stat hvert år ca. 20 fripladser efter ansøgning fra forældrene. En gennemgang af skolens annaler viser, hvordan enhver lejlighed til at fremhæve tysk storhed og dygtighed blev udnyttet og ofte med under-

stregning af præjsisk militærmagt som det egentlige grundlag for storheden; uddeling af krigsforherligende litteratur, uniformskultus,²⁶⁷ krigslege, der efterligner militære manøvrer med de deltagende lærere som „stabsofficerer“, strabadscrende marchøvelser, feltmæssig overnatning på ferieture og lignende hører med i billedet. Det er vanskeligt i alt dette ikke at mærke noget af den ånd, som Bismarck og Wilhelm I står for.

Vi har da også opbevaret Bismarcks tale til nogle Haderslev-elever, der i 1894 på en flere dages tur til Sydslesvig og Holsten blev nådigt modtaget på „Friedrichsruhe“, hvor „die Schülerkapelle“ opvartede fyrsten med „Deutschland, Deutschland über alles“. Talen er naturligvis refereret i beretningen om turen i skoleprogrammet 1894/95, hvor vi altså kan glæde os over at læse, hvordan Bismarck ud fra udtrykket *Nec pluribus impar* (omtrent: „Ovenover alt andet i verden!“) nævnede, at han kendte det som inskription på erobrede franske kanoner (solkongen Ludvig XIV's devise!), men det passede jo også godt til den sang, Schülerkapelle havde spillet. Tysk enhed fra Kongeåen til Bodensøen, sagde Bismarck, var kun blevet skabt ved en stor indsats, hvorefter han udtrykte håbet om, at de høje goder, enighed, frihed og ret, sådan som disse begreber også nævnes i „Deutschland, Deutschland über alles“, måtte vare ved. Trods tysk enhed kan germansk selvstændighed dog udmærket bestå og blive plejet af enkelte dele af det tyske fædreland! sluttede jernkansleren. Referatet i skoleprogrammet slutter: „Brausende Hochschalten ihm noch lange nach. In begeisterter Stimmung traten die Schüler den Rückweg an“. (Brusende hurraråb gjaldede endnu længe bag efter ham. I begejstret stemning begyndte eleverne tilbageturen.)

Måske var dansksindede elever dog bedre garderede mod skolens påvirkning end deres tyske eller „blakkede“ kammerater, der mere kritikløst indsugede den germanske megalomani. Og endelig må det vel siges, at den indirekte påvirkning, der udgår fra en skole, trods alt er farligere for unge ubefæstede sjæle end alt for massiv direkte påvirkning. Som advokat Andersen sagde det:²⁶⁸ „Den store fare for de unge i Haderslev præjsiske gymnasium var den stadige fremhæven af det tyske rige som fremtidens verden med uanede muligheder, hvor en strålende løbebane stod åben for enhver akademiker med fremdrift; intet andet land, og især da ikke smålande som f. eks. det lille Danmark, kunne stå mål med det

tyske kejserrige. Tyskhed, tysk ånd og tysk virke var vejen frem mod mulighedernes muligheder!“

For unge danske, der kendte deres landsdels historie og vidste besked med de præjisiske metoder overfor den nordslesvigske befolkning, måtte det være underligt at tænke på, at deres rolle var som Davids overfor Goliath, og endnu sælsommere er det at tænke på, hvordan det gik denne jernkolos i løbet af den første verdenskrig. Unge dansksindede elever, der under vejledning af fint dannede tyske humanister havde læst de vise græske ord om mådehold, måtte af og til tænke på, hvad de havde hørt om *hybris*, det af alt for stor medgang skabte overmod.

Som den femte og sidste tyske Direktør ved Haderslev-gymnasiet var dr. W. Möller i 1911 kommet til byen. Han var født i Rendsborg i 1861 og havde specielt studeret matematik og naturvidenskab. Allerede som helt ung, umiddelbart efter embedseksamen, havde han i 4½ år virket ved skolen som en meget dygtig faglærer. Han var derfor kendt med den humane ånd, der havde hersket i Jessens og Ostendorfs dage, og var også til en vis grad inde i byens forhold. Måske derfor, måske af andre grunde, afholdt han sig tilsyneladende fra politisk aktivitet og synes i det hele ikke at have brudt sig om at træde offentligt frem uden for sin embedsgering. I Möllers tid, i 1915, bortvistest en elev fra *sexta*, altså en 10-års dreng, fordi han ved højtideligholdelsen af kejserens fødselsdag blev siddende, da der udbragtes et *Hoch* af festtaleren. En sådan demonstration kunne ikke tolereres. Eleven, nuværende boghandler *Johs. Chr. Nielsen*,²⁶⁰ blev i klasselæreren, professor Schröders nærværelse forhørt af Direktør Möller og svarede på spørgsmålet, hvorfor han ikke havde rejst sig: „Fordi jeg ikke ville“. Som grund herfor angav han, at han var dansker. Man spurgte ham yderligere, om hans forældre havde opfordret ham til denne handling, hvilket han besvarede med nej. Afgørende for lærerrådets beslutning om at bortvise ham fra skolen trods hans unge alder og trods det, at han åbenbart var et offer for det sindelag, hans forældre havde over for Tyskland og „vor“ kejser, var, at man kunne befrygte, at hans forbliven kunne få skadelige følger for de øvrige elever fra dansksindede familier. I protokollatet anføres også, at det måtte være straffskærpende, at han vovede en sådan adfærd nu under krigen, hvor de dansksindede i Nordslesvig burde have al mulig grund til at opføre sig mest muligt ube-

mærket. Ved afstemningen i lærerrådet angående bortvisning var der 11 stemmer for, 1 imod, 1 undlod at stemme. Forældrene afviste på det bestemteste, at de skulle have den mindste skyld i drengenes opførelse, og svarede skolen, at hans forseelse måtte betragtes som en øjeblikkelig ulydighed mod hans foresatte, for hvilken en korporlig tugtelse eller alvorlig irettesættelse måske ville være den retfærdige straf. „Vi har tildelt ham en sådan og troede, at det samme var sket på skolen, og at sagen dermed var afgjort. At et 10-årigt barn skulle være sig sit ansvar bevidst, er jo absolut udelukket. Det hele finder vi at måtte skrives på en barnlig uopdragenheds regning og også bedømmes og straffes efter denne målestok.“ Men der var intet tilbagetog muligt for Direktor Möller og hans kollegium, der først og fremmest måtte tænke på det tyske riges sikkerhed: Johs. Chr. Nielsen måtte forlade det prøjsiske gymnasium. Det gik ham, som det var gået Callø og Kresten Thomsen, der blev bortvist i 1902 fra henholdsvis Unter- og Oberprima.²⁷⁰

Dr. Möllers to sidste år som leder var i særlig grad vanskelige, fordi disciplinen var i stærkt forfald, som det kunne ventes på grund af hele tidens uro og nød. I det hele havde krigen stillet dr. Möller overfor en stor arbejdsydelse, som han samvittighedsfuldt gik ind under, men som sled hårdt på ham; krigen skåned ham ikke for store personlige sorger.

III

ÆNDRINGER I SKOLENS BYGNINGER

I TIDEN 1864—1920

FOR os, der daglig færdes i den århundredgamle skolebygning, går det let sådan, at vi forestiller os, at der ingen ændringer er sket, siden skolen blev taget i brug i 1854. Et blik på Winstrups tegning med forklaringerne er nok til at få os til at indse, hvor vrang denne forestilling er. Den vestlige halvdel af stueetagen var som tidligere nævnt beregnet til rektorbolig: (1—8) på planen, altså de nuværende to klasseværelser (nu nr. 6 og 7) ud mod Gåskærgade og nuværende nr. 8. Endvidere var de nuværende

biblioteksværelser dengang gymnastiksal, mens der i samme fløj på 1. sal var festsal og musik- og forsamlingsværelse. Hvor der nu er håndarbejds-værelse, var der oprindeligt en del af biblioteksværelset, der dog var be-tydeligt større, nemlig på 66 m² gulvflade, mens naturfag, fysik og geo-grafi var samlet i de to østligste værelser i hovedfløjens stueetage ud mod Gåskærgade, altså i det nuværende geografilokale, der dog dengang var af samme størrelse som det tilstødende østligste værelse (nu nr. 3); en-deligt var der i kælderen nedenunder laboratorium. I hovedfløjen ovenpå var der udelukkende klasseværelser. Et specielt lærerværelse fandtes ikke. Formodentlig har man benyttet enten biblioteket eller musikvæ-relset foran festsalen som sådant. Der findes ingen særlige kontorer til rektor eller inspektion, lige så lidt som omklædningsværelse til gymna-stik, endsige badeindretninger. Den, der færdes i den nuværende skole med åbne øjne, vil på mange forskellige tegn erkende tidligere tiders ind-retning: ankre til gymnastikapparater i nuværende bibliotek, rester af det smukke kassetloft med perlesnorsornamentikken i klasseværelserne ovenpå i østre sidefløj — forskellige værelser sammenstødende brædde-gulve i nuværende nr. 8. Et blik på Winstrups grundrids viser også, hvor-dan klasseværelserne var indrettet med hensyn til anbringelse af kateder og skoleborde og -bænke. Man vil også bemærke, at samtlige klassevæ-relser var indbyrdes forbundne med en dør, der sad længst borte fra midterkorridoren, gennem hele bygningen. Alle disse døre er forlængst blevet tilmurede. For at fuldstændiggøre billedet af den gamle latinskole, må man endelig gøre sig klart, at en meget stor del af skolens område var rektorhave, nemlig hele arealet nord for den i 1854 opførte hoved-bygning, bortset fra en lille baggård med retirader. Legepladsen ud mod Gåskærgade var tilstrækkelig stor til skolens ca. 200 elever, der altså i frikvartererne færdedes under rektorfamiliens vinduer. Den smukke og gode ramme, der var skabt af den danske stat om den lærde skole i Ha-derslev, skulle i tidens løb komme til at stå sin prøve, og den dag i dag må man gang på gang glæde sig over de solide materialer, der blev brugt i Haderslev for 100 år siden. Dette gælder især tømmeret i hovedbyg-ningens tagkonstruktion. Tage og murværk må siges at være brøstfældige, og der er næppe grund til i den forbindelse at tale om fremragende soli-ditet! Men få bygninger kommer vel ud for hårdere slitage end netop en

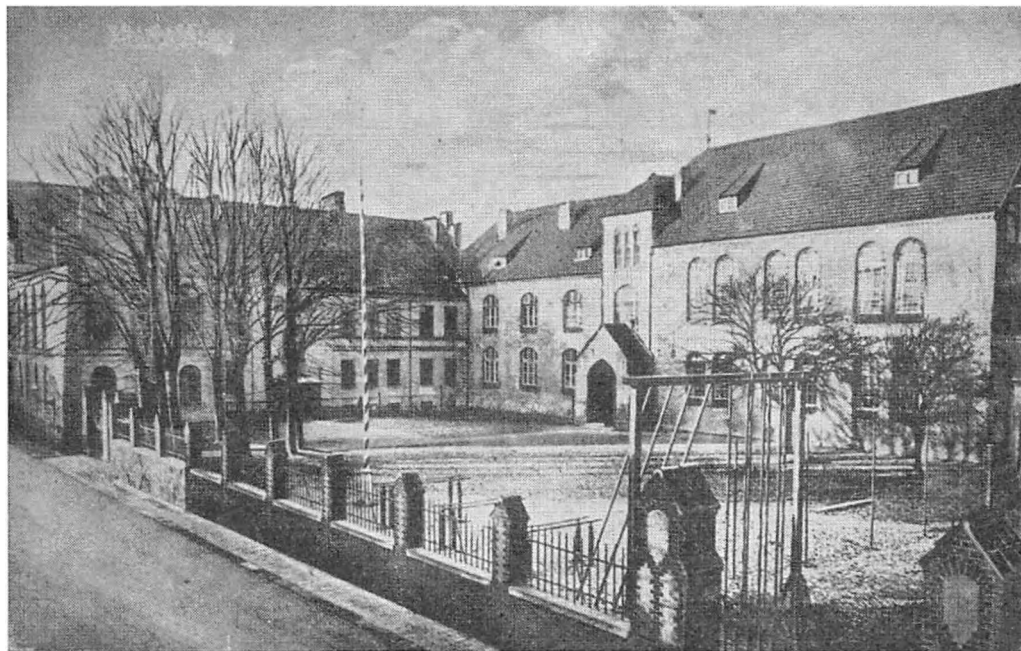
skolebygning. På den anden side ofres der vel også rundt regnet betydeligt mere på vedligeholdelse af en skole end på de fleste andre offentlige bygninger. En opgørelse over vedligeholdelsesomkostninger i løbet af de 100 år ville give et anseligt beløb. Da man byggede skole i 1854, var der ingen, der tænkte på realundervisning, men allerede i 1856 blev en sådan aktuel, og rektor fik magistratens billigelse til at lade indrette to værelser på loftet til denne undervisning; det første toges i brug straks, det andet efter sommerferien 1858. Af andre forbedringer kan nævnes, at der den følgende sommer blev indlagt gasrør i skolens klasser på samme betingelser som i rektors værelser, dvs. mod at skolekassen forrentede anlægsudgifterne med 4 %. Angående inventar har vi „en indberetning om de byen tilhørende gjenstande på skolen af 8. september 1858“. Det kan måske være af en vis interesse at gøre sig stillingen klar; luksus er der just ikke tale om.

- a) gjenstande forefundne på den gamle skole:
 - 3 løse bænke, 3 bogreoler, 5 tavler.
- b) gjenstande anskaffede af de til skolebygningen anviste summer:
 - 3 store borde, 12 store bogreoler.
- c) gjenstande anskaffet af stadkassen:
 - 21 borde og bænke 6 alen lange
 - 7 „ „ „ 4 „ „
 - 8 „ „ „ 3½ „ „
 - 4 „ „ „ 3 „ „
 - 4 „ „ „ 2 „ „
 - 1 rundt bord med 2 runde bænke
 - 24 rørstole
 - 12 stole med læderbetræk
 - 10 kathedere
 - 1 talerstol
 - 1 skab med pult. 9 classeskabe. 1 lille bord.
 - 8 store tavler. 9 kakkelovnsskjærme. 30 kakkelovne.

I den første del af prøsertiden skete der intet særligt vedrørende bygningerne. De blev benyttet omtrent som før af et elevtal, der nogenlunde svarede til bygningens kapacitet. Der var faktisk færre elever i realafde-

lingerne, end man skulle vente, og allerede i 1876 udtaler rektor Jessen:²⁷¹ „Vist har der altid været elever i dem, men kun i ringe antal. Hovedårsagen ligger vel deri, at der endnu i omegnen er mange, som ikke rigtig kan bestemme sig til at betro den tyske dannelsesanstalt deres sønner. Er dette tilfældet, er det en skade, som kun tiden kan råde bod på, og det skal den nok gøre“. Det er ikke stedet her at komme ind på nærmere kommentarer. Jessens formodning om, at den nationale modstand snart ville ophøre, kom ikke til at svare til virkeligheden, og i 1882 lyder det da også fra Jessen: „Der synes ikke at råde nogen lykkelig stjerne for den med gymnasiet forbundne højere borgerskole“. En gennemgang af programmerne for det følgende tiår viser, at denne undervisning står på svage fødder, og fra påske 1894 indstiller dette *Realprogymnasium* helt sin virksomhed. Imidlertid var der i den danske befolkning i Nordslesvig lidt efter lidt indtrådt en holdningsændring, idet man var blevet klar over, at kampen mod tyskerne kunne trække i langdrag. Hvis man ikke helt ville overlade valpladsen til dem, måtte man affinde sig med skoleforholdene, som de var. Fra byerne kommer der derfor op imod år 1900 en del børn fra danske hjem i de højere skoler, mens landsbyungdommen, når den var ude over den skolepligtige alder, foretrak at søge til efterskoler, landbrugsskoler og højskoler nord for Kongeåen.

Omkring 1900 gøres der et nyt forsøg med realundervisning ved siden af gymnasieundervisningen på Johanneum, denne gang med noget bedre resultater. Skolens leder, Direktor *Spanuth*, der helt igennem var aktivistisk indstillet, og som fandt al mulig støtte hos de præsiske myndigheder, var ivrig efter at få gang i tingene og udvide rammerne for skolens virksomhed. I 1903, 23. og 24. januar, møder en stor kommission op fra Berlin og Slesvig under ledelse af Wirklich Geheime Ober Regierung Rath Dr. *Germer* for at tage stilling til en udvidelse, der nu er blevet „eine gebieterische Notwendigkeit“, da elevantallet nu er vokset så stærkt, at man om sommeren må benytte festsalen til undervisningslokale, mens man om vinteren, da festsalen ikke kan opvarmes, må leje plads i „Bürgerverein“ til forskolens to afdelinger. I skolens program beklager rektor ikke at kunne tage imod flere indmeldelser: „Das ist doch, zumal für unsere Anstalt an der Grenze, recht bedauerenswert“ (Dette er dog, tilmed for vor anstalt ved grænsen, ganske beklageligt).

Tilbygningen 1904. Bemærk træerne i skolegården (rester af den gamle rektorhave) og gymnastikredskaberne. Fotografiet er taget fra Skolegade.

Udvidelsesplanerne gik ud på, at der skulle opføres en ny vestfløj med en stor gymnastiksal med en gulvflade på 10×20 m og ovenover en lige så stor festsal. Endvidere skulle tilbygningen rumme 4 nye store klasseværelser. Samtidig skete der en række ændringer i den gamle skolebygning, som vi lige skal omtale. Den gamle østfløj fik nu i stedet for den tidligere festsal med forværelset, der oprindeligt havde været benyttet som musikværelse, ialt tre klasseværelser med en korridor mod vest. I de to af disse kan man endnu beundre det gamle fornemme loft. Men forgyldningen er nu borte, og puds og stuk er heller ikke længere så stabile forekomster som før. Loftets kassetteinddeling mellem bjælkerne svarer ikke rigtig til de nye skillemures placering, så man kan ikke undgå at bemærke, at klasserne er „lavet om“. I stueetagen skete der også store ændringer. Hele østfløjen, der før havde været gymnastiksal, lige hen til midterkorridoren, blev omdannet til biblioteksrum, ialt tre stuer, hvoraf den største er af anselige dimensioner. Således fik det stærkt voksende bibliotek udmærkede lokaleforhold. Det næsten 12 m lange værelse ud mod gården, som før havde været bibliotek, blev nu delt ved en ny skillemur og indrettedes til klasseværelse (nuværende håndgerningslokale), mens resten blev afgivet til en ny korridor og et nyt lokale (nuværende nr. 2), hvis øvrige gulvareal fremkom ved, at den gamle korridor foran gymnastiksalen bortfaldt, samtidig med at indgangen fra Skolegade murede til. På modsat side af midterkorridoren (altså ud mod Gåskærgade) indrettedes nu et ret stort fysiklokale med bordene anbragt i stigende højde. Dette kom til at gå ud over pedellen, som havde haft to opholdsstuer dér, mens hans lejlighed iøvrigt bestod af kælderrum nedenunder det nuværende geografilokale. Ved nedrivning af to skillevægge og opførelse af en ny mellem andet og tredje vinduesfag fra øst, fik fysiklokalet en passende størrelse. I det lille sidelokale, nuværende nr. 3, var der dengang udmærket plads til skolens fysiske samling, der ikke var ret stor, men vel tilstrækkelig til et humanistisk præjsisk gymnasium. I den vestlige halvdel af stueetagen, hvor der hidtil havde været rektorbolig, blev der nu foruden nogle klasseværelser indrettet pedelbolig, hvortil dog også noget af kælderregionen (men nu især den vestligste) blev benyttet. Det nuværende klasseværelse nr. 8 gjorde den gang tjeneste som rektors kontor, foran hvilket der fandtes et forværelse til

„vrede mødre og bekymrede fædre“, som en rektor engang kaldte sine hyppigste gæster. Til rektorbolig erhvervedes naboejendommen Gåskærgade 30, „Gud alene Æren“, som den gerne kaldtes efter den indskrift, der blev sat på dens gavl, da den byggedes i 1856. Skolen var faktisk blevet udvidet til det dobbelte af sit omfang. Direktør *Spanuth* kunne være stolt af, hvad han havde fået gennemført, og så sikkert i ånden, hvordan fortyskningen nu måtte skride frem med stormskridt. Når man så skolen fra Gåskærgade, var der tilsyneladende ikke sket større ændringer, men den noget brutalt virkende røde vestfløj dominerede stærkt, når man så skolen fra Skolegade eller fra bakken nord for Ringgade (nu Laurids Skausgade). Helt uden øje herfor var *Spanuth* ikke: „Die Anstaltsgebäude machen zwar keinen streng einheitlichen Eindruck, aber dennoch hat jeder seine helle Freude an dem stattlichen Gebäude“ (anstaltens bygninger gør ganske vist ikke indtryk af nogen streng enhed, men alligevel føler enhver varm glæde over den statelige bygning).²⁷² Vi skal ikke misunde gymnasialdirektor *Spanuth* „sine helle Freude“, men nøjes med at glæde os over, at det ikke gik værre ud over *Winstrups* den gang 50-årige bygning. I tiden op til verdenskrigen sker der intet særligt i bygningens historie, og det prøjsiske skolemaskineri arbejder støt og præcist i denne periode, der blev kulminationen for den tyske kulturindsats i Nordslesvig. Tyske skolekasketter og den sorthvide flagstang på legepladsen ud mod Skolegade talte sit tydelige sprog til de mange danske fra by og land, der samledes til nationalt betonedede sammenkomster i den røde gård tæt derved. Verdenskrigen 1914—18 kom naturligvis til at sætte sine dybe spor i skolens tilværelse, men bygningen blev ikke benyttet til noget krigsformål sådan som i verdenskrig II. Alligevel satte hele krigsperioden sine umiskendelige spor: al vedligeholdelse forsømtes på grund af den efterhånden anspændte krigsøkonomi, mangel på arbejdskraft og vel også efterhånden en ret udbredt ligegyldighed i administrationen. Da sæbe var blevet en sjælden luksus, måtte selv den mest elementære renholdelse opgives. Krigstidens løsere skoledisciplin bidrog vel også sit til, at forfaldet bredte sig, så det var et alt andet end lysteligt syn, der åbenbarede sig for danske skolefolks øjne, da de i 1920 første gang indfandt sig på *Thriges* og *Lembckes* gamle skole. Der forestod et stort istandsættelses- og oprydningsarbejde i alle dele af det store byg-

ningskompleks, hvor der blev stillet store krav til tålmodighed og tilpasningsevne hos rektor, dr. phil. *Karl Mortensen* og den ny lærerstab, før et dansk skolearbejde for anden gang siden 1850 kunne komme til udfoldelse i Haderslev gamle latinskole.

IV

FORENINGSLIV I OG OM DET PRØJSISKE GYMNASIUM

I en skoles arbejde spiller i vore dage legemsøvelser en betydelig rolle. Evne til samarbejde, forståelsen af at indordne sig, gensidig hensyntagen, kammeratskabsfølelse udvikles vel bedre under udøvelse af sport (under den rette vejledning og i den rette ånd) end i noget læsefag, hvor individuelle anlæg til tider kan isolere en elev. I perioden 1850—64 var som omtalt gymnastik og sport blevet indført som skolefag blandt andet ud fra en forestilling om, at det rette harmoniske dannelsesideal omfatter både musiske og gymniske fag, sådan som Hellas' ynglinge blev opdraget efter mottoet: en sund sjæl i et sundt legeme. Også det prøjsiske gymnasium var begyndt at interessere sig for det fag, der på tysk kaldes *Turnen*, selv om det må siges, at faget i de første år efter 1864 ikke spillede nogen større rolle. I 1871 blev der ialt om sommeren givet 11 ugentlige gymnastiktimer, om vinteren 13 i hele skolen; i 1874/75 blev der kun givet 8 gymnastiktimer ialt pr. uge af en såkaldt teknisk hjælpelærer, der også underviste i skrivning og tegning. Det er egentlig først den unge rektor Ostendorf, der gør noget ud af legemsøvelser, måske ud fra sin sans for harmonisk udvikling i det hele taget. Harmoni betyder for ham som for oldtidens grækere overensstemmelse mellem det ydre og det indre menneske: på begge områder bør anlæggene udvikles så godt og smukt som muligt. I programmet 1893 udtrykker Ostendorf sin glæde over den interesse for legemsøvelser, der er begyndt at lægge sig for dagen, og at man allerede i ungdommens livlighed, holdning og også i elevernes selvstyre indenfor sportssammenslutninger kan spore gode virk-

ninger. Der var 1885 kommet en lærer, der stærkt gik ind for legemsøvelser (*Turnen*), nemlig *Conrad Dunker*, som kom til at øve stor indflydelse på dette område, og som især for den frivillige idræts vedkommende ydede en stor personlig indsats. Der blev nu arrangeret opvisninger, stævner med gymnastikrejser til andre byer, hvor der var skoler, man kunne konkurrere med. I programmet 1895 skriver overlærer *Dunker* om „die Bedeutung der Wettübungen für das Turnen“. Efter en historisk redegørelse for sportskampe omtaler *Dunker*, hvilke konkurrencer der arrangeres i de forskellige dele af det tyske rige, og til sidst fortæller han om stillingen i Schleswig-Holstein, f. eks. kaproninger mellem gymnasiaster fra Rendsborg og Altona og fælles gymnastikopvisninger for disse to byer. Det nydannede nordalbingiske gymnastiklærerforbund vil fremtidig arbejde for stævner og rejser for deltagerne fra gymnasierne, hvortil staten har tilsagt økonomisk støtte. I Oldesloe arrangeredes der et stort stævne i 1894, hvor mere end 40 gymnastiklærere og 150 udenbys elever var gæster. Der var march gennem byens gader med musik af tromme- og piberkorps fra Rendsborg og *Schüler-Kapelle* fra Haderslev. Efter gymnastikopvisninger om formiddagen var der om eftermiddagen mange forskellige slags boldspil: langbold, slyngbold, fodbold, ja, endog tennis og cricket; i dette sidste spil blev Haderslev slået af Altona-spillerne. Især synes „Schlagball ohne Einschenker“ at være meget populært blandt skoleungdommen på den tid. Det ser ud til, at cricket mangler den baggrund, som traditionen giver. Fra folkeskolekredse rettedes der iøvrigt en ret skarp kritik mod den gymnastik, der blev vist, og *Conrad Dunker* indrømmer da også, at der er lang vej frem, inden man kan vente de helt gode resultater, fordi der ikke før har været ydet en virkelig indsats. I det hele står det efter hans opfattelse i vor provins småt til med interessen for udendørs sport, når man i en årrække ikke engang har kunnet arrangere en fodboldkamp mellem to gymnasier. Forøvrigt var der i tyske kredse på den tid stor usikkerhed angående regler for fodboldspillet. I det hele tiltrænges der efter *Dunkers* mening et målbevidst arbejde for at gøre sport populær hos den studerende ungdom. Der er her, mener han, store muligheder for at skabe værdier af karakterdannende og folkeopdragende art. Gennem idræt og sport vil man kunne drage mange unge bort fra værtshusbesøg med øldrikkeri og kortspil. Folkefesterne,

især Knivsbjerg-festerne, ville og kunne forædles gennem idrætten, og der bør allevegne i Tyskland arrangeres lignende fester. Rektor Ostendorfs udtalelser om den kvikke, friske ungdom er foranlediget af en cykelklub (*Radfahrerverein*) oprettet i april 1892. I løbet af sommeren holdt klubben regelmæssige øvelser, hvoraf den længste var en tur til Gram og Rødding. Medlemmerne af denne klub gav ved en skolefest en række indendørs cykelnumre (*Saalfahren*). Også byens danske var med på dette område, ligesom på gymnastikkens. Der var et *Hjulriders-laug* i Haderslev, hvis medlemmer i hvide dragter med røde skærf gav opvisninger i gæstgiver Michaels sal på Søndertorv (det nuværende „Concordia“).

En kærkommen gave fra *R. v. Ahlefeldts* arvinger til gymnasiet i form af en robåd gav stødet til oprettelsen af en roklub for de ældre elever i 1892. Der kom efterhånden system i roningen, og to ny robåde blev i 1902 bygget på skolens regning i Hamborg. [„Nausikaa“ kunne endnu i begyndelsen af 30'erne benyttes, bl. a. af et hold adjunkter, der således personlig kunne sætte sig ind i den herlige oplevelse, det er at dyrke ro-sport på Haderslev Dam. Efter 1920 viste den danske stat sig forøvrigt også efter rektor Mortensens henstilling gavmild overfor skolerospporten ved at bevilge penge til en ny båd.] Utvivlsomt var dette nye indslag i den præjisiske skoles liv med fællestræning i det fri, med marchture og gymnastikudflugter, der arrangeredes af lærerne, meget tiltrækkende for mange elever. Mads Michelsen beretter således med stor glæde om en sådan tur, hvor man i skønne naturomgivelser oplevede rejselivets og kammeratskabets charme. Den propaganda af national art, der lå bag ved arrangementerne, prellede fuldstændig af på folk af hans type, men kunne naturligvis godt rumme en alvorlig fare. Det er klart, at for Dunker betød det meget at kunne mønstre dygtige skolehold til opvisninger og konkurrencer ved de store Knivsbjerg-fester. Når den slags blev slået rigtigt op i den store tyske presse, måtte man da kunne forstå, at tyskheden var ved at triumfere „in der Nordmark“. Som Ostendorf viste Spanuth også faget legemsøvelser stor interesse. Det er den ny tids ændrede smag med sport som noget væsentligt i opdragelsen, der nu mærkes mere og mere. I gymnastik deltager i skoleåret 1898/99 106 elever fordelt på 6 hold med ialt 18 ugentlige timer. Foruden overlærer Dun-

Aula ca. 1910. På podiet højryggede stole til lærerne. På endevæggen buster af tyske kejsere samt af BISMARCK og MOLTKE.

ker underviste også dr. *Haack* og lærer *Hartwig*. Skolen benyttede gymnastiksalen fra 1854 (på 81 m²) og havde nord for byen en plads på 680 m². I de ældste klasser kunne 65—100 % af eleverne klare mindst 10 minutters svømning, der foregik ved den militære badebro på den nordlige side af Dammen. På Sedan-dagen blev der som regel om formiddagen givet gymnastikopvisning, og der foranstaltedes konkurrencer i femkamp og Schlagball-kamp mod et hold fra seminariet. Omtrent efter disse linier formede sportslivet sig i og omkring skolen indtil verdenskrigen.

Ved opførelsen af den nye fløj i 1903—04 med gymnastiksal på 200 m² blev der skabt langt bedre vilkår for gymnastikken. I 1910 oprettedes en særlig gymnastikforening „*Teutonia*“ med overlærer *Jessen* som protektor. Der var 12 medlemmer fra de ældste klasser, og der dreves idrætsgymnastik og også marchøvelser. Der gaves opvisninger f. eks. på kejserens fødselsdag. Foreningen var ret eksklusiv, og for at blive medlem skulle man kunne klare 1,20 m i højdespring og visse øvelser i reck. Det højeste medlemstal, „*Teutonia*“ fik, var vist 17 i 1913, og vi skal lade det stå hen, om det var, fordi kravene om optagelse var for strenge, eller om det var foreningens altsynske ånd, der holdt eleverne tilbage. Den venlige

omtale, „Teutonia“ får i programmerne, tyder på, at den arbejdede helt i skolens ånd. Når vi læser beretningen om det store *Kriegsspiel* på Isted hede 8. juni 1913, arrangeret af *Jungdeutschlandbund*, kan vi ikke frigøre os for et vist civilistisk ubehag (som vi nok deler med folk af Otto Scheels slags), rent bortset fra, at vi synes, at Isted hede er et mærkeligt sted at vælge: var da mindet om den danske hærs sejr på Isted hede i 1850 fuldstændig forsvundet fra tysk bevidsthed? Ved at se lidt nærmere på lærer *Hinz's* beretning i programmet om den store oplevelse, det var at lege soldat under feltmæssige forhold, navnlig forplejningsmæssigt, trøstes vi dog noget ved at se, at det kun drejer sig om fem unge mennesker fra Haderslev, men de fik altså det hele med og også en „festgudstjeneste“ ved kirken i Isted, hvor der var villige tilhørere og modtagelige hjerter for en prædiken, hvis indhold dog ikke er overleveret. Når det ikke drejede sig om andet end en så beskeden udflugt, hvad deltagerantal angår, er det urimeligt at medtage det i programmet, hvis ikke Direktor Möller har haft en særlig propagandistisk hensigt! I samme program berettes også, at *Jungdeutschlandbund* arrangerer krigslege for gymnasiets elever. Legen blev blodig alvor kort efter og kom til at kræve de tungeste ofre, også af mange af dem, der ikke brød sig om at deltage i krigsøvelserne.

A propos omtalen af krig må lige nævnes, at naturligvis fejredes 100-års festen for *Völkerschlacht* ved Leipzig (18. oktober 1813). Det skete ved et stort optog, hvori skoler, garnison og byøvrighed og en del foreninger deltog. Ved kejser Wilhelms statue på Søndertorv nedlagdes kransen under afsyngelse af patriotiske sange, hvorefter toget begav sig til Frue-kirke, hvor provst *Petersens* festgudstjeneste blev „en opløftende kirkelig højtidelighed, som Haderslev ikke i lange tider havde oplevet det“. Om aftenen deltog et stort antal elever i et af *Verein der Jugendpflege* arrangeret fakkeltog, der endte på byens mark, hvor et stort glædesbål flammede! Den nordligste by i det store tyske rige var ved at være besjælet af den rette patriotiske ånd — sådan skulle det tage sig ud, og sådan fik avisreferater det til at se ud. Men for danske haderslevere og for danske i det hele virkede den slags manifestationer uægte og anmassende, og der var ligesom for megen iscenesættelse at spore. Kunstig

Skolen set fra hjørnet af Gåskærgade og Skolegade. Til venstre „Gud alene Æren“, som fra 1904 til 1920 var rektorbolig. Midt for skolens hovedindgang ses den fredseg, der plantedes til minde om den fransk-tyske krig. Denne eg lod rektor Mortensen fjerne (sacrilega manu, siger Achelis).

oppustet patriotisme virker utiltalende, i samme grad som en jævn, stilfærdig fædrelandsfølelse griber os om hjertet.

På skolen var der også andet foreningsliv end det, der dyrkedes i sports-sammenslutninger, og det fremgår da også tydeligt, at man hos eleverne i det prøjsiske gymnasiums ældste klasser søgte at skabe forståelse for og fordybelse i litteratur og kunst. Musik dyrkedes navnlig i orkesterforeningen, der havde overlærer *Julius Karstens* som protektor. Han var forøvrigt i lige så høj grad promotor. Han forstod at vække interesse for klassisk musik og gjorde en stor personlig indsats som udøvende musiker i det kammermusikensemble, han fik skabt. Han var også protektor for *Schüler Kapelle*, der hovedsagelig dyrkede march-musik og lignende under instruktion af en militærmusiker. Når *Schüler Kapelle* musicerede på skoleskovture eller ved fester på skolen, var det imidlertid en primaner, der svang taktstokken. Det er næppe forkert at formode, at den stærke

musikinteresse, der i dag findes i mindretalskredse i byen, i alle tilfælde delvis, går tilbage til musikelskeren Julius Karstens.

Bund der Weimarfahrer

Det er en kendt sag, at der rundt om i Tyskland med udgangspunkt i gymnasiekredse i Marburg omkring århundredskiftet opstod den såkaldte *Wandervogel-bevægelse*, der var rettet mod den strenge gymnasiedisciplin, mod lærd pedanteri og skrivebordstilværelse, mod filisteri og materialisme. Vandrefugleungdommen gik ind for en venden tilbage til naturen, til primitiv, enkel livsglæde og til oplevelse af vandrelivets rensende og lægende kraft i en verden, hvor teknik og komfort var ved at tage overhånd. Man skulle tro, at en sådan bevægelse let ville kunne fænge også i unge hadersleveres sind, og i og for sig også, at den kunne knytte tysksindede og dansksindede sammen i en fælles reaktion mod gymnasiets formalisme og konservative regimente. I Sønderborg ved *Oberrealschule* var der i alle tilfælde enkelte unge, der begejstret tilsluttede sig vandrefuglebevægelsen, og som søgte ud i naturen i fælles glæde over poesi og folkemusik og de åndelige værdier, man higede imod, fjernt fra lektieterperiet. Med Haderslev-egnens natur og oldtidsminder måtte der være god basis for noget lignende, skulle man synes, og før eller senere ville bevægelsen nok være nået hertil, om ikke krigsudbruddet i 1914 havde slået en bom for alle nye strømninger. Måske havde „Bund der Weimarfahrer“, der var blevet oprettet i 1911 af dr. *Hauschildt*, dog så stærkt tag i en række af de mest interesserede elever, at der næppe var grobund for en rivaliserende strømning. I 1911 havde dr. *Hauschildt* og overlærer *Haake* med 12 elever fra de ældste klasser overværet Weimar-festspillene, der arrangeredes af „Schillerbund“. Det havde naturligvis været en herlig oplevelse at komme på en så eventyrlig rejse (formedelst 50 mark plus lidt lommepenge) og på Hoftheater i Weimar at overvære opførelsen af Hebbels „Nibelungen“ (forspil) og „Siegfried“, Shakespeares „Othello“, Grillparzers „Weh dem der lügt“ og Schillers „Die Räuber“, en mægtig og noget blandet portion dramatik, der må have virket stærkt, ja, næsten som en åbenbaring af en ny verden for adskillige af de unge haderslever. Denne rejse, der var gået gen-

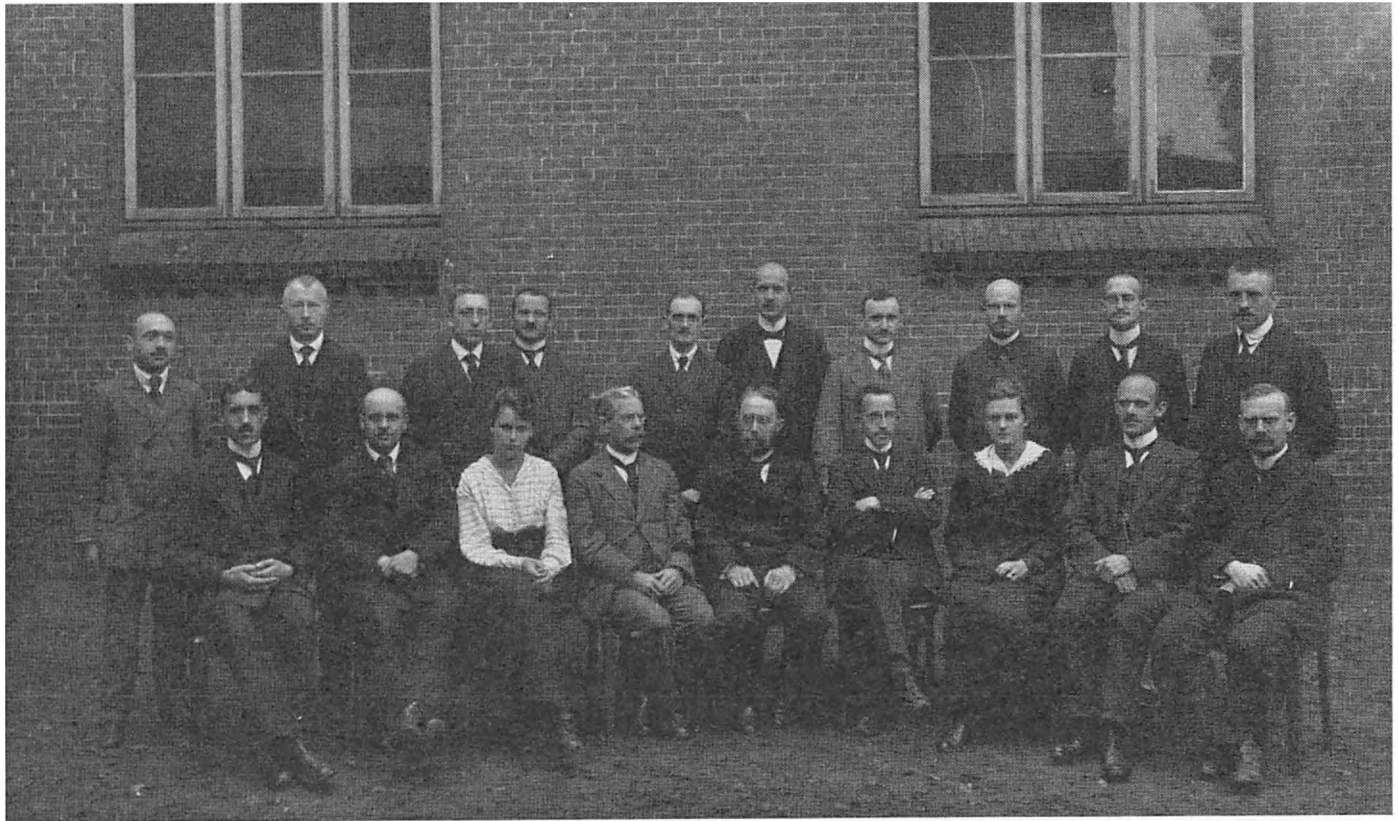
nem skønne og rige egne og havde skabt menneskelige kontakter mellem eleverne indbyrdes og mellem dem og deres to rejseledere, blev anledningen til oprettelsen af „Bund der Weimarfahrer“, hvis formål var om sommeren at arrangere kammeratlige ture på billigst mulig måde og om vinteren ved ugentlige sammenkomster, ved læsning af litterære mesterværker, ved betragtning af værker fra den bildende kunst og ved drøftelser af æstetiske, moralske og religiøse spørgsmål at fremme personlighedsudvikling i de store klassikers ånd. Der er tale om en ret eksklusiv sammenslutning af unge med åndelige interesser og higen mod afklaring, og disse sammenkomster måtte virke dragende på de bedste elementer blandt gymnasiasterne. Med tanken på, hvorledes ens egen gymnasiastgeneration dyrkede Goethe, Schiller og Heine, forstår man godt, at unge nordslesvigere kunne blive grebet af beundring for tysk åndsliv og derigennem tilskyndes til positiv stillingtagen overfor tysk storhed i det hele. Det er klart, at Direktør Möller måtte yde disse bestræbelser al mulig støtte. Da der i 1914 ikke var særlige festspil i Weimar, gik den store sommertur, allerede i pinseferien, til den baltiske udstilling i Malmø, men hovedformålet var at nyde „den hjemlige Østersøs skønhed og den interessante granithalvø Kullen. Dertil kom endvidere interessen for den os så nært stående og dog alligevel så egenartede danske kultur, specielt med henblik på kunstfrembringelser“. Ny Carlsberg glyptotek, Frederiksborg slot, Roskilde domkirke blev beset med anerkendelse. „Men i ydelserne af tysk teknik på Malmø-udstillingen såvel som i mindesmærkerne om dansk kunst og historie mødte os dog stadig indflydelsen fra vor hjemlige kultur, og således vendte vi tilbage fra denne rejse til det fremmede netop inderligt styrkede i følelsen af særpræget i vort tyske væsen!“²⁷³ Under krigen fra 1915 ændrede „Bund der Weimarfahrer“ i nogen grad sit program; i de ugentlige møder oplæstes nu dokumenter af tidens historie, krigsbreve og krigsdigte tilligemed værker af klassisk og moderne tysk litteratur. Der behandledes også etiske, nationale og æstetiske emner. Mindre udflugter foretoges i enen, blandt andet ret ofte til Starup kirke, hvis indre professor A. Wilckens da var i færd med at dekorere. Den 24. marts 1920, samtidig med, at det tyske gymnasium i Haderslev indstillede sin virksomhed, opførtes af medlemmerne af forbundet ved en skolefest Ad. Vogelers *sinniges Spiel* „Annchen von

Thorau“ som en manende appel om at fastholde „tysk væsen, for hvis pleje forbundet *altid* (det var oprettet i 1911) havde virket blandt nord-slesvigsk ungdom“.

V

VERDENSKRIGEN 1914—18 OG DET TYSKE GYMNASIUMS SIDSTE TID

KRIGSUDBRUDET fik omgående vidtrækkende konsekvenser for skolen, idet 25 elever fra skolens fire ældste klasser meldte sig som frivillige: 6 af 8 elever i prima, 9 af 18 i unterprima, 6 af 16 fra obersecunda, 3 af 14 fra untersecunda og 1 fra U II Realschule. Eksamensmæssigt betød det, at de ældste af disse frivillige fik en speciel *Notreifeprüfung*, sådan at de altså efter endt krigstjeneste eventuelt kunne fortsætte studierne. De følgende krigsår meldte der sig hvert år gennemsnitlig 14 fra de samme klasser. Antallet af elever og tidligere elever, der satte livet til, er 74, omtrent det samme tal som tallet af dem, der direkte fra skoleklasserne drog ud i krigen. Af lærerpersonalet indkaldtes straks fem lærere og senere endnu een. Fire andre forlod omtrent på samme tid skolen ved forflytninger. Med den deraf følgende lærermangel, der naturligvis ikke var noget særfænomen for Haderslev-gymnasiet, måtte undervisningen nedskæres kraftigt med stærk koncentration om de vigtigste dele af det normale pensum. Allehånde vanskeligheder lagde yderligere hindringer i vejen for skolens arbejde: dårlige transportforhold og elendige jernbaneforbindelser, brændselsmangel, elevernes deltagelse i krigshjælpearbejder, fridage på grund af sejre osv. Men krigsbegejstringen var i begyndelsen overordentlig stærk og svulmede yderligere op ved de imponerende sejre i øst og vest i 1914. Tyskernes tro på deres egen uovervindelighed syntes urokkelig, og dog bevarede danske sønderjyder i deres hjerter håbet om, at krigslykken en dag ville vende. Thi militærekspertes sikre tro på, at krigen ville blive afsluttet på nogle måneder, havde jo vist sig at være uholdbar. Tabene var blodige, ofrene uhyre store. Nød, sult og armod meldte sig og sammen dermed lidt efter lidt usikkerhed og tvivl.

LÆRERKOLLEGIET 1919

Stående fra venstre: Hugo Kröger, Johann Haake; Thomas Dethlefsen; Richard Vetter; Th. O. Achelis; Kune Friedrich Albert; Franz Lützenkirchen; Anton Jacob; Max Unterhorst; Hermann Hauschildt. — Siddende fra venstre: Sophus Stahl; Hans Schnack; frk. Annelise Hansen; Carl Carstens; Direktor W. Möller; Franz Lindig; frk. Berta Becker; Hans Clausen og Lauritz Boysen.

Efterhånden som krigen trak ud, afløste ligegyldighed og lede den første krigsrus, indtil det hele fik en desperat afslutning i kaos og ruin for det før så stolte tyske rige. Det var bittert for alle tyske; men for os, der oplevede det, var det, som om der fandtes en guddommelig nemesis. For dansksindede elever i skolen som for alle danske sønderjyder lyste håbet om genforeningen med Danmark, og alle følte, at de mange tunge ofre, lidelser og afsavn dog ikke havde været forgæves, når dette håb måtte blive opfyldt. Skolens program udkom ikke i krigsårene, men i „Aus der Geschichte des Johanneums“ har overlærer, dr. *Sophus Stahl* ret udtømmende redegjort for skolens historie i disse år med alle ønskelige statistiske oplysninger. I 1921, da bogen udkom, skrev Stahl, at forholdene kunne have medført, at Nordslesvigs landområde var blevet krigsskueplads, men takket være den tyske flåde, især ubådene, og takket være de tyske luftskibe skabtes der mulighed for, at det tyske kulturarbejde heroppe kunne fortsættes: „Således kunne vi hjælpe til med at udvide tysk sindelag, tysk særpræg, kort sagt vor kultur i det tvesprogede Nordslesvig“.²⁷⁴ Typisk for denne mands indstilling er det, at han fortsætter: „Havde man endnu den 20. april 1914 kunnet mindes, at vor skole da igennem 50 år påny havde været tysk, har vi siden da i endnu mere end fem år været lige så virksomme, sådan som hertug Hans den Ældre af Slesvig-Holsten ved skolens grundlæggelse havde ønsket det, og sådan som det var sket fra da af og indtil den slesvig-holstenske frihedskrig i 1848“.²⁷⁵ Det turde være overflødigt at polemisere mod en sådan mentalitet.

Dr. Th. O. Achelis skrev da også fem år senere:²⁷⁶ „Det var kirkenes tarv, der foranledigede skolens grundlæggelse. Hertugen har ikke tænkt på noget andet“, og overfor Stahls udtalelse må vi fra dansk side hævde, at det er hen i vejret at påstå, at hertug Hans skulle have næret noget ønske om, at hans skole skulle bruges til den pangermanistiske propaganda. Selvom der i det tyske rige under krigen havde rådet den skrappeste militære censur med alle publikationer, havde der dog for Stahl været en mulighed for i tiden efter 1918 at sætte sig ind i de udtalelser fra den tyske rigsdag, der anerkendte sønderjydernes menneskerettigheder, som de tyske kulturrepræsentanter ved Johanneum siden Ostendorfs tid ikke havde vist nogen som helst forståelse for. I mod-

sætning til Stahls pathos virker det næsten velgørende at læse en typisk sønderjydes skoleminder fra denne periode. Jeg tænker på *Aage Thade Petersens* artikel i H.-S. 1952.²⁷⁷ Der er noget stilfærdigt, men hele tiden lidt drillende i hans betragtninger; hans humor er typisk for sønderjysk mentalitet, sådan som den i fremmedherredømmets tid måtte udtrykke sig for at vise, at man ikke lod sig imponere af prøjseri.²⁷⁸ Det er ægte sønderjysk smådrillende at pille det opstyltede ned ved jævnhed. Med lune beretter han om alle de store og betydningsfulde handlinger, han sammen med tyske skoleelever var med til at udføre under krigen. Efter først at have fortalt om normal skoletilværelse, hvor der i en for ham ret grå hverdag var forskellige oplivende fridage som *des Kaisers Geburtstag* og *æ se da Hans-tag* (Sedan-dagen), siger han: „Langt flere fridage havde vi på grund af, at *unsere Feldgrauen* havde vundet en *Sieg* og taget 50.000 russiske krigsfanger eller flere. Disse fridage på grund af sejre indskrænkede sig jo imidlertid til een eller to om ugen; så var der mere forslag i de ferier, som skyldtes mangel på kul, og som kunne vare i flere uger. Om sommeren gik vi og ribbede alle hegn for blade — i skoletiden. Disse blade blev tørret ude på bryggeriet og sendt til hestene ved fronten, og disse trofaste og patriotiske dyr var efter sigende så glade for dette *Laubheu*, at de foretrak det for almindeligt hø. Ligeledes samlede vi hindbær- og jordbærblade, der i tørret tilstand skulle være et udmærket nydelsesmiddel, når det blev tilberedt som te. Da vi imidlertid mente, at det måtte blive en tynd kop te, forbedrede vi kvaliteten og aromaen med ege- og askeblade. Også forsyningen med *Speisefett* voldte visse vanskeligheder, men også her greb vi virksomt ind ved at samle bog — ved vanvare iblandet lidt agern — og heraf fremstilledes der en udmærket margarine. Endelig var der jo vanskelighederne med beklædningen, men her trådte brændenælder — indsamlet i skoletiden — hjælpende til. Jeg må dog nævne, at indsamlingen af brændenælder sorterede under folkeskolen!“

Selvom det er højst alvorlige tilstande, der her mindes om i en noget ironisk tone, dukker billedet af surrogaternes tid og også krigstidens galgenhumor frem for os ældre, der ud fra vore erindringer kan supplere skildringen. „Efter november 1918 fulgte en tid med mærkelige tilstande“, fortsætter Aage Thade Petersen, „for selvom det under krigen havde været småt med disciplinen, dels på grund af manglende lærerkræfter,

dels fordi mange fædre var ved fronten, kom det dog sjældent til direkte brud på den traditionelle disciplin. Efter revolutionen ændredes dette forhold fuldstændigt. Nu blev forgæves forsøg fra lærernes side på at opretholde den gamle præjsiske disciplin saboteret af både danske og tyske elever, og da baggrunden for den var forsvundet sammen med kejser Wilhelm, måtte man affinde sig med de ændrede forhold, hvor svært det end kunne være Det ligger i sagens natur, at en skolegang under disse former ikke kunne give særlig strålende resultater. Ved oprykningen i foråret 1920 var derfor 27 af 36 ikke fundet „reif“ til oprykning, men da man ikke mente, at dette så særlig godt ud, lod man de 27 rykke op“. Aage Thade Petersen var 14 år, da han ved genforeningen blev sat i en dansk skole, hvorfra han efter præliminæreksamen gik ind i Haderslev Katedralskole, hvor han blev student i 1927. Han har altså prøvet forskellige skoleformer. Taler man med andre af de tidligere elever, der har gået på skolen under verdenskrigen, får man bekræftet dette indtryk, at disciplinen var ved at gå i opløsning. For lærerne må det have været ret ubehageligt at opleve, at der i januar 1919 dannedes elevråd i lighed med arbejder- og soldaterråd. Elevrådet meddelte Direktor Möller, at det forventede at blive respekteret, men fik ikke anledning til at yde nogen væsentlig indsats. For lærere som for elever var det visselig en underlig oplevelse at se det røde flag vaje over kasernen. De lærere, der var i uniform, mødte op med det obligatoriske røde bånd på brystet.

Når rektor Mortensen ved sin afgang i 1937 kunne udtale, at han overtog en skole i ruiner, så er det ikke blot billedlig tale, men der er tænkt på, at det var præsjersstyrets fallitbo, både hvad det materielle og det åndelige angår.

Om rektor Mortensens overtagelse af den præjsiske skole foreligger der en fyldig dokumentation fra begge sider. Direktor Möller optrådte med korrekt værdighed i denne situation. Den 14. juni 1920 tog han i to korte taler afsked med eleverne og med lærerne, efter at man havde sunget salmen *Wie Gott mich führt, so will ich gehen*, og efter oplæsning af Davids 121. salme. Højtideligheden afsluttedes med salmen *Unsern Ausgang segne Gott*. Det hidtidige lærerpersonale blev ikke ladet i stikken af den præjsiske stat; der var brug for lærere rundt om ved højere tyske skoler. Seks af lærerne forblev indtil videre i Haderslev efter aftale med

Provinzialschulkollegium for at undervise i de såkaldte *Abbauklassen*, i hvilke elever, der måtte ønske det, kunne afvikle den tyske skolegang, de havde påbegyndt. Først i 1924 sluttede derfor definitivt tysk skolegang i Haderslev-gymnasiet. Der er allerede nævnt ikke få af lærerne ved det prøjsiske gymnasium i Haderslev. Antallet af lærere, der gjorde tjeneste ved dette i tiden 1864—1920, er stort, nemlig 149, og i den brogede flok findes naturligvis adskillige, der i kraft af pædagogisk dygtighed og videnskabelige evner er nået frem til høje stillinger ved tyske læreanstalter og universiteter. Her skal lige nævnes nogle få, der er særlig kendte eller har spillet en særlig rolle i skolens tilværelse. Konrektor *Christian Peter Jessen* (1864—75) er nævnt som typisk slesvig-holstener ligesom broderen rektor Jessen; han var en dygtig historiker.²⁷⁰ *Rudolph v. Fischer-Benzon* (1870—74) og *Johannes Steinvorth* (1871—74) udarbejdede en flora over Haderslev-egnens planteverden; førstnævnte blev senere landsbibliotekar i Kiel.²⁸⁰ *August Sach* (1889—1906) er først og fremmest kendt som lokalhistoriker og har bl. a. forfattet „Der Ursprung der Stadt Hadersleben“, der udkom i 1892 i 600-året for byens grundlæggelse.²⁸¹ Om *Nis A. Schröder* (1882—1919) er talt tilstrækkeligt; *Ludwig Siemonsen* (1864—1901), *Carl Carstens* (1886—1920) og *Wilhelm Lange* (1899—1912) var anerkendte, dygtige lærere i de klassiske sprog, gymnasiets hovedfag. — Man må erindre, at tyskerne skelnede mellem Gymnasium (med hovedfagene græsk og latin), Realgymnasium (med hovedfagene latin og levende sprog) og Oberrealschule (med naturfag, matematik og levende sprog). Såvel Lange, der var fra Flensborg, som Carstens fra Slesvig by var fint dannede humanister, som forstod at vinde deres elevers beundring og sympati uden hensyn til, om disse kom fra tyske eller danske hjem. Ligesom Siemonsen og Carstens, der begge i en menneskealder var knyttet til skolen, blev også den særprægede *Rolf Hagge* (1874—1905) næsten en institution; ungkarl, som han var, kom han til at betyde meget for sine elever, hvem han også ofrede megen tid på udover skoletimerne. Over for autoriteterne optrådte han på en yderst afvisende måde, som imponerede hans elever meget. Han imponerede også dansksindede elever ved at udtrykke sin store beundring for dansk poesi, idet han havde lært sig dansk. I byens tyske bourgeoisie var han både beundret og frygtet for sine sarkastiske re-

plikker.²⁸² Ved skolens omdannelse til dansk gymnasieskole i 1920 forlod som sagt største parten af lærerkollegiet byen for at tiltræde poster sydpå.

Oprettelsen af de såkaldte *Abbauklassen* (fra *Quarta* til *Prima*) gav imidlertid som nævnt seks af kollegiets medlemmer lejlighed til at forblive kortere eller længere tid i Haderslev, nemlig overlærer *Haake* og dr. *Hauschildt* samt adjunkterne dr. *Kröger*, dr. *Achelis*, dr. *Hellweg* og dr. *Unterhorst*. For dr. *Achelis* blev Haderslev-tiden yderligere forlænget,²⁸³ idet han, der først og fremmest var historiker, fik overdraget at ordne byens arkivalier, en meget betydelig og betydningsfuld opgave. Han fik ligeledes af byen til opgave at skrive en byhistorie „Haderslev i gamle dage“ (1292—1626), der kom i 1926, og II (1627—1800), der udkom i 1929. *Achelis*,²⁸⁴ der var blevet dansk statsborger, måtte imidlertid under anden verdenskrig flytte til Rendsborg for at gøre tjeneste som gymnasielærer, idet han ellers ville miste den pension, som han modtog som tidligere tysk tjenestemand. Han har siden virket som aktiv historieforsker i Kiel.

SJETTE AFSNIT

EFTER GENFORENINGEN

I

OVERGANG FRA TYSK TIL DANSK SKOLE

SKOLENS overgang fra prøjsisk til dansk statsskole i 1920 er så udførlig behandlet i lettilgængelige skrifter, at der her kun skal bringes nogle hovedtræk. For den, der om 100 eller 200 år vil være interesseret i at vide besked, vil det nok være betydeligt lettere at dokumentere sig, end det er for os at få noget at vide om skolen for to århundreder siden. Om udvælgelsen af personale til skolerne i Sønderjylland foregik der mange og alvorlige overvejelser i det daværende undervisningsministerium, hvis chef, højskoleforstander *Jacob Appel*, Askov, som født sønderjyde og med kontakter til mange sider, både syd og nord for Kongeå-grænsen, i høj grad følte sig personlig engageret med hensyn til denne opgave, ligesom han ved lovgivningsarbejdet på undervisningsvæsenets område har hovedparten af ansvaret og æren for en skoleordning, der var mere frisindet, end forholdene skulle vise sig modne til. For Appel var det et afgørende hensyn at få alle gode kræfter med ind i det krævende genopbygnings- og genforeningsarbejde der forestod. Egen vurdering ud fra et stort personkendskab og ikke ringe menneskekundskab var i mange tilfælde afgørende for Appel. Det var ham naturligvis magtpåliggende at få ansat skolefolk, der med frisind og tolerance ville yde det tyske mindretal en absolut fair behandling med respekt for de rettigheder, man gennem lovgivning tilsikrede det. Til leder af latinskolen i Haderslev udnævntes Ribe-rektoren, dr. phil. *Karl Mortensen*, en højt anset pædagog, hvis varme interesse for sønderjydske forhold var velkendt, opvokset som han var i egnen lige nord for den tidligere grænse. I 1918 var han kommet til Ribe, hvorfra han nøje fulgte, hvad der skete i Nordslesvig, sådan som vi, der dengang var hans elever i Ribe, kan huske det, fordi han ofte

i timerne gav udtryk for sine sønderjydske interesser. Oprindeligt havde det ikke været hensigten at oprette nye gymnasier i Nordslesvig. Man ønskede blot Haderslevs ærværdige latinskoletraditioner fortsat i dansk ånd. Og rektor Mortensens store indsats blev først og fremmest af praktisk, pædagogisk, administrativ karakter; men som kender og elsker af ældre dansk litteratur ydede rektor tillige en stor indsats på det kulturelle og nationale område, bl. a. gennem sine skoletaler og sine foredrag, der bar mærket af åndens sus, men også kunne virke noget patetisk romantiske. Overfor sine medarbejdere, der mer eller mindre havde samme indstilling som han på det nationale og religiøse område, viste rektor en enestående tillid og lod dem tilrettelægge deres undervisning på en personlig måde, som de erfarne lærere de næsten alle var. Størsteparten af dem var jo folk, der havde en årrækkes praktisk skolearbejde bag sig; ydermere var de ret markante personligheder, hvoraf kun få under normale forhold ville have søgt forflyttelse; for mange af dem var det en hjertesag at få lov til at være med til at bygge et dansk skolearbejde op i det Sønderjylland, hvis skæbne de fra ungdomsårene havde fulgt med inderlig medhu. For at give skolen den rette placering i det almindelige omdømme som egnens gamle latinskole, foreslog rektor Mortensen at kalde skolen *Haderslev Katedralskole*. Der var god logik i det navn, skolen fik, da Frue kirke, som forøvrigt allerede hertug Hans kalder „vor domkirke“, kort efter blev katedral som hovedkirke i det nyoprettede Haderslev stift; bortset fra alderen er der iøvrigt ingen forskel på vor og de øvrige katedralskoler. Der er sikkert for de fleste mere ælde og mere værdighed over denne betegnelse, end over et navn som *Haderslev statsgymnasium* eller *statsskole*. I dette som i mange andre spørgsmål havde rektor Mortensen let ved at gøre sine synspunkter gældende overfor autoriteterne.

Den tolerance, der prægede Appels skolelovgivning kom blandt andet til udtryk i den gradvise afvikling af den tyske gymnasieundervisning, der foregik ved vor skole efter 1920. Det var altså den danske stat, der gav alle, der ønskede det, en fuldstændig tysksproget undervisning efter prøjsiske skoleregler og i *tysk ånd*, idet to af det tyske gymnasiums tidligere lærere, overlærer *Haake* og overlærer *Hauschildt*, fik lektorlønning af den danske stat, mens de øvrige havde status som adjunkter. Disse tyske

KARL MORTENSEN,
dr. phil.,
rektor 1920—37.

lærere ledede faktisk fuldstændig suverænt denne afdeling, som rektor Mortensen blot havde almindeligt tilsyn med. Da eleverne fra *Städtisches Lyzeum*, den kommunale højere pigeskole, der havde haft lokaler i en bygning på hjørnet af Gåskærgade og Svinget, også skulle have adgang til fortsættelse og afslutning af den påbegyndte undervisning, blev afviklingsafdelingen, om end ikke uden rektors betænkelighed, fællesskole, og lærerinderne frk. *Jaspersen* og frk. *Tams* ansattes. For at imødekomme alle rimelige krav gaves der de tyske elever særlig undervisning i matematik og i fransk, henholdsvis af dr. phil., frk. *H. Petersen* og lektor *H. Reincke*. Danskundervisning på denne afdeling var frivillig, men fulgtes af næsten alle elever. Den blev givet af *Anders Diemer*. Elevantallet var i 1920 111 og reduceredes i de følgende år ved normal afgang til 81, 49, 31, således at der i maj 1924 kun var 19 elever tilbage, hvis skolegang opførte juni samme år. Der dimitteredes i disse år 17 studenter med tysk *abitur*. 35 elever bestod tysk realeksamen, *Reife für Obersecunda*. Kun

et par elever fra den tyske afdeling meldte sig ind i gymnasiets I ns. Hele afviklingen forløb gnidningsløst, til glæde for alle parter. Mens overgangen fra tysk til dansk i 1850 og fra dansk til tysk i 1864 (navnlige denne sidste) havde virket som chok, skete der i 1920—24 en smidig afvikling. Erfaringen fra sprogreskripterens tid og det moderne syn på national selvbestemmelsesret havde i forening dannet grundlag for en ideel løsning af et vanskeligt problem.

Da det tyske gymnasium også havde givet undervisning til drenge i 9—11 års alderen i *sexta* og *quinta* og havde haft op til tre forberedelsesklasser, *nona*, *octava* og *septima*, fik rektor Mortensen bemyndigelse til i overgangsperioden at bibeholde en femklasset forberedelsesskole, hvor der betaltes 8—10 kr. pr. elev om måneden i skolepenge, mens staten ydede lokaler og opvarmning samt dækkede underskuddet. Lærerinderne frk. Inger Ottosen, frk. Tonnesen, fru Abel, fru Lauritsen og fru Nissen varetog denne undervisning med bistand for enkelte fags vedkommende af lærerpersonalet ved Katedralskolen. I juni 1921 var der i denne forberedelsesskole 217 elever. Dette tal var naturligvis derefter aftagende, fordi der er tale om en midlertidig overgangsforanstaltning; i 1922: 189; i 1923: 168; i 1924: 125; i 1925: 85 og det sidste år, 1926: 31. Derefter blev børn i 6—10-års alderen henvist til den kommunale skole eller til privatundervisning. I 1933 dimitteredes otte af disse elever fra forberedelsesskolen, efter at de havde været elever i Katedralskolen i 12 år.²⁸⁵ Det kan da kaldes udelt skole!

For den, der har haft lejlighed til siden genforeningen at følge udviklingen enten i sin studentertid eller som lærer ved skolen i en menne-skealder, er det upassende at optræde som vurderende kritiker, når det gælder personer; men angående begivenheder må hans erindringer, især når de støttes af kildemateriale, nok kunne have en vis gyldighed. Og alligevel, når tankerne går til det første lærerkollegium, er det først og fremmest en række karakteristiske personligheder, man ser for sig. I spidsen for flokken rektor Mortensens høje, men krøgede og uharmoniske skikkelse med det åndfulde ansigt, hvis øjne kunne være milde og fulde af forståelse, men hvor det grønne glimt også kunne flamme, når et eller andet forekom ham vederstyggeligt, og f. eks. elevflokken desårsag

fik en skarp opsang. De elever, der forstod at vinde rektors tillid, kunne opnå meget for deres kammerater og sig selv, men vé den, der begik dumheder eller havde lavet utyskestreger, som blev indberettet til rektor. I mange tilfælde klarede rektor med en flot bemærkning en kritisk situation, som f. eks. da en af de danske drenge var blevet anklaget for at have skældt en af sine kammerater ud for en dum tysker. „Ja, men han kaldte mig en rødhåret svensker, og så måtte jeg forsvare mig!“ At hans hårfarve faldt ud i det rødlige, kunne næppe bestrides, men nationalitetsbetegnelsen svensker var uberettiget, selv om drengens forældre var kommet til Sønderjylland fra Sverige. Rektor Mortensen afviste sagen med en bemærkning om, at et sådant tysk-svensk opgør måtte henhøre under en international voldgift! Og så trak sagen sig i lave af sig selv.

En række karakteristiske træk om gamle rektor, sådan som rektor nu snart har været kaldt i en menneskealder, er offentliggjort i H.-S. i tidens løb, og hans personlighed træder også tydeligt frem i de taler, han holdt ved translokationsfester og på festdage. Hans litterære indsats har ligeledes sat sig spor. Et vidnesbyrd om den menneskelighed og værdighed, der udstrålede fra ham, blev givet ganske spontant i 1959 af Achelis: „Rektoren, dr. Karl Mortensen, har absolut været den betydeligste skoleleder, jeg har lært at kende. Han var, som Saul, et hoved højere end alt folket, og dette gælder her også i overført forstand. Han var en skolens fyrste, hvis mage jeg aldrig så“.²⁸⁶ Dette er nok et af de stærkeste udtryk for beundring, der er givet om gamle rektor, og det er som sagt givet uden opfordring. Sådan kan kun tales om den, man virkelig ser op til som en, der er af de ædles æt. Dr. Achelis var som bekendt fra 1920—1924 studienassessor ved skolens tyske afdeling og havde således jævnlig berøring med rektor Mortensen, der også ved fester for elever fra den tyske afdeling forstod at få sine tilhørere til at lytte til åndfuld og alvorsfuld tale. Fælles for Thrige og Karl Mortensen var det, at de begge beherskede tysk og havde studeret en tid ved tyske universiteter.

II

1920—1941

DET er som nævnt et fællestræk for alle de lærere, der i 1920 søgte stillinger ved latinskolen i Haderslev, at de var kommet hertil af interesse for sønderjyske forhold og med ønsket om at gøre en indsats i genforeningsarbejdet. At karrierehensyn eller lønmæssige overvejelser har kunnet spille ind for nogen af ansøgerne, er næppe tænkeligt. Ejendommeligt er det, at med nogle få undtagelser kom alle ansøgerne fra jyske gymnasieskoler — Kolding, Ribe, Vejle, Horsens, Ålborg, eller var jyder. Det er nok ikke afgørende, men måske alligevel ikke uden betydning, at der kom så mange herved, der var fortrolige med jyske børn; i mange tilfælde var det en fordel at kunne tale til børnene i jysk dialekt, selvom det ikke just var sønderjysk. Dette gjaldt naturligvis især de helt små, som kom til optagelsesprøverne til første mellem. Den fornemste opgave var så afgjort at være med til at indføre sønderjyske børn i hele den danske kulturverden, og for den lærer, der havde evne til at komme i kontakt med skoleungdommen, blev arbejdet i Sønderjylland i sig selv en kilde til glæde og berigelse. Og eleverne modtog glade og frejdige alt det ny og forstod, at de i skolen kunne møde noget, som deres forældre aldrig havde fået mulighed for at tage del i. Man har hørt sige, at den rette skole opstår, hvor elevernes trang og lærernes evne mødes, og det kan vist med rette siges om det skolearbejde, der påbegyndtes i Haderslev i 1920. Fra sønderjysk side er det flere gange blevet sagt, at den danske skole var genforeningens bedste gave til Sønderjylland. Selvom man må afvise at udtale sig om kolleger, hvadenten det er i positiv eller negativ retning, kan man nok, uden at gå nogen for nær, i en fremstilling som denne fremføre visse karakteristiske træk, der af alle anerkendes som rigtige. Vi lader den første stab passere revy. Der var høvdingeskikkelsen, lektor *M. Ottosen*, landskendt som en myndig, men tillige charmerende dirigent for jyske folkekor.²⁶⁷ *Fr. Ascanius*, en retlinet, varmtfølelse mand, der bl. a. som inspektør sørgede for, at alt gik ordentligt til på legepladsen; *H. Reincke*, forfatteren til et meget udbredt system af lærebøger i tysk, ilter, sydlandsk udseende, optaget af kommunalpolitik, fransk kulturar-

bejde og humanitær virksomhed; dr. phil. *V. E. J. Andersen*, ligeledes lærebogsforfatter, men først og fremmest læreren, der evnede på en egen stilfærdig måde at åbne elevernes øjne for æstetiske og etiske værdier i engelsk litteratur; *H. Hammer* (sammen med *B. T. Dahl* udgiver af en kendt dansk ordbog) forflyttedes allerede i 1923 til Århus; *Anker Jensen*, der ydede en overordentlig arbejdsindsats som lærer og bibliotekar ved skolen, samtidig *H. C. Andersen*-forsker, tilsyneladende en tilknapnet alvorsmand, men i besiddelse af en egen form for bidsk humor, ædel af sind, bramfri af væsen. Dr. phil. *C. F. Moth* var den lærde kender af latinsk middelalderlitteratur og en kyndig oversætter af klassisk poesi, men uendelig verdensfjern. I lærerstaben var der to adjunkter, der hurtigt skulle vise sig at være rektoremner, nemlig *V. S. Lauritsen*, der i 1923 blev rektor i Herning og senere i Roskilde, og *L. Willesen*, der i 1930 kom til Nykøbing F. Fra Ribe kom foruden lektor *Reincke* også den unge *J. M. Maltbæk*, der bl. a. skrev en lærd afhandling om frynsevinger og som ordnede skolens naturhistoriske samlinger. Fra et embede i Braunschweig vendte dr. phil. frk. *Hilda Petersen*, der var født sønderjyde, tilbage til hjemegnen og skaffede sig ved sin faglige dygtighed og sit førstehåndskendskab til tyske gymnasieforhold en anerkendt position, bl. a. som medlem af eksamenskomiteen for den tyske afviklingsafdeling og senere også af eksamenskommissionen for private studenterkursus. Som fysiklærer ved siden af „frk. dr.“, som sidstnævnte dame altid benævntes, ansattes cand. mag. *Martin Jensen*, der havde megen viden og stor praktisk erfaring som fysiklærer. *M. Jensen*, der bl. a. havde opholdt sig i Sydamerika i nogle år, døde i en relativ ung alder i 1933. Endelig var der cand. mag. *Johannes Bredkjær*, der allerede i forsommeren 1920 gav undervisning i dansk om eftermiddagen til de elever, der agtede at gå i den danske skole, når den kom i gang efter sommerferien. *Bredkjær*, der var en fin kender af nyere dansk lyrik, forlod skolen allerede i 1926 efter et nervesammenbrud. Som lærerinde ansattes frk. *C. Christensen*, der i mange år måtte bestride al undervisning i pigegymnastik, men derefter havde dansk og tysk som sine specielle fag. Drengegygnastikken blev for en meget stor del overdraget til *N. J. Iversen*, der var uddannet på Hærens Gymnastikskole og fra sin stilling som oversergent ved gardehusarregimentet gik over i skolens tjeneste, hvor hans sjældne pædagogiske

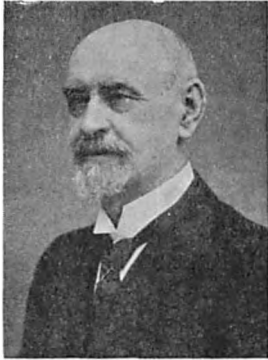

LÆRERKOLLEGIET 1920

Rektor, dr. phil. Karl Mortensen
Dr. phil. C. F. Moth
J. Maltbæk

Anker Jensen
H. Hammer
M. Jensen

Dr. phil. V. E. J. Andersen
Anders Diemer
Frk. C. Christensen

LÆERERKOLLEGIET 1920

M. Ottosen
N. J. Iversen
Dr. phil. frk. H. Petersen

H. Reincke
L. Willesen
Johs. Bredkjær

Fr. Ascanius
V. S. Lauritsen
Sem.forst. Skat Rørdam

evner rigtig kom til udfoldelse, samtidig med, at han også indenfor sønderjysk idræt kom til at spille en meget betydelig rolle. Endnu længere borte fra kom endelig cand. mag. *Anders Diemer*, der en årrække havde været bladkorrespondent i Stockholm, og som ikke tidligere havde befattet sig med gymnasieundervisning. Som født sønderjyde havde han i 1919 kastet sig ud i en kraftig agitation for II. zones genforening med Danmark. Diemer var en stridens mand, men blev også til tider stridens genstand. Bag det noget martialske ydre gemte der sig imidlertid en følsom poetisk natur. Han kunne i så henseende minde om Anker Jensen. Begge havde i deres studentertid været ivrige medlemmer af „To Løver“, og begge skulle de opleve at få deres manddomsgerning i Haderslev. Blandt de allerførste danske lærere, der var kommet til Sønderjylland, skal endelig nævnes *A. Kalsbøll*. Efter at have været ansat ved Friedrichs-Schule endnu før genforeningen, knyttedes han i august 1921 til Katedralskolen. Samtidig ansattes også dyrlæge *Kaj Langkilde* som adjunkt. For de fleste i dette så broget sammensatte lærerkollegium gjaldt det altså, at skolegerningen i det genvundne land stod som et særligt kald. Der var hos dem noget af den samme begejstring, som havde båret det danske skolearbejde mellem de to slesvigske krige. De var klar over, at der krævedes en stor arbejdsindsats af dem, men der var løftelse over arbejdet, og der var en sjælden arbejdsglæde og arbejdsiver til stede hos mange af eleverne, der glade og tillidsfulde kom deres ny lærere i møde. Hele atmosfæren skabte også i lærerkollegiet en grundtone af fordragelighed og kammeratligt sammenhold trods al forskellighed. I så henseende var det og er det delvis endnu berettiget at tale om en særlig grænselandsluft. Derfor er der også mening i at sige, at den nuværende Haderslev Katedralskole åndeligt set er en fortsættelse af Lembckes og Thriges skole. For som det stod klart for pionererne i 1850, er det klart for os, hvad et godt kollegialt sammenhold i et lærerkollegium betyder.

Faktisk afsluttedes en epoke, da rektor Mortensen faldt for aldersgrænsen. Tilsyneladende var han i sin fulde åndelige kraft, omend plaget af legemlig svaghed. Før dette tidspunkt var adskillige af den oprindelige stab for længst forflyttet; nogle borttrykket af døden: Moth, Martin Jensen, dr. Andersen og Anker Jensen. En række unge eller yngre lærere var

trådt i de bortflyttedes eller afdødes sted, men rektor Mortensens personlighed dominerede, og han var afgjort *primus inter pares* (førstemanden blandt ligemænd), så man med rette kan tale om gamle rektors periode.²⁸⁸ Man forstår, hvor svært det måtte være for gamle rektor at sige farvel til sin skole, der for ham var ensbetydende med hans manddomsgerning. Ved translokationen i 1937, da advokat *Johs. Andersen*, rektors nære ven, på forældrenes, student *Johs. Hornum* på dimittendernes og elevernes, og lektor, dr. phil. frk. *Hilda Petersen* på kollegernes vegne takkede for rektors ædle, åndsbårne og oprigtige kristeligt bestemte ledelse af skolen gennem de sytten år siden genforeningen, kunne gamle rektor med rette sige: „Jeg overtog en skole i ruiner²⁸⁹ og har set den vokse op imellem mine og mine medarbejderes hænder åndeligt og materielt, til en stærk og sund skole, vel så god som nogen i vort land. Jeg har ønsket, at Haderslev Katedralskole skulle blive en danskhedens højborg, ikke ved agitation eller indbildskhed, men ved jævnt og redeligt dansk kulturarbejde. Og jeg har ønsket, at skolen ikke blot skulle være en eksamensskole, men også en opdragelses-skole, hvor religiøs respekt og kærlighed til alle sunde og gode åndsværdier omgav og prægede eleverne!“

Det var ingen let arv at løfte for den, der skulle afløse den gamle rektor. I kollegiet var det os alle klart, at det var af største betydning at få en ny rektor, der var fuldt fortrolig med sønderjydske forhold, og enstemmigt ønskede lærerkollegiet den mand, vi fik, nemlig *Andreas Egeberg Jensen*, der som lektor ved Tønder Statsskole i en årrække havde vundet sig et godt navn både som lærer og som taler i sønderjydske forsamlinger. I al hans gerning var det opdragelse, der var ledetråden, og vejen til at opdrage andre har altid gået via selvopdragelse. Egeberg Jensens personlighed virkede stærkt på hans omgivelser, og han havde en særlig evne til at vinde unge menneskers tillid og fortrolighed, mest vel i en mindre kreds, hvor hans sans for lune og hans lidt drillende form fik de unges mening frem. Men han var også en god taler, der inderligt og stilfærdigt, men også med vægt og myndighed kunne belyse rent menneskelige problemer i den enkeltes og i samfundets tilværelse ud fra vidtrækkende læsning og grundig eftertanke. Intet var ham mere imod end reklamebrøl.²⁹⁰ Som lærer var han krævende, men også ydende som få. Som rektor var han alt andet end patriarkalsk bureaukrat, men han

havde sans for at nå ind til sagens kerne og kunne godt blive skarp, når han stødte på modstand, der forekom ham umotiveret. Skolens to første danske rektorer efter 1920, der begge var udgået fra jydsk landmandshjem, var ikke blot i ydre fremtræden, men også i åndsform meget forskellige. De var begge bestemt af respekten for nationale og religiøse værdier, men der var ligesom en meget stor tidsforskel i deres indstilling: Rektor Mortensen virkede som den national-liberale type i Lembckes og Thriges ånd, mens Egeberg Jensen kunne minde om en grundtvigsk præget førerskikkelse inden for andelsbevægelsen. Men i virkeligheden var han ikke så massiv og robust, som den ydre skikkelse lod folk tro; hans sind var følsomt og poetisk. Netop for ham, der havde talt fordragelighedens, tolerancens, menneskeværdighedens sag, og som i sin Tønder-tid havde haft mange unge fra mindretallet som elever, der fortjente interesse og tillid, var det af rystende uhygge at opleve, hvordan nazipropagandaen voksede og antog form af hysterisk massesuggestion. Hans helbred, der som nævnt ikke var for godt, påvirkedes stærkt af hele denne psykiske spænding, som krigsudbruddet i 1939 medførte. I april 1940, da vore værste anelser pludselig blev til barsk virkelighed, var rektor netop indlagt på Kolding sygehus, men straks den 9. april om formiddagen afbrød han sin kur og ilede hjem for at være på skolen og varetage sit embede. Ingen kunne vide, hvad morgendagen ville bringe. Det var et chok, vi havde fået med de tyske overflyvninger over byen i de helt tidlige morgentimer, og med den blodige gadekamp på Sønderbro og op ad Nørregade, netop på den tid, da mange mennesker var på vej til deres arbejde, og mange elever på vej til skole just der, hvor kampen var i gang, indtil ordren nåede frem om, at der ikke måtte ydes militær modstand. Vi havde set den udsatte post ved Hertug Hans Hospitalets sydgavl, og hvordan dansk soldaterblod flød under den søndrede kanon; vi havde oplevet det uhyggelige syn af tyske motoriserede styrker, der uden ophør, talløse rullede frem gennem byen, og vore sind fyldtes med gru, fordi vi intet vidste og kun fik besked ved „oprop“et og tyskkontrollerede radioudsendelser, der viste, at det ikke blot var Versailles-tvangsgrænsen mellem Tyskland og Danmark, der skulle revideres, men at det nu var vort lands frihed og selvstændighed, der brutalt og under løgnagtigt påskud blev trampet ned. På Katedralskolen havde frk. dr. Peter-

ANDREAS EGEBERG JENSEN
Rektor 1937—41.

sen, der var konstitueret i rektors fravær, straks sørgte for, at de elever, der var nået frem til skolen, gik ned i kælderens med deres lærere, mens man afventede, hvad der yderligere ville ske. — Inden længe vidste man besked: hagekorsflaget var hejst på kasernen som tegn på, at den tyske hær havde taget kommandoen i landet; og dog: al lovlige dansk øvrighed skulle respekteres som hidtil. Man kan tænke sig, hvor svært det var at samle sig om arbejdet på den baggrund, men vi forstod alle, at intet var bedre til at afholde vore elever og os selv fra ørkesløs snak eller grublen end netop det at prøve på at bestille noget — måske var det sidste gang, vi fik lejlighed til at undervise på Haderslev Katedralskole, måske ville vi snart blive jaget bort, som vore kolleger blev det i 1864. Men alle havde vi jo også hørt vor gamle konges ord om at vise værdig ro og orden. Vi var klar over, at foreløbig måtte vi døje besættelsens tort og alle dens ubehagelige følger.

LÆRERKOLLEGIET 1940

Foran trappen: H. Karlsson; dr. phil. K. N. Bock; rektor A. Egeberg Jensen; N. J. Iversen; H. M. Linnet. — På trappen yderst til venstre: J. E. Schau. Derefter lige bag dr. Bock frk. C. Christensen og lidt højere oppe fru J. Nielsen; Knud Olrik; Jrk. dr. phil. H. Petersen og yderst til højre N. K. Østergaard. — I tredje række: Karl C. Nielsen; M. Favrhøldt; C. E. Christoffersen; W. Buch; Peter Jeppesen; H. G. Holmgaard; V. Graversen. — Øverst på trappen: Frk. Karen Mogensen; A. Diemer; V. Gamst og A. Kalsbøll. — Billedet blev taget kort før translokationen 1940 — måske blive sidste gang, lærerkollegiet var samlet!

Den, der ville anstille en vurdering over dansk skolearbejde i Haderslev siden 1920, ville have rigeligt materiale, idet der foruden skolens arkiv naturligvis først og fremmest er skoleprogrammerne, der ved siden af statistisk stof indeholder rektortaler og afhandlinger af skolens lærere i perioden 1920—1938. Derefter er programmerne begrænset til det rent saglige, men ved siden af bringer Haderslev-Samfundets årsskrifter fra 1934 ret fyldigt stof i en mere journalistisk udformning, samtidig med at omhyggelige personalier i denne publikation giver et væld af oplysninger om tidligere elever. Foruden meget ældre skolestof giver H.-S. også i form af nekrologer og omtale af forflytninger mange fakta om lærerne. Ved skolens 25-års jubilæum udsendtes med ministeriel støtte et festskrift med artikler af skolens rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen, lektor, dr. phil. frk. H. Petersen; lektor H. Reincke; rektor V. S. Lauritsen; rektor L. Willesen; journalist Kamma Svensson; lektor H. M. Linnet; rektor Karl Nielsen; journalist Poul Nielsen; rektor Egeberg Jensen og stud. mag. Rich. Meyer-Heiselberg. I dette skrift slår skolens atmosfære læseren imøde, og man kan ikke skrive om perioden 1920—45 uden at være under indflydelse af denne stemning: ens egne kolleger, ens egne elever siger dér gammelkendte ting på en sådan måde, at man nikker glad genkendende.

III

1941—1966

EGERBERG JENSENS pludselige forflyttelse til Sønderborg i 1941 kom som en overraskelse for lærere og elever, og man drøftede i byen ivrigt, hvorfor dog rektor så brat søgte bort fra Haderslev. Det er et nærliggende svar, at en leder kan skønnes fornøden til en bestemt institution, og at han vanskeligt vil kunne afslå en velmotiveret ministeriel opfordring til forflyttelse; men folk havde travlt med at søge forklaringer. Ved forflyttelsen etableredes en slags rokade, idet lektor i Sønderborg, dr. phil. N. H. Jacobsen nu rykkede op i rektorstillingen her. Vi fik således en rektor, som også var godt inde i sønderjydske forhold, idet han var af den kendte

Jacobsen'ske skibsbygger- og skibsførerslægt fra Abenrå. Den sidste danske sønderjyde, der havde siddet i rektorembedet, var Jens Ravn i 1640-erne, så det er altså 300 år siden. For dr. Jacobsen var det ikke nogen let og langt fra nogen tryk stilling at gå ind til, og han fik da også sin andel i besættelsestidens genvordigheder samt i de mange spekulationer, drøftelser, skuffelser og glæder i forbindelse med skolens lokalesituation fra 1943 til dato. Besættelsestidens ubehageligste stund for rektor personlig var sikkert den 29. august 1943, da han sammen med en række kendte sønderjydske personer som gidsler blev taget i forvaring af det tyske militær for at blive ført op på kasernen som fange, derfra til Fredericia. Skoleprogrammet 1944 nævner kun indirekte dette ved at anføre i dagbogen s. 33, at „skolens fødselsdag fejredes ved en højtidelighed, der i rektors fraværelse lededes af lektor *Diemer*. På grund af forholdene måtte den traditionelle skovtur opgives“. Iøvrigt blev lektor *Gamst* af undervisningsministeriet konstitueret som rektor pr. 8. september, men heller ikke dette nævnes „på grund af forholdene“. Den 10. september blev de sønderjydske internerede frigivet, og rektor overtog næste morgen påny ledelsen af skolen. Den 25. november 1944 var det lektor *Diemer*, der arresteredes af det tyske politi, og først umiddelbart før juleaften blev han atter frigivet. Ellers slap skolens lærere for tiltale, hvilket dog ikke vil sige, at ikke flere af dem var aktive modstandsfolk. Også blandt eleverne var der adskillige, der var direkte med i modstandskampen; officielt vidste ingen det, men for rektor kunne det nok give bekymringer. I oktober 1943 så en af eleverne sig nødsaget til at „gå under jorden“. Den 6. juni 1944 måtte tre elever fra III g og tre fra II ligeledes gøre sig usynlige. En elev fra III g blev arresteret af Gestapo, ført til en tysk koncentrationslejr og kom først tilbage igen med en af de hvide busser umiddelbart før det tyske sammenbrud. Kort før jul 1944 var der fire elever fra III g, som fandt det rådeligst at forlade skolen. To af disse undslap dog ikke besættelsesmagten, men blev anbragt i Frøslevlejren, hvor forøvrigt også vor tidligere kollega, pastor *Quistgaard*, Vedsted, var fange. Midt i al den dystre alvor var der små episoder, der kunne kalde på smilet, som da *Poul Futtrup* var eftersøgt af Gestapo-mænd, der mødte op på skolen og tilfældigt spurgte netop vedkommende selv, om han kendte nogen, der hed Futtrup. „Jo, han gik lige ud ad den dør dér,“ forklarede

N. H. JACOBSEN, dr. phil.,
rektor siden 1941.

den unge mand, og så fo'r de afsted for at sikre sig fyren, mens Futtrup lige så hurtigt forduftede i modsat retning. Tidligere elever var iøvrigt yderst aktive i det lokale modstandsarbejde; men her bør ikke nævnes nogle tilfældige, mens de helt rigtige måske forbliver ukendte. Når man har begivenhederne på en snes års afstand, ser man bedre tingene i de rette proportioner, og man kan ikke andet end føle stolthed over den indsats, der også af unge i Haderslev ydedes i frihedskampen. Haderslev-drenge som *Knud Vindel* og *Erik Schlosser* får en til at tænke på unge spartanere, der satte livet ind i kampen ved Thermopylæ. I vor dagligdag kender vi ikke meget til heroisme, synes vi, og gør os skyldige i stor glemsomhed over for den indsats, der blev øvet af en talrig skare landsmænd, gamle og unge, i besættelsestiden. Deres indsats var bestemt af den uselvished, der kendetegner sand idealisme.²⁹¹

Det var en periode med usikkerhed, utryghed og spænding. Stort set slap vi igennem de fem onde år, uden at skolen ramtes af nogen virkelig

katastrofe, der helt standsede vort arbejde; men vi slap ikke for praktiske vanskeligheder, der gjorde tilværelsen besværlig for os, og som nok kunne sætte en skoleleder på hårde prøver. Den 1. oktober 1943 måtte vi således med et par dages varsel rømme skolens bygninger, som beslaglagdes af tyskerne til militære formål. Ved stor imødekommenhed fra Statsseminariet og dettes øvelsesskole fik vi adgang til at benytte faglokaler og en del klasseværelser i begge disse institutioner, men skolens egentlige domæne var fra nu af indtil efter kapitulationen Teknisk Skole, fra hvis ledelse der vistes stor velvilje; skolens hovedkvarter blev faktisk det lille kvistværelse øverst oppe, hvor rektor og inspektørerne alle havde kontor, og hvor lærerne, hvis de nåede derop i frikvartererne, nærmest måtte sidde i lag. Alle mellemskoleklasser og de to realklasser undervistes på Teknisk Skole, og alle disponible rum var i brug, også frisør- og elektrikerfaglokaler med borde og skamler, der var beregnet for voksne elever. En del af fysik- og naturfagsundervisningen, også i mellemskole- og realklasser, kunne heldigvis foregå på seminariet. Gymnasieklasserne var hovedsagelig anbragt på øvelsesskolen og på selve seminariet. Morgensang foregik i festsalen på øvelsesskolen, umiddelbart efter at eleverne derfra havde benyttet lokalet. For at holde sammen på de spredte styrker etableredes der ekstra inspektion, og i det hele og store gennemførtes undervisningen i den første tid omtrent normalt. Men det tyske militær havde stadig brug for flere lokaler, og den 28. november 1944 beslaglagdes også øvelsesskolen til militært brug. Der var så ingen anden udvej end foreløbig at hjemsende vore tre 1. mellemskoleklasser (vi havde dengang en berømmelig 1. m. c.). Deres „juleferie“ kom til at vare til 15. januar 1945. De frigjorte lokaler på Teknisk Skole overtoges af gymnasievandreklasser, og timerne blev skåret ned til 5 lektioner à 45 minutter, så øvelsesskolen kunne rykke ind på Teknisk Skole fra kl. 12,25. Fra 20. februar 1945 hjemsendtes både 1. og 2. mellemskoleklasserne påny, da størsteparten af statsseminariet nu også blev beslaglagt af tyskerne til lazaret. Fra 9. marts lykkedes det imidlertid ude i byen at skaffe nogle lokaler, der kunne bruges, selv om de normalt måtte anses for helt umulige. Dansk Arbejdsmandsforbunds to rummelige sale i Nørregade lå meget fjernt, DKB-kælderen i Gåskærgade var så lavloftet, at normale mennesker ikke kunne stå oprejst i den; pastor Thade Petersens have-

stue var meget klam og romantisk afsidesliggende; fornemst var vel nok postmester Thygesens spisestue, hvorfra der var udgang til en dejlig tagterrasse. For lærerne var parolen i frikvartererne den, at al gang foregik i løb — og så var det alligevel umuligt at nå fra 2. sal på seminariet til Nørregade, inden lektionen skulle begynde. Det er forståeligt, at forældre og ansvarlige lærere måtte have betænkeligheder, som dog stilledes i skygge af de voldsomme, rystende begivenheder, der optog sindene, især da vi næsten hver nat, ja til tider også ved højlys dag fik beviser for, at de allierede luftstyrker var ved at være tyskerne jævnbyrdige og efterhånden helt overlegne. Vi fulgte alle udviklingen med største interesse, ikke mindst bestræbelserne for at gøre Haderslev til en uindtagelig fæstning med grave, grøfter og tankspærringer til alle sider og udkørsler fra byen, der var meget besværlige at passere. Tyske landstormsmænd, italienske krigsfanger og frivillige fra mindretallet gravede med alle forhåndenværende kræfter og ofte under velmente opmuntringer fra den passive Haderslev-befolkning af non-combattanter. Fra 9. marts havde vi så alle klasser i gang igen, men allerede 5. april måtte der et nyt skema til, fordi nu to kommuneskoler skulle ind på Teknisk Skole, efter at først Katedralskolen og øvelsesskolen havde været der. Vor skoledag gik så fra 7,10 til 11,30, og så havde vi oven i købet sommertid, så man begyndte faktisk lige så tidligt som i hertug Hans' dage! Efterhånden havde vi dog en fornemmelse af, at krigen gik mod sin afslutning, men dermed var vi ingeniørlunde fri for bange anelser. 1. maj var stemningen nærmest sangvinsk opstemt, og tyskernes rådløshed var øjensynlig; man var lige ved at have ondt af de stakkels soldater, som var helt forvirrede og ivrigt søgte kontakt med civilbefolkningen for at høre nyt gennem forbudte radioudsendelser. Den jævne mand i geleddet havde fået nok, og officererne følte sig svigtet fra oven. Da utryghed og usikkerhed, stadige overflyvninger og idelige troppetransporter gennem byen gjorde det rådeligt at lukke skolen, skete dette, idet lektor Gamst i rektors fravær indstændigt advarede eleverne mod at vise utidig nysgerrighed. Siden den 14. april havde rektor nemlig opholdt sig i Rejsby som „ingeniør ved diget“, da han var kommet i tyskernes søgelys og var gået under jorden. 4. maj om morgenen undervistes der dog i nogle formiddagstimer, indtil der blev flyveralarm, kort før engelske flyvere lige syd for byen angreb tyske transpor-

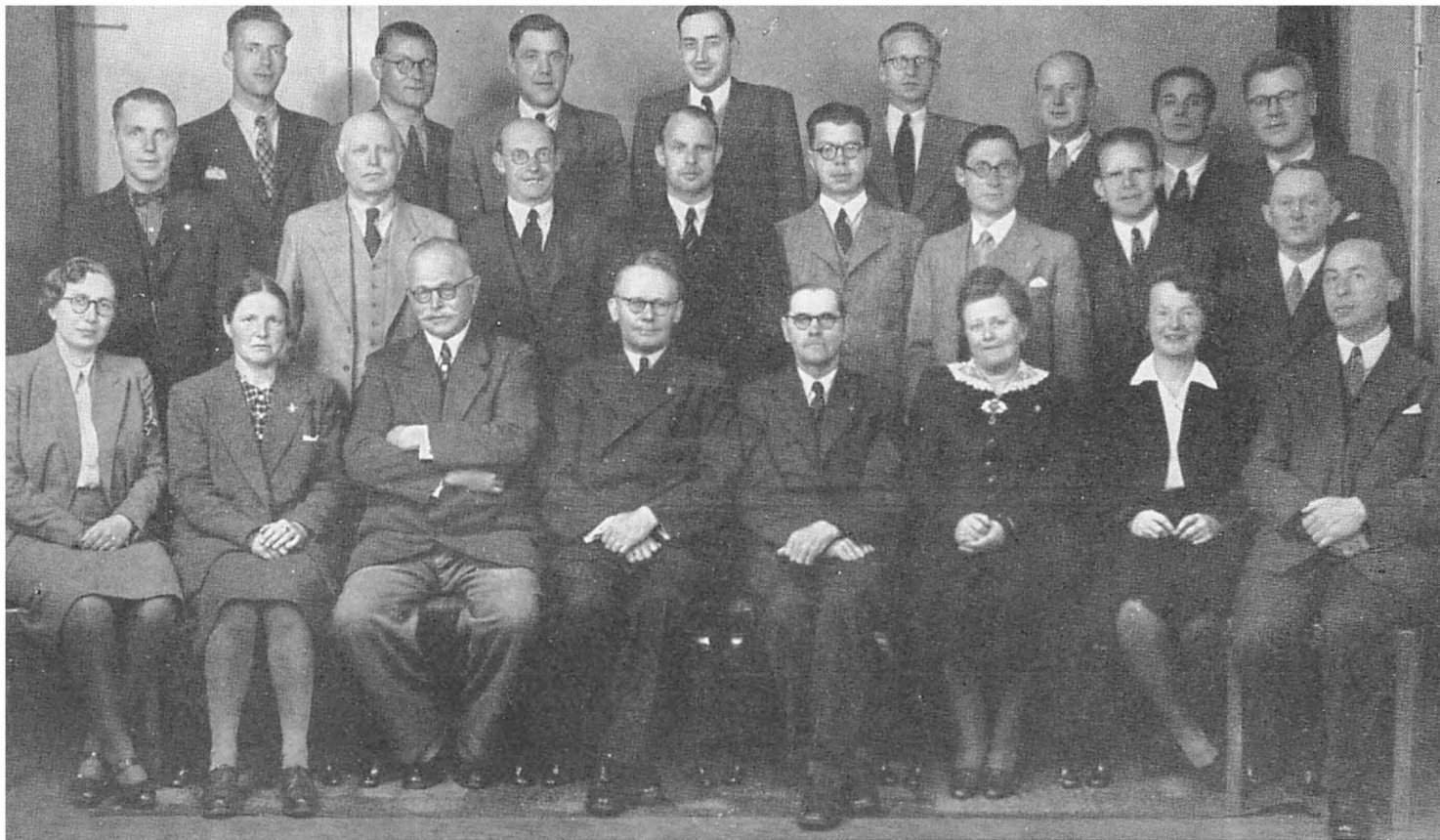
ter, der blev revet fuldstændig op under fortsatte angreb. Skriftlig eksamen søgtes afholdt på normal vis, omend i meget fremmedartede lokaler, nemlig i Arbejdsmandsforbundets sal i Norregade. Det lykkedes heldigvis også at gennemføre prøverne, men det var nu sin sag for eleverne at skulle samle sig om at skrive tysk stil den mandag, da Montgomery's ørkenrotter holdt deres indtog under orkanagtig bifaldsjubel i Haderslev, og gamle og unge var ellevilde af glæde. Det er ikke her stedet til at komme ind på en skildring af de lysende majdages jubel. Men der var i alle tilfælde på skolen som alle steder ellers denne uforglemmelige følelse af befrielse, der løftede os alle op i særlig sfære. Mellem de mange „underjordiske“, som nu frit kunne færdes, var også rektorparret, og da skolen omsider samledes igen 11. maj, stod rektor atter på talerstolen i Teknisk Skoles sal og gav udtryk for vor lykkefølelse og vor taknemlighed mod et nådigt forsyn, at vi kunne samles igen i et frit Danmark; de dyre ofre, der var bragt, var ikke forgæves, og de forpligtede os alle. Det var hos os heldigvis gået sådan, at krigsårene havde fået os til at rykke tættere sammen i lærerkollegiet, hvor håbet trods alt hele tiden var stærkere end tvivlen. Den nationale tone i vort arbejde i grænselandet måtte blive inderligere og stærkere såvel hos lærerne som eleverne. Fællesskabet i lærerkollegiet havde fuldt ud bestået sin prøve, og der var hverken kollaboratører eller defaitister i laget. Udadtil havde man bevaret en korrekt holdning, så der ikke var anledning til at gribe ind over for os, udover de allerede nævnte tilfælde. Hverken *Graversens*, *Holmgaards* eller *Schaus* direkte tilslutning til modstandsgrupperne var blevet opdaget af Gestapo, selvom de et par gange var lige ved at blive taget. Adskillige elever måtte som nævnt gå under jorden, enkelte blev taget af tyskerne, og et par måtte tilbringe et års tid i Neuengamme, men slap dog med livet i behold og var mellem de første, der af de hvide busser førtes gennem Haderslev på vej til Sverige.

Efter kapitulationen fik vi rådighed over nogle lokaler i Deutsche Bücherei vis-à-vis Teknisk Skole, hvor foreløbig tre klasser rykkede ind og fra januar 1946 yderligere nogle klasser, mens tre gymnasieklasser fra samme tid anbragtes i det nærliggende Idrætshus, Lembeckesvej 4. Samtidig fik rektor og inspektørerne kontorer i Bücherei, hvor der også indrettedes lærerværelse, så lærerne, der siden oktober 1943 havde flakket om, nu

fik blivende sted i et ret stort lokale, hvor vi også kunne have en del håndbøger. En tysk sprængkommando havde i november 1946 afsluttet sine opgaver, og derfor kunne nu pigegymnastiksalen på Katedralskolen påny benyttes til sit egentlige formål, mens derimod Katedralskolens øvrige bygningskompleks var blevet omdannet til flygtningelejr for de mange østprøjsiske flygtninge, der umiddelbart før kapitulationen var blevet transporteret til Haderslev ad søvejen. Vi havde afskrevet tanken om at vende tilbage og regnede med, at der snart ville blive bygget en ny skole til os, sådan som der havde været tale om det siden 1938. Efter at det tyske militær og flygtningene havde huseret slemt, ville det næppe være tænkeligt at bygningerne kunne benyttes til skole påny. Fra november 1945 var der blevet indrettet lazaret for syge flygtninge i naturfagslokalerne, der imidlertid først måtte ryddes for de mange tusind bind fra skolens bibliotek, som af besættelsestropperne var blevet anbragt deroppe i sommeren 1944.²⁰² Det er klart, at bibliotekets bogbestand havde lidt en del overlast under disse forhold.

I det hele var vor femårige udlændighedsperiode en prøve i at resignere, og der skulle i virkeligheden ikke så lidt tålmodighed til, når et skolearbejde skulle holdes i gang under så utilstrækkelige og så utilfredsstillende forhold. Dansk undervisnings 25-års jubilæum, der overalt i Sønderjylland, på land og i by, kunne fejres og blev markeret med maner i sommeren 1945, måtte vi højtideligholde på tre fremmede steder, nemlig i kasernens gymnastiksal ved den officielle formiddagsfest, i Harmoniens hvide sal, hvor undervisningsministeriet var vært ved en frokost, og på „Norden“, hvor der var bal og underholdning for elever med forældre og for tidligere elever og lærere om aftenen. Ved festen om formiddagen taltes der blandt andet af skolens rektor, af departementschef *Paludan-Müller*, af rektorerne *Egeberg Jensen*, *Bernhard Hansen* og *Buchreitz* og af amtsvejnspektør *K. A. Jørgensen*. Sidstnævnte mødte op med en pengegave på 27.856 kr., indsamlet blandt elever, forældre, lærere, tidligere elever og en række lokale institutioner med det formål at skænke skolen en lejr- og week-end hytte ved Sandersvig, hvor gårdejer *Rasmus Møller*, Knud, havde stillet en herlig strandgrund til rådighed. Skolen modtog endvidere en gave på 2000 kr. fra lektor *Reincke* bestemt til en årlig ærespræmie til en elev, der ved sin holdning

havde gjort sig fortjent dertil. Fru rektor Mortensen skænkede 2000 kr. til Holberg-fondet og 2000 kr. til „Rektor, dr. phil. Karl Mortensens legat“, hvortil advokat Johs. Andersen føjede en gave på 500 kr. Dagen bragte ikke blot disse kontante udtryk for taknemmelighed og anerkendelse, men der blev også af en række talere ved frokosten sagt mange og rigtige ord om betydningen af det danske skolearbejde i Sønderjylland. Ved denne lejlighed udkom det omtalte festskrift, der gør rede for de vigtigste begivenheder i skolens tilværelse i de år, der var gået siden genforeningen. I en almindelig oversigt i dette skrift fastslår rektor Jacobsen, at skønt vi faktisk ved jubilæet i 1945 var hjemløse, og vor skole måtte gøre sit arbejde i fremmede lokaler, der tilmed var spredt over en række forskellige bygninger, måtte vi glæde os over, at vi trods alt havde kunnet holde sammen på vore elever og nogenlunde give dem de kundskaber, der krævedes til deres eksaminer. Der var faktisk i nogle af dimittendholdene 1947—48 adskillige elever, der blev studenter fra Haderslev Katedralskole uden nogensinde at have sat deres ben på selve denne skole. I festskriftet mærkes i de fleste af bidragene en berettiget og naturlig glæde over, at det i løbet af de 25 år var lykkedes — man kan næsten sige med 100 % — at gøre skolen til en normal dansk gymnasieskole. Ejendommeligt nok fik skolen netop i året 1945/46 en tysk realklasse, idet nedlæggelsen af det tyske gymnasium i Åbenrå havde gjort denne klasse husvild, og da man naturligvis ikke kunne udelukke de unge mennesker fra at få deres realeksamen, var klassen blevet overført til Katedralskolen. Disse elever blev undervist som en enhed i alle realeksamens fag af Katedralskolens lærere, og der herskede i timerne en absolut korrekt tone; på legepladsen lod man de unge tysksindede elever passe sig selv, og man mængede sig ikke med dem. Ved en enkelt lejlighed var der lidt uro i et frikvarter, hvor de unge gemytter af en eller anden grund var blevet noget ophidsede, men der blev hurtigt etableret ro og orden igen. Det var for os en æressag at få dette foretagende afviklet uden mislyd. Det var jo børn af danske statsborgere, der havde en anden national indstilling end vi selv. Hvis vi med rette skulle kræve kulturel frihed for vore landsmænd i Sydslesvig, der på dette tidspunkt i stort tal bekendte sig til Danmark, måtte vi kunne henvise til, at vi selv optrådte korrekt overfor mindretallet her.

Lærerkollegiet ved 25-års jubilæet for dansk gymnasieundervisning i Sønderjylland.

Nederst fra venstre: Frk. Rigmor Münster; frk. T. L. Andersen; A. Diemer; rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen; N. J. Iversen; frk. C. Christensen; fru Else Holmgaard; H. Karlsson. — Midderrækken: A. Harritsø Jensen; Kalsbøll; Favrhøldt; Buch; H. Hansen; Olrik; Schau og Østergaard. — Øverste række: Wielandt Hansen; Magelund; Kortegaard Pedersen; E. Hansen, Graversen; Holmgaard; C. C. Lund og V. Gamsø.

Hvad mindretallet angår, mener vi at have lov til at sige, at udviklingen er forløbet jævnt og harmonisk i vor skoles tilværelse siden genforeningen. Elever fra tyske hjem kom ind i gymnasiet, ligesom dansksindede hjem havde sat deres drenge i den præjssiske latinskole mellem 1864 og 1920, og der skete normalt ingenting i den anledning. Var det gode kammerater og flinke elever, gav deres tyske indstilling aldrig anledning til vanskeligheder, i alle tilfælde blev der så godt som aldrig hørt beklagelser eller klager af den grund. Om enkelte meget følsomme unge tyskere har følt sig som nationale martyrer, kan naturligvis ingen vide, men det almindelige indtryk er i hvert fald, at elever fra mindretallet er kommet godt ud af det såvel med kammeraterne som med lærerne, og vi glæder os over, at flere af dem gerne kigger om til os på den gamle skole. Vi har også hørt folk fra mindretallet sige, at Katedralskolen gjorde deres børn danske. — Vi er således inde i den udvikling, vi altid har ønsket, nemlig at de unge, ud fra en nogenlunde objektiv undervisning i åndsfagene, selv får mulighed for at tænke problemerne igennem og blive klar over, at valget mellem nationaliteter er et samvittigheds spørgsmål for den enkelte nordsløviger. Troskabsfølelsen overfor slægten og den kulturkreds, i hvilken man er vokset op, må aldrig lastes; et gymnasiums fornemste opgave må til enhver tid være at give sine elever grundlaget for selvstændig vurdering af tilværelsens problemer. Samtidig med at give eleverne reelle faglige kundskaber, må det være målet for vor undervisning at skabe en ramme, indenfor hvilken en elite af vort lands ungdom kan modnes til ansvar som mennesker og som samfundsborgere. Har vor tid ikke lært os meget godt, har vi i hvert fald fået lært, at ensretning kan have de uhyggeligste følger.

IV

SKOLEBYGNINGERNE SIDEN GENFORENINGEN

HVOR hårdt krigsårene 1914—18 havde taget på den gamle skolebygning, fremgår tydeligt af den udtalelse, departementschef Glahn kom med, da han sammen med rektor Mortensen havde besigtiget bygningerne i for-

året 1920: „Den er lige til at rive ned og genopføre fra grunden“. Dette gælder naturligvis kun den gamle hovedfløj fra 1854, da den præsiske røde fløj fra 1905 den dag i dag må siges at være solid og gedigen nok. Men selvom man kunne få det indtryk, at skolen næsten henlå i ruiner, efter at den gamle bygning i krigstiden havde måttet skøtte sig selv uden nogensomhelst vedligeholdelse eller tilstrækkelig rengøring, efterhånden som sæbe og maling blev sjældne eller ukendte varer, og arbejdskraft ikke var til at fremskaffe, så kunne rektor Mortensen ingenlunde få sig til at afsige dødsdom over den ærværdige hovedfløj. Det var for ham nærmest helligbrøde at kassere Thriges og Lembckes skole, og hverken han eller undervisningsinspektør, dr. phil. *H. Bertelsen* synes at have forudsat, at der kunne komme en dag, da der ville blive brug for store lokaler til undervisningen i fysik og kemi, samt til pigestyngstik. Man kan vist med rette undre sig over, at ingen af disse mænd havde fremsyn nok til at forestille sig store årgange af matematikere eller mange piger i mellem-skole og gymnasium. I de år, da der byggedes store gymnasier, f. eks. i Viborg og Randers, kunne de to mænd utvivlsomt have fået rejst et lignende skolepalads i Haderslev, ikke mindst når det officielle Danmark var indstillet på at gøre noget særligt for den genvundne landsdel. Men man nøjedes med en del ombygning og tilbygning, idet gamle rektor som nævnt havde så megen pietet for hovedfløjens smukke facade og minderne om de mænd, der havde virket her mellem de to slesvigske krige, at han gik ind for at bevare skolen, som den var, men naturligvis efter en gennemgribende istandsættelse. Det var først og fremmest hovedbygningens tag og gulve i stueetagen, der måtte fornyes. Endvidere måtte kakkelovne og gasbelysning vige pladsen for mere fuldkomne tekniske hjælpemidler til opvarmning og belysning. Det ny centralvarmeanlæg med dampopvarmning skulle desværre vise sig ikke at svare til forventningen og er til stadighed blevet kritiseret af såvel vikingenaturer som af frossenpetere, vanskelig regulerbart som det er. Men et fremskridt var det i sammenligning med de helt umulige kakkelovne, der fandtes på skolen. At man så sent som 1920 havde gasbelysning i skolens lokaler, kan undre de unge af vor generation, fordi gasbelysning for dem nærmest tilhører klunketiden. Men den gang lå situationen sådan, at bygningsinspektøren i Odense *J. Vilhelm Petersen*, fra hvis hånd der foreligger nogle karakte-

ristiske breve til rektor Mortensen,²⁹³ antydede, at sparsommelighedshensyn kunne medføre, at ministeriet så sig foranlediget til at stryge udgiften til elektrisk lys, således som man havde gjort det i en skolebygning i Tønder. Et andet levn fra tidligere tiders skoleudstyr havde vi her på skolen i spyttbakkerne, der forefandtes i adskillige klasseværelser (som en noget tvivlsom hygiejnisk og æstetisk foreteelse) i alle tilfælde til op i 30'erne. At de oven i købet benyttedes af enkelte lærere, der fik sig en frisk skrå i frikvarteret, bør måske nævnes som tidstypisk. Man må sige, at skolens bygninger i 1920 blev udnyttet så godt som gørligt. Der herskede den gang stærk bolignød, som staten på forskellig vis søgte at afhjælpe, bl. a. ved at købe nogle ejendomme til brug for embedsmænd, og også nogle af skolens lokaler blev i den første tid efter genforeningen udnyttet som tjenestebolig. Således blev gymnastiklærer *Iversen* med familie anbragt i skolens pedelbolig; den var ikke ideel, men tjenestemænd i Haderslev måtte ved genforeningen være glade for blot at kunne få tag over hovedet til familien. Pedelboligen i hovedbygningens vestlige ende, hovedsagelig i kælderens og to værelser på loftet, havde ikke været brugt under krigen, da fru *Lycke* fungerede som pedel med bolig ude i byen. Gymnastiklærer *Iversen* er altså den eneste lærer foruden rektorerne *Thrige*, *Jessen*, *Ostendorf* og *Spanuth*, der har boet på skolen. Til pedellen byggedes der i 1922 tjenestebolig på legepladsens nordside.

Da det var tanken at oprette et fuldstændigt dansk gymnasium med alle tre linjer, var der naturligvis store spekulationer angående faglokaler til kemi- og fysikundervisning. Som nævnt var der i stueetagens østfløj to rum, der i 1904 var blevet indrettet til disse fag med et udstyr og med pladsforhold, som var ganske uantagelige i 1920, da netop disse fags hele metode stiller store krav om plads. Der var planer om at indrette lokaler til fysik og kemi i den tidligere rektorbolig „Gud alene Æren“ (Gåskærgade 30), hvis stueetage eventuelt kunne anvendes, omend ikke uden store bekostninger. Denne bygning var i rektor *Mortensens* øjne uanvendelig til rektorbolig, og arkitekt *J. Vilhelm Petersen* indrømmede også, at som den stod var den næppe brugelig til menneskebolig, men man måtte vel kunne istandsætte den sådan, at den *midlertidig* blev brugbar, da boligsituationen var så helt fortvivlet. Rent logisk var det ikke så let at forklare, sådan som bygningsinspektøren også sagde det, at denne byg-

ning, der var befundet ubrugelig til bolig for rektor, alligevel kunne indrettes til bolig for to gifte lektorer og en ugift adjunkt, men det skete altså — og den midlertidige anvendelse af ejendommen som menneskebolig er blevet af varighed. Træværket i dette 100-årige hus har vist sig at være meget bedre, end man ved første skøn troede. Det har også senere været overvejet at indrette undervisningslokaler i det så bekvemt beliggende hus. Indtil 1962 boede en af latinskolens lærere i „Gud alene Æren“.

For at skaffe en embedsbolig til rektor Mortensen købtes ejendommen Laurids Skaugade 13, der trods sine mangler har været rektorbolig til dato. Fysik- og kemiundervisningen henlagdes, så snart det kunne ske, til en nyopført bygning, i hvis stueetage der indrettedes en pige-gymnastiksal, som langt fra opfyldte de krav om gulvfladeareal, som gymnastikinspektionen havde foreslået. Man gik af sparsommelighedshensyn fra de foreslåede 18×9 meter ned til en gulvflade på 113 m² og skabte derved en af de meget alvorlige undervisningstekniske vanskeligheder, som vi nu har at slås med. Men med nybygningen opnåede man blandt andet også at få et særligt geografilokale i hovedbygningen, idet det tidligere fysiklokale i stueetagen var nogenlunde velegnet til dette fag. Desværre viste faglokalerne i kemi og biologi sig hurtigt at være for små, en ulempe, der har medført, at man må dele større matematikklasser i hold for overhovedet at få dem undervist i disse to fag.

Hovedstandsættelsen i 1920 i en periode, hvor der var store vanskeligheder ved at skaffe materialer, var en besværlig og langsommelig proces, og det viste sig ugørligt at få undervisningen igang straks efter sommerferien. Man forlængede derfor ferien til den 7. september, på hvilken dag man begyndte med undervisningen af gymnasium og realklasse, men ikke just under ideelle forhold. Til tider underviste således både dr. *Moth* og adjunkt *Willesen* samtidig i hver sin ende af festsalen, som iøvrigt var fyldt med skolemateriel, mens blandt andre frk. dr. *Petersen* af og til måtte undervise et mindre hold elever på en trappegang, alt imens håndværkerne ikke altid lige stilfærdigt røgtede deres dont. Fra den 28. september var dog hele skolen i nogenlunde regelmæssig gang, og mangfoldige vidnesbyrd stemmer sammen i beretningen om, hvor skøn en oplevelse det var for både elever og lærere at arbejde i den gamle danske sko-

lebygning. Der var såvel efter elevens som læreres udsagn over hele skolens gerning noget af den samme lyse og frejdige stemning, som også må have kendetegnet den strålende nybrudstid umiddelbart efter, at denne skole var blevet taget i brug i 1854.

Det var naturligt, at skolen med glæde modtog kammerherreinde *Stemanns* gave, en marmorplade med indskriften: „Edvard Lembcke var Lærer ved Haderslev lærde Skole 1850—64. Han skrev Sangen om Modersmaalet“, og at denne plade blev opsat på første sal lige for hovedtrappen. Hele det kuld af lærere, der kom herved i 1920, var jo præget af bevidstheden om at skulle virke i den ånd, som havde kendetegnet Lembckes generation. For dem var der noget forpligtende i at færdes netop i den gamle lærde skole fra tiden efter den første slesvigske krig, og for flere af dem stod det vel nærmest som helligbrøde, når yngre kolleger kunne sige, at patina og tradition er godt nok, men at ordentligt lys og frisk luft er bedre. Som et ydre tegn på, at det nu igen var danskheden, der rådede i den gamle skolebygning, opsattes påny det danske rigsvåben, som var blevet fundet på skolens loft. Det var blevet malet op og føjede sig smukt ind i facaden, sådan som Winstrup havde beregnet det i sin tid. Indskriften „Patriæ et literis“ havde præjserne ikke haft nogen grund til at fjerne, da de jo også arbejdede efter dette motto. Latin kan jo bruges til så meget! Skjoldet med Frederik VII's kronede monogram fik derimod lov til at blive liggende i en krog på loftet. I virkeligheden har det sin historiske berettigelse lige så vel som det hertugelige våben, som heldigvis var blevet bevaret af muremester Jens Wraa fra Abenrå, en tysksindet mand med historisk sans. Han havde købt det ved auktion over den gamle latinske skole i 1855. Efter 1864 var det kommet tilbage til skolen og var af tyskerne blevet sat op over hovedindgangen, hvorfra det danske rigsvåben blev fjernet. Rektor Mortensen fik så i 1922 det ærværdige hertugelige våben sat op over indgangen til den røde „prøjsiske“ fløj fra 1905. Når Frederik VII's monogram i 1922 ikke påny blev opsat på frontispicen, hvor Winstrup havde placeret det i 1854, skyldes dette skønhedsmæssige grunde, hvilket er berettiget. Men man måtte have kunnet finde en anden plads til det, så meget mere som man ikke var tilbageholdende med udsmykning inden for mulighedens rammer. Bygningens indre blev således af rektor Karl Mortensen dekoreret

med talrige buste og billeder af danske personligheder, for at eleverne kunne blive fortrolige med den kulturverden, som den danske skole havde til mål at indføre dem i.²⁹¹ I den gamle hovedfløj var der i og for sig ikke særlig gode pladsforhold hertil, og belysningen der lod også meget tilbage at ønske. Hvad skolens germanskprægede „aula“ angår, havde de mange gibsbuster ikke just nogen særlig heldig dekorativ virkning dér. Minder fra tiden mellem krigene kom ellers især til at præge lærerværelset, hvor der ophængtes store fotografier af rektor Thrige, Lembcke, Bloch, Iversen, Grønlund og de to Dorph'er, som vel nok er de mest kendte af de skolemænd, der udgjorde vor skoles første danske lærerkollegium. På lærerværelset opstilledes også en buste af Thrige, som efter 1948 har fået en bedre plads, nemlig ved indgangen til festsalen, sådan at hele skolen daglig passerer den.

Typisk for udsmykningen af skolen efter genforeningen var også det billedgalleri af hele den oldenborgske kongerække, som hang på første sal i hovedfløjen. Når man betænker, hvor store misgreb overfor Nord-slesvigs danske befolkning en del af disse konger havde tolereret eller ligefrem gjort sig skyldige i, kan ophængningen af dette galleri måske diskuteres, men med sin placering i den smalle mørke gang har det næppe betydet så særlig meget hverken for elever eller lærere, der hastede forbi. Mest karakteristisk var nok valget af Kierkegaards og Tycho Brahes buste på trappeafsatsen ved hovedindgangen. Rektor Mortensens tanke hermed var, som han selv har sagt, at eleverne skulle forstå, at også Danmark har fostret ånder af verdensformat.

På vestibulens vægge opsattes afstøbninger af fire Thorvaldsen-relieffer, to med bibelske motiver: „Kristus overgiver Peter himmerigs nøgle“ og „Rebekka ved brønden“, og to græske motiver: „Apollo og muserne“ og „Athene tildeler Odysseus Achilles' våben“. Disse relieffer havde smykket den gamle festsal indtil 1904. Man gætter sikkert begrundelsen for anbringelsen af relieffet med Odysseus' kamp med bejlerne over indgangen til festsalen, hvis væg som midtdekoration havde lektor Ottosens maleri fra Skamling, flankeret af buste af Ingemann og Grundtvig.

En mindetavle over lærere og elever, der faldt i verdenskrigen fra 1914 —18 hænger på første sal i gangen, der fra den gamle hovedfløj fører til den tyske fløj. Dens historie er fortalt af dr. med. Lorenzen i H.-S.

1939. Under verdenskrig II var den ude for ret hård medfart af tyske soldater eller flygtninge, der havde brugt den som dør eller skillevæg. Rektor, dr. Jacobsen lod den derfor istandsætte, inden den påny blev ophængt på sin gamle plads.²⁹⁴ Den er i høj grad et talende vidnesbyrd om vor skoles skiftende skæbne. Siden genforeningen er der ikke sket ret store ændringer i indretningen af hovedbygningen, men i rektor Egeberg Jensens tid skete der et fremskridt, som fortjener at nævnes, nemlig at der i forlængelse af midterkorridoren ud mod Skolegade indrettedes to garderober, en i stuen og en på første sal, begge med WC, mens lærerpersonalet ellers i 17 lange år havde måttet benytte elevtoiletterne i gården, en ulempe, der navnlig følte generende, når censorer eller foredragsgæster måtte henvises til at foretage denne lange vandring. Samtidig murede døren mellem geografilokalet og nr. 3 til, og der blev adgang til sidstnævnte lokale ad en dør direkte fra korridoren. Endvidere blev der indrettet inspektionslokale i nr. 2, som før havde været en del af biblioteket, hvortil indgangen nu blev fra korridoren. Endelig forbedredes undervisningsforholdene i naturfag væsentligt derved, at der nu indrettedes et særligt biologilokale i tagetagen. Bag ved naturhistorielokalet fik man nemlig ved at nedrive en skillevæg skabt et lokale af antagelig størrelse, hvortil biologiundervisningen har været henlagt siden. De tre første år af besættelsestiden forløb som nævnt uden ændringer, men fra den 1. oktober 1943 måtte vi forlade Gåskærgade. Pedel Fogt blev boende og havde et vist tilsyn med bygningen og kunne til tider godt få brug for sine erfaringer fra sin soldatetid i første verdenskrig, når han skulle snakke med tyskerne. Vi fjernede alt skolemateriel, for så vidt det lod sig gøre, men havde fået tilsagn om, at bibliotekslokalerne ikke ville blive rørt, hvorfor vi nøjedes med at evakuere inkunablerne og de mest kostbare og sjældne bøger til rådhusets kælderrum, mens resten af bogsamlingen blev stående i biblioteket, der blev brugt som opbevaringssted for en hel del materiel, som vi ikke kunne have med til de skolelokaler, vi havde fået anvist i Teknisk Skole, på seminariets øvelsesskole og på selve Statseminariet. Endvidere kunne vi heller ikke evakuere samlingerne i naturfags- og biologilokalene helt og holdent. Om tyskernes skalten og valten skal ikke her fortælles, men det hele antog efterhånden karakter af en alt andet end appetitlig kaserne med

en stor køkkenbarak i skolegården. Under forhandlingerne med en tysk officer, der havde ladet biblioteket rømme, var det, at der blev lejlighed til at få et lille indblik i den mægtige kaserne, skolen var omdannet til. Nogle af pansersoldaterne havde ikke ringe dekorative evner, og rundt omkring var de lyse vægge dekoreret med al fresco malerier og indskrifter, der docerede nazilærdomme og forherligelse af nazivæsenet. Festsalen var således dekoreret med en dygtig udført, men brutalt virkende nøgen ynglingskikkelse med et mægtigt sværd og indskriften *Sei hart!* På de store vægge i gangene var der bl. a. malet meget realistiske slagbilleder. Hist og her også scener, der symboliserede den tyske kvindes trofasthed og offervilje.

Ved kapitulationen blev skolen efter forhandling mellem de forskellige autoriteter benyttet til indkvartering af de mange flygtninge, som fra Østprøjsen var blevet slæbt herop. — Det var et meget trist syn at se disse ca. 300 stakkels mennesker, ofre for en skæbne, de ikke kunne forstå, leve som indespærrede dyr indenfor skolens enemærker, der bevogtedes af modstandsbevægelsens folk, hvoriblandt flere tidligere elever, der næppe havde drømt om at komme til at stå vagt om deres gamle skole på den måde. Senere indrettedes der flygtningelazaret i den gamle hovedbygningens første etage. Bibliotekets inderste lokale blev indrettet til apotek, mens det større var belægningsstue ligesom skolens øvrige lokaler.

Selvsagt led bygningen stærkt under den meget hårde belægning under krigen og i årene efter kapitulationen, og i lærerkredsen regnede vi derfor med, at nu ville skolen faktisk næppe nogensinde mere kunne gøres brugelig til undervisning, uden at det ville komme til at koste urimelige summer, som ingen ansvarlig myndighed ville gå med til at bevilge, når det dog var soleklart, at man inden længe måtte gå i lag med at bygge en ny skole. Fra undervisningsministeriets embedsmænd blev der også givet udtryk for, at planer om en ny skole ville blive velvillig modtaget. Rent midlertidigt skulle skolens arbejde føres videre i „Deutsche Bücherei“, den tidligere tyske privatskole på Lembckesvej, i Teknisk Skole, hvis lokaler vi havde benyttet allerede i lang tid, ligesom vi stadig fik lov til at benytte seminariets faglokaler til kemi, fysik og naturfag.

Imidlertid var byggesituationen katastrofal, og man måtte affinde sig med, at der var så påtrængende nødvendige byggeopgaver at løse, at even-

tuelt skolebyggeri måtte udsættes. Ved et besøg af undervisningsminister *Hartling* sammen med undervisningsinspektør, dr. phil. *Højberg Christensen*, kgl. bygningsinspektør *Lehn Petersen*, kontorchef, frk. *Vöhitz* og fuldmægtig *Drostby* den 20. september 1947 blev det bestemt, at der skulle udarbejdes et overslag over, hvad en nødtørfvig istandsættelse af de gamle bygninger kunne komme til at koste. De første år ville forholdene næppe muliggøre nybyggeri. Dog skulle arbejdet med planerne til den nye skole ikke lægges til side; siden juni samme år havde der nemlig foreligget en skitse til en ny skole, udarbejdet på undervisningsministeriets foranledning af den kgl. bygningsinspektør *Knud Lehn Petersen*. Det ret betydelige beløb, som ansloges til istandsættelse af bygningerne og fornyelse af inventar, ialt 152.000 kr., blev bevilget den 7. april 1948, efter at undervisningsminister *Hartvig Frisch* sammen med finansudvalgets byggeudvalg (*Jensen Broby*, *Victor Larsen*, *Sneum* og *Funch Jensen*) havde været på stedet for at besigtige skolen. Istandsættelsen blev straks påbegyndt og kom til at vare langt hen på efteråret, således at vi først den 23. november 1948 påny kunne holde vort indtog i de gamle lokaler, som havde fået en make up, der virkede ret besnærende. Gangene i den gamle hovedbygning var blevet malet lyse og virkede faktisk langt mere venlige, end da vi fem år før forlod skolen, og der var i det hele taget blevet gjort i stand og pyntet op, så at vi havde en fornemmelse af, at de mange penge var blevet givet godt ud. Vi havde også en følelse af, at nu kunne vi godt slå os til tåls med forholdene nogle år; byggesagen var ikke skrinlagt, men byggesituationen og prissituationen havde vist sig langt mindre gunstige, end man i 1947 troede. De år, der er gået, siden vi vendte tilbage, har imidlertid taget meget hårdt på den gamle hovedbygning. Noget nyt og smukt fik vi dog i 1953, nemlig et særligt lægeværelse med venteværelse i tagetagen til højre med indgang fra trappeafsatsen foran nr. 25. Det smukt monterede lokale blev desværre i november 1953, kort efter at være taget i brug, genstand for en ildløs, der skyldtes en kortslutning. Ved betids indgriben af pedel *Uldal* reddedes skolen fra en tagbrand, som kunne have fået katastrofale følger.

Byggesagen, der var rejst i 1938 kort efter *Egeberg Jensens* embedstiltrædelse, har altså i en årrække optaget sindene i vor by og affødt megen drøftelse og ikke lidt skrivi. Hele byggesituationen i vort land har

*Skolen vender tilbage til Gålskærgade efter 5 års udlændighed den 23. november 1948.
Der synges, mens flaget går til tops.*

været og er stadig overordentlig vanskelig; det stærkt stigende gymnasiebehov har ikke fremmet byggeriet for os, men et nyt gymnasium i Haderslev er blevet ved med at stå på undervisningsministeriets program. Det var selvsagt en stor tilfredsstillelse for rektor Jacobsen, da der endelig i 1961 blev bevilget penge til igangsættelse af byggeriet, hvortil det første spadestik blev taget under højtidelige former i december 1963. Lange og enerverende forhandlinger var gået forud, og tidligere planer og skitser var blevet vragede til fordel for den skoletype, der i øjeblikket dominerer i nybyggeri, nemlig fagklasseskolen. Som det er gået, bliver Haderslev Katedralskoles nye bygninger faktisk det danske folks fødselsdagsgave til skolens 400-års dag. De nye bygninger, der nu er under opførelse på den dejlige plads ved Christiansfeldvej syd for Stadion, er nu så vidt fremme, at der 1. juli 1966 kunne fejres rejsegilde.

V

BIBLIOTEKET

NÅR man sysler med Haderslev Katedralskoles historie, kommer man ikke udenom spørgsmålet: Hvordan forholdt det sig med at skaffe bøger til brug for undervisningen, da vor skole blev oprettet for 400 år siden? Hvilke bøger var den gang i elevers og læreres eje? Hvor få bøger kunne en pebling klare sig med? Havde den enkelte lærer en bogsamling, eller rådede skolen som sådan over et bibliotek?

Det er ikke meget, vi ved om disse forhold. Da hertug Hans' trivialskole oprettedes i 1567, nævnes ikke et ord om bøger. Der tales i almindelige vendinger om en „god velindrettet skole“ og om „ydelser til lykkelig fremgang og forbedring af denne trivialskole“. Vi må derfor regne med, at forholdene har været her som de fleste andre steder, at eleverne kun ejede enkelte skolebøger, som til gengæld blev lært ordret side op og side ned efter yderst håndfaste terpemetoder, og at undervisningen derudover formede sig som diktatforelæsninger, hvor eleverne faktisk udarbejdede deres egne små lærebøger. Alt andet taget i betragtning

må det nok fastslås, at en Haderslev-pebling omkring år 1600 normalt ikke ejede andre bøger end en Donat,²⁹⁵ en katekismus og nogle latinske tekster, måske 6—7 bøger i det hele. Hans viden har for en stor del beroet på udenadlærte sætninger, der gennem diktat og hyppig gennemlæsning havde indgraveret sig i hans hjerne; men svigtede hukommelsen en enkelt gang, vidste eleven nok, hvor i sin *diarius* han skulle søge støtte. Ud over det således indøvede stof havde flinke elever sikkert ofte lejlighed til at gå videre, hvis lærerne var behjælpelige ved at låne bøger ud fra deres egne bogsamlinger, sådan som f. eks. rektor *Grun-det* i Ribe tog sig af *Anders Sørensen Vedel*. For en rektor, der i sin masterlektie havde nogle lyse hoveder, som han daglig kunne følge i så at sige alle fag, må det have været en stor tilfredsstillelse at sætte dem i gang med videregående læsning af tekster, der normalt slet ikke stod på programmet. For Haderslevs vedkommende lå det nok i almindelighed noget anderledes, og her fandtes ikke få hørere, der var ganske ulærde og notorisk ludfattige og som umuligt kan have ejet nogen bogsamling at henvise kvikke elever til, men der har også været lærde folk med bibliotek. Om magister *Rasmus Heinesen* fra Haderslev, der i 1561 blev lektor i Bordesholm, ved vi, at han fik det første års løn udbetalt på forskud (ialt 20 daler), for at han kunne få sine bøger og sine sager transporteret hjem fra Wittenberg, så han har nok haft det trangt, men alligevel forstået at samle sig en del bøger.

Et ejendommeligt vidnesbyrd om forståelse for at skaffe bøger til fattige elever i vor skole har vi i det anonyme legat på 150 rdlr., oprettet allerede i 1590 af en dame i Kolding. Renterne af legatkapitalen skal anvendes til køb af gode teologiske bøger til flinke elever. Den ædle legatstifterske kunne faktisk fortjene at få sit navn prentet med gyldne bogstaver i skolens annaler! Der er måske en mulighed for, at lekturen har rummet et mindre bibliotek, men dette er i alle tilfælde blevet ødelagt ved branden i 1627. Ved branden ødelagdes også tårnet og de to vestligste fag af kirken, men ikke det bibliotek, der var blevet indrettet i selve kirken, vel i et af de mange kapeller, der efter reformationen ikke længere brugtes. *Johannes Oldendorph* omtaler oftere kirkens bibliotek, og som andenpræst havde han tilsyn med dette. Nogle af disse bøger er bevaret for efterverdenen, og den dag i dag har vi i Haderslev Katedralskoles bibliotek

stående enkelte inkunabler (bøger, der er trykt før 1500, i bogtrykkunstens barndom) med den klare ejendomsangivelse *liber ecclesiae Haderslebensis* — bøger, som altså må have stået i biblioteket i kirken, og som kan have været benyttet bl. a. af den lærde, men halvkøre Oldendorph. Men også en række af reformationstidens kendte mænd som *Johannes Alberdes*, *Weidensee*, *Wendt*, *Bügenhagen*, *Anton Keiser*, *Jørgen Boie*, *Rasmus Heinesen* og *Knud Bramsen* har sikkert været gæster i eller brugere af dette bibliotek. Om to af dem, Alberdes og Boie, ved vi med sikkerhed, at de har ejet bøger, der af dem selv eller deres arvinger er skænket biblioteket. Det vil derfor være rimeligt her at omtale disse bøger fra Fruekirken bibliotek ret udførligt i et særligt afsnit.

Den bog, der hidrører fra Alberdes' bogsamling har i et bind forenet tre højst forskelligartede skrifter, nemlig:

Eximii præclarique doctoris Thomae super libris Boetii de consolatu philosophico commentum feliciter incipit. Anthonii Koburgers civis inclitae Nurnbergensis urbis industria fabrefactus. Anno a natu Christi MCCCCLXXXIII postera die post Philippi et Jacobi apost. Kort sagt: Thomas Aquinas' kommenterede udgave af Boetius' skrift om filosofiens trøst. Trykt af A. Koburger i Nürnberg 1483.

I samme bind *Sedulius in librum evangeliorum* (uden årstal og tryksted); altså en kommentar til Ny Testamente.

Og endelig: *Diogenis epistolae a Francisco Aretino e græco in latinum traductae* — Franciscus Aretinus' oversættelse af Diogenes' breve fra græsk til latin. Bogen har en fortale til Pius II. Den er trykt af *Fridericus Greuszner* i Nürnberg. Trykkeår er ikke angivet.

Bag i bindet står som ejernavn Joh. Alberti. I midten findes den interessante oplysning *Illuminatum per me Johannem Alberti Canonicum Haffniensem* og forrest *Liber est Johannis Alberti Canonici Hafniensis*, men yderligere *Ego Antonius Keiser pastor ecclesiae Haderslebensis dono dedi hunc librum in publicum et perpetuum usum ministrorum verbi divini* (Jeg Anton Keiser, præst ved kirken i Haderslev, har skænket denne bog til offentlig og evig brug for det guddommelige ords tjenere). At Johannes Alberti selv har illumineret bogen vil sige, at han med rødt blæk har prentet eller tegnet alle initialer, sådan som man gjorde længe efter bogtrykkerkunstens opfindelse. Navnet Joh. Alberti, der står

til sidst, er skrevet med samme slags rødt blæk som initialerne. Vi har her en slags fortsættelse af tidligere tiders personligt prægede skønne afskrivningskunst. Så sent som 1558 fremstilledes sådanne illuminerede bøger (især bibler) hos bogtrykkere i Wittenberg, til tider var det tidens største kunstnere, der arbejdede som illuminatorer, f. eks. *Lucas Cranach*. Desværre har skolen efter genforeningen måttet overlade denne kuriøse bog til Det kgl. Bibliotek i henhold til gældende afleveringsbestemmelser, da Sedulius-skriftet er et unicum. Det er nærliggende at spørge, hvem denne Sedulius egentlig er, fordi han ikke hører hjemme mellem de almindelig kendte latinske forfattere. Han var kristen latinsk forfatter fra 5. årh. og har blandt andet forfattet *Paschale carmen* og *Paschale opus*, hvor han henholdsvis i bunden og løs stil fremstiller bibelske fortællinger. I læredigtet *Labyrinthus* prises hans sprogform, der var stærkt påvirket af Vergil, og han kaldes den *kernefulde Sedulius*.

*Contemnit paleas Sedulius; eligit aptas
Res evangelii, sedulitate metri —*

som det elegant hedder.²⁰⁵ Sedulius foragter avner og vælger passende fortællinger fra evangeliet til behandling i omhyggeligt formede vers. Han var altså netop en forfatter, som den helt gamle latinske skole kunne bruge.

Alberdes' tre inkunabler, som af svigersønnen så pietetsfuldt var skænket Haderslev kirkebibliotek, er altså desværre ikke længere i skolens eje; derimod har vi den dag i dag en bog, som har tilhørt *Jørgen Boie* eller *Georgius Boethius*, hertug Hans' fortræffelige medhjælper og rådgiver i alle kirke- og skolespørgsmål. Derfor er det ikke uden veneration man står med en respektindgydende inkunabel i hånden og læser titlen: *Bartholomæus Anglicus de proprietatibus rerum. Impressus per Antonium Koburger Nurembergæ civem. Anno MCCCCXCII XX die Junii*. (T 8 i Erik Dals katalog over Det kgl. Biblioteks inkunabler 3, 1963). Bogen, der har malede initialer, er en slags opslagsbog der kan give oplysninger om tingenes egenskaber, altså fysisk håndbog. Dens første kendte ejer var *Jørgen Boie*, som skænkede den til kirken med følgende dedikation: *Hunc librum donavit M. Georgius Boye pastor eccl.e in Wilstorp ad perpetuum usum Ministrorum Ecclesie Hadersleb.*

Som det er gået med Sedulius-bogen, er det også gået en anden af de bøger, der stod mellem vore inkunabler indtil 1920, nemlig en svær bog, der indeholdt en Aristoteles-udgave, som Det kgl. Bibliotek savnede.

Decem librorum moralium Aristotelis tres conversiones, prima Argypuli Byzantii, secunda Leonardi Aretini, tertia vero antiqua, per capita et numeros compilatae communi familiarique commentario ad Argypulum adjecto. In almo Parhisiensium studio anno ab incarnatione virtutum 1497. 12 aprilis.

Det fremgår vist tilstrækkeligt af disse lange, besværlige titler, at der er tale om tre versioner af Aristoteles' etik. I samme bind findes et værk, der af Bjørn Kornerup betegnes som grundlæggende for musikundervisningen i middelalderens latinskoler, nemlig

Aritmetica²⁹⁶ decem libris demonstrata, Musica libris demonstrata quattuor, Epitome in libros aritmeticos. Divi Severini Boetii Rithmimachie ludus qui numerorum appellatur. Udgiveren er Jacobus Faber Stapulensis. Paris 1496—1497.

Af særlig interesse for Haderslev er også denne bog ved sin dedikation:

D. T. E. V.²⁹⁷ Bibliothecae quae in Aede deiparae Virginis Haderslebbii accurato seduloque studio et laudabili instituto colligitur, ut eam pro sua etiam tenuitate et modulo aliqua accessione ornaret. Balthas. Becker Luneburgensis LLD minim. 14 Cal. Sextil. Anno reparatae salutis 1569.

Dette betyder altså, at gaven er skænket af lüneborgeren Balthasar Becker, dr. og franciskaner, og at den i al beskedenhed skal være med til at udgøre det bibliotek, som i Frue kirke samles med så omhyggelig og vedvarende flid og efter et så prisværdigt forsæt. Er der nogen forbindelse mellem denne Balthasar Becker og skolens tredie rektor Hermann Becker også kaldet Pistorius?

Foruden disse tre bind [med ialt 7 forskellige inkunabler] som altså direkte omtaler Haderslev kirkes særlige bibliotek, findes i vor skoles bibliotek endnu følgende inkunabler, der ligeledes har den generelle ejerangivelse „Liber ecclesiae Haderslebensis“, men ingen nærmere angivelser om tidligere ejere eller donatorer:

Questiones disputate angelici doctoris Thomae Aquinatis ordinis praedicatorum per sacrarum litterarum professorem eximium magistrum

Theodicum de Susteren insignis conventus Coloniensis ejusdem ordinis regentem profundissimum in luculentam erecte consonantiam. Impressae Agrippinae opera atque impensis Henrici Quentell. Incarnationis Domini MCCCC Nonis Maji fine clauduntur fausto.

Et tredie Nürnbergertryk er:

Divi Bonaventurae quaestiones in quartum librum sententiarum. Den er fra 1491 og er et rent teologisk værk med en epilog af *Jacobus Wympling Sletstatensis theologiae doctor ad quoslibet theologiae studiosos.*

Angående vore øvrige inkunabler må det vist siges, at de repræsenterer højst forskellige sider af datidens viden og forskning.

Fasciculus temporum omnes antiquorum cronicas complectens mangler tekstblad, men har som sidste årstal i teksten 1490.

Det er en latinsk verdenskrønike, der omfatter de vigtigste historiske facta fra Adams fødsel anno a. Chr. n. 5199 til kejser Maximilian. Kompilatoren af dette virkelig kuriøse værk er *Werner Rolevink*, der i 1471 udsendte første udgave af en *Fasciculus temporum*, som fik mange oplag.²⁰⁹

I samme bind som *Fasciculus* findes også et rent teologisk skrift, nemlig:

Omeliae beati Gregorii papae et Originis presbyteri super evangeliiis quae servantur in ecclesiis incipiunt secundum Matheum. Sub anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto in die Sabbato post conceptionis gloriosae virginis marie — altså prædikensamlinger af pave Gregor og af kirkefaderen Origines over evangelierne efter apostelen Matthæus. Trykkeåret er altså 1475, men desværre mangler titelblad med angivelse af bogtrykkeren.

Blandt de inkunabler, der endnu er i skolens eje, må endelig nævnes den mest værdifulde, nemlig

Ptolemaei cosmographia libri VIII cum registro alphabetico et tabulis. Ulm 1486.

Denne bog er i hvert fald af Det kgl. Biblioteks eksperter i foråret 1963 takseret til en værdi af 10.000 kr. og er et meget smukt trykt velkonserveret gennemillumineret eksemplar, forsynet med talrige håndskrevne noter. En gennemgang af akquisitioner i rektor Thriges tid viser, at denne kostbarhed er indlemmet i biblioteket 1856; blandt bibliotekets donatorer i dette år nævnes foruden en række institutioner amt-

mand *Johannsen*, Husum,²¹⁰ krigsråd *Boll*, amtsforvalter *Skau*, redaktør *Koch*, rektor *Thrige*, konrektor *Lembcke*, adjunkterne *Bloch* og *Aschlund*. En af dem er måske giveren, da bogen ikke synes købt på en auktion. Tilsyneladende har ingen været klar over dens værdi, men blot betragtet den som et curiosum. Ellers havde rektor *Thrige*, der var så interesseret i bibliotekets trivsel, sikkert i årsskriftet givet udtryk for skolens store taknemmelighed og fremhævet den ædle giver.

Det er naturligvis ikke stedet her at give en lang udredning af Ptolemaios' betydning, men det bør dog nævnes, at Klaudios Ptolemaios, der levede i Alexandria i 2. årh. efter Kristus, vel er oldtidens berømteste astronom, der tillige som matematiker og geograf var højt beundret. Hans kosmografi, som er den alm. betegnelse for hans geografiske hovedværk, var den dominerende geografiske håndbog indtil det 16. årh. og blev genoptrykt gang på gang. Med sine 8 bøger giver den efter en introduktion om almindelige geografiske forhold beliggenheden af ca. 8000 lokaliteter med angivelse af bredde og længde og delvis med henvisning til ledsagende kort. Den første udarbejdelse på latin skete i 1410. Tekst og kort blev for første gang trykt i Bologna i 1472. Vort eksemplar er som nævnt trykt i Ulm fjorten år senere, altså 1486, og har som udgiver *Nicolaus Germanus*.

Moderne mennesker undrer sig eller morer sig som regel over kortene. Den antikke verden omkring Middelhavet er nogenlunde rigtigt gengivet på kortene, men jo længere man kommer bort fra Middelhavsområdet, jo større mangler på præcision konstaterer man. Manglende oplysninger, utilstrækkelige målinger og vildfarelser hos Ptolemaios' nærmeste forgænger Marinus fra Tyrus vedrørende ækvators længde (som han fejlagtig anslog til 400.000 olympiske stadier i stedet for 500.000) må medføre, at Ptolemaios' kort er forregnede. Hvor gamle kortene er, kan ikke siges bestemt. Til den latinske bearbejdelse af teksten fra 1410 kan der godt være udarbejdet kort på grundlag af tidligere, så der er en vis sandsynlighed for, at kortene kan regnes at være fra Ptolemaios' egen tid. Som grundlag for korttegningen benytttes et net af breddegrader og *Eratosthenes'* gradinddeling af æquator i 360°; som nul-meridian benyttedes en meridian, der går gennem de Canariske øer. Det yderste kendte punkt mod

syd er *Agisympha* (syd for Ætiopien på den sydlige vendekreds) og det nordligste punkt er *Thule* på højde med Shetlandsøerne (63° nord).

For biblioteksmanden er spørgsmålet om en sådan bogs tidligere ejere altid forbundet med interesse. Vi har foran i den et fornemt *ex-libris* fra ca. 1750 med navnet *G. Chalmers*, der peger mod en kendt skotsk slægt af forfattere og bogsamlere. En af dem har måske købt bogen i Tyskland. En række håndskrevne notitser rundt om i marginen synes at pege mod en tysk ejer i det 16. årh., eventuelt er det simpelt hen første ejer af værket. Det vil nok blive ved at være en gåde, hvordan bogen fra den skotske lærdes bibliotek er nået til Haderslev, hvor den i alle tilfælde nu bliver opbevaret i brandsikret box som skolens dyreste bogskat.

For mange vil den fyldige omtale af vore inkunabler nok synes vidtløftig, men ud fra et kulturhistorisk eller skolehistorisk synspunkt er den i mine øjne fuldt berettiget. Noget lignende er udtalt af en virkelig autoritet på dette område, førstebibliotekar, dr. phil. *Erik Dal*, der i Katalog over Det kongelige Biblioteks inkunabler, bind 3, 1963, og *Bogens Verden*, december 1963, har behandlet spørgsmålet om inkunabler i danske biblioteker udenfor Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus. I *Bogens Verden* skriver han således:

[Meget er afleveret til Det kongelige Bibliotek.] „Men tilbage bliver dog stifts- og skolebibliotekernes tydelige karakter af lærdoms- og kulturcentre i provinsen, og smukkeste i denne række tegner sig Haderslev Katedralskoles inkunabler, der for det meste stammer fra det gamle domkirkebibliotek, for siden gennem dansk, tysk og atter dansk tid at tilhøre en skole, der allerede ved sit navn vidner om den historiske sammenhæng med middelalderens pædagogiske indsats“.

Når vi ser bort fra Ptolemæus' kosmografi, står vore inkunabler som sikre garantier for eksistensen af et bibliotek i Frue Kirke, men udover Oldendorphs omtale af det i 1561 har vi intet kronologisk holdepunkt. I den følgende tid omtales det heller ikke; først hos *Rhode* findes en *passus*, som imidlertid ikke tyder på, at biblioteket har betydet noget videre for egnens gejstlige.

Den nøje forbindelse mellem kirken og latinskolen, hvis lærere oprindeligt alle var teologer, såvel som den korte afstand, der var mellem de

to bygninger, gjorde det let for skolens folk at benytte kirkens bibliotek, som således til en vis grad kan have gjort et skolebibliotek overflødigt. På den anden side tyder Rhodes nedsættende bemærkninger just ikke på, at biblioteket stadig var af betydning for skolen. Der må imidlertid have været et behov for en bogsamling, og i 1780'erne begynder rektor Strodtmann det grundlæggende arbejde. Han fandt ved sin ankomst til skolen i 1775 nogle pakker skoleprogrammer fra fremmede skoler og universiteter (det ældste endog fra 1655), men dette var også alt. Begyndelsen til skolebiblioteket var meget beskedne, idet Strodtmann blot opstillede en del bøger, der benyttedes som læsebøger i denne egn, som *Brauneiser* siger det i sit skoleprogram fra 1828 — desværre uden at give nogle bogtitler, der nok kunne interessere. Den næste rektor i rækken, *Brincken*, var i høj grad med på alt nyt og føjede en del pædagogisk litteratur til den beskedne bogsamling. Han taler iøvrigt om at skaffe penge til bogkøb ved at pålægge elever i skolen bøder for større og mindre forseelser, en måde at fremskaffe penge på, som ingenlunde var en original opfindelse af *Brincken*, da der i *Guldbergs* skoleordning af 1775 findes en bestemmelse om, at hver latinskole årlig skulle anskaffe nogle bøger som grundlag for oprettelse af et skolebibliotek, og at man hertil kunne bruge penge, der indkom ved et sådant bødesystem, suppleret med en del af de afgifter, private dimittender måtte erlægge. Store summer blev det nu ikke. Betydelig mere effektivt var det, at rektor *Eckermann* opnåede konservatorernes tilladelse til, at de fleste af Frue Kirkes gamle bøger blev solgt, til fordel for skolebiblioteket; kun nogle få, som „på grund af deres gamle tryk ansås for mærkværdige“, blev overladt til skolen. Således reddedes formodentlig vore ærværdige inkunabler, men mange andre værdifulde ting er sikkert gået tabt ved den lejlighed, og vi har lidt svært ved at tilgive konservatorerne og *Eckermann*, at de var så modernistiske; vi savner imidlertid reelt anklagemateriale imod dem, da ingen bogfortegnelse er opbevaret. Imidlertid var interessen for at forøge biblioteket overordentlig levende, og *Brauneiser* arbejdede energisk for at skaffe bøger og henvendte sig gang på gang i skoleprogrammerne til publikum for at opnå boggaver og penge til bogkøb. Fra 1828 giver skoleprogrammerne (der fra da af udsendes årligt) os besked med akquisitionerne. Som sine to forgængere lod *Brauneiser* skolens elever be-

tale et årligt beløb for at benytte biblioteket. Med konservatorernes billigelse fastsattes beløbene til henholdsvis 1 rdlr. 16 sk. — 1 rdlr. — 32 sk. og 10 sk. for de fire klasser, skolen på det tidspunkt havde. Fra 1833 bortfaldt denne elevafgift. Derimod måtte eleverne stadig betale for at låne bøger i et særligt elevbibliotek, som var startet af subrektor *Paulsen*, nemlig 1 skilling pr. boglån. Det er pudsigt at se, at rektor *Brauneiser*, da han overtog bestyrelsen af dette bibliotek, afviste en beskyldning for at indkassere denne skilling til sin private kasse. Når man har set en redegørelse for de forskellige større og mindre indtægtskilder, der den gang dannede det beskedne grundlag for en rektors eksistens (fast løn, pro introitu, skolepenge, brændselpenge, privatlektioner, græsning til et par køer, leverancer i naturalier osv.), forstår man godt, at der skulle våges over at få småbeløbene med, og at folk kunne få den stygge tanke, at rektor forsøgte at skaffe sig en lille ekstraindtægt af elevbogsamlingen. Skolefolks konstante klager over deres usle kår (*salarioli tenuitatem*) er et almindeligt træk i tidligere skolehistorie! Men tilbage til elevbiblioteket, der faktisk vedblev at eksistere, endda i betydelig udvidet skikkelse i præsertiden og i omorganiseret form efter genforeningen til henimod slutningen af 1930'erne, da bl. a. Haderslev Centralbiblioteks langt større og bedre udlånsmuligheder gjorde det overflødigt.

Det egentlige skolebibliotek, bestemt til læreres og elevers brug, havde i lange tider været opstillet i rektors bolig, men fik fra 1834 et særligt lokale i skolebygningen i Smedegade, da borgerskolen var flyttet ud til henholdsvis Friedrichs- og Wilhelmine-skolerne. I løbet af de første 50 år nåede skolebiblioteket op på 600 bind. Den fornemste erhvervelse i *Brauneisers* tid er „*Flora Danica*“, hvis eksemplar nr. 38 skolen ejer i en komplet og velbevaret udgave, skænket af den danske konge. Af stor betydning for bibliotekets trivsel blev kammerherreinde *v. Holsteins* legat. Nogle få år efter får skolen en fornem boggave fra kong *Frederik VI* med professor *Flor* ved Kiels universitet som formidler. Gaven omfatter *Saxo* i *Grundtvigs* oversættelse, forskellige guldalderdigteres værker og *Holberg* i *Rahbeks* udgave. *Brauneiser*, der udtaler, at dette vil gavne og glæde „die Jugend der das Verständniss der dänischen Sprache keine oder wenig Mühe macht“, modtager også på derom fremsat ønske fra professor *Flor* et eksemplar af *Grønberg*: *Dansk-tysk ordbog*.

Om boggavernes oprindelse får vi ofte interessante oplysninger ved at se på ex-libris, håndskrevne ejerangivelser og de forskellige stempler, der er blevet anvendt. Der findes således et mærkat med *Bibliotheca Scholae Haderslebensis*, et med „Haderslev lærde Skoles Bibliothek“, et med billede af den nye skoles facade 1854, et med den præjssiske ørn, et med det af lektor Ottosen tegnede billede af skolefacaden og endelig et mere beskedent, ganske almindeligt bogstavstempel. Enkelte af vore bøger er dekorerede med adskillige af disse stempler, foruden en håndskrevet ejerangivelse, således at vi også på denne måde får et indtryk af sandheden i ordet *Habent sua fata libelli* (bøger har deres egne skæbner); suggestivt afspejler de skolens skiftende skæbne gennem de sidste 150 år. Kigger vi således lidt på bøger fra Brauneisers tid, finder vi gang på gang navne, der er kendt fra byens almindelige historie, bl. a. f. eks. fra „Harmonien“s medlemslister. En del historiske og krigshistoriske værker er mærkede HLR (Holsteenske Landsener Regiment) og har tilhørt regimentets bibliotek. Den gamle major v. Simesen, der ved regimentets flytning blev boende i Haderslev, havde en ret stor bogsamling, hvoraf ca. 700 bind af arvingerne blev skænket skolen i 1857. Mange af de tilflyttede danske embedsmænd skænkede i tiden mellem de to slesvigske krige boggaver til biblioteket; rektor Thrige's navn i ikke få bøger vidner tydeligt om hans store interesse for biblioteket, som han personlig passede; nogle smukt førte accessionsprotokoller røber med sirlig håndskrift hans pertentlige omsorg for denne side af skolens arbejde. Også biblioteksmæssigt ville han gerne „skabe en indretning, der med Guds hjælp vil blive een af grundpillerne ved genrejsningen af den så længe forkuede danskhed i det gamle danske land“. Og det var naturligvis ikke blot mer eller mindre tilfældige, omend velmente gaver, Thrige byggede skolens bibliotek op på. Han opnåede straks ved sin tiltræden en ekstraordinær bevilling på 300 rdlr. og sikrede biblioteket et årligt fixum på 200 rdlr., men han forstod endvidere at interessere forlag, institutioner og private for den betydningsfulde opgave, der gik ud på at opbygge en god og fyldig bogbestand ved den første danske latinskele i Nordslesvig. Også omegnens præster var i høj grad interesseret i at have let adgang til bøger, og Haderslev provstis konvent yder fra 1860 et bidrag til anskaffelse af teologisk og filosofisk litteratur, så skolebiblioteket også var ved at blive

et stiftsbibliotek (sådan som man kender det fra de øvrige katedralskoler). Alt i alt voksede biblioteket i Thriges tid fra ca. 1400 til over 8000 bind. Af større boggaver foruden major Simesens kan nævnes, at grev *Lüttichau* i 1853 ved testamente skænkede skolen en samling på 700 bind; v. *Krogh*, *Åstrupgård*, havde i 1850 foræret skolen „Den danske *Vitruvius*“ (nu vurderet til ca. 6000 kr.). I lærerkollegiet og i den kreds af embedsmænd, der efter 1850 kom som en forpost for dansk åndsliv, var der litterater og æstetikere, der også viste biblioteket stor interesse. *Ørsted*, *Oehlschläger*, *Grundtvig*, *Kierkegaard*, *Blicher* og *Madvig* har venner, beundrere og åndsfæller i denne Haderslev-kreds, og sporene genfindes i biblioteket, hvor ikke få originaludgaver af *Holberg*, af guldalderdigterne sammen med en statelig række af monumentale værker fra 17. og 18. årh. vidner smukt om dansk bogkultur. Det er fristende at anføre nogle forfatternavne og bogtitler: *Lyschander*, *Huitfeld*, *Stephanii Saxo*, *Chr. IV's bibel*, *Resen*, *Slange*, *Birgitte Thott*, *Vitus Bering*, *E. Pontoppidan: Danske Atlas*, *Langebeks Scriptores*, *Olearius*, *Molleris Cimbria Literata*, *Nova Literaria Maris Balthici*, *Niebuhr*. Men derudover er der meget andet. Antikkens klassiske forfattere findes i stort tal, tildels i meget gamle udgaver. Blandt de bibliofile sjældenheder kan nævnes f. eks. *Eginhard: Vita Caroli Magni*. Köln 1521. *Cyprianus Spangenberg's Den kristelige hustavle*. Lübeck 1561 (findes ellers kun i Stockholm og i Det kgl. Bibliotek).

Det siger sig selv, at ældre tysk litteratur og historie er meget stærkt repræsenteret. Hertugdømmernes historie og topografi fylder ligeledes godt. Her må nævnes *Hamelmann: Oldenburgische Chronicon*; *Angelus: Holsteinische Chronica*; et næsten komplet eksemplar af „*Lyna*“, Haderslev-ugeskriftet, der udkom fra 1797—1848. Endvidere en mængde småtryk vedrørende nationalitetskampen. Man vil forstå, at det er umuligt at nævne andet end nogle spredte ting i et bibliotek på over 20.000 bind! Det er klart, at der netop i vort bibliotek findes mange gaver, der vidner om kappestriden mellem tysk og dansk, idet mange bøger er skænket såvel fra syd som fra nord — én bejler kom fra syd og én fra nord.

Efter 1864 fik skolen i første omgang en rektor, der var indfødt slesviger, *P. H. Jessen*. Hans broder, konrektor *Chr. Jessen*, var meget inter-

esseret i biblioteket, og begge var de særdeles vel kvalificerede til at undervise i dansk; de gennemgik bl. a. med de ældste elever nogle af Oehlschlägers tragedier. Der anskaffes i denne slesvigsk prægede periode til biblioteket stadig en del dansk litteratur, dog især af lokalhistorisk art; der var for Jessen store lakuner at udfylde, hvad angår tysk litteratur, tysk historie og klassisk filologi. De følgende ledere af biblioteket fortsatte denne linie, idet skolen blev mere og mere prøjsisk præget. Dog anskaffedes stadig visse lokalhistoriske værker på dansk. Som bibliotekar virkede *Ludwig Siemonsen* fra 1864 til 1898, derefter *N. A. Schröder*, der udarbejdede et fyldigt katalog (1898—1901) over bogbestanden, der var vokset stærkt. Fra ca. 8600 i 1864 var biblioteket i 1920 nået op på ca. 15.000 bind. Endvidere har dr. *Th. O. Achelis* ydet et stort arbejde som bibliotekar. Der leveredes således i den tyske periode på dette område en kulturel indsats, som vil blive stående, så længe der opretholdes en højere skole i Haderslev.

Det prøjsiske statsgymnasiums overgang til dansk skole i 1920 måtte naturligvis i høj grad få følger for skolens bibliotek. For at udfylde nogle af de mest generende lakuner indenfor nyere dansk litteratur og historie blev der straks udover det sædvanlige beløb til bibliotek og samlinger bevilget 3.000 kr. Et tilsvarende beløb stilledes til rådighed til lærerværelsets håndbibliotek. Ad privat vej — i lighed med hvad der skete i 1850'erne — og ved gaver fra forlag og institutioner forøgedes biblioteket stærkt. Forrest blandt donatorerne må nævnes rektor, dr. phil. *Karl Mortensen*. Forøvrigt gik der samtidig en del bøger ud af biblioteket, fordi det skønnedes, at det nyoprettede centralbibliotek i højere grad havde brug for disse ting. Det drejede sig om ca. 1200 bind væsentlig af lokalhistorisk indhold samt tidsskrifter. Ved genforeningen blev biblioteksarbejdet overtaget af lektor *Anker Jensen*, der myreflittig og nidkær gik i lag med den opslidende opgave at udarbejde et nyt og fyldestgørende katalog, som han desværre ikke oplevede at se færdigtrykt. Da *Anker Jensen* på grund af svigtende helbred i 1937 havde måttet opgive den gerning, han elskede, overtog dr. *Favrholdt*, der havde bistået ved udarbejdelsen af registeret til kataloget, hvervet som bibliotekar. Forholdene medførte, at opgaven blev meget vanskelig efter en kort periode, hvor man så småt begyndte at finde sig tilrette i biblioteket: hele opstillingen

var uhyre konservativ, og der var f. eks. ikke kartotek over bogbestanden. Med al respekt for Anker Jensens store arbejdsindsats måtte det erkendes, at biblioteket ville have været bedre tjent med en udrensning af en mængde dødt stof og en derpå følgende omgruppering efter moderne biblioteksmetoder. Men dertil krævedes arbejdskraft, tid, plads og penge, og det lå tungt med alt dette. Så kom besættelsestiden med rømningen af skolen. Vedrørende biblioteket blev det lovet, at intet dér ville blive rørt. Vi havde heller ikke nogen mulighed for at skaffe et egnet lokale, hvortil bøgerne kunne flyttes. Alt, hvad vi mente var særlig værdifuldt, for ikke at sige uerstatteligt, blev taget ud fra hylderne og transporteret til mere sikre steder, især til brandfri rum i rådhusets kælder ud imod Højgade. En del af kollegerne stillede reolplads til rådighed, så biblioteket faktisk var spredt over mange lokaliteter. Inden længe viste det sig da også, at tyskernes fagre løfter om at lade biblioteksfløjen urørt, ikke respekteredes. Det var i sommerferien 1944, at pedel Fogt, som blev boende på skolen i hele besættelsesperioden og vågent holdt øje med, hvad værnemagten foretog sig, varskoede mig om, at nu var der fare for bøgerne. Da jeg nåede ind på skolen, var alt ryddet ud af biblioteket, der skulle bruges til depot for en panserafdeling — senere blev der i stedet indrettet medicinaldepot. Den officer, der havde ledet flytningen, forklarede, at han personlig havde overvåget, at alt var gjort omhyggeligt og forsigtigt, og indestod for, at der intet manglede, og undskyldte hele aktionen med at erklære, at han handlede efter ordre og at det var „dringend notwendig“. Da jeg oplyste ham om, at det i virkeligheden også var et stort tysk kulturarbejde, han havde været med til at ødelægge, beklagede han yderst korrekt — aber Krieg ist Krieg. Faktisk var bøgerne stakket i pæne lige bunker, så vidt gørligt, på gulvet i biologilokalet øverst i hovedfløjen. Men heller ikke deroppe fik bøgerne fred. Efterhånden må disciplinen blandt soldaterne, der var indkvarteret på skolen, have været ringe. Det viste sig nemlig i 1945, at tyske soldater havde maset sig ind over bogstaberne, der var skredet sammen i kaotiske bunker, i hvilke det flød med allehånde præparater fra naturfagssamlingerne, og øverst i det hele var henslængt et skelet som et makabert udtryk for lede ved alt, hvad der havde med bøger at gøre.³⁰⁰ Men ikke nok med, at det var gået slemt ud over mange bøger, og at det hele

var et gyseligt rod: i løbet af vinteren var der sprunget et vandrør, så der en tid havde stået vand under et par af bogstablerne, hvis nederste bind var groet så hårdt fast i gulvet, at der måtte bruges skovle, da vi pludselig måtte i gang med en ny flytning af de sørgelige bogmasser. Med bistand af mandskab fra civilforsvarskolonnen og af frivillige lærere og elever skete flytningen af det forhåndenværende bibliotek til lokaler på Øvelsesskolens loft og til loftet over Statsseminariets pedelbolig, hvor opbevaringsforholdene absolut ikke var gode, men de bedste, der var at finde. På den måde gik der så tre år til. I november 1948 måtte vi imod forventning tilbage til den gamle skole igen, og biblioteket blev så vidt gør- ligt genopstillet. Det var glædeligt at konstatere, at da bøgerne kom på plads igen, var ødelæggelser og tab ikke så alvorlige, som man havde troet (skønmæssigt var ca. 5 % blevet ødelagt). Det ansås for mest praktisk at genopstille bøgerne efter Anker Jensens katalog fra 1937. Da skolens flytning til en moderne bygning havde været lovet os og ventet af os i den sidste halve snes år, måtte man mene, at det nu var omsonst at begynde på en nyorganisering af biblioteket i de trange lokaler. Efter en alvorlig øjenlidelse måtte Favrhøldt i efteråret 1960 bede sig fritaget for biblioteksarbejdet, der blev overtaget af lektor *H. Karlsson*, som nu endelig vil komme til at indrette det store bibliotek (over 20.000 bind) i lokaler, hvor der bliver mulighed for virkelig udnyttelse af bøgerne.

VI

LIVET PÅ SKOLEN

SOM enhver anden gymnasieskole tilstræber Haderslev Katedralskole at give eleverne en mulighed for at udfolde sig på mange andre måder end dem, der betinges af undervisningens rammer. Uden at tale om, at skolen siden genforeningen har ydet husly til mange slags foreningsarbejde som foredragsvirksomhed, udøvelse af sang og musik, „Røde-kors“-arbejde, spejderarbejde, folkedans og gymnastik, hvorved mange mennesker er blevet vant til at komme i skolens bygninger, vil det her være ri-

meligt at nævne først og fremmest gymnasieelevernes egne foreninger, først „Vidar“, der især har virket ved foredrag og diskussioner, men også som arrangør af en række baller, der til tider har erstattet egentlige skoleballer. Har man lyst til at vide, hvad der har optaget vore elever gennem årene, er der megen viden at hente i skolebladet „Vidars Ekko“. Forskellige andre gymnasieforeninger med religiøse eller politiske formål har ligeledes haft til huse på skolen, der ikke har afvist nogen elevkreds, der kom og bad om lov til at benytte lokaler udenfor skoletiden, når formålet var værd at støtte. Derfor er den gamle skole også for mange elever blevet et kært samlingssted, og et godt og værdifuldt skoleliv har udviklet sig på denne baggrund. Som talende vidnesbyrd om elevernes indstilling findes der på skolen to ting, man ikke kan undgå at lægge mærke til: Det meget store billede af kong Christian X, genforeningskongen, på festsalens hovedvæg. Det blev skænket skolen under besættelsen af elever, der blandt kammerater, tidligere elever og skolens venner fik tilvejebragt de fornødne midler. De kunne ikke finde et bedre udtryk for deres danskhed end således at vise deres beundring for den gamle konge, der under krigen blev et symbol på trofasthed mod det danske. Initiativet skyldtes *Richard Meyer-Heiselberg* og *Hans Otto Thulstrup*, der iøvrigt også begge stod bag ved en anden smuk gave til skolen, nemlig den egetræstavle, der hænger ved indgangen til festsalen. Det er en *series rectorum*, der øverst har hertug Hans den Ældres portræt og derefter samtlige rektors navne og årstal; det hele dygtigt udkåret af billedskærer *Walter Nielsen*. Rektortavlen var elevernes gave til skolen i anledning af dens 375-års dag i 1942. Oprettelsen af „Rektor, dr. phil. Karl Mortensens legat“ i 1937 er også vidne om taknemmelighed mod skolen og dens første rektor efter 1920. De forskellige gaver til 25-års jubilæet taler ligeledes et tydeligt sprog om tak og anerkendelse. Mest imponerende var indsamlingen af midlerne til opførelsen af en lejr- og week-end-hytte, hvis værdi i penge er betydelig, men hvis egentlige værdi ikke kan måles i kroner og øre.

I det daglige, i den ret fri omgangstone mellem elever og lærere, der er et særkende for dansk skole, kommer elevens velvillige indstilling ofte til orde. Det har da også vist sig i praksis ved oprettelsen af elevråd 1949, der i 1960 afløstes af et præfektsystem, at skolen som sådan har kunnet

stole på en venlig og besindig holdning hos eleverne. En sådan tone er vel ikke noget specielt Haderslev-fænomen, men har måske alligevel haft større lethed ved at vinde indpas i en skole, der ligesom nystartedes i 1920 på et helt nyt grundlag og med særlige forudsætninger. Skolekomedier,³⁰¹ ekskursioner,³⁰² talrige cykle- og bilture i omegnen, udvekslingsbesøg i Braine, Haderslevs franske venskabsby, sportsstævner af mange slags, lejrskoleophold, week-end-ture, rejser til Færøerne, Norge, Sverige, Holland, England, teater-ture til Odense, Århus, Flensborg, klassebesøg i lærernes hjem osv. har i høj grad sat krydderi på skoletilværelsen. En udførlig gennemgang heraf fører for vidt, men en institution som „Hakalytten“ bør dog omtales lidt nærmere. Som nævnt er grunden stillet til rådighed af *Rasmus Møller*, Knud, og pengene til byggeriet skænket som jubilæumsgave i 1945. I 1947 kunne hytten ved Sandersvig indvies. Navnet „Hakalytten“ er en sammensmeltning af det altfor besværlige „Haderslev Katedralskoles lejr- og week-end-hytte“, der faktisk angiver virke og formål. Forbilledet er til en vis grad „Tønderkahytten“, der på lektor *Rosenkjærs* initiativ i sin tid blev opført ved Vejle fjord. Initiativet til „Hakalytten“ skyldes adjunkt *Peter Jeppesen*, der hurtigt i nogle gymnasieklasser fik startet den første arbejdsgruppe, der ved Jeppesens forflyttelse til Århus trådte i samarbejde med lektor *Willy Buch*, som atter havde gode kontakter til forældrekredsen, til Haderslev-Samfundets medlemmer og til danske institutioner i byen. Hytten er en selvvejende institution med rektor som formand, mens det egentlige arbejdsudvalg ledes af lektor *Magelund*.

Af andre foreninger, der er knyttet til skolen, kan også nævnes elevforeningen *Haderslev-Samfundet* (H.-S.), stiftet i 1930 med daværende sekretær *Karsten Skat-Rørdam* som formand. H.-S.'s årsskrift blev grundlagt i 1934 af adjunkt, dr. phil. *K. N. Bock* og boghandler *Johs. Chr. Nielsen*. Siden 1941 redigeres det af sidstnævnte sammen med *Olav Christensen* og *Favrholdt*, formand for H.-S. Redaktionen har haft den glæde at fremdrage meget skole- og lokalhistorisk materiale og at modtage værdifulde bidrag fra mange sider til årsskriftet, der er blevet modtaget med stor anerkendelse.

Hvis man vil spørge om baggrunden for, hvad der således på mange områder er sket til fremme af kammeratskab og trofasthed mod den gam-

le skole, er det utvivlsomt den atmosfære af fordragelighed, der præger skolens arbejde, sådan som den viser sig i det daglige, og sådan som den ytrer sig ved mere højtidelige stunder. I en skoles tilværelse betyder det meget, at der er sammenhold, og at man også gør sig dette klart af og til i de højtidsstunder, der samler os alle, enten det er juleafslutning eller translokation, 10. februar, 5. maj eller 7. september eller en af de andre mindedage, det er naturligt at dvæle ved. Sådanne dage markeres til tider blot ved valget af den sang, der synges i forbindelse med morgensang, hvortil alle møder op; til tider foretrækkes en ganske kort omtale af betydningen af den pågældende mindedag. For eleverne, hvis kendskab selv til den nyeste tids begivenheder kan være yderst mangelfuldt, er det af værdi at høre noget om vort folkelivs forudsæmninger, og ofte kommer de bagefter med spørgsmål i klasserne for at få tingene udtydet. Vi har alle stadig brug for at besinde os på, hvem vi er, og hvad der er vor opgave, sådan som rektor Jacobsen også gerne giver udtryk for det. Det har altid været hans ønske at lede skolen i samme ånd som hans forgængere med respekt for de samme åndelige værdier, der prægede deres skolegerning. Uden at have rektor Mortensens pathos eller rektor Egebergs inderlige tone har rektor Jacobsen forstået at finde sin egen form, der tiltaler elever og forældre ved sin oprigtighed og ligefremhed. Som det i hans lange rektortid har været ham en stor glæde at mærke sine elevers tillid og sympati og gamle elevers trofasthed, har han også kunnet glæde sig over de voksende muligheder for støtte og opmuntring til skolens nuværende og tidligere elever. Vi føres således til en omtale af de legater, skolen i øjeblikket råder over, idet vi dog ikke skal gå i detaljer med hensyn til oprindelse, statutter eller omtale af, hvem der har nydt godt af dem.

Foruden de gamle legater fra før 1864 disponerer skolen over følgende:³⁰³

1. Den sønderjydske Fonds Haderslev-studerer-legat fra 1937. Uddeles årligt ca. 750 kr.
2. Rektor, dr. phil. Karl Mortensens legat, ligeledes stiftet 1937. Uddeles årligt 600 kr.
3. Lektor Reinckes ærespræmie. Oprettet 1945. Årligt 75 kr.

4. Fabrikejer Max Schaumann og hustru's legat. Oprettet i 1945. Uddeler årligt 1200 kr.
5. Haderslev Bys Spare- og Lånekasse's jubilæumsstipendium. Oprettet 1945. Uddeler årligt 150 kr.
6. Langla's legat, oprettet 1960. Ca. 1200 kr. uddeles årligt til elever i skolen.
7. Firmaet Ove Arkil's legat. Oprettet 1961; uddeler årligt ca. 1000 kr. (pristalsreguleret) til en stud. polyt.
8. Ella og Holger Andersen's studielegat. Oprettet 1961. Renterne af ca. 45.000 kr. uddeles årligt som legat til en klassisk sproglig student til fortsatte videnskabelige studier.
9. Holbergfondet er et slags dispositionsbeløb til rådighed for skolen; uden nogen egentlig fundats er dette fond dannet på grundlag af et særlig stort komedie-overskud 1922 og efterhånden vokset ved stadige tilskud og gaver. Dette fond har vist sig af stor praktisk betydning.
10. Endelig må nævnes den sum på 1400 kr., som undervisningsministeriet hvert år stiller til rådighed til stipendier og oplagspenge.

I sammenligning med de gamle „rige“ katedralskoler var Haderslev efter genforeningen dårligt stillet, men har, som det ses, efterhånden fået en anelig legatmasse at råde over. De sidste års helt ændrede forhold med store stipendier til skolesøgende og studerende ungdom har i nogen grad berøvet de gamle legater deres afgørende betydning, der imidlertid allerede var stærkt kompromitteret af pengenes faldende værdi.

Når der tales om elever, vil fortegnelser over disse, subsidært dimittendlister, naturligvis have sin meget store interesse, men der er let nok adgang til sådanne oplysninger, og de kan derfor undværes her. Undersøgelser over elevernes proveniens har interesseret både Achelis, Olav Christensen og rektor Jacobsen, og der kan næppe føjes noget nyt til deres resultater.³⁰⁴ Måske er der en langsom vækst i procenttallene af arbejderbørn, der tager studentereksamen, som det måtte ventes. Hele udviklingen og især den nye skoleordning har her som andet steds bevirket et stærkt pres på gymnasiet, hvis elevantal fra 1963 pludselig viser en stærk stigning. Elevantallet i skolen som helhed var dog i 1963 bety-

deligt under det maksimum på 447, vi var oppe på i 1959, fordi afskaffelsen af mellemskoleordningen faktisk betød, at vi fik ca. 135 elever færre fra de pågældende alderstrin, idet nyordningen kun tillader ensporet realafdeling på 3 klasser, mens vi før havde 5 klasser, der som regel var dobbelte helt op til realeksamen. Tallene for frekvens siden 1945, da der sidst udarbejdedes en statistik af rektor Jacobsen, ser sådan ud med femårige mellemrum:

1945:	360	elever,	hvoraf	i	gymnasiet	112
1950:	380	„	„	„	„	82
1955:	364	„	„	„	„	99
1960:	414	„	„	„	„	188
1965:	362	„	„	„	„	286

De sidste ti års udvikling er symptomatisk. Vi hidsætter tallene:

1956:	392	elever,	hvoraf	i	gymnasiet	112
1957:	389	„	„	„	„	113
1958:	421	„	„	„	„	132
1959:	447	„	„	„	„	156
1960:	414	„	„	„	„	188
1961:	363	„	„	„	„	198
1962:	363	„	„	„	„	211
1963:	355	„	„	„	„	252
1964:	345	„	„	„	„	264
1965:	362	„	„	„	„	286

Den nye skolelovs ikrafttræden har i ganske særlig grad givet skolen et andet præg. Vi savner de mange piger og drenge, der lavede op som vore mindste, og eleverne udgør nu en næsten homogen masse, da vi til tider i 1. realklasse har elever, der virker omtrent lige så gamle som mange af de nyoptagne 1. g'ere. De elever, der kommer ind i 1. realklasse, får sikkert ofte en fornemmelse af, at de nu er med i et skolesamfund, der er meget forskelligt fra den skole, de kommer fra. De vil måske også bedre og sikrere kunne blive klar over, om de bør stile mod engang at komme i gymnasiet, end deres jævnaldrende i realafdelinger ved andre skoler,

hvertil der ikke er knyttet gymnasium. Spørgsmålet om gymnasieegnethed vil naturligvis altid lettest kunne besvares af et gymnasiums lærerråd, ihvorvel dette ikke er ufejlbarligt. Den ny fagklasseskole, vi står overfor at flytte ind i, vil ved sin indretning formodentlig bidrage til at give vore realklasseelever en mere intens følelse af, at de sammen med gymnasieeleverne udgør en enhed, idet de to afdelinger vil være fælles om garderobe, frokoststue, bibliotek, legeplads og sportsplads.

Antallet af studenter, der siden 1920 er dimitteret fra skolen, var i 1945 653 (118 af klassisk-sproglig linie, 296 af nysproglig linie og 239 af matematisk-naturvidenskabelig linie). I 1966 nåede vi op på ialt 1590 studenter dimitteret siden genforeningen. Fordelingen af dimittender 1920—66 er: ialt 203 klassisk-sproglige, 668 nysproglige og 719 matematisk-naturvidenskabelige. Det bør anføres, at der i årene 1947, 50, 52, 64 og 66 overhovedet ikke dimitteredes klassikere.

For realisternes vedkommende er årgangenes størrelse ret varierende, uden at det med sikkerhed kan afgøres, hvorpå disse svingninger beror. Samtlige antal af dimittender til realeksamen anføres derfor fra 1946—1966: 41, 23, 25, 40, 40, 49, 30, 30, 43, 26, 36, 25, 29, 36, 34, 32, 33, 29, 21, 15, 9. Skolen har siden 1920 sendt 1241 realister ud i verden. Det samlede antal unge, der har en afsluttende eksamen fra vor skole, enten det er artium eller realeksamen, er altså lidt over 2800.

SLUTBETRAGTNINGER

VIL nogen gøre et forsøg på at vurdere Haderslev skoles indsats ud over at give en opremsning af statistiske oplysninger, må man først og fremmest gøre sig klart, at et skolearbejdes betydning ikke kan måles med materielle mål: en redegørelse for, hvor mange departementschefer, amtmænd, professorer eller overlæger, der eventuelt kan findes blandt tidligere elever, siger intet. For de ældste årganges vedkommende har en ret stor procentdel med pænt resultat fuldført et akademisk studium, mens en betydelig større procentdel af de yngre årgange har valgt en mere praktisk betonet livsbane; men ingen kan afgøre, hvad der har gavnet samfundet mest (endsige, hvad der har bragt størst livslykke). Et rund-

LÆRERKOLLEGIET OKTOBER 1966

Nederste række fra venstre: Fru Karen Wielandt; fru Ulla Magelund; frk. Karen Bjerresø; rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen; Olrik; Mathiassen; frk. T. L. Andersen; Karlsson. — Midterrækken: Magelund; Kristiansen; Folmer Andersen; Schau; Graversen; Wielandt; E. Hansen; Faaborg; fru Else Holmgaard. — Øverste række: Favrholt, Agersnap Larsen; Klaus Holt; H. Hansen; A. Kalsbøll; Arndt; fru Ingrid Jacobsen; W. Buch og E. Knudsen. — Mangler: Fru Luth Jacobsen, fru Boll, organist Poulsen og Carsten Johansen.

spørge blandt tidligere elever om, hvad de ville mene, skolen havde betydet for dem, ville heller ikke kunne placere vor skole i forhold til andre skoler, fordi sammenligningsgrundlag ville savnes. Sammenfattende kan man vel sige omtrent som rektor Mortensen gjorde det ved sin afgang, at vor skole tåler at sættes ved siden af så mange andre uden at stå tilbage. Vi, der udgør den, enten vi sidder på den ene eller den anden side af katederet, har i alt fald lov til at nære den forvisning, at vi ikke behøver at skamme os, når vi hver især prøver at yde vort bedste under vor skoles gamle motto: *patriæ et literis*. Ved jubilæet i 1945 udtalte rektor *Buchreitz*, Åbenrå, at man kunne måske ønske tilføjet *humanitati*, dvs. for menneskeheden! Vi gamle filologer vil indvende, at der i ordet *literis* ligger en forestilling om human dannelse, hvortil der ikke behøves tilføjelser af nogen art. Vi vil måske endog sige nu ved skolens 400-års jubilæum, at *patriæ* (for fædrelandet) er noget så selvfølgelig, at det ikke behøver at fremhæves. I Thriges valg af ordet *literis* lå sikkert for ham og hans generation også forestillingen om *artibus*, således at vor skoles motto helt og holdent svarede til den devise, *litteris et artibus*, der siden 1856 har stået over indgangen til Ribe Katedralskole. Under alle omstændigheder vedkender vi os gerne de idealer, der efterlevedes i Haderslev i 1854, og som stadig er den danske gymnasieskoles: at arbejde hen imod at give vore unge forståelse af og respekt for alt det bedste, menneskelig ånd har skabt, så at de kan blive i stand til at yde en god indsats i vort samfund.

TILLÆG I

Stiftungs-Urkunde von 1567

„Wir Johans, von Gotts gnaden Erbe tzw Norwegen, Hertzogk tzu Schlesswig, Holstein, Stormarn vnd der Ditmarschen, Grauv tzw Oldenburgk vnd Delmenhorst, thun hirmit kundt vor idermenniglich: Nachdeme sich vast hin und wieder, sonderlich aber in diesem unserm ortte, da die Denische sprache im gebrauch und schwange ist, grosser mangel und gebrech von gelerten leuten findet und solchs kumfftiger zeit so viel mehr zu besorgen, also auch das zuletzt schwerlich kirchen und schulen, wie sich geburt, notturfftig dardurch zu bestellen sein, weiln wenig befunden, die ire kinder zur lehre halten willen, eins theils auch durch armutt, das sie dieselben nicht von sich schicken konnen, darvon geschreckt und abgehalten werden, wordurch entlich grosse vorachtung und vorseumnus gottlichs worts und namens, ja ewiger zorn und ungnade zu verursachen, welchs der Almechtige zu ewigen zeiten zu verhuten gnediglich geruhen wolt, demnach haben wir zu gemute gezogen und gnediglich bedacht und bewogen, wie solchem unrathe zeitig zu bejegen, und weiln vermergt, das eine gute wolbestelte schule, deren dieser ortter bissher in mangel gestanden, darzu hochst vonnotten, damit die knaben fleissig und woll muchten in Gottis furcht und guten kunsten erzogen und unterwiesen werden, und aber der schulen gelegenheit zu Hadersleben dermassen gespurt, das die vast geringschetzig, auch mit solchem underhalt und einkhomen nicht gefast, worvon zur notturff gelerte leute zu underhalten, und wir darneben in gewisse erfahrung gelangt und zum theil selbst gesehen, dass, Gott lob, die kirchen in unser probstey zu Hadersleben zu aller notturfft wol gebawet und in gutem wesen erhalten, und das noch gleichwol ein zimlicher vorrath an gelde darbey zu befinden, so ausser der kirchen notturfft darvon woll zu enthrathenn. Damit nun zu verbesserung obangeregter mengell und gebreche mit bestellunge einer guten trivialschulen und darzu behoriger geleter leute rath gefunden, auch der priester und amptsunderthanen kindern, die sonst nirgents mit iren kindern hinwissen, muge gedient und dardurch gelockt und geursacht werden, dieselben zum studirn zu halten, also haben wir den wirdigen unserm probst ern magister George Boyehn in gnedigem bevell ufferlegt, von allenn kirchen aus gedachter probstey Hadersleben, bey denen guter vorrath an gelde vorhanden und zu enthratten, nach gelegenheit einer idern vermugenheit bis zu sechs tausent marck Lubisch zu wege zu bringen und dieselbige uff jerliche renthe zu setzen, deme auch also folge gescheen. Welche

schs tausent marck Lub. heuptsummen und darvon folgende renthe wir beneben deme, was die vorige schule von alters zu boren gehapt, zu ewigen zeiten verordent und gegeben haben wollen, eine newe trivial-schule in unser stadt Hadersleben darvon anzurichten und zu halten.

Fundirn und stiften demnach solche schule furnemblich zu ehre des Almechtigen und furderung seines gottlichen worts, darmit das seligmachende wortt seins heiligen evangelij uff unsere nachkhomen zu nutz, heil und wolfart unsers gantzen vatterlandes und desselben einwohnern gelangen muge, vor uns, unsere erben und nachkhomend ewiglich zu bleiben, hirmit und [in] krafft dieses, dergestalt und also das in solcher schulen stets sein und verordent werden sollen funff preceptores und funff [distinctae] classes, worinne ein ider seine deputirten disciplenn fleissig unterrichten und unterweisen soll. Der erste preceptor soll rector sein, ein magister artium in einer loblichen universitet promovirt, deme das regiment und die gantze schule zu bevelen, und soll seine jerliche besoldung sein anderthalb hundert marck Lubisch. Der ander preceptor aber conrector, auch ein magister artium promovirt, oder sonst ein feiner gelerter man, der mit kindern und schulen weis umbzugehen, welcher des jars mit ein hundert marck Lubisch zu underhalten. Der dritte soll sein cantor und musicam lesen und exerciren, und was ine weiter bevolen, und nebenst deme den chor versorgen und mit den kindern vor leich gehen mit den beiden locaten, wo ehr hingefurdert wirdt, [seine besoldung sollen jerlich siebenzig marck Lubisch sein. Die letzten beide sollen locaten oder collaboratores und dem rectori gehorsam sein, was ehr inen zu lesen bevelen wirt], welchs idern besoldunge funfftzig marck Lubisch. In des rectors abwesende soll alle ding dem conrectorj bevolen sein. Und sollen diese funff preceptores mit freier behausung und wohnunge uttter wehrendem dienste vorsorget werden. Was aber ein ider preceptor vor lectiones zu iderzeit lesen, soll allemall aus bevelch des rectoris gescheen mit rath und consent des probsts, welche die gelegenheit und profection der knaben ermessen, die lectiones darnach richten, sonderlich aber vor allen dingen dieselben zur gottsfurcht halten und auffziehen sollen.

Und weiln wir das gelt, wormit diese schule, also oben angetzeigt, fundirt, durch unsern geheis von den dorffkirchen unser probstey Hadersleben zu hauffe gesamblett, so wollen wir auch, wie an ime selbst pillich und recht, das derselben wolverdienten predicanten und der hausleute kinder vor andern frombden in diese unsere schule sollen gefurdert und dieser begnadunge theilhaftt werden, darmit sie was lernen und irem vatterlande nutzlich werden mugen. Und damit die oberwerten pastores und hausleute, so sonst unvermugens, soviel geneigter und

williger sein mugen ire kinder zur schule zu halten, so wollen wir itzigen und kumfftigen unsern probsten in gnaden ufferlegt und bevolen haben, das sie dieselben, so dartzu geschickt und tuglich befunden, vor andere zu den custereyen uff den dorffern in bemelter probstey verhelffen sol-
lenn, darmit sie sich zur schulen so viel besser zu underhalten und lauts der ordinantzien darvon studirn mugen. Und sollen nach diesem tage keine costereyen uff zwei meil wegs na dieser stadt imandts anderst ohne den schulern aus dieser schulen vorlehnt oder eingethan werden. Wir wollen auch, das die schuler, so diese schule visitirt und so weit studirt und zugenomen haben, das sie zur kirchen und schulen tuchtich erkentth, vor alle andere in unserer probstey und gebiete zu dienste sol-
len promovirt und gefurdert werden.

Und damit solche schule, so wir fundirt [und bawen lassen], so viel mehr einen guten glucklichen vorthgange gewinnen muge, so wollen wir dieselb sampt den preceptorn in unsere gnedige beschutzunge angenomen und dergestalt begnadet haben, das sie sich sampt iren disciplen gleich den geistlichen dieser furstenthumbe irer privilegia mitgebrauchen und erfrewen sollen ohne menniglichs eindracht und verhindern.

Und wiewol wir uns in allewege das hochste jus patronati dieser schulen reservirt und vorbehalten, so haben wir doch gleichwol verordent, das alle zeit vier conservatores derselbigen beschutzer und handhaber sein und uffacht geben sollen, darmit alleding in seiner verordnung, was die schule derselben glidmassen und verwandten preceptorn und disciplen sampt zubehörigen heusern gegebne privilegia und freiheit betreffen, bey guter wolmacht unvorrugkt und vorhindert bestendig zu bleiben, denen wir, unser erben und nachkhomen auch zu iderzeit die gnedige hulfliche handt, so oft solchs die notturfft erfordert, reichen und verleihen wollen. Untter solchen vier conservatoren soll alle zeit der probst sein ir geistlicher richter, der sampt dem rectorj die lectiones verordnen und disponirn soll. Der ander soll sein der furnembste kircher oder pastor in unser probstey Hadersleben, welchen die andern conservatores darzu tuchtig und geschickt erkennen und eligirn werden, welcher ein sunderlichs uffsehens zu haben, damit der armen dorffprister und hausleut kinder mit zu solcher schulen gefurdert und nicht ausgeschlossen werden. Der dritte soll aus unser cantzlej verordnet werden, so wes studjret hat, der allezeit zu hoffe und sonst die notturfftige furfallende gelegenheit soviel besser befurdern und vorthsetzen kan. Der vierte conservator soll iderzeit sein der furnembste burgermeister unser stadt Hadersleben, der soll allezeit daruff achtung geben, darmit solche unsere fundation zur ehre des Almechtigen und angeregtem furnehmen geschutzt und von den inwohnern der stadt daran nicht muge

verhindert werden. So auch ein oder mehr conservatoren zu idern vorfallen, wen es behufft, nicht zur stette wehren, alsz sollen nicht weniger die andern anwesenden gewalt und bevell haben zu beschaffen, was die gelegenheit und notturfft erfordern will, damit in deme durch verzugk nichts verseumt. Es sollen auch solche verordnete conservatores, wan sich die gelegenheit also begibt, macht haben die preceptoren und schulendiener umb redlicher und genugsamer ursache willen zu straffen, zu erleuben, abzusetzen und andere an ire stette widerumb anzunemen, idoch mit unsern oder unsern erben gnedigen vorwissen und willen. Wir wollen auch, das alle monat eins oder zwir die verordneten conservatorn oder je gewiszlich der probst sampt den pastorn und caplan der stadt die schule des sonnabents nachmittage visitirn und zusehen sollen, das alles richtig und woll in der schule zugehe, die schullgesellen ir ampt mit fleise treiben, und die knaben was lernen mugen.

Und wollen hirmit alle winckelschulen, wodurch dieses trivial muhte geschwecht und verhindert werden, vobotten und dieselben iderzeit abzuchaffen unsern conservatorn bevolen haben, aber eine Teudsche rechen und schreibeschull haben wir gnedig vergunstigt und zugelassen.

Soviel nun die schulder belangen, wollen wir, das der armen leute kinder, so zur bezalunge des schullgeldes unvermugens sein, und wes sich pro introitu eignet, sollen frej sein und nichts geben, sundern vergebens und umb Gottis willen unterwiesen werden. Die andern, so zu bezalen haben, sollen vor den ersten eingang sechs schilling Lubisch und danne ider halbes jarr vier schilling und jegen den winter ein fuderholz zur schule gebenn.

Solch schulengelt, und was pro introitu gefelt, soll dem rectorj und conrectorj beykhomen. Das leichgelt aber dem cantorj und beiden locaten alleine zugehorn, wie solchs zu iderzeit nach gelegenheit die conservatorn weiter verordnen und von gutt ansehen werden. Soviel nun letztlich ire allerzeits besoldung belangendt, sollen die conservatorn inen dieselben zu rechter zeit verschaffen und von den vorordenten einkhomen versehunge thun, das die schule und der preceptorn wonungen und behausungen bej macht mugen erhalten werden.

Und damit auch die preceptoren gelegne wohnungen zu bekhomen, so haben wir unter anderm zu des rectoris notturfft die alle lectur zwischen der apoteken und George Schneiders hause belegen sampt dem zubehörigen gehoffte, so weit und breit derselbe bezirckt und begriffen, mit irer alten frejheit erblich und zu ewigen zeiten vorordnet, geschenckt und gegeben, woran auch kein hinder oder einpas zu gescheen.

Was nun sonst weiter zu gedeilichem vorthgang und vorbesserung solcher trivialschulen zu gereichen und iderzeit die notturfft geben und

erfordern wirt, solchs lassen wir zu der vier conservatorn und des rectoris discretion und bescheidenheit gestellt sein. Und wollen sonst, das dieser verordnung in allen puncten und einhaltungen duchauß muge gelebt werden und volge gescheen bej vermeidung unser schwern ungnade. Daran geschicht unser ernstlicher zuverlessiger meinunge. Zu urkunde und vester wharer haltunge haben wir vor uns, unser erben und nachkhomen unser furstlich secret hiruntter lassen hangen und uns mit eigner handt unterschrieben. Actum in vnserm closter Lugum Closter anno Dnj funfzehen hundert, vnd sieben vnd sechszigk.

H[ans] H[ertzog] Z[u] S[chleswig] H[olstein]
Manu propria sscr.

TILLÆG II

Skolelovene af 1655

Leges pro Schola Haderslebiana

So Ihre Königl.-Majestät zu Dänemarck Norwegen Ao. 1655 den 30. Maji zur observans zu bringen gegeben.

I

Vom Ampt der Praeceptorum ins Gemein.

1. Es sollen die Schul-Collegen auf Gottes Ehre, der Kirche und des Gemeinen Wesens Erbauung, fleissige Information der Jugend und gute Disciplin, ihre labores dirigieren und richten.
2. Es gebühret dem Cantori und infimo nebenst den Knaben zuerst in der Kirche zu seyn.
3. Sollen die Lateinische und Griechische (sic) Autores, diese mit Latein, jene aber mit Deutsch und nicht dänischer Sprache interpretiert und kein Dänisch mit den Discipeln geredet werden.
4. Sollen die Collegen einträchtig leben, die Jugend so wol mit exemplarischen Leben als guter Lehre instituieren u. fürgehen, der Schwelgerey u. öffentlichen Bierkrügen sich enthalten, auch in Kleidung und habitu corporis der Erbarkeit (sic) sich gebrauchen.
5. Sollen in puncto horæ sich zur Schulen finden und ohne Versäumniss und unnötigem Gespräch zur Institution schreiten und mit Ausgang der Stunde schliessen.

6. Sollen die Labores mit den Gebeth angefangen und beschlossen werden.
7. Wenn ein Collega seiner Stunden oder Schularbeit erheblich nicht abwarten kan (sic), soll er einen von den Collegen, der eben die müssig, substituiren.
8. Soll kein Collega ohne des Probst Urlaub verreisen.
9. Sollen die sämtlichen Collegen in der Disciplin sich mässigen, der Ruhten Züchtigung väterlich gebrauchen, auch den Conservatoribus mit Gehorsam, Respect und Bescheidenheit, bey Straffe der Suspension oder Decurtation [afkortning] der Besoldung begegnen.

II

Vom Ampt des Rectoris und der Collegen insonderheit derer die bey ihrer Introduction zu erinnern deswegen die Præceptores einen Revers zu geben gehalten seyn sollen.

1. Der Rector soll fleissig Aufsicht haben dass die sanctiones scholasticæ gehalten und observiert werden.
2. Soll die Collegas, so solche nicht halten, oder ihr Ampt nicht treulich thun, oder im Leben sich ihrem Stande ungebührlich bezeigen, auf vorhergehende fleissige Erinnerung denen Conservatoribus anmelden, und keinem durch die Finger sehen.
3. Soll fleissig wahrnehmen, wie die Collegen Ihr Ampt verrichten, welches in Abwesenheit des Rectoris der Conrector thun soll.
4. Soll zusehen, wie die Collegen in iederweder Classe informieren, und verhüten, dass nichts, wass nicht zu Erbauung dienet, getrieben werde.
5. Wass singulis diebus et horis zu lesen soll vermöge der Fundation der Rector, absonderlich mit dem Præposito und Visitoribus sich bereden und Verordnung machen, welche publice affigiert werden, darauf die præceptores und Knaben sich zu achten, wobey zu observieren, dass kein Tag hingehen solle, da nicht mit den Primanis und Secundanis der Stylus exerciret werde, entweder durch ein absonderliches *scriptum* oder kurtze *materiam imitationis*, welche so in den Schulstunden nicht Zeit genug vorhanden, den Knaben zu Hause zu elaborieren gegeben werden soll.

III

Vom Ampt der andern Collegen.

1. Sollen vom Rectore sich guberniren und anweisen lassen.
2. Sollen ihnen nicht zu wieder seyn lassen in des Rectoris Gegenwart und Aufmerkung zu arbeiten.

3. Sollen zusehen, dass bey den Knaben des Rectoris Respect erhalten und vermehret werde.
4. Sollen nichts zu tractiren fürnehmen, es sey denn vom Probst und Rectore beschlossen und bewilliget.
5. Sollen nach der Reye ieder eine Woche die Inspection haben und diejenigen, so die *Corycæi* [d. v. s. *observatores*, „iagttagere“] angeben, gebühlich abstaffen.

IV

Vom Ampt der Knaben.

1. Sollen die Scholares bey Zeiten so wohl in der Kirchen als Schulen kommen und fleissig singen helfen und ohne Störung (Herumlau- fen) auf die Predigt und Lection merken (die Säumigen aber be- straft haben).
2. Sollen *Corycæi* in *singulis Classibus* bestellt werden, die *petulantes, se proripientes, absentes* (elever, der larmer, er urolige eller fravæ- rende), insonderheit die da fluchen und schweren, auch selbige welche *notam malorum morum, linguæ Germanicæ et Danicæ*, in Kirchen oder Schulen gegeben, aufzeichnen und den *Præceptoribus* zu Bestrafung exhibiren.
3. Sollen ohne Erlaubnis ihrer *Præceptorum* nicht aus der Schulen bleiben, und die der Eltern Entschuldigung nicht beyzubringen wis- sen, gestraft werden.
4. Sollen auf der Gassen und zu Hause aller Zucht sich befleissigen, ihre *lectiones* fassen und fürgegebene *exercitia* machen.
5. Sollen mit Dankbarkeit den *Præceptoribus* begegnen, und das Schulgeld zu rechter Zeit entrichten.
6. Sollen ohne Rat der *Conservatorum* und *Rectoris* auf *Gymnasia* oder *Universitates* bey Verlust des *Stipendii* sich nicht begeben.
7. Die Ferien sollen, wie iebvor begrüchlich gewesen, am Mittwoch und Sonnabend und dann eben zu Mittage, ingleichen am ersten Tage der Jahrmärkte vergönnet seyn, jedoch dass alle 14. Tage, wenn die *Conservatores* des Sonnabends Mittags die Schule visi- tiren, beides die *Collegen* und *Schüler* sich einfinden, und die *Exer- citia*, so ihnen die Zeit über vorgegeben, aufweisen sollen.
8. Wenn die Leichen oder Todten mit der ganzen Schule nicht begraben werden oder der *Cantor* mit etlichen Knaben auf dem Lande ist, sollen übrige *Classes*, so nicht bey der *deduction* [ligbegæn- gelse] seyn, von den *laboribus* nicht cessiren, besonders ihre or- dentliche *horas* halten.

9. Ubrige Ferien, so zu Zeiten aus Missbrauch ertheilet, als wann einer von den Præceptoren zur Hochzeit oder wann die funeral deduction begangen, oder wann ein Knabe introducirt wird, item die Tage hernach, wenn das Schulgeld gegeben, die hohe feste gewesen, ingleichen der andere Tag im Fastnacht oder nach den Jahrmärkten sollen gänzlich aufgehoben und abgeschafft seyn; in den Hundestagen auch nach Veranlassung der Zeit pro arbitruo (efter skøn) ein Urlaubstag indulgirt werden.

TILLÆG III

Communitet Leges (10. 5. 1655)

1. Es soll vor und nach der Mahlzeit allewegen eine Moteta gesungen und das Essen mit Gebeth angefangen und beschlossen werden.
2. Rector und Conrector sollen niemals zugleich von der Mahlzeit aussenbleiben, sondern zum wenigsten einer unter ihnen zugegen seyn, und so der eine auszubleiben Ursache hätte, soll er es dem anderen zu Nachricht wissen lassen.
3. Es sollen die Præceptores mit den Knaben vor der Mahlzeit, so zu Mittag um 11 und des Abends um 6 Uhr angehen soll, vermöge der Königl. Foundation die Lectiones repetiren.
4. Wenn keine Lectiones zu repetiren, soll mit den Knaben ein lustiges Exercitium als der Terentius getrieben werden, wobey die Præceptores dahin zu arbeiten, dass alle halbe Jahr von den Knaben eine Komödia gefasset und agiret werden möge.
5. Der Communitet Wirth soll von den Membris weder mit Worten, noch mit der Tath ungebührlich angelassen, oder die Kost verachtet werden, sondern so jemand zu klagen, soll man es für den Conservatoren thun.
6. Soll Niemand nach verrichteter Mahlzeit, Gebeth und Gesang sitzen bleiben und zechen.
7. Aus den Præceptoribus soll einjedweder nach der Reihe eine Woche die Aufmerckung haben, damit dem Rectori nicht alles auf dem Halse liege, und so etwas ungebührliches verleuft, bey Straffe, so der Verbrecher selbst verschuldet, den Conservatoribus anzeigen.

8. Es soll über Tische auch nur Lateinisch geredet werden, zu welchem Ende denn *notae linguae Germanicae et Danicae, item malorum morum* im Schwange gehen sollen, darauf der Observator acht zu geben und der Rector die Strafe zu setzen.
9. Damit Keiner in Austeilung der Speisen zu Kurtz komme, wird der Rector eine Verordnung zu machen und darüber zu halten wissen.
10. Es sollen die Eltern und Vormünder eines jeden Communitets-Knabens den Conservatoribus einen Revers aushändigen, dass der Knabe bey den Studiis verbleiben soll, in widrigem Fall wolten sie dem Fisco [kasse] der Communitet alles, was genossen, erstatten.
11. Es sollen die Knaben so das Beneficium geniessen, sich der Music für andern befleissigen, weil sie die Kost auch darum bekommen, dass sie in der Schloss-Kirchen mit Singen aufwarten sollen.

TILLÆG IV

*Uebersicht derjenigen Lectionen, welche von Ostern 1819
bis Ostern 1820, theils in der 1sten, theils in der
2ten Classe absolviert sind*

Da die 2te Classe sich am bequemsten mit der ersten verbinden liess, und sich dieses einer anderen Einrichtung besonders deshalb vorzog, damit die Schüler desto mehr in der Schule beschäftigt wären, so liess ich die 2te Classe an einigen Gegenständen des Unterrichts der 1sten Theil nehmen, wo das aber nicht thunlich oder zweckmässig war, hatte jede ihre Gegenstände für sich. So viel in meinen Kräften stand, suchte ich die Bedürfnisse beider Classen zu befriedigen, wobei es aber unvermeidlich war, dass in einigen Stücken nicht ganz das geschehen konnte, was ein Lehrer in der Classe allein thun kan.

A. In der ersten Classe haben wir folgendes absolviert:

1) *Im Hebräischen.* Wir lesen in der Genesis vom 28sten bis zum 40sten Kapitel, und die 10 ersten Psalmen, mit beständiger Uebung der Analysis, wobei die Schüler zugleich auf das Eigenthümliche im Bau dieser Sprache, und auf das Unterscheidende von den andern aufmerksam gemacht wurden.

2) *Im Griechischen.*

a) *Homers Iliade, das 4te Buch.*

b) *Gesners Chrestomathie*. Die beiden Abschnitte aus der Cyropädie.
 c) *Xenophons Denckwürdigkeiten des Sokrates*. Vom 2ten Kapitel des 2ten Buches bis zum 5ten Kapitel des 3ten Buches.

3) *Im Lateinischen*.

a) *Horatz*.

aa) *die Oden*. Das 2te Buch und das 3te bis zur 14ten Ode.

bb) *die Briefe*. Den übrigen Theil des 1sten Buches, das 2te Buch und die *ars poetica*.

b) *Virgil*. Von der Aeneide die 3 ersten Bücher und einen Theil des 4ten.

c) *Cicero*. Die Rede *pro lege Manilia*, und von der ersten Rede in *Catilinam* die beiden ersten Kapitel.

d) *Livius*. Das 3te Buch bis Kap. 51.

e) *Uebungen im Lateinschreiben*, wöchentlich eine Stunde nach Koch und Döring, wozu bisweilen eine lateinische Ausarbeitung kam.

4) *Religion und Moral* nach *Niemeyer*, die Abschnitte von den Wirkungen Gottes, der Weltregierung und Vorsehung, von des Menschen Natur, Bestimmung und moralische Beschaffenheit.

5) *Geschichte*, nach *Dresch*, von den Kolonien der Griechen, bis in das Mittelalter hinein.

6) *Geographie*.

a) *Die neuere*. Allgemeine Uebersicht der Geographie. Eintheilung der Länder nach Naturgrenzen, und die Flussgebiete, besonders in Europa.

b) *Die ältere*. Den übrigen Theil von Griechenland, Kleinasien, Syrien, Aegypten und der grössten Theil von Italien.

7) *Mathematik*. Die Geometrie vom Anfange bis zu den Aufgaben, namentlich von Halbierung eines Winkels.

8) *Rethorik*. Von den Eigenschaften des Styls, und der Ausschmückung desselben durch Tropen und Figuren.

9) *Stylübungen*. Wöchentlich, wie gewöhnlich, ein Aufsatz, deutsch, zuweilen lateinisch.

10) *Uebungen des Gedächtnisses und Declamierens*.

B. *In der 2ten Classe* wurden folgende Gegenstände geendigt:

1) *Im Griechischen*.

a) *In Strohts Chrestomathie*, die Fabeln des Aesop.

b) *In Jacobs Elementarbuch*, im 1sten Theil von S. 33 bis zu Ende des 1sten Cursus.

2) *Im Lateinischen*.

a) Im Cäsar, vom 40sten Kapitel des 1sten Buches, bis zum 24sten des 2ten.

b) In *Gedeckes Chrestomathie*, von S. 27 bis S. 51.

c) In *Ovids Verwandlungen*. Im 5ten Buche von V. 223 bis V. 486.

d) *Uebungen im Übersetzen* aus dem Deutschen ins Lateinische, *Werners Anleitung*, wöchentlich.

3) *Religion und Moral*. Hierin liess ich diese Classe an dem Unterrichte der 1sten Theil nehmen, weil sich dieses ohne grosse Unbequemlichkeit thun liess, und der Mangel an Zeit es anders zu machen verbot.

4) *Geschichte*. Ausserdem, dass die Schüler an der Geschichte für die 1ste Classe Theil nahmen, hatten sie doch für sich ihr eignes Lehrbuch, nemlich das von *Galetti*, nach welchem ich mit ihnen den 8ten Zeitraum und einen Theil des 9ten durchging.

5) *Geographie*. Auch hierin konnten sie an dem Unterrichte der 1sten Classe Theil nehmen. Für sie allein aber erklärte ich aus der Einleitung von *Gasparis Lehrbuch* die Abschnitte von Länge und Breite, den Zonen, Klimaten, den verschiedenen Sphären und Hemisphären.

6) *Mathematik*. Diese hatten sie völlig mit der 1sten Classe gemeinschaftlich.

7) *Naturgeschichte*, nach *Lippolds Lehrbuche*, von den Käfern.

8) *Naturlehre*. Der Abschnitt vom Drucke der Luft, wobei verschiedenen (sic) Kunststücken (sic) und Werkzeuge erklärt wurden.

9) *Deutsche Sprache*, nach *Heinsius' Lehrbuch*, das Kapitel vom Zeitworte.

10) *Stylübungen*. Es ward gewöhnlich wöchentlich ein Aufsatz über leichte Themata gemacht.

11) *Uebungen des Gedächtnisses* und des *Declamierens* wurden wöchentlich durch auswendig gelernte Gedichte angestellt.

C. A. Brauneiser.

In der 3ten Classe wurde von Ostern 1819 bis jetzt durchgenommen:

1) *Im Lateinischen*:

A) in *Bröders kleine Grammat.* von den Uebungsstücken mit den Geübten: Kap. 2 des ersten Buchs bis zu Ende und das dritte Kap. desselben Buchs von Anfang bis zu No. 25.

mit den Anfängern: des zweiten Buchs erstes Kap. von No. 11 bis zu Ende, das zweite Kap. bis No. 6, das erste Kapitel des vierten.

B) in *Burchardts Beispielen zu syntaktischen Uebungen* mit den Geübten: Kap. 17—19 und von vorn wieder Kap. 3 und Kap. 4 grösstentheils —

mit den Anfängern: Kap. 1 und 2.

2) *Splittegarbs* deutsche Sprachlehre von Anfang bis zur achten Unterhaltung.

3) *Gasparis* erster Kurs der Erdbeschreibung von Anfang bis zu Grossbritannien.

4) *Bredows merkwürd. Begebenheit. der allgem. Weltgesch.* von § 33 bis zu Ende.

5) die vaterländische Geschichte von der Calmarischen Union bis auf unsere Zeiten — nach *Munthe*.

6) in der Geometrie die Abschnitte von Körpern und deren Ausmessung — nach *Hunkes Lehrbuch für Bürgerschulen*.

7) in der Naturlehre von dem Abschnitte: Wärme, Licht und Feuer an bis zu Ende — nach demselben Lehrbuche.

8) in der Naturgeschichte — das Pflanzenreich und Mineralreich nach *Hunkes zweitem Leitfaden*.

9) für den moralisch-religiösen Unterricht *Schillmeyers Katechismus der sittlichen Vernunft* von § 70 bis zu Ende — die für die kirchlichen Katechisationen aufgegebenen Abschnitte aus dem Landeskatechismus und biblischen Texte, — und *Welands Einleitung in die Biebel* — in diesem Jahre besonders die Einleitung in die Bücher des A. T. (Alten Testaments).

Ausserdem wurden wöchentlich Lese-, Gedächtniss- und Declamierungsübungen angestellt und Anleitung zur deutschen Rechtschreibung und zum guten deutschen Ausdrücke gegeben.“

TILLÆG V

*Haderslev latinskoles rektorer 1567—1967*³⁰⁵

Johannes Bock	1567—1570
Laurentius Wilhadius	1570—1573
Hermann Pistorius	1573—1584
Martin Pleccius	1584—1593
Johannes Neocorus	1593—1594
David Stahlius	1594—1601
Bernhard Meier	1601—1608
Bernhard Weremberg	1608—1613
Detlev Meier	1614—1630
Jensenius Corvinus	1631—1650

TILLÆG

Nicolaus Gutbier	1650—1659
Christian Steffensen	1659—1660
Petrus Dreier	1660—1662
Richard von der Hardt	1662—1704
Johann von Stämmen	1704—1711
Conrad Michael Overbeck	1711—1735
Christian Erdmann Schindler	1735—1756
Lorenz Biørnsen	1757—1762
Conrad Friedrich Wiegmann	1763—1777
Adolf Heinrich Strodtmann	1778—1785
Adolph Rudolph v. Brinken ³⁰⁰	1786—1799
Adolph Heinrich Eckermann	1800—1808
Christian August Brauneiser	1809—1848
Peter Volquardsen	1848—1850
Søren Bloch Thrige	1850—1864
Peter Hinrich Jessen	1864—1889
Adolf Ostendorf	1889—1895
Alfred Zerneck	1895—1898
Friedrich Johannes Spanuth	1898—1911
Wilhelm Möller	1911—1920
Karl Mortensen	1920—1937
Andreas Egeberg Jensen	1937—1941
Niels Henrik Jacobsen	1941 ff.

TILLÆG VI

Lærerkollegiet siden 1920

Mens man kan give en nogenlunde objektiv skildring af lærerkollegiet i en svunden periode som f. eks. fra 1850—64, lader noget sådant sig anstændigvis ikke gøre, når talen er om ens egne samtidige. Her må eftertiden alene være berettiget til at tale, og vi kan kun håbe, at dens dom må være retfærdig. På dette sted skal blot gives en fortegnelse over skolens lærerkræfter siden genforeningen. Vikarer medtages, for så vidt der er tale om lidt længere perioder.

Rektor, dr. phil. Karl Mortensen	6/5	20 — 31/7	37
Lektor M. Ottosen	1/8	20 — 31/7	32

TILLÆG

Lektor Fr. Ascanius	1/8	20 —	3/6	26
Lektor H. Reincke	1/8	20 —	1/10	32
Lektor, dr. phil. V. E. J. Andersen	1/8	20 —	17/6	33
Lektor H. Hammer	1/8	20 —	1/8	23
Lektor Anker Jensen	1/8	20 —	6/12	37
Lektor, dr. phil. C. F. Moth	1/8	20 —	31/7	29
Lektor V. S. Lauritsen	1/8	20 —	31/7	23
Lektor L. Willesen	1/8	20 —	1/11	30
Adjunkt (lektor 1/8 28) J. Maltbæk	1/8	20 —	31/7	29
Adjunkt (lektor 1/8 24) frk. dr. phil. H. Petersen	1/8	20 —	31/7	42
Adjunkt (lektor 1/10 26) A. Diemer	1/8	20 —	18/3	46
Adjunkt M. Jensen	1/8	20 —	31/7	33
Adjunkt J. Bredekjær	1/8	20 —	31/7	26
Lærerinde (gymnasielærer 1/4 58) frk. C. Christensen	1/8	20 —	31/7	59
Gymnastiklærer N. J. Iversen	1/8	20 —	31/7	47
Timelærer, seminarieforstander Skat Rørdam ..	1/8	20 —	5/10	25
Adjunkt Kaj Langkilde	1/8	21 —	31/7	25
Mellemskolelærer (gymnasielærer 1/4 58) A. Kalsbøll	1/8	21 —	31/10	59
Mellemskolelærerinde frk. Tonnesen	1/8	21 —	31/7	22
Vikar fru lektor Hammer	1/1	22 —	31/7	22
Mellemskolelærerinde fru J. Nielsen	1/9	22 —	1/10	41
Vikar fru lektor Lauritsen	i skoleåret 1922/23 og 1923/24			
Vikar overlærer Nielsen	i skoleåret 1922/23 og 1925/26			
Vikar docent frk. Stemann	1/8	23 —	15/10	23
Vikar stud. mag. Fr. Schmidt	1/8	23 —	15/10	23
Timelærer fru Abel	1/8	23 —	1/4	26
Vikar, fhv. rektor Olsen	15/10	23 —	1/7	24
Adjunkt (lektor 1/10 41) N. K. Østergaard ...	15/10	23 —	31/3	62
Adjunkt E. F. baron Dirckinck-Holmfeld	1/2	24 —	31/7	28
Vikar fru adjunkt Dirckinck- Holmfeld	okt. 25 — 1/7 26 og 15/8 27 — 25/10 27			
Vikar cand. theol. Waage Beck	okt. 25 — 1/7 26			
Vikar dr. Achelis	i perioder 1925/26, 1927/28, 1928/29			
Vikar fru overretssagfører Seedorff	1/1	26 —	1/5	26
Vikar fru lektor Ascanius	1/4	26 —	1/7	26
Timelærerinde frk. E. Moth	1/8	26 —	1/7	29
Adjunkt (lektor 1/11 42) Knud Olrik	1/8	26 —		

Adjunkt G. J. Skov	1/8	26 — 30/11	32
Vikar fru Nissen	1/8	26 — 1/1	28
Vikar (timelærerinde 1/8 23) fru Damgaard .	1/8	26 — 1/8	30
Vikar lærer Oscar Jensen	1/8	26 — 1/7	27
Timelærer pastor Quistgaard	1/8	28 — 30/6	44
Adjunkt H. M. Linnet	1/8	29 — 15/8	42
Adjunkt Karl C. Nielsen	1/8	29 — 20/8	42
Vikar cand. mag. frk. M. Refslund		i skoleåret 1929/30	
Vikar frk. Ingeborg Andersen		i skoleåret 1929/30	
Vikar stud. mag. E. Fossum Hansen		i skoleåret 1929/30	
Vikar stud. mag. P. A. Diemer	1/11	30 — 1/12	30
Lektor V. P. Gamst	1/12	30 — 31/7	65
Vikar frk. Johnsen		i efteråret 1930	
Vikar seminarieforstander Georg Christensen i		efteråret 30 og foråret 32	
Vikar seminarielærer Morville		i foråret 1932	
Timelærer (adjunkt 33, lektor 1/1 48)			
dr. M. Favrholt	1/8	31 —	
Timelærer (adjunkt 33, lektor 1/1 48) Henry			
Karlsson	1/8	31 —	
Vikar frk. Ingeborg Nissen		i foråret 1932	
Vikar oberstløjtnant Wøhlk		i foråret 1932	
Vikar oberstløjtnant Thygesen-Nim		i foråret 1932	
Vikar (adjunkt 34, lektor 1/4 49) V. Graversen		febr. 32 —	
Adjunkt (lektor 1/11 49) W. L. Buch	1/8	32 —	
Adjunkt, dr. phil K. N. Bock	1/8	32 — 31/5	41
Vikar cand. mag. E. Bøgebjerg		i skoleåret 1932/33	
Vikar cand. mag. Budtz-Jørgensen	1/1	33 — 30/6	33
Timelærer (adjunkt 1/10 37. Udenfor nr. fra			
1/8 38) cand. mag. T. Højland	1/8	33 — 31/5	42
Timelærer (adjunkt 35, lektor 1/1 47) J. E.			
Schau	1/8	33 —	
Timelærer (adjunkt 1/9 38) C. E. Christof-			
fersen	1/8	33 — 1/8	44
Vikar cand. mag. Gudmund Jensen	4/4	34 — 10/5	34
Vikar cand. mag. Arni Nielsen		i skoleåret 1934/35	
Vikar cand. mag. A. Tonnesen		i foråret 1936	
Vikar cand. mag. E. Gjede		i foråret 1936	
Timelærer (adjunkt 38, lektor 1/4 50) H. G.			
Holmgaard	1/8	36 — 19/2	56
Rektor A. Egeberg Jensen	1/8	37 — 31/7	41

Vikar cand. mag. Sven Krogh	1/8	37 — 30/6	38
Vikar (midlert. timel. 41, timelærer 1/8 42, adjunkt 1/3 43) cand. mag. P. Jeppesen	15/8	38 — 30/9	44
Vikar cand. mag. frk. Aase Bojesen	15/8	38 — 31/12	38
Vikar (timelærerinde 28/6 39) cand. mag. frk. Karen Mogensen	1/1	39 — 31/7	42
Vikar cand. mag. Gnutzmann		i foråret	1938
Vikar cand. mag. Bjarne Blangsted	15/8	39 — 15/10	39
Vikar cand. mag. frk. Inger Simonsen		i foråret	1940
Vikar fru Else Holmgaard		i foråret	1940
Timelærer cand. mag. Erling Harsberg	1/8	40 — 31/7	41
Rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen	1/8	41 —	
Timelærer (adjunkt 44, lektor 1/4 57) Einar Hansen	1/8	41 —	
Vikar (timelærer 1/11 41, adj. 1/5 44, lektor 1/4 57) P. I. Kortegaard Pedersen	1/8	41 — 28/2	62
Vikar (timel. 15/8 42, adjunkt 1/5 44) frk. Rigmor Münster	1/8	41 — 31/7	56
Vikar cand. mag. P. Kr. Iversen	26/9	41 — 18/10	41
Lektor frk. Tove Lasson Andersen	1/8	42 —	
Adjunkt (lektor 1/4 56) Henry Halfdan Hansen	15/8	42 —	
Vikar (timel. 1/11 42, adjunkt 44, lektor 1/9 59) Aa. P. Wielandt	24/8	42 —	
Vikar cand. mag. Anders Larsen	24/8	42 — 30/6	43
Vikar cand. mag. Thomas Olesen	21/9	42 — 9/10	42
Adjunkt (lektor 1/4 54) Poul Albrechtsen Magelund	1/8	43 —	
Timelærerinde fru Else Holmgaard	1/8	43 —	
Vikar (timel. 1/9 44) cand. mag. Arne Harritsø Jensen	15/8	44 — 31/7	45
Vikar (adjunkt 44, lektor 1/4 58) Carl C. Lund	1/10	44 — 31/7	59
Lærerinde Inger Jensen (g. Petersen)	1/8	46 — 31/12	54
Vikar cand. mag. Erik Pedersen	28/1	47 — 30/6	47
Adjunkt (lektor 1/10 62) Ejner Mathiassen	1/8	47 —	
Vikar stud. mag. Kaj Rørbo	14/8	47 — 2/9	47
Vikar stud. mag. Svend Aage Jensen	1/5	47 — 12/3	48
Vikar cand. mag. Helge Nielsen	1/5	48 — 1/9	49
Vikar stud. mag. C. H. Kibsgaard Andersen	20/9	50 — 31/10	50
Lærerkandidat og vikar cand. mag. Anne Marie Thomsen		i efteråret	1950

TILLÆG

Vikar mag. art. Karen Bjerresø	10/11	52	—	22/12	52
Vikar cand. mag. fru Ingrid Jacobsen	10/11	52	—	22/12	52
Vikar fru Ulla Magelund	10/11	52	—	22/12	52
Vikar cand. mag. Anne Margrethe Teglbjærg .	28/1	54	—	3/4	54
Timelærerinde cand. mag. fru Ingrid Jacobsen .	1/8	54	—		
Vikar pastor Johannes Th. Nielsen	4/10	54	—	16/10	54
Vikar cand. mag. Asger Florentsen	25/10	54	—	15/11	54
Timelærerinde fru Margit Nygård	1/8	55	—	30/6	60
Timelærerinde (adjunkt 1/11 56) mag. art.					
Karen Bjerresø	1/8	55	—		
Vikar cand. mag. Peter Charles Bancke	20/10	55	—	1/12	55
Vikar cand. mag. Hans Jørgen Kock	1/3	56	—	30/6	56
Timelærer (adjunkt 1/4 57) Thorkild					
Christensen	1/8	56	—	31/7	59
Adjunkt (lektor 1963) Marius Møller	1/8	56	—	31/7	64
Timelærer pastor Erling Steenberg	1/8	56	—	30/6	63
Timelærerinde fru Doris Jørgensen	1/8	56	—	31/7	65
Vikar cand. mag. fru Bodil Raffnsøe Møller ..	1/10	56	—	13/10	56
Vikar cand. mag. Sigurd Nielsen	27/9	56	—	14/11	56
Vikar fru Maja Møller	1/10	57	—	1/3	58
Adjunkt cand. mag. Niels Arndt	1/8	58	—		
Timelærer (adjunkt 1/1 60) Leif Rindholdt ..	1/8	58	—	31/7	61
Adjunkt Otto Glismann	1/8	59	—	31/7	65
Timelærer (adjunkt 1960) Jens Faaborg	1/9	59	—		
Vikar stud. mag. Rolf Thorup	21/9	59	—	17/10	59
Timelærerinde cand. mag. fru Lily Møller	1/8	60	—	6/9	62
Vikar stud. mag. Peter Colding Jørgensen	14/1	60	—	13/3	60
Gymnastiklærerinde fru Ulla Magelund	1/8	60	—		
Lektor Rasmus Finn Gulløv Kristiansen	1/8	61	—		
Vikar fru Marianne Buch	7/11	61	—	1/12	61
Vikar stud. mag. Asta L. Beiter	2/12	61	—	31/1	62
Vikar fru Maja Møller	7/2	62	—	3/3	62
Vikar stud. mag. Svend Erik Rosenberg	1/3	62	—	22/6	62
Timelærerinde cand. mag. fru Karen Wielandt	1/8	62	—		
Adjunkt Klaus Holt	1/8	62	—		
Lektor Folmer Andersen	1/8	62	—		
Vikar stud. mag. Hans Røigaard-Petersen	1/4	64	—	15/4	64
Vikar stud. scient. H. Agersnap Larsen	1/8	64	—		
Adjunkt fru Inger Sophie Luth Jacobsen	1/8	64	—		
Timelærer organist Erik Poulsen	1/8	64	—		
Vikar lærerinde Nina Buch	15/8	64	—	29/8	64

TILLÆG

Vikar stud. mag. Karsten Sand Iversen	6/1	65	—	30/6	66
Vikar stud. odont. Henning Spedsberg	30/3	65	—	24/4	65
Vikar stud mag. Jørgen Birkedal	1/8	65	—	30/6	66
Adjunkt cand. polyt. Erling Knudsen	1/8	65	—		
Timelærerinde frk. M. Bram	1/8	65	—	30/6	66
Master of arts Denzil Stewart	3/9	65	—	22/12	65
Vikar stud. scient. Jens Rud Langvad	13/1	66	—	12/2	66
Adjunkt på prøve Carsten Johansen	1/8	66	—		
Timelærerinde fru Bøll	1/8	66	—		

Lærerstabten består således pr. 1/9 1966 af følgende:

Rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen, lektorerne Kristiansen, Olrik, Karlsson, Schau, Favrhøldt, Tove Lassen Andersen, Graversen, Buch, Magelund, Henry Hansen, Einar Hansen, Wielandt, Folmer Andersen og Ejner Mathiassen, adjunkterne Karen Bjerresø, Niels Arndt, Jens Faaborg, Klaus Holt, Inger Sophie Luth Jacobsen, Erling Knudsen og adjunkt på prøve Carsten Johansen; timelærerinderne fru Else Holmgaard, cand. mag. fru Ingrid Jacobsen, fru Ulla Magelund, cand. mag. fru Karen Wielandt, fru T. Bøll samt timelærerne pens. gymnasieoverlærer A. Kalsbøll, organist Erik Poulsen og vikar stud. scient. Agersnap Larsen.

NOTER

¹ Dr. Th. O. Achelis skal allerede i 1942 have lagt sidste hånd på et manuskript til en fyldig skolehistorie, som måske en dag vil foreligge i bogform, men efter al sandsynlighed på tysk og vel i en udformning, der især vil interessere specialister. — Mere end nogen anden — ofte spredt i mange småartikler — har denne lærde personalhistoriker fortalt og kommenteret så godt som alle afsnit af Haderslev latinskoles historie, og ingen kender som dr. Achelis sønderjyske akademikers personalhistorie, så langt tilbage universitetsmatrikler og arkivalier kan give oplysninger, men bortset fra *Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins VIII.* Leipz. 1921, 212 s. (Titlen forkortes her til *Gesch. des Joh.*) og *Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen* (Gottorfer Schriften V. Slesvig 1959. 95 sider) er Achelis' skolestof spredt i et utal af større og mindre afhandlinger i specielle publikationer og i mange tilfælde altså nærmest utilgængeligt for den jævne danske læser. I Achelis' „Haderslev i gamle dage“, 1926—1929, er latinskolen naturligvis ikke stedbarn, men får den plads, der tilkommer den i en byhistorie, men fremstillingen går som bekendt kun til år 1800. Imidlertid, udover dr. Achelis' talrige arbejder, hvoraf en del er skrevet i danske tidsskrifter, findes der om vor skole en rigdom af kildestof, såvel trykt som utrykt. I Haderslev-Samfundets årsskrift bringes der igennem samtlige årgange siden 1934 så godt som hvert år ældre skolestof, foruden årsoversigterne fra skolens liv, sideløbende med de officielle, mere knappe skoleprogrammer (oversigt over indholdet fra 1934—58 i H.-S. 1958). I sin udtømmende bibliografi „Litteratur om Haderslev Katedralskole“, trykt i H.-S. 1948 og 1950, bringer Olav Christensen op imod 300 numre. Af arkivstof er, så vidt jeg har kunnet konstatere, det væsentligste publiceret, og ikke ret meget af betydning vil have kunnet undgå de mange skarpsindige granskere, der har syslet med sønderjysk historieskrivning i det sidste århundrede. — En fortegnelse over Th. O. Achelis' skolehistoriske arbejder findes i hans Slesvigske Studentermatrikel.

² „Vore de armen scholere de dachlikes tho kore gaen, de alle raghe wannere dat completorium uthe is shollen in eren kneen lesen DE FROFUNDIS mit den collecten darto geschicket.“ (C. M. A. Matthiessen. Aktstykker til oplysning om kannikecollegiet i Haderslev før reformationen Kbh. 1856, s. 63.)

³ Olav Christensen: *Haderslev Amts Museum* 1961, s. 27.

⁴ På dette punkt er jeg ikke enig med Th. O. Achelis, som med stor styrke hævder, at der i Haderslev kun var en borgerskole i en lang årrække indtil 1567. Efter en grundig overvejelse forekommer hans argumentation mig ikke tilstrækkelig overbevisende. Vi ved, at der var stærk brug for en større latinskole, og at der var planer om at oprette en sådan, men at det først og fremmest var økonomiske vanskeligheder, der dannede hindring. De midler, den katolske kirke havde rådet over til lignende formål, skulle naturligvis bruges til oprettelsen af en ny skole. Allerede ved Haderslevordinansen af 1528 slås det fast, og det endda af Weidense selv (der må anses for forfatteren til disse Haderslev-artikler), at skolerne i Ribe og Haderslev skal „blive ved magt“. I 1533 bestemmes det, at skolemesteren i Haderslev skal have en årsløn på 40 mark lybsk og „freier kost upp unserm schlate“, mens lokaten i rede penge får 10 mark.

Hertil kommer dog nok skolepenge og såkaldte uvisse indtægter fra sangopvartning og lignende. Ved denne lejlighed er det altså hertugen, der viser skolen sin interesse — omend med begrænsede midler. Denne skole er formentlig en såkaldt rektorskole eller *schola minor*, sådan som der skulle være eller oprettes små latinskoler med en rektor og en enkelt hører i alle danske købstæder, hvilket blev fastslået få år senere ved den alm. danske ordinans af 1537 og for hertugdømmerne i 1542. Det er næsten urimeligt at tro, at Weidensee, der forøvrigt ligesom også Anton Keiser, provst og sognepræst ved Frue Kirke, ligefrem kaldes *rector scholæ*, skulle have tilskyndet hertugen til at støtte en borgerskole på et tidspunkt, da kirkens tarv i så afgjort grad måtte kræve en skole, der kunne føre ungdommen det første stykke vej frem ad vejen mod teologiske studier. Den omstændighed, at der ydes rektor fri kost på slottet, viser tydeligt, at hertugen føler sig rede til at overtage kirkens forpligtelser. En borgerskole, *schola vulgaris*, ville være henvist til støtte fra byen og måtte kunne opretholdes uden fyrstens bistand. Yderligere støtte for denne antagelse af, at der har været en *schola minor* eller rektorskole, kan man da også læse ud af Jørgen Boies beretning „De Schoele her tho Haderschleff wort verwüstet und ginck alles unordentlichen zu, beth up des Erwirdigen hern doctoris Eberhardi Wydensee tokumst. Dusse Doctor nam sich dat geistlich Regiment mit Ernst wede an, richtete beide de provestien und de schole her to Haderschlewe wederumme up de Bote“. Heraf fremgår da, at Weidensee tog energisk fat og også gjorde noget ud af skolen. Med en vis fortolkningskunst kan man måske påstå, at *de schole* skal forstås som lekturen; men i så fald må man også opfatte ordet *schole* lig lektur, hvor der er tale om, at *de schole wort verwüstet*; derved glider kapitelskolen helt ud af diskussionen. I Dansk biografisk Leksikon XXV, s. 124, står der om Weidensee, at under hans ledelse fuldbyrdes reformationen: katolsk gudstjeneste ophørte, klosterne lukkedes, latinskolen, *der var kommet i forfald, fornyedes*, og en evangelisk præsteskole oprettedes. Det er en kendsgerning, at Wendt som biskop i Ribe og lektor eller læsemester tog sig meget ivrigt af skolevæsenet. Netop denne viden om de to reformatorers indstilling må bestyrke sandsynligheden af, at de også i Haderslev straks efter deres ankomst har været virksomme for at få latinskolen i gang så vidt muligt i det omfang, den havde haft tidligere. — Da Weidensee på alle områder er hertug Christians rådgiver og endvidere hans sjælesørger, har vi vel lov til at gætte på, at det er ham, der står bag bestemmelserne fra 1533 om støtte til skolemesteren og hans locat.

⁶ Nic. Heldvaderus: *Sylva Chronologica* II, 202.

⁶ Hamborg skolen var oprettet i 1528.

⁷ I Hansborgske Registranter I, 295 og 296, anfører Emilie Andersen dette årstal, mens Achelis siger 1564.

⁸ „dat de Schollgesellen in ehren emtern vlittig waren und de Kinder wat leren mogen.“

⁹ „Manck dusse Schollgesellenn schall alle tidt ein Pastor sin tho S. Severinskerke in Gammel haderschlewe den to sulchem mede togebruken up dat de Schole moge deste beter gewart unnd hefft min gnediger Furst und herr hertog Johans . . . de Schole mit vorbenomeden Kerken und des Pastoren darsulvest inkumpest begnadet, na M. Antonii seliger gedechnisse dotlichen affgange dem ok de tidt sines levendes desulve kerken ein wenig vor sinen tode vorlenet worde.“

¹⁰ Denne Cramer blev senere præst på Nordstrand og må have været en velstuderet mand. Achelis siger da også, at den borgerskole, han omtaler, „zeitweise“ har haft en akademisk uddannet rektor.

¹¹ Achelis har i *Gesch. des Joh.*, s. 25—28, en lang række studenter fra Haderslev

fra tiden 1538—1566. Mon ikke en del af disse hadersleverer har fået begyndt at læse latin i deres hjemlige skole, selvom den blot var en *schola minor*?

¹² Fundatsen siger intet om, hvor skrive- og regneskolen skal have lokaler. Den får måske blot anerkendelse til at fortsætte, hvor den allerede havde været i gang i lang tid. At der i Haderslev er tale om en tysk regne- og skriveskole, bør ikke forbavse nogen. På den tid fandtes der også i mange danske købstæder tyske regne- og skriveskoler, f. eks. i Ålborg. Ved tysk skal selvfølgelig forstås plattysk, som brugtes i det livlige handelssamkvem med hansestæderne. Disse tyske regne- og skriveskoler gik i det 17. årh. over til at bruge højtysk. I Ålborg er den tyske skole endnu i live i 1760'erne. Petri Schule i København kan også nævnes som en sådan tysksproget borgerskole med rod langt tilbage i tiden. Forøvrigt gør vi ofte, når vi taler om stærk tysk påvirkning i Sønderjylland, den fejl at glemme, at der også i kongeriget forekommer stærk tysk indflydelse på mange områder, næsten i enhver periode i vor historie.

¹³ Westphalen, *Mon. rer. Germ.* I, 1919.

¹⁴ Fra tysk side er der i tidens løb gjort forsøg på at fremhæve Hans den Ældres ånd som idealet for al tysk kulturel virksomhed; også de mest virksomme præsjere i Köllertiden taler om at virke i hertug Hans' ånd. For mig at se var det den brave Hans' store mål at fremme alle sine undersåtters velfærd og lykke og vise hensyn bl. a. til deres sprog.

¹⁵ Oversættelsen af fundatsen findes i H.-S. 1960, s. 5—14. Under mit arbejde med skolens historie faldt det mig naturligt at gengive på dansk dette dokument, der er vor skoles oprindelige juridiske grundlag. Med sin snørklede kancellistil byder det på ret betydelige vanskeligheder for ikke-fagmanden. Det står mig klart, at der enkelte steder kan herske tvivl om den rette tolkning. Den første udgivelse af fundatsen skete i 1863 ved rektor Thrige, der i skolens årsskrift har behandlet et afsnit af skolens historie. I 1917, til skolens 350-års dag, optrykte N. A. Schröder atter fundatsen sammen med fire andre gamle dokumenter i *Quellen und Forschungen V*, 217—222. Th. O. Achelis har efter nøje granskning af original, registrant og de to udgaver korigeret enkelte ord i Schröders udgave (*Die Lateinschulen in Hadersleben und in Ripen*, s. 72, nr. 6). Endelig findes dokumentets ordlyd optrykt i Caroline Emilie Andersen: *De Hansborgske Registranter*, bd. I, s. 147—154. Hendes tekst, der har nogle få afvigelser fra originaldokumentet, har dannet grundlag for min oversættelse, fordi den både ved interpunktion og afsnitsinddeling var at foretrække. Den plattyske tekst af fundatsen er optrykt som Tillæg I.

¹⁶ Titlen „arving til Norge“ blev fastholdt af kongeslægstens yngre linier.

¹⁷ Dette passer udmærket på den beskedne og fattige *schola minor*, som havde afløst kollegiat-kapitlets skole. Hertug Hans omtaler den da også i præsens, ikke som den skole, der ifølge Boie *ward venvuustet* i 1520'erne.

¹⁸ Trivialskele er ifølge nogle den skole, der underviser i de tre grundlæggende fag, grammatik, retorik og dialektik, inden man når til *quadrivium*, de fire universitetsfag: aritmetik, geometri, astronomi og musik. En anden forklaring er, at trivium betegner korsvej, og at trivialskele er den almindelige (almene) skole.

¹⁹ Om Jørgen Boie, også kaldet *Georgius Boethius*, se s. 14.

²⁰ At der her tales om den forrige skoles indtægter, tyder på, at der har været en beskeden latinskole, der holdtes i gang fra 1526 fra Weidensee's ankomst. Ellers havde der overhovedet ikke været nogen pengemidler at omtale.

²¹ Vort hele fædreland — mon ikke der tænkes på såvel kongeriget som hertugdømmerne? I fundatsen for Bordsesholmgymnasiet forekommer en lignende vending: „die

ordnung sol unsern furstenthumben und gemeinem vatterland ersprieslich sein“ (De Hansborgske Registranter, I, 135).

²² Konrektorstillingen, der af hertug Hans ønskes besat med en magister artium, var noget nyt, som var ukendt i det egentlige Danmark. Først i 1616 får de store skoler som København, Roskilde og Lund konrektorer. I Ribe oprettes konrektoratet først i 1642; i Ribe skulle både rektor og konrektor undervise i mesterlektionen, vist nok fordi man der gjorde meget ud af græsklæsning, mere end i Haderslev. I Haderslev har rektor selv al undervisning med mesterlektionerne, i alle tilfælde til op imod år 1800. Det viste sig imidlertid snart vanskeligt at få konrektoratet besat med *magistre*, der formodentlig foretrak de mere selvstændige stillinger som rektor ved mindre latinskoler, der var lige så godt eller bedre betalt, indtil de kunne komme i præstekald. Flere af vor skoles første kantorer var *magistre*, men senere måtte man være glad, om man kunne få en mand med de fornødne musikalske færdigheder, og man måtte derfor slække på kravene om universitetsstudier. Bilhard, der var kantor omkr. 1700, får ligefrem en løffel fra konsistorium for at være en dårlig kirkesanger. Den dag i dag lever kantortitlen i visse købstæder om kirkesangeren eller lederen af kirkekoret.

²³ Til de yngre lærere var der kamre i selve skolehuset, hvor også konrektor skulle have bolig. Fra 1571 får konrektor bolig i et hus på kirkepladsen.

²⁴ *Hausleute* har betydningen: det ejendomsbesiddende lægfolk. Meningen er altså, at også børn fra gårdene skal have en mulighed for at komme til bogen lige så vel som børn af husejere i byerne.

²⁵ Løbedegneinstitutionen skyldes vel både mangelen på egnede personer til at undervise landboudningerne i katekismus og ønsket om at hjælpe fattige peblinge til et nødtorftigt udkomme. Hvor velegnede latinskoledegnene var, er et åbent spørgsmål. Det har nok skortet både på autoritet og pædagogiske evner. Man læser med forundring *Peter Wandals* beretning om, at han som 12-årig pebling var løbedegn i Maugstrup, hvor hans far var præst, men den unge *Aquavallinus*, som han kalder sig, har vel haft nogen støtte fra sin far. Han fungerede i alle tilfælde som løbedegn, indtil han som 18-årig forlod Haderslev latinske i 1620. Bestillingen medførte også degnetjeneste i landsbykirken og kunne være ret indbringende. Der er beretninger om løbedegne, der i årevis sad som elever i mesterlektionen og endog havde kone og børn. Ved Haderslev skole forsvandt løbedegneprivilegiet som nævnt i 1651. I Ribe havde man endnu i 1752 et løbedegneembede, nemlig Seem. Fra Ribe nåede løbedegnene ifølge Bjørn Kørnerup så langt ud som til Gørding og Rødding, henholdsvis 17 og 19 km fra skolebyen. Haderslev løbedegne skulle efter Haderslevordinansen klare degnetjenesten i en mils afstand til alle sider. Dette blev imidlertid i hertug Hans' fundats udvidet til sogne indenfor en afstand af to mil fra Haderslev. Ang. hele spørgsmålet foreligger der fra Achelis' hånd en fremragende artikel: „Laufküster und Sitzküster“ i SVSHKG VII.

²⁶ Dette kom i høj grad til at gå i opfyldelse, da landsbypræsterne i Haderslev provsti for en meget stor del har gået i Haderslev latinske. Bypræsterne derimod var ofte tyskere eller kom fra fjernere egne i hertugdømmerne.

²⁷ „*die schule derselben gliedmassen und verwandten preceptorn und disciplen*“ forekommer mig dunkelt. Er *gliedmassen* mon ikke at forstå som lærere og elever, så udtrykket må forklares som en tautologi?

²⁸ Indtil begyndelsen af 1700-tallet var der to borgmestre i Haderslev.

²⁹ Konservatorerne ansætter altså rektor; fra 1674 udnævner de rektor i kongens navn; fra 1765 blev kongelig konfirmation af udnævnelsen almindelig.

³⁰ Vinkelskoler er private, ofte danske, pøgeskoler, der skulle blive farlige konkurrenter til den officielle skrive- og regneskole. En af dennes ledere, skrive- og regnemester *Albert Buck*, arbejdede i 12 år (1663—1675) ihærdigt på at få alle vinkelskoler nedlagt, men øvrigheden traf den afgørelse, at kun de tyske vinkelskoler skulle nedlægges, idet hensynet til dansktalende børns oplæring i kristendom blev bestemmende. Vi får således et tydeligt vidnesbyrd om dansk folkesprogs styrke i Haderslev. Det bør anerkendes, at de tre konservatorer med udenlandske navne, provst *Bonaventura Rehfeld*, pastor *Valentin Schmidt von Eisenberg* og borgmester *Gottfried Schumacher*, forstod, at danske børn undervises på dansk, når det gælder kristendommen.

³¹ Ang. lekturen se: *Johs. Hertz*: Apotekergade 11. Haderslev, Olav Christensen: Kollegiatkapitlet og Kapitelskolen, begge i Had. Amts Mus. 1961, s. 13—34. Bygningen blev ødelagt ved branden i 1627 og genopførtes omtrent samtidig med, at domkirkens vestfacade fik sin nuværende udformning med det typiske renæssancepræg og det morsomme runde trappetårn. Den genopførte lektur stod så uændret til 1760, da dens facade ud mod domkirken blev moderniseret, omtrent som det er gået gavlfacaderne på renæssancehusene på Søndertorv.

³² Brevet har følgende ordlyd: „Nachdem dir wissendt welcher gestalt wir bedacht dem almechtigen zu lob und ehre, der jugendt und den nachkommen zu gutt, eine gute particular schule in unser städt Hadersleben anzurichten; also aber die ortt da die alte schull itzo stehet zu unserm vorhaben zu geringe, so wurden wir bericht das unsers unterthanen *Gregers Pawelssens* haus am kirchhoffe belegen zu kauffe sein soll und zu solchem vorhabendem geben der newen schule sehr bequiem geachtet demnach an dich unser gnediges gesinnen und beger jr solchs bei gemelten unserm underthanen des Hauses halben verhören und da es zu kauff uns berechen woller“ (Kirkehistoriske Samlinger III rk. I, 731.)

³³ I „Lyna“ siges der et sted nogle misbilligende ord om rigelig larm og halloj på kirkegården, hvor voksen og halvvoksen ungdom holdt til om aftenen. Hver tidsalder har sine ungdomsproblemer.

³⁴ *N. A. Schröder: Fünf Urkunden* og *Sophus Stahl: Gesch. des Joh. s. 177.*

³⁵ Vi har allerede drøftet ulemperne ved denne indretning; i 1928 kunne man enkelte steder i Frankrig opleve, at der holdtes mundtlig studentereksamen i fire fag i en stor sal, således at der sad en eksaminator og et par censorer i hver sit hjørne med en hob af eksaminander og tilhørere rundt om sig. De sølle eksaminander og ofte en del af publikum bevægede sig så fra hjørne til hjørne, eftersom der blev prøvet i de forskellige fag. Der blev ikke taget meget hensyn til sarte nerver eller ulyst til offentlig optræden!

³⁶ *Beiträge zur Geschichte und Beschreibung von Hadersleben und Umgegend*, Had. 1877, s. 75 f.

³⁷ I visse tilfælde angives præstelønningerne at være fem gange en rektors. (Se: *Jyske Saml. Ny rk., IV bd., 1. hefte.*)

³⁸ Min opfattelse af dette segl hviler på en drøftelse af sagen med landsarkivar *Iversen* og arkivar *Worsøe*.

³⁹ „... dass viel besser sey die Collegen beyzubehalten als viele Stipendiaten und Knaben zu alimentieren, die in Mangel derselben wenig nützen geschweigen etwas lernen und proficieren können.“

⁴⁰ *Niels Krabbe „Wor Mand, tienner och Befallingsmand offr Sölfuidzborg och Christianobels Lehn“*, repræsenterer samtlige indstævnedes kaudionisters arvinger.

⁴¹ Andetsteds omtales Tage Thott som Sidsel's eneste arving, således Achelis, Had. II, 170.

⁴² „efterdi Niels Krabbe . . . icke kand dømmes til Noget efter anden Loug och Ret, End dend Som her i Riget alle Rigernes Undersaatter, Endten de aff Innd eller Udlendische thiltalles, Nyder och er Undergiffuen, Det Breff Som Efter Kreffuis och langt Eldre ehr, end Recessen formeldr, Nogen at kunde til Betalling Obligere, det och Lanngt offr 20 Aar ehr, at huerken Hoffuidtsmanden eller forloffr haffver Werrit i Liffve, Hvilcket Conservatoribus Scholæ Noch som haffr werrit bevist, Efterdi alle de Quitantzer Som paa Rendten ehr Udgifffen, Efter Jomfru Sidtzell Thottes døed, I her Thagge Thottes Naffn er Udgifffvene, Som i Hoffvidt Breffvit Iche ehr Be-neffndt, Er derpaa for Reten Aff Sagt, at Niels Krabbe Imoed Recessen och dend observantz Som her i Riiget Bruggeligt ehr Icke kand kiendis plichtig till denne Saa lunge fortaugde och forsømmede Gieldt Kraft at Svare, Men derforre frie at Werre.“

⁴³ Jens Ravens djærve ord fortjener at refereres i hans tids sprodragt, men vi nøjes med et par af de mest fyndige passager: „Herhoss Vilde Vores Naadigste Konning med sine Høy Edle Raad ded Christeligen betencke, att Wi ere fattige och fast forlatte Schoel-Tienere, Wi haffver nu offver 4 Aahrstiid icke bekommit Vorr Besolding, Ja dersom Gottfolck aff Christelige Medynk icke haffde forbarmet sig offver En oc Anden oc hiolpen dennom, i denne gode oc rett Visse forhaabning, att nu Scholen igien maa komme till hinded rettfærdige Hebning oc de saa till deris Betaling, da haffde Scholen alrede veret odelagt (som dog aldrig blant Türcker, Hedninger eller Jöder er hort) meget mindre Ville Wi her Christne ded befrychte“ . . . „Dersom mand nu henimod Scholen sin retfærdige Patrimonium Vilde fornechte eller fra Vende, Vilde ded icke alleenist Vorde til Ørnefeere, men Visseligen engang til Samvittigheds Orme, huorfor io Enhver Christne sig billig bevarer“ . . . „Huorledes kunde nogen anden lofflig Nation herefter med disse Lande oc Riger nogen underhandling i nogen maade indgha, saa frembt saadan fuldkommen Ucassered Adelige Breff oc Segl icke maa gielde?“

⁴⁴ Der Schulen halber Ist uns zwar leidt das sie an den Tottischen Geldern So Zu Kurtz kommen, Segen Ihr gerne wieder geholffen, Das Wir aber das jenige, Was andere versümet, von dem unserigen erstaten solten, Ist uns angelegen“.

⁴⁵ Fra 1580 til 1606 forekommer denne betegnelse nogle gange, og 3die lokat eller *sextus* medtages også som alumne ved *mensa regia* (kommunitetsbespisningen).

⁴⁶ Rektor Brauneiser beklager sig over denne ordning: „Dies war allerdings eine Erleichterung für die Lehrer, aber eine mit vielen Beschwerden und Verdriesslichkeiten verbundene Einnahme. Die Bezahlenden, über diese ihnen aufgelegte Abgabe, obgleich sie für jeden Einzelnen nur klein war, unwillig, veranlassten — durch die Unrichtigkeiten in ihrer Angaben des Geernteten — beständige Klagen der Lehrer, die durch strenge Befehle von der Regierung oder von der Amtsobrigkeit erlassen in ihren Rechten geschützt werden müssten, bis diese Travengelder 1761 auf eine feste Summe gesetzt wurden.“

⁴⁷ Dette legat var af helt ny dato, oprettet 1653.

⁴⁸ Se note 25.

⁴⁹ Af skrivelsen til amtmanden angående „die zum Studieren begierigen Kinder“ skal her lige anføres begyndelsen: „Vorhin haben Arme Bürger Kinder, So gute ingenia gehabt, sich nicht allein bei Ihren Studiis solcher custorat-Accidentien halber, erhalten, besonderen noch darzue ihre in Armuth mitt begriffene Ältern vom obigen ernehren können“. Protestskrivelsen, der er underskrevet „Sämtliche der Stadt Ha-

dersleben Eingessene Arme Bürgerschaft" er fremdraget af Achelis og er her citeret efter hans interessante afhandling: „Laufküster und Sitzküster“ (SVSHKG. VII).

⁶⁰ I Ribe var de fire hørere forøvrigt også løbedegne eller havde indtægter som sådanne, idet de nemlig lod bestillingen besørge af en substitut.

⁶¹ Achelis' artikel om kommunitetet i ZSHG 1924, s. 273—96, er udgangspunktet for hele min fremstilling.

⁶² *Mæcenatum caritas* . . . betyder: de velgøres bevägenhed, som beskytter os her.

⁶³ „ . . . dieser Foundation also fürzustehen, darob auch dergestalt zuhalten wie Ihr künftigt vor Gott dem Almechtigen, auch Itzo und Jeder Zeitt vor uns zu verantworten gedencket“ (N. A. Schröder, *Fünf Urkunden*, s. 230).

⁶⁴ Fra 1606—1646 er der i alle tilfælde inter i skolens regnskabsbog. I byarkivet har Achelis imidlertid fundet en opgørelse, som han på grund af de forekommende navne har dateret til 1635. Indførelserne i skolens regnskaber 1646 og 1647 skyldes provst Rotlöben, der nævner, at fire drenge har fået kommunitetspenge. Netop i 1647 er det, at halvdelen af stipendier og endvidere 5 elevportioner af kommunitetets indtægter fortrinsvis tillægges lærerne, der var i yderste nød, efter at hele skolens formue var gået tabt ved den Thott'ske proces.

⁶⁵ Flere kvinder har været skolens gode feer, således Anna Tanck, den ukendte Kolding-dame fra 1590, Margrethe Rantzau omkr. 1620 og i det 19. årh. kammerherreinde Christina Friederica v. Holstein og madame Maria Margaretha Iversen.

⁶⁶ Achelis har antydnet, hvem der eventuelt kan være tale om, nemlig en vis skomagerdatter fra Andst, som havde været Christian III's elskerinde og skal have født ham en søn, der fik navnet Casper Markdanner, den mystiske krigskarol og senere lensmand på Koldinghus. En halvsøster til Markdanner var gift med en apoteker i Kolding, i hvis hus Markdanners formodede mor kan have opholdt sig i 1590 som en gammel dame, der har været ved at gøre sit regnebrædt op. Hypotesen er ikke blottet for sandsynlighed, og hvis man har lidt fantasi, lader der sig konstruere en spændende lokalhistorisk roman om skomagerpigens og den kongelige gæst.

⁶⁷ „ . . . Worbei dan vonn gemeltem Donatoren (her skulle man have ventet Donatricen) ernstlich gesucht und gebettet Nachdem er [sic] unter solche Donation anders nichts meine oder suche, als alleine Gottes Ehre und die vortpflanzung seines heilsamenn wordts, Und damit sich auch keinmandts einige andere gedanken und argwohn zumachen, als wan dieselbige auss Ehrgeitz und andere Affection hergeflossen das derwegen sein Name bei dieser seiner Donation mochte suppressirt und verschwiegen pleiben“ (N. A. Schröder, *Fünf Urkunden*, s. 232—33).

⁶⁸ *Hortulanus Haderslebicus manu propria e. c. sigillo paterno* opfatter jeg som „gartner (måske slotsgartner i Haderslev), egenhændigt, med faderens segl efter dennes tilladelse“ (e. c. = *ex consensu*). *Haderslebicus* virker overraskende i stedet for det sædvanlige *Haderslebensis*.

⁶⁹ Den dag i dag består det gamle Haderslevske legat og bestyres ligesom visse senere oprettede legater af konservatoratet.

⁷⁰ „ . . . damit ein ider jnn dem gotlichen worde der selen selicheit und de Jogenet ein underwisinge unnd lere geistlicher unnd wartlicher nottorfft dogent geschicklicheit gelernt und up getogenn mogen werden“.

⁷¹ A. Andersen: Johannes Oldendorphs Selvbiografi (1966).

⁷² En udførlig fortegnelse over såvel lærere som elever i skolen helt tilbage til 1567 er udarbejdet af Achelis i *Gesch. des Joh.* 1921. Forud var udarbejdet en lærerforteg-

nelse af Brauneiser i 1828, og E. Lautrup har også lærerlister i sin Monografi. Det er nok lidt stærkt at sige, at den ene tyske rektor afløste den anden, da halvdelen af samtlige rektorer var slesvigere, men kun fem var nordlesvigere, hvoraf tre fra Haderslev, og ingen af disse sad ret længe i embedet. De helt tyskprægede rektorer havde faktisk ingen chancer for at få præstekald i Haderslev og slog sig måske derfor til tåls med at forblive i skolens tjeneste, hvis de ikke ret tidligt blev bypræster heroppe eller opnåede præstekald i tyske menigheder sydpå.

⁴³ En enkelt lokat var så ringe stillet, at han forsøgte at forbedre sine indtægter ved at arbejde i snedkerfaget, men måtte indstille virksomheden, da det højpriselige snedkerlaug ikke tålte denne konkurrent. Manden hed *Jens Kröger, quartus fra 1677—1694*.

⁴⁴ I „Die Lateinschulen in Hadersleben und in Ripen“ s. 20 udtaler Achelis sig da også tydeligt om dette forhold („verständlich, dass die Schulsprache dänisch wurde oder wenigstens im Begriff war, es zu werden“).

⁴⁵ Forbedre betyder her rette op på disciplinen efter krigsperiodens forvirring og uro.

⁴⁶ Min gæld i så henseende til Kornerup og Achelis vil stå fagmanden klar og skal ikke skjules for nogen. Dette gælder også i høj grad, hvad jeg har fremført angående lobedegneinstitution og kommunitet.

⁴⁷ I praksis viste det sig jo også, at dansk aldrig lod sig fortrænge hos det store flertal af haderslevere, til trods for tysk undervisningssprog såvel i borgerskolen i domsognet som i latinskolen, og til trods for overvejende tysk kirkesprog i dette sogn. I en redegørelse for det tyske skolearbejde gennem århundreder er det da rimeligt, at man standser op ved dette faktum, når man vil understrege, at hele denne mer eller mindre bevidste fortykningstendens ikke kan udvise særlig betydelige resultater. Sammenligningen med Ribes blomstrende skole og dens betydelige bidrag til hele vor kulturudvikling kan ikke undgå at give een en følelse af en vis goldhed for Haderslevs vedkommende.

⁴⁸ Dette skoleprogram er trykt som tillæg til *Lectiones Paedagogii, Slesvig 1566*, hvormed det af hertug Adolf grundlagte Pædagogium (universitet) bebudede sin start. Den sjældne tryksag findes i Gottorp-arkivet. Achelis gør opmærksom på, at der ikke i dette skoleprogram findes støtte for påstanden om, at der i Slesvig domskole blev givet en helt elementær matematikundervisning (*Die Lateinschulen in Had. und in Ripen*, note 40).

⁴⁹ H.-S. 1938, s. 8 og s. 15.

⁷⁰ Her er ordlyden iflg. Flensborg skoleprogrammet for 1589: „Herr Gott Hemmelsche Vater / wy seggen di ewig loff unde danck / dat du vns disse nacht vor allen Schaden so Vederlick hefft behödet / unde bidden dy / lehre vns dissen dach dhon dinen willen / behöde vnde regere vns / dat alle vnsere lehre / dhon vnde laten / di tho dinem prise / tho beteringe unses Negesten / denen möge. Sy ock gnädich / beware vnsen Köning, Försten, Auer herren / Lehrer / Vater, Moder, Broeder, Süstere vnde alle Minschen dinen leuen Soen vnsen Herren Jhesum Christum / Amen“. Ved skoledagens slutning lyder bonnen for de to yngste klasser: „Herr Gott Hemmelsche Vater / wy seggen dy ewig loff vnde danck / vor dene düre gave der lehre / giff uns in der süligen och hillich vnde wol / vorth tho farende / dat wy immer / van dage tho dage geschickeder werden / vnde vnsem Negesten tho synem heil / di tho dinen ehren denen mögen / dorch vnsen Herrn Jhesum Christum. Amen!“

⁷¹ Trykt i Wittenberg 1552, til salg hos boghandler Nikolaus Föerd, København. Mange senere optryk. Statens pædagogiske studiesamling ejer en udgave fra 1554 af den sjældne bog, hvorfra jeg har excerperet det her benyttede stof.

⁷² Det er vel visse drøje eller slibrige scener hos Plautus og Terents, der tænkes på. I *Torrentinus* forekommer gloser som *lupanar*, *clister*, *proxeneta*, *meretrix* og *pellex* uden dansk oversættelse, mens derimod iøvrigt ikke få, sjældnere latinske gloser gives på dansk.

⁷³ Jeg anser det for formålsløst at søge at oversætte alle disse udtryk for udtaledefejder; det ses, at man også for 400 år siden rådede over en righoldig fonetisk terminologi!

⁷⁴ Billedet er for moderne mennesker ulækkert, og metoden er såvel hygiejnisk som ernæringsmæssigt yderst betænkelig. Men figurligt opfattet og betragtet *cum grano salis* står udtrykket for virkelig omsorg for den svage begynder.

⁷⁵ I H.-S. 1958, s. 7—16, har jeg undersøgt disse interessante levn, der er skrevet på latin, plattysk og dansk.

⁷⁶ Første gang der i Haderslev skoles historie høres om latinsk skolekomedie er 1598. Astrup kirkebog 1598 (SVSHKG VIII, s. 450): *Esto mihi. Die Jovis agebatur in Schola Hadsl. comoedia de Papyrio praetextato* (torsdag opførtes i Haderslev skole komedien om senatorsønnen Papyrius).

⁷⁷ Paul Sass' farfar var hospitalsforstander i Haderslev; *Matthias Sass*, Paul Sass' søn blev også archidiaconus her og har samlet meget historisk stof, der desværre gik til ved værøgt.

⁷⁸ Disse vigtige skolelove af 1655 er udførlig behandlet af Achelis i SVSHKG. VII, s. 1—51, hvor Bonaventuras egenhændige koncept er optrykt tillige med nogle afskrifter, der hviler på den udformning af bestemmelserne, som den 10. maj 1655 fik kong Frederik III's underskrift. En mængde bestemmelser, der specielt vedrører såvel læreres som elevers forhold til kirketjeneste, er her udeladt. Også på andre områder er Bonaventuras dispositioner forblevet upågtede eller ligefrem ændrede, som vi skal se; men stort set er lovene udtryk for en stærk stramning af disciplinen. Vi bringer under tillæg II en gengivelse af den kongelige bekendtgørelse, sådan som den er opbevaret i afskrift i skolens arkiv. Vi har ialt fire afskrifter, der praktisk talt er ens, men originalen er bortkommet. Som nævnt er der på væsentlige punkter forskel på Bonaventuras koncept og den endelige udformning af dette skolereglement. Hvad sprogforhold angår, lyder provstens bestemmelse sådan: „(Præceptores) sollen niemals mit den Knaben dänisch reden, weil es eine Teutsche Schule ist, und vermittels der Teutschen die Lateinische und Griechische (Sprache) erlernt werden soll“. I den kongelige bekendtgørelse er denne paragraf blevet til: „(Die Præceptores) sollen die lateinische und griechische *אותות*, diese mit Latein, jene aber mit Deutsch und nicht Dänischer Sprache interpretieren, auch kein Dänisch mit den Discipulen geredet werden“. Hvilken form man vil synes bedst om, er en smagssag. Den kongelige bekendtgørelse har undgået „weil es eine Teutsche Schule ist“, men dette kan være en tilfældighed eller skyldes ønsket om at fremhæve, at skolen er *eine lateinische Schule*. Forbudet mod brug af dansk rummer et afgørende indirekte bevis for, at skolesproget i Christian IV's tid var dansk eller, som Achelis udtrykker det i SVSHKG VII, stærkt på vej til at blive det. Fra nu af skal altså al dansk tale udryddes, og det er ikke blot lærernes, men også de såkaldte corycæ'ers opgave at være på vagt overfor enhver, der forsøgte sig imod forbudet. Der er imidlertid adskillige andre områder, hvor Bonaventura mener, der bør sættes ind. Til bestemmelserne om, at lærerne skal leve i enighed og give ungdommen et godt eksempel på ædruelighed og ærbar optræden, tilføjer provsten: „Die aber der Trunkenheit nachhangen, sollen mit derjenigen Strafe, so im Rendesburger Schluss anno 1646 denen Prediger über diesem *delicto* gesetzt, angesehen werden“, og „sollen in öffentlichen Krügen und Schenck Häusern des Zechen

wegen sich nicht antreffen lassen" samt „Sollen mit erbaren Personen umgehen, damit ihrem orden nicht eine Verkleinerung zuwachse“. I det hele holder den kongelige udformning af skolelovene sig til almindeligheder, mens provstens går i detaljer, hvad der giver mere lokalkolorit, f. eks.: „Sollen im Punct, wenn die Schularbeit angehet, sich zur Schule befinden, von Verseumniss aber einer iedweden Viertelstunde Vier schil. Strafe geben, welche gesammelt und unter die fleissigen ausgetheilt werden soll“. Der skal arbejdes, d. v. s. „Sollen die Zeit der Schulstunden nicht mit scherzen oder herumbgehen zubringen“. Der skal holdes skrap disciplin med flittig brug af kæppen: „Sollen die Discipeln mit der Ruthen zu züchtigen nicht unterlassen, sondern die Ungehorsamen, Unfleissigen und andere Verbrecher ernstlich und väterlich züchtigen“. Heroverfor står den endelige form af paragrafferne som ganske anderledes human: „Sollen die sämptlichen Collegen in der Disciplin sich mässigen, der Ruthen Züchtigung väterlich gebrauchen!“ Det er, som man ønsker at dæmpe den prygleystne provst ned. Bonaventura indskærper også lærerne, at de skal føre kontrol med, at elever ikke holdes hjemme fra skolen, men også hvad der er rigtigt: „Sollen die zum Studiren ungeschickte *ingenia* bey Zeiten warnen, dass sie sich *ad aliud vitæ genus* begeben (altså: advare i tide ikke studieegnede, så de tager fat på noget andet), die guten und tüchtigen aber zum Studiren aufmuntern und solche den *Conservatoribus* bekannt machen“. Ideen med at bruge elever som *corycæi* eller *observatores*, for at de skal passe på og angive deres kammerater, er ikke et originalt påfund af Bonaventura. Flensborg, Ribe og Herlufsholm kender også dette trick; men Bonaventura anviser tydeligt, hvilke opgaver de skal påtage sig: „Sollen auch *nota malorum* und *Linguae Germanicæ* bey den *Primanis*, bey den andern *Classibus* aber auch *Danicæ* angerichtet und fleissiglich getrieben werden, worüber der *Collega* bey iedweder *classis* fleissiglich zu halten“. Om elevers uheldige tilbojeligheder handler også følgende: „Die Knaben sollen sich des Schwörens, Fluchens, der Unwarheit und anderer Laster bey ernster Strafe enthalten, worauf die *Corycæi* Achtung zu geben. Sollen auf der Gassen und sonst sich aller Zucht befleissigen, mit ungerathenen Kindern, so in keine Schule kommen bey Strafe keine Gemeinschaft haben, worauf die *Corycæi* Achtung zu geben und die *delinquentes* (forbryderne) anzumelden“. Om hvad eleverne må læse, har provsten følgende bestemmelse: „Sollen keine Bücher kaufen noch lesen, welche die *Præceptores* ihnen nicht vergönstiget“. En noget overaskende paragraf er den følgende: „Sollen über die Schuldisciplin bey den Eltern sich nicht beschweren: Vermeinte aber einer, es wehre ihm zuviel geschehen, der soll es denen *Conservatoribus* klagen“. Endelig fremhæves det, at eleverne bør være taknemmelige: „Sollen mit Dankbarkeit ihren *Præceptoribus* begegnen, weil das vierteljährige Schulgeld, so die Knaben entrichten, ganz geringe“. Flere af de her anførte bestemmelser er som sagt ikke blevet sanktioneret i den kongelige udformning af lovene. Den myndige provst kommer med mange mærkelige forslag, som næppe har været gennemførlige, og også med rene selvfølgheder; men hensigten er klar nok: det gælder for enhver pris at stramme den noget slappe disciplin, såvel hos lærere som hos elever. Selvom Bonaventura på en række punkter blev desavoueret af kongen, er det ikke usandsynligt, at skolens nye rektor Gutbier, der har drøftet skoledisciplin med provsten, i sin daglige praksis har søgt at gennemføre mange af provstens bestemmelser, fordi han havde en beslægtet opfattelse af skolens mål og skolens tarv.

⁷⁹ „Hvem tør se til en sådan skole?“ siger Rhode omkr. 1760. Angående privattimer siges det i en redegørelse fra skolen om lærernes forhold i 1796, at når kollaborator Richter overhovedet kan klare sin økonomi, er det, fordi han har en rig elev, der betaler ham rigeligt for privatundervisning.

⁸⁰ Conrad Reventlow var amtmand i Haderslev fra 1670–1684. Ordret skriver rek-

tor følgende: „... weil ich als Rektor ins 19. Jahr dieser Schulen fleissig vorgestanden, die ich von den betrencketen Zeiten des Krieges eine fast ledige und wüste Schule vorgefunden und ohne Ruhm zu sagen die Frequenz fremden und einheimischen colligieret und nun mehr über 30 studierende Jünglinge aus meiner Institution mit Ruhm, theils und zwar die meisten gleich nach Universitäten und andere Gymnasien geschicket, die auch tüchtige Leute zu Ehren Gottes und Dienste schon geworden und andere noch werden können“.

⁸¹ Sommersted latinskole er behandlet af Achelis, især i *Personalthistorisk Tidsskrift* 8. rk. IV, s. 233—254.

⁸² I 1713 tordner Overbeck i en latinsk tale ved translokationen mod skolens fjender: „Regium hoc lyceum tantorum virorum auctoritate munitum, omnes malevolorum voculas retundet, æmulum contemnet invidiam eorumque ex manibus extorquebit falcem huc usque in suam messem temere immissam“ (Dette kongelige lærdomssæde, der støttes af så betydelige mænds myndighed, vil tilbagekaste alle ond-sindede menneskers sladder, foragte sine konkurrenters misundelse og rive den segl, de har kastet helt ind i dets kornmark, ud af hænderne på dem). I 1734 ved indvielsen af den ny skolebygning talte Overbeck ligeledes på latin om fordelene ved offentlige skoler fremfor private med tydelig adresse til Sommersted, men uden særlig virkning. I 1725 havde rektor udtalt, at „einige machten eben eine pique d'honneur draus, dass sie eben wohl das Vermögen hätten ihre Söhne in Sommersted zu halten“.

⁸³ Endnu i perioden 1850—1864 måtte lærere ved skolen ansøge rektor om tilladelse til at foretage en rejse — til Kolding. I rektor Mortensens tid blev der altid i skoleråds-mødet umiddelbart før sommerferien spurgt, om nogen af kollegerne agtede sig til udlandet. Det var, som om rektors tilladelse krævedes i så tilfælde. I virkeligheden har rektor vist altid krav på at vide, hvor lærerkollegiets medlemmer opholder sig i ferierne.

⁸⁴ Publiceret af Achelis i SVSHKG. VII, 522—3.

⁸⁵ Rørdams Kirkehist. Saml. II, 192.

⁸⁶ Christian Detlev Reventlow, amtmand i Haderslev 1685—1727.

⁸⁷ E. Lautrup, *Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben*, s. 21.

⁸⁸ M. Favrholt: *Et skolehus gennem 100 år, Skoleprogram 1954*, s. 22.

⁸⁹ Trykt i „Der Sammler“, 1798, 9. stk. Achelis bemærker maliciøst, at talen kunne godt være forblevet utrykt, hvilket afgjort er rigtigt. Det er bl. a. ved denne lejlighed, at rektor Overbeck langer ud efter Sommersted latinskole.

⁹⁰ *Amtsbeskrivelsen*, s. 129.

⁹¹ *Valediktionstaler*, se n. 180.

⁹² Se Achelis: *Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt, 1934*, s. 25—26.

⁹³ Som karakteristisk for tiden og for Vieregges stil skal vi her give et brudstykke af en embedsskrivelse, han den 11. 12. 1735 sendte overretten på Gottorp: *Skrivelsen fra byen „ist eine weitläufige Schrift und (die) darin enthaltene viele Fariboles [letfærdige ytringer] suchen ein Blendwerk vorzumachen um die Sache möglichestmassen bunt zu machen und den Glantz der Wahrheit zu verdunkeln. So wird durch sothaner Conatus [forsøg] um so mehr frustaneus [resultatløs] seyn und bleiben müssen als dergleiche Stratagemata [krigspuds] sich nur lediglich bey denen Bauerngerichten, und zwar einzig und allein bey denen, wo der Richter aus Mangel hinlänglichen Erkenntnis des justi et injusti [ret og uret] der Advocaten Sentiments als infaillible oracula*

[ufejlbarlige sandsagn] annimmt“. Vieregge bevæger sig videre i dette sprog, hvor fransk og latin hvert øjeblik løber ham i pennen: *mal a propos, choquante Redensarten, bullatis nugis*. I sandhed en stil, der ikke let læses uden ordbøger eller hovedbrud.

⁹⁴ Forøvrigt viste byen sig senere forstående overfor konrektorens boligproblem ved i 1751 at bygge en tjenestebolig til ham Nørregade 15, hvor nu Handelsbanken ligger. Et billede af dette „konrektorat“ findes i Achelis, *Had.* II, s. 341.

⁹⁵ Alle skoleskrifter anføres omhyggeligt af Achelis i *Gesch. des Joh.*, når lige undtages, at redegørelsen for skoleprogr. 1787 er ufuldstændig på et væsentligt område, nemlig omtalen af dansk undervisningssprog i Tertia. Se H.-S. 1960.

⁹⁶ Forøvrigt holder en elev, C. F. Carstens, netop i året 1774 en valediktionstale på fransk om den gode samvittighed som menneskets største lykke. Rektor Wiegmann havde utvivlsomt selv lært fransk i Halle. Carstens' tale er desværre ikke opbevaret. Den er måske både den første og sidste franske elevtale ved vor skole.

⁹⁷ Det er blandt andet imod denne „Beredsamkeit“, at såvel Johann Knudsen, Lyna's redaktør i 1814 og rektor Erich Tauber i 1820 retter en sikkert berettiget kritik. Den må have virket yderst forloren! Men hør nu her rektor Wiegmann's egne ord om nødvendigheden af at kunne udtrykke sig i en god form: „Dass ferner auch in lateinischen Schulen den jugendlichen Begriffen gemäss eine Anweisung zu der im ganzen Leben vor jedermann nützlichen Beredsamkeit, ohne pedantische Ausschweifungen, Anleitung müsse gegeben werden, damit ein junger Mensch frühzeitig lerne nicht nur anderer ordentlich und schön vorgetragene Gedanken richtig zergliedern und das Schöne fühlen und verstehen, sondern auch selbst in einer guten und angenehmen Ordnung seine Gedanken mündlich und schriftlich in gemeinen oder feyerhaften Reden und Briefen auszudrücken, ist so ausgemacht, dass niemand daran zweifelt“. Jo, vist så! Manden har evig ret; det indrømmer vi da hellere end gerne, at det er dejligt, om unge kan udtrykke sig smukt og klart! Drømmen eller den ideelle forestilling om veltalened lever endnu i Haderslev i 1774 og fortsætter med at give sig udslag, bl. a. i valediktionstalerne, men vi fristes, efter at have læst en svada som den ovenanførte, til at sige: „Hav sagen klart for øje — lad talen kørt sig føjel!“

⁹⁸ På en måde er det vel overflødigt at bringe også den ordrette rektorudtalelse, men vi gør det, fordi vi her finder anledning til at understrege, hvor dårligt klimaet på arbejdspladsen har været: „Indessen ist es eine unläugbare Wahrheit, dass der gegenwärtige zweite Schul-kollega oder der itzige Conrektor Andreas Holm bisher bey der Schule ein ganz überflüssiges und entbehrliches Subjectum gewesen ist und noch ist, indem er seit verschiedenen Jahren und seit der langen Zeit, dass er das hiesige Conrektorat bekleidet, ganz wenige und grösstenteils gar keine Discipulos gehabt und gegenwärtig bloss zween zur Information in der öffentlichen Schule hat“. Hvis datiden har haft mange „lærerkræfter“ af Holms type, må det sandelig ikke have været let at være rektor. Man må tro, at konservatorerne, der havde ansvaret for at undervisningen blev varetaget på dygtig og nidkær måde, må have været yderst overbærende. Havde de ligefrem opgivet enhver tanke om at foretage sig noget? Med henvisning til fundatsen kunne de da roligt have afskediget en sådan umulius. I stedet derfor har de foretrukket at anbefale Holm til et præsteembede, hvad der i og for sig ikke tyder på stor kristelig nidkærhed, men måske på så meget større barmhjertighed. Om Løgumklosterfolkene har været begejstrede for Holm som sognepræst, får stå hen!

⁹⁹ Ordret efter skoleskriftet 1778: Ciceros drey Bücher über den Pflichten statarisch, mit möglichsten Nachdenken, zwe Stunden wöchentlich gelesen. Nicht ohne Schärfung des jugentlichen Gefühls und Verstandes, durch die genaueste Aufmerksamkeit auf die Stärke und die Schwäche einer noch nicht völlig erleuchteten Vernunft“. Og for

morgenandagtens vedkommende: „Die erste Viertelstunde eines Tages ist der auf Vernunft gestützten Erhebung unserer Herzen zum Schöpfer besonders angewiesen“.

¹⁰⁰ Den helt rette patos føles bedre, når passagen citeres efter originalen i sin helhed: „Bildet denn, theuersten Aeltern, doch nach besten Kräften gesittete Kinder; macht sie erst selbst empfindlich für Ordnung, Harmonie, Sitten, Religion und Menschlichkeit, sorgt selbst erst für Sinne, Verstand und Willen. Dann überliefert eure sorgfältig gerichteten Pflanzen unsern Händen, vertritt sie ohne bangen Kummer unserer Pflege und unter der segenden Aufsicht der Vorsehung — das hoffe ich mit Zuversicht — werden sie wachsen — wachsen als edle Reben. Einst wird denn tragen der ausgestreute Saame herrliche Früchte, Früchte für den Jüngling, für Euch, für die Welt, für die Ewigkeit!“

¹⁰¹ Atter kræver Strodtmann's egen tekst sin ret til at stå i sin originale udformning: „Wird der Geist einer ichten, edlen Erziehung nach und nach immer reger unter uns, wie ich denn wirklich schon Keime hier und da bemerke: so fehlt es sicher nicht an immer glücklicheren, dem mühsam arbeitenden Schulmann herrlicher belohnenden Fortrück“.

¹⁰² Facsimile af brevet med Struensee's egenhændige underskrift findes i H.-S. 1959, s. 16, i min artikel om J. F. Camerer.

¹⁰³ Denne fanatiske danisme skal forstås i forbindelse med de Guldberg'ske love efter Struensees fald.

¹⁰⁴ Cf. M. Favrhoedt i H.-S. 1960, s. 6.

¹⁰⁵ M. Favrhoedt, Ulrich Anton Claussen Fehr, Had. Amts Museum 1960, s. 33.

¹⁰⁶ Om Kroymanns objektivitet kan man nære en smule tvivl, når han i sine Reisebemærkungen fra 1794 (16. juni) siger: „... die Hochdeutsche (Sprache) ist für den gemeinen Mann fast todt und auf der Reckbank der Gelehrten immerhin mehr krepirt; denn schon über 150 Jahre ist Letztere fast über ganz Holstein (d. v. s. hertugdømmerne) in Schriften, Schulen, Kirchen und Gerichten gebraucht, und dennoch ist sie ausser deren Schwelle noch immer eine todte Sprache, deren Gebrauch im gemeinen Leben beides verächtlich und lächerlich macht. Die Gelehrten, die sie stets auf die Tortur spannen, aufschrauben und bis zum Unverstande hochtrabend machen, haben bisher das Vergnügen gehabt die hochdeutsche Sprache für sich zu behalten, und dieses kann ... noch Jahrtausende fortdauern“. Det vil jo altid kunne diskuteres, hvad der menes med „der gemeine Mann“; men en udtalelse som Brauneisers i „Lyna“ 1822 om, at der ikke i Haderslev er tilstrækkelig mange, der kan forstå et tysk teaterstykke, siger en del om dybden og bredden af tyskhed i vor by på den tid.

¹⁰⁷ I 1820 understreger rektor Tauber, at Kieleruniversitetet stadig savner en immatrikulationseksamen.

¹⁰⁸ Far til Erasmus Lautrup, den kendte hospitalspræst i Haderslev.

¹⁰⁹ „Die Conservatoren schlossen mich widerrechtlich von der Wahlgeschäft aus und dachten herrisch genug, ihre Würde, die ihnen der Landes Herr zum Wohlthun für den Staat verliehen hat, durch eine höhnische Zurückweisung gegen mich zu behaupten“.

¹¹⁰ Hele Brinckens udtalelse er så typisk, at det ville være synd ikke at citere ordret: „Unser Lycäum (d. v. s. latinskole) ist in der That ein recht auffallendes Beyspiel der Corruptibilität menschlichen Werke, wofern nicht die genaueste und ununterbrochen gleichförmige Sorgfalt zur Aufrechthaltung derselben angewandt (wird). Was Aeneas einst beym Anblick seines vom trotzigen Achilles gemishandelten im Schattenbilde ihm erscheinenden Freundes Hector ausrief — eheu, quantum mutatus ab illol — das

würde nothwendig der glorreiche Stifter unserer Schule, der unsterbliche Herzog Johannes d. ä. gleichfalls von sich hören lassen, könnte er jetzt seine Tochter in ihrer wahren Gestalt erblicken. Auch wir müssen als unparteiische Beurtheiler der Sache mit in seine Klage einstimmen, wenn wir den ursprünglichen und gegenwärtigen Zustand der hiesigen Johannesschule vergleichen. Denn wahrlich kaum existiert noch das Gerippe der weyland blühenden Jungfrau — ihre vollkräftige Jugendschönheit har die Zeit abgemähet; und die vertrocknete Matrone wird vom schwächsten Lebenshauche beseelt. Was einst ein prächtiger Tempel war, sind nunmehr Ruinen, in welchen die Geister der Vorzeit spucken und Kautze, das Licht fürchtend, hausen“.

¹¹¹ Ordret: „So wird unsere Allerhöchstverordnete Schulkommission die palliative Kur jener Mängel zwar von einer Reform — die radikale Heilung derselben aber nur von einer totalen Regeneration der Schule erwarten können“.

¹¹² Den gamle kantors svanesang lyder som følger: „Ich bin ein Eklektiker und unterrichte nach meinen eigenen Grundsätzen . . . Die Methode des Unterrichts betreffend habe ich mich jeder Zeit bemüht Socratisch zu seyn . . . Ich bin sehr dafür, dass die jungen Leute durch vieles Fragen in Aufmerksamkeit gehalten werden . . . Was ich auf die letzte Frage zur Abhaltung der Mängel und Gebrechen unsere Schule antworten soll, weis ich als ein ermüdeter Schullehrer fast nicht. Bey dieser Gelegenheit nehme ich nur die Freyheit (ich tue es mit wahrer Wehmut) die hochlöbliche Schulkommission zu bitten, dass sie mich mit einer Pension von 2 oder 300 rthlr. verabschieden wollten [sic]. So viele Officiere und Civilbediente, die noch dazu reich sind, erhalten so grosse Pension; könnte dann nicht ein armer Schulmann auch einmal etwas erhalten? Schullehrer und Kantor zu seyn passt meines Erachtens gar nicht zusammen. Die Last, die ich von der Aufführung der Kirchenmusik gehabt habe, hat mich niedergedrückt“.

¹¹³ Om Fehr se note 105.

¹¹⁴ „Auch wird aus dem Dänischen ins Deutsche, und wieder umgekehrt, übersetzt; das wollen die Knaben so gerne, und ich habe einige, die damit recht gut fortkommen können“.

¹¹⁵ Se M. Favrholt, H.-S. 1960, s. 6.

¹¹⁶ Til sammenligning kan nævnes, at J. H. Tauber i 1774 som rektor i Horsens havde ca. 600 rdlr. og fri bolig. Alligevel var han yderst betænkelig ved at påtage sig de økonomiske byrder, der følger med at indgå ægteskab.

¹¹⁷ Den så tiltalende opfattelse af lærergerningens vigtighed udtrykkes helt præcist sålunde: „Wir sind überzeugt, dass es für Niemand so sehr als für einen Schulmann nothwendig ist ohne Nahrungssorgen zu leben. Denn wird er von diesen gequält, so leidet der Unterricht gar zu sehr, und der Schade davon fällt auf die ihm anvertrauten Jünglinge, ja, auf den Staat selbst zurück“.

¹¹⁸ Rent stilistisk har vi her en usædvanlig elegant turneret vending som slutningseffekt: „Eine für die hiesige Jugend und die vielen über den Wachsthum der wissenschaftlichen und moralischen Bildung ihrer Kinder sich herzlich freuende Eltern so traurige Katastrophe fürchten wir doch nicht“.

¹¹⁹ Kurrendedrengene (af *custodes currentes*) er egentlig koret af pøblinge, der drog om og sang for godtfolks døre for at indsamle almisser. Senere bruges det i Haderslev om et fast kirkesangkor af drenge. I 1781 klagedes der over, at kurrendedrengene gik rundt enkeltvis og sang ved dørene for at tigge. Det blev så påbudt, at de kun måtte optræde i flok, men da de snarest virkede som en uvorn bande, var det at gøre ondt værre, indtil man fik udpeget en ansvarlig *kustos*. Fra 1783 er der en fast orden for

sangopvartrningen, idet den kun fandt sted tirsdage og fredage fra kl. 10,30 samt aftenne forud for de store højtider.

¹²⁰ Fra gammel tid var der tradition for, at der ved juletid af byen fra rådhuskælderens sendtes rektor *ein Stöbchen* eller *ein Nössel Wein*, altså en lille stob (kande); ydelsen kaldes ofte *deputatvin*. I tidens løb blev det til 8 flasker rødvin, og fra at være et gratiale blev det efterhånden til en hævdvunden indtægt. I denne forbindelse er det ganske pudsigt at læse skrive- og regnemester *Fehrs* angivelse af, at han blandt sine uvisse indtægter også modtager gaver i form af vin og kager, som hans elever regelmæssigt bringer ved juletid, men antallet af elever og gavernes størrelse er varierende; ligeledes nævner *Fehr*, at der også vanker pinse-, mortensaften-, markeds- og nytårs-gaver til ham, „hvilke dog kun gives vilkårligt af de bedste borgere“. Angående lignende spontane gaver til rektor vides intet. Forøvrigt får gaverne til *Fehr* een til at mindes, at det for et halvt hundrede år siden vist var ret almindeligt i Vestjylland, at bonderne betænkte lærerfamilier med naturaliegaver, når de f. eks. slagtede til jul. *Blichers* „Juleferierne“ kender også skikken med at elever har *sent* med til horerne.

¹²¹ I fortegnelse over Viborgstudenter træffes f. eks. en sag af denne art. *Hans Hansen* irup tiltales i 1679 til betaling af 9 rigsort i lejemålsbøder, fordi hans hustru nedkom for tidligt efter brylluppet, men han indskød sig som student under konsistorium i København som sit rette værneting. Byfogdens dom gav ham medhold, fordi forseelsen var begået med hans egen trolovede fæstemø, og fordi han ikke havde attestats og dimis. — *Chr. Sixhøj*: Viborg skoles progr. 1963, p. 47. Visse ting vurderes anderledes nu end før!

¹²² Indtil 1812 var det skik, at eleverne blev trakteret Mortensaften for en del af disse penge. Derefter bortfaldt denne beværtning af eleverne, uden at dog Martini-pengene afskaffedes. Senere ophævedes denne afgift eller indgik i skolepengene.

¹²³ Der var altså nøje takster for alle kirkelige handlinger. I sin byhistorie omtaler *Achelis*, hvordan til tider fattigfolk prøvede at slippe for at betale ved f. eks. at begrave deres døde børn i hemmelighed (*Had.* II, 10). At præsten og degnen vågede nidkært over deres retmæssige indkomster, er måske forståeligt og rimeligt, men om kantor *Jansen*, der har skrevet kantaten til skoleindvielsen i 1735, beretter *Erasmus Laurup*, at han gik for vidt i retning af at forbedre sit embedes indkomster, i hvert fald hvis nedenstående klageskrivelse fra 1725 til amtmand *Reventlow* indeholder sandfærdige oplysninger: „Kantoren beskatter borgerne efter eget skøn ved begravelser, ved alle slags inventioner, hvoriblandt også, at han skelner mellem salmernes længde og mængde ved begravelser og derfor varierer sit gebyr fra 4 til 12 mark, alt efter hvem personen er, eller efter at have vakt ærgerrighed hos folk om at få sunget ukendte og talrige salmer!“ Sammenligning med *Per Degn*, der også forstår sit embede, behøves næppe.

¹²⁴ Man kan ligesom mærke en vis hoverende tone i udtalelserne: „Ich habe besser gelebt als der Rector . . . ich habe niemals meinen Leib mit schlechter und magerer Speise wie er gemestet . . . da ich hingegen bemerkt habe dass der Rector je mehr er kriegt, es mag rechtes oder ungerechtes Gut seyn, immer unruhiger, misvergnügeter und neidischer wird“.

¹²⁵ Min omtale af kommunitetets forhold hviler i alt væsentligt på *Achelis'* store afhandling i *ZSHG*, bd. 54.

¹²⁶ Det er muligt, at tanken om fornyelsen af kommunitetets bespisninger til en vis grad skyldes ønsket om at skaffe de mest trængende peblinge en erstatning for løbedegneprivilegiet, der forsvandt ved *Stephan Klotz'* bestemmelse i 1651.

¹²⁷ Rektor fra 1757—62. Havde været konrektor fra 1752. Far til Johannes Bjørnsen, kollaborator 1785—1789. De endte begge som landsbypræster, førstnævnte i Stenderup, sidstnævnte i Skodborg, senere i Oksenvad.

¹²⁸ Andreas Holm, der var konrektor fra 1757 indtil 1774, da man endelig fik ham anbragt i præstekaldet i Løgumkloster, hvor han var født.

¹²⁹ Zeise, C. F., apoteker, oprettede 1784 et skolelegat ved at skænke byen 3 ottinger jord syd for Haderslev.

¹³⁰ Caspar Moltke, greve, chef for Holsteenske landsenerregiment, grundlagde i 1765 en opdragelsesanstalt for rytternes børn. Se Olav Christensen H.-S. 1952, s. 17.

¹³¹ Så sent som i 1922 træffer vi i forhandlingsprotokollen i vor egen skole en udtalelse af rektor Mortensen om, at gymnasielærerne næppe har ret til at foretage legemlig afstraffelse, d. v. s. til at give en uartig elev en lille „håndsrækning“. At give lussinger var altså rektors eller eventuelt inspectors affære! Det er sket i skolens historie siden 1920, at sådanne afstraffelser har været brugt og endda med tilsyneladende godt resultat!

¹³² For en gangs skyld er det altså her en mandsperson, der bliver stillet til skue som arg synder.

¹³³ Brevet er fundet af Achelis i byarkivet (Acta XII B 6) og anføres af ham in extenso SVSHKG, VIII, 29 ff.

¹³⁴ Hor blot, hvor galt det var: „ganz leichtfertiger Weisse bey Trunkenen Methe, dem gantzen Ministerio zu högsten schimpfe, und der Jugend zu grössesten Ergernis, das Haus so zu ihren institution und education erbawet, gleichsamb zu stürmen, mit blossen Degen hineinzufallen und darinnen allerley muthwilligen Und frevel zu verüben“.

¹³⁵ Sådant lyder amtmandens ord til provsten om at tage synderne strengt i skole: „... fürnehmlich aber denjenigen, der die grösseste gewalt und Muthwillen in der Schulen mit blossen Degen verübet, für euch bescheidet und ihnen sowohl meinert also Ewrent Wegen anzeigt, das man zwar gnugsamb Recht und billige Ursachen hette auff das aller scherrfeste mit ihnen zu Verfahren, Und sie, Andern zum abscheulichen exempel, mit höchster straffe zu belegen“.

¹³⁶ I 1748 er det selve rektor Schindler, der overfor nærgående kreditorer påberåber sig amtshuset som det rette forum. Der siges i et brev noget om *liberatione D. Rectoris Schindler a quondam imminente Philistracorum captivitate*, altså befrielsen af rektor Schindler, der i sin tid truedes med at blive sat i fængsel af borgere.

¹³⁷ En affære i Thriges tid viser i virkeligheden den samme opfattelse af rektors beføjelser som straffedommer overfor elever, der har forset sig, også uden for skolens område.

¹³⁸ J. S. Strodtmann: Der Consistorialrath Adolph Heinrich Strodtmann. Hamborg 1851.

¹³⁹ „... die deutsche Sprache, weil Hadersleben zu einer deutschen Provinz gehört, die eigentliche Muttersprache ist!“ Sådant forklarer han altså det mærkelige forhold og ligger derved på linje med en braunschweiger som rektor Wiegmann.

¹⁴⁰ Det vil nok blive indvendt imod mig, at jeg insisterer stærkt på dette punkt. Netop, fordi man ikke har ænsset det, bør det fremhæves!

¹⁴¹ Brauneiser var således ikke længere ansøger til kollaborator- (eller subrektor-) stillingen.

¹⁴² Lyna 1803, s. 357.

¹⁴³ N. P. Wulff var lærer (quintus) fra 1599—1659. Det synes ikke at tyde på særligt initiativ hos manden, at han end ikke avancerede til quartus.

¹⁴⁴ H.-S. 1943, s. 57—74, hvor der bl. a. er givet en biografi af Brauneiser. Det øvrige af *Memoriae Coldingenses*, som vi bragte i H.-S. 1942, s. 13—41, er festlig læsning for topografer og kulturhistorikere, nemlig Rejse til søbadet i Apenrade og Markedsrejse til Hadersleben.

¹⁴⁵ Om Johann Knudsen og hans samtid kan der læses i Achelis, *Had. II*, s. 419—20, og Favrholt, *Harmonien*, s. 43—50.

¹⁴⁶ Skolens auditorium var altså ikke stort nok ved en sådan Rede-actus. I 1828 nævnes i programmet „Harmonien“ som skueplads for forestillingen, og det lader til, at man har benyttet snart rådhusalen, snart „Harmonien“s sal ved disse spektakulære foretelser i skolelivet.

¹⁴⁷ Dette er altså dr. Steger, ikke Steege, som Tauber kalder ham.

¹⁴⁸ J. L. Aagaard, præst i Aller 1799—1824. Var gift med en datter af provst Joachim Cretschmer og således svoger til provst A. H. Strodtmann, hos hvem Tauber spiser til middag under sit besøg i Haderslev.

¹⁴⁹ Brauneisers dansk var faktisk ikke så godt, at han kunne ansættes som præst i et landsogn. Rektor Tauber er nok blevet noget forbavset over, at manden overhovedet kunne tale dansk til „*hausbedarf*“. Ikke desto mindre påtog han sig danskundervisning i en periode. Forøvrigt var Brauneisers hustru *Susanne Sabina* datter af borgmester Niels Sørensen; hendes tysk har måske været lige så rent som det dansk, hendes gemal talte, sådan som tilfældet ofte er i blandede sprogområder.

¹⁵⁰ Lautrup, der må vide bedre besked, fortæller, at Brauneiser havde været hovmester for geheimråd v. Krogh's børn på Aastrupgaard. 1812 omtales Krogh som Geheime Conferensrath, og hans protektion har sikkert været god at have. Tauber husker sikkert fejl, når han beskylder amtmanden for at protegere Brauneiser.

¹⁵¹ Konsistoriet bestod af amtmanden, der var præses, samt provsten (*konsistorial-råd*) og to præster i byen, der var assessorer. Konsistorialeksamen må være noget i retning af vore dages „bispeeksamen“, som dog ikke længere kræves af ansøgere til rektorater!

¹⁵² Smuk nekrolog over Sternhagen i Lyna 1819, s. 409. Forfatteren er Brauneiser.

¹⁵³ Taubers manuskript har her et ulæseligt ord; meningen er tydelig nok.

¹⁵⁴ I 1815 angiver rektor sin indtægt til 559 rdlr. 22 sk. Først i 1824 får han sine lønforhold reguleret, så han kom på linie med andre rektorer med en årsløn på 1200 rdlr. Om sin forgænger siger Brauneiser i progr. 1831, p. 15: „... da der Rector Eckermann seiner geringen Einkünfte wegen, die Schule zu verlassen genöthigt war“.

¹⁵⁵ *Ergastulum* = tvangsarbejdskursus, straffeanstalt for slaver.

¹⁵⁶ Generalsuperintendent J. B. C. Adler har æren af at have gennemført skoleordningen af 1814 i hertugdømmerne. Hans store omsorg for skolevæsenet fremhæves af alle. Det varede altså mange år at få ordningens bestemmelser sat i kraft. Visse bestemmelser observeredes i Haderslev først fra 1828.

¹⁵⁷ *ab ovo* (sc. *incipiendum est*): der bør gøres begyndelse ved ægget, d. v. s. helt fra begyndelsen.

¹⁵⁸ *troper og figurer*: vi ville sige *vendinger og billeder*.

¹⁵⁹ *Convict* (convictorium), *Freitisch*, gratis bespisning af fattige værdigt trængende studenter ved visse tyske universiteter. Convicten svarer til den bespisning på Hellig-

aandsklostret, der i København påbegyndtes under Frederik den Anden, og som blev forløberen for det nuv. kommunitetsspendium. *Klosterdaler* er iflg. *Ordb. o. d. danske sprog* en sletdaler (4 mark), som ugentlig af kommunitetet ydes til fattige studenter i stedet for bespisningen på „Klosteret“. Brauneiser er i alle tilfælde senere (skoleprogr. 1834) blevet klar over, at ordningen ved Københavns universitet var bedre, idet alle studerende (ikke blot som i Kiel convictoristerne) skal aflægge en modenhedsprøve. Ang. den omtalte Forchhammer (Joh. Heinrich fra Tyrstrup) er at meddele: i det latinske testimonium, hans rektor medgav ham til Kiel-universitetet, overvurderes han ikke; der står: *perlectis autum multis veterum libris eo pervenit . . . ut satis bene intelligat. Latine etiam scribendi artis mimime imperitus est*, dvs.: forstår temmelig godt at læse, ingenlunde ukyndig i skriftlig latin (*Zeugnisse der Abiturienten* 1808—47 i skolearkivet). Ved sit ægteskab med Sophia Cathrina Sørensen, datter af borgmester N. Sørensen i Haderslev, blev samme Forchhammer senere svoger til sin gamle rektor, da denne var gift med borgmesterens datter Susanne Sabina.

¹⁰⁰ Også ellers gik årsprøven i *secunda* hurtigt: „Bey Prüfung der zweyten Classe bedauerte ich nichts mehr als die Kürze der Prüfungszeit selbst. Ich hätte gerne Stunden zugehört“, siger Knudsen i *Lyna* 1814. Man må huske, at han stod i et meget venkabeligt forhold til latinskolen. Den moderne læser anstiller undrende sammenligninger mellem vore nuværende årsprøver og secundanernes lille nemme prøve den gang. Knudsen har altså i 1814 hørt på konrektor Sternhagen og giver ham et meget pænt skudsmål ved at sige om *secunda*: „Diese Classe war mir ganz das, was sie seyn sollte, sowohl in Ansehung ihres äusserst gründlichen Lehrers als der geübten Schüler“.

¹⁰¹ Angående *tertia* og dr. Steger udtaler Knudsen ligeledes i *Lyna* 1814: „Die dritte Classe ist begreiflicher Weise sehr gemischt; allein ihr gelehrter Vorsteher bewies eine Lehrklugheit und Gewandtheit, die selten und achtungswert ist“.

¹⁰² Det er først efter påske 1828, at der gives alle klasser i Haderslev latinskole danskundervisning. I 1828—29 undervistes der i *prima* een time om ugen i dansk af kollaborator, hvis øvrige fag var latin, matematik, historie, regning og skrivning. I *secunda* var der ligeledes een ugentlig dansktime, men med øvelser i skriftlig dansk. I *tertia* to ugentlige timer med oversættelser fra tysk til dansk. I *quarta* gaves tre ugentlige dansktimer. Allevegne besørgedes undervisningen i dansk af kollaborator. Senere overtager rektor Brauneiser selv danskundervisningen i *prima* og *secunda*. Fra 1838 reduceredes ovennævnte timeplan for danskundervisningen til een ugentlig dansktime i hver klasse.

¹⁰³ *Sollicitant* = ansøger.

¹⁰⁴ Dette får een til at mindes et lille hjertesuk, som kantor og konrektor Sauppe udstøder 1. oktober 1797 i „Nachricht über meine zeitherigen Schüler“ i følgende ord: „Ueber Unsittlichkeit kann ich itzt nicht klagen. Sollte ich ja mich über etwas beschweren, so wäre es bey verschiedenen Mangel an häuslichem Fleisse, der doch wohl beym Studiren höchst nötig ist“.

¹⁰⁵ Vi omtaler senere, note 175, disse noget kedelige forhold, som har en tilbøjelighed til at gentage sig til alle tider i en skoles historie. Jeg betvivler, at Taubers henvisning til *Lyna* er rigtig. Sachwalter *Marquard* må være den Marquardsen, der i 1816 nedsatte sig som advokat i Haderslev, og som boede i madame Petersens hus „bey der Brücke in Althadersleben“.

¹⁰⁶ Fortegnelsen over skolearbejdet i de tre klasser anno 1820 indeholder naturligvis en del oplysninger, der kan forekomme ligegyldige, men den er alligevel et interessant skolehistorisk dokument, og vi optrykker den derfor i sin helhed som tillæg IV.

¹⁰⁷ *Harmonien* 1799—1849—1949, s. 43, og „*Lyna*“ 1819, s. 37 og s. 42.

¹⁶⁹ Vi giver her denne passus fuldstændig i rektors eget sprog: „Sie soll den rechten Gebrauch des freien Willens lehren und üben; sie soll Selbständigkeit begründen und angewöhnen; sie soll Achtung für Gesetze, willigen Gehorsam gegen die Gebote der Religion und Pflicht nicht bloss loben und empfehlen, sondern auch einpflanzen und zur Lebensregel machen; sie soll den Sinn für alles Gute, Schöne und Grosse wecken und beleben, Widerwillen und Abscheu vor dem Bösen und Schädlichen, vor dem Gemeinen und Niederträchtigen erregen und nähren; sie soll durch Belehrung und Ueberzeugung der Seele Kraft und Muth auf die Dauer mittheilen. Alles dies liegt ausser den Gränzen des Zwanges, denn der Zwang verhindert nur die Ausbrüche einer Fehlerhaften Natur und starrer Widersetzlichkeit; er kann an sich keine Achtung und Liebe zum Guten erzeugen“.

¹⁷⁰ „... die Jugend ist keine starre Masse, kein unlenksamer Haufen, sondern eine Gesellschaft billdsamer, fürs Gute leicht empfänglicher Menschen“.

¹⁷⁰ „Sprachen, Wissenschaften müssen dem Lehrer ein Vergnügen seyn, aber eben so sehr, und oft mehr noch, das Geschäft, die Jugend durch dieselben zu wecken und zu bilden. Ihre Wurzel hat die Liebe zu diesem Geschäft in der Liebe zur Menschheit überhaupt und insbesondere zu der Jugend als der Blüthe der Menschlichkeit“.

¹⁷¹ „... munter geht er stets an eine neue Arbeit, wenn er die vorige auch nicht zu seiner Zufriedenheit hat vollenden können.“

¹⁷² „Wer über die von der Natur in die menschliche Seele gelegten Schrancken und Schwachheiten die Geduld verliert, ist von Grund aus zum Jugendlehrer verdorben“. Der er i Brauneisers betragtning ofte lighedspunkter med udtalelser af den ædle og højt ansette rektor for Frederiksborg statskole Bendt Bendtsen (se B. Korerup, *Frederiksborg Statskole*, 1933, s. 178—185).

¹⁷³ „Möge ins besondere unsere Schule derjenigen Eintracht der Lehrer, durch welche sie bis jetzt, so lange ich wenigstens sie kenne, geleitet ist, sich stets erfreuen!“ Uvilkårligt melder den tanke sig, at Brauneiser må kende meget lidt til forholdene ved skolen i slutningen af det 18. århundrede. Eller følger han den smukke forskrift: *De mortuis nihil nisi bene?*

¹⁷⁴ Brug af pryglestraffe er altså „ein kurzer und bequemer Weg, zu dem eben nicht viel Verstand gehört, höchstens so viel als nöthig ist, um dem Leibe keinen Schaden zuzufügen. Eine bessere, eine verständigere Erziehung verwirft körperliche Züchtigungen, und sie bedarf ihrer nicht, insofern Körperschmerzen auch nur rohe, verwilderte Menschen bändig“. Se i denne sammenhæng også note 131.

¹⁷⁵ „Das böse Beispiel bringt die meiste Gefahr in die Jugend, und in der Schule spucken die Nachtgeister bei hellem Tage. Und die Gegenwart so vieler Zeugen verändert nicht selten die ganze Erscheinung. Notwendig ist es alle Anmassung, alles unziemende Auftreten schnell und fest niederzudrücken. Denn ist irgendwo prompte Justitz nöthig, so ist es in der Schule“. I note 165 har vi antydte, at der i „Lyna“ eller andetsteds havde været rettet kritik mod skolens elever for utilbørlig optræden: sviren, slagsmål og lignende, men disse begivenheder lå en halv snes år tilbage i tiden, da rektor sad og skrev ovenanførte, så der er nok her trænkt på nye tilfælde, som vi skal omtale senere.

¹⁷⁶ „Der gute Ton, der die Seelen der Lernenden an die Schule wie an einen Acker der herrlichsten Saat und Erndte fesselt, nährt und pflegt die Wurzel des Schönen und Guten, treibt das Gewächs in die heitere Luft und vertilgt alles giftige Gewürm und alles schädliche Unkraut. Der gute Ton verbannt alle kindische Eitelkeit, alle Einfälle spielender Thorheit, alle lächerliche Gross- og Vornehmum, alle Sucht, Ehre zu suchen

in Dingen, die der Vernünftige verspottet. Der gute Ton kennt keine Ehre als die, welche die Wissenschaften gewähren; er bildet das feine Gefühl für Anstand und Schicklichkeit, er gibt dem Studierenden einen Werth, der mit allgemeiner Achtung belohnt wird, eine Würde, die in sich selbst ihre edelste Nahrung findet. Der gute Ton hält Lehrer und Schüler in freundlicher Eintracht, treibt und spornt beide zu fröhlicher Thätigkeit in der Erfüllung ihrer Pflichten. Der gute Ton ist die beste Zierde der Schule, der schönste Segen, der sie erquickten kann. Heil jeder Schule, in der dieser Ton, der wahre Geist redlichen, ernsten Eifers und Fleisses wohnt!“ Det må siges, at der ikke i Taubers oplevelser under besøget i 1820 er noget, der rimer sig med hele den lange tirade. De yngre elevens optræden over for dr. Steger er direkte fræk; sekundanterne sidder og snyder under overhøringen, og hele eksamen smager meget af forudtaler mellem elever og lærer angående, hvad der skal prøves i — alt det er såre langt fra begrebet god tone!

¹⁷⁷ Se note 145.

¹⁷⁸ Brauneiser er altså på sin vis et moderne menneske i modsætning til en indsender, der i „Lyna“ 1819, p. 325, skrev følgende indlæg om det samme spørgsmål: „Das Licht der Vernunft darf nicht mehr den hellen Glanz verbreiten, der den freyen Geist so herrlich erleuchtet, sondern in Nebel gehüllt muss der Geist jetzt schwankend herumtappen — Consequent ist daher jeder Nebel, der auch das leibliche Auge verdunkelt; daher darf der arme Pilot auch nicht mehr die freundlichen Strahlen der Sonne erblicken, sondern vom schwarzen Dampfe umnebelt muss er durch die Welt segeln. Ihm ist indess noch eine Möglichkeit geblieben, das Sonnenlicht zu erblicken, nemlich durch das Springen des Dampfkessels eine geschwinde Reise in die Luft zu machen“. Når man erindrer, at „Caledonia“, der gik i regelmæssig fart fra København til Kiel, byggedes samme år, må dette indlæg vist betegnes som hyperreaktionært!

¹⁷⁹ Der eigensinnige Trotskopf gibt sich wie Carl der Zwölfte zuletzt dem allgemeinen Gelächter preis, und seine scheinbare Grösse, seine schimmernde Stärke löst sich in eine erbärmliche Schwäche auf“.

¹⁸⁰ Emnerne for disse afskedtaler er til tider så ejendommelige, at man må undre sig og ynke både de unge talere og deres tilhørere. I 1768 taler *Johan Dyrhoff* på latin „von der Unterwürfigkeit der Gelehrsamkeit unter das Scepter der Religion“. I 1774 læses i skoleprogrammet: *F. Schrader* steller vor in lateinischer Sprache den Vorzug eines an irdischen Gütern entblösten Tugendliebenden vor einem im grössten Ueberflusse lebenden Lasterhaften . . . *Fr. Chr. Schäffer* handelt in lateinischer Sprache von dem vortrefflichen Nutzen der menschlichen Sprache . . . *J. A. Sieverts* hat in lateinischer Sprache mit den schädlichen Folgen der Rache zu thun . . . Endnu sælsommere er en drøftelse af *Josefs* dyd, sådan som skoleprogrammet 1769 lader formode: Som latinsk taler optræder *M. Mussmann*, „der die Unschuld des Erzvaters Joseph gegen die Beschuldigungen der Spötter überhaupt retten [wird]“ og hans klassekammerat *J. D. Breckling*, „der den Patriarchen Joseph in Egypten insbesondere als einen reinen, rechtschaffenen und liebeichen Patriotens seiner Zeit gegen die Einwürfe der Gegner darstellen wird“.

¹⁸¹ „An letzter Mittewoche, da einige hoffnungsvolle Jünglinge der ersten Classe dem Publicum schöne Proben ihrer gelehrten Ausbildung in öffentlichen Vorträgen bescheiden vorlegten, sprach sich ihr vortrefflicher Lehrer [Brauneiser] in einer scharf gedachten und meisterhaft ausarbeitete Rede: *über die Wahl der Lebensart unserer Kinder* öffentlich aus. Wirklich reichte Er uns goldene Früchte in silbernen Schalen. — Möchte Er bey seinem nächsten Auftritt es uns erklären: „warum das Blühen ohne Früchte zu tragen so sehr gemein ist, nicht bloss an unsern Obstbäumen,

sondern auch an unsern gelehrten Kindern?“ Sie blühen vortrefflich und — tragen doch keine Früchte. Die Untersuchung ist von äusserster Wichtigkeit“ (*Lyna* 1817, p. 103).

¹⁴² „In der ersten lateinischen Classe wohnte ich mit dem grössten Vergnügen der Prüfung bey. Der Herr Rektor Brauneiser ist ein selten vortrefflicher Lehrer. Seine Schüler waren wirklich gut und geübt; wenn ich etwas tadeln dürfte, so wäre es, dass in der Geschichte und bey der Prüfung in solchen Wissenschaften, wo vorzüglich gefragt wird, alle Schüler auf einmal antworten. Ich fühlte mich dadurch wider Willen an gewisse andere Catechisationen unangenehm erinnert, wo alle auf einmal die Antwort herzuplärren pflegen“ (*Lyna* 1814, p. 116).

¹⁴³ Disse interessante Ribebreve er oversat af Helga Stemann, „Fra Ribe Amt“ 1922.

¹⁴⁴ Affæren med Laurids Skaus søn i 1860 har visse lighedspunkter.

¹⁴⁵ Som subrektor i Slesvig skrev A. J. Boysen i denne skoles program om det danske sprogs fortrin. Cf. artikel af Achelis i „Jydske Tidende“ 26. 10. 1958. Boysen var dimitteret fra Haderslev latinskole 1802, søn af pastor Boysen, Gl. Haderslev. Er det mon Richters danskundervisning, der har båret så god frugt?

¹⁴⁶ Hjørnet af Klosteret og Lavgade.

¹⁴⁷ I skoleprogram 1828 kommer Brauneiser selv med denne udtalelse.

¹⁴⁸ H. R. Hiort blev student fra vor skole i 1788. Angående skolens gamle stipendier, se Olav Christensen, H.-S. 1941, s. 38—42.

¹⁴⁹ Selvom en del af officererne ved Holsteenske Landsenerregiment var holstenerne, der havde tysk som dagligsprog, var kommandosproget siden 1772 allevegne i den danske hær dansk, og officerer som *Deichmann*, *Obel* og *v. Simesen* blev af stor betydning ved den danske indsats, de ydede, f. eks. i „Harmonien“, hvis ældste bevarede protokoller er ført på dansk af ritmester *Obel*. Dette forhold, som jeg naturligvis måtte fremhæve i bogen om *Harmonien* 1799 — 1849 — 1949, s. 64, var f. eks. ukendt af *P. Chr. Koch* og de andre danskhedsforkæmpere, da de i 1849 genoprettede „*Harmonien*“, der for dem altid havde stået som tyskhedens faste borg. Det er ejendommeligt at se, at netop *Holtzkamm*, der var født i Berlin, opretter sit testamente på dansk. Da hærordningen af 1841 medførte, at landsenerregimentet opløstes, flyttede officererne fra byen (bortset fra major *v. Simesen*), og tyskerne i „*Harmonien*“ benyttede lejligheden til at sprænge det harmoniske selskab og oprette et nyt lignende, „*Union*“, hvor slesvig-holstenerne dominerede, og hvor den akademiske lærerstand repræsenteredes af *Volquardsen* og *Michelsen*. *P. C. Koch* og andre stemplede det gamle harmoniske selskab som tysk, hvad der ikke var rigtigt; det var præget af en loyal fordragelig helstatsånd, som vi møder den hos mænd som Brauneiser og den gamle amtmand *Johannsen*. En klubsang, som den *Lautrup* skrev til „*Bürgerverein*“ i 1838, kunne lige så godt have været brugt i det gamle harmoniske selskab:

Blandet sprog det skader ikke,
 Når ethvert sin frihed får,
 Men hvo to slags vin vil drikke,
 Ham en perial jeg spår.
 Hier in unserm frohen Kreise,
 singt man deutsch' und dän'sche Weise,
 Fremd wird jede Weis' allein
 Stets in Hadersleben sein.

¹⁰⁰ Hele det betydningsfulde afsnit af Haderslev latinskoles historie er fra dansk side blandt andet behandlet af rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen i H.-S. 1947, s. 7—15, og af rektor Galster i H.-S. 1953. Fra tysk side er sagen gjort til genstand for indgående behandling af dr. Achelis, der nok inderst inde nogenlunde deler den danske opfattelse af striden, når han i 1926 i „Haderslev i gamle Dage“ I, s. 135, har kunnet skrive: „Nu ville vi være tilbøjelige til at rette undervisningsproget efter folkesproget, så vidt det lader sig gøre, og vi ville kræve en skole med dansk undervisningssprog på et sted, hvor 'die dänische Sprache im Gebrauch und Schwange ist.'“ Jeg er helt klar over rettigheden af mange af de kritiske bemærkninger, Achelis fremfører i noterne til „Die Lateinschulen in Hadersleben und in Ripen“. De kaster lys over mange detaljer, som ikke er uvæsentlige, men trods alt tror jeg, at Achelis i hovedsagen tager afstand fra den slesvig-holstenske indstilling til omdannelsen af skolen i 1850. — „Dvk.“ 5. 11. 1845.

¹⁰¹ Det er i og for sig mærkeligt, at rektor Tauber fra Kolding i 1820 kalder latinskolen for Haderslev Stadsskole. Tilsyneladende har man ikke gjort rede for skolens status over for ham.

¹⁰² Omtalt af Achelis i ZSHG 69, s. 380. Det er forøvrigt rektor, dr. N. H. Jacobsen, der har henledt min opmærksomhed på tegningen, som blev publiceret i H.-S. 1950.

¹⁰³ Regeringens skrivelse, som her er refereret i sammentrængt form, afsluttes med en karakteristisk salut: „Die geeignete Herstellung der Schulräumen nebst dazu gehörenden Inventar wird fördersamst von den Stadtkollegien in Erwägung zu nehmen, und jedenfalls, eventualiter provisorisch, dafür zu sorgen sein, dass dem Eintritt der erweiterten Wirksamkeit der Gelehrtschule zu Ostern d. J. in Ansehung der Räumlichkeiten nebst Zubehör kein Hinderniss entgegenstehe. Nach Anleitung des Vorstehenden sieht die Regierung dem nach Verhandlung mit dem Deputiertencollegie zu erstattenden Bericht und Bedenken des Magistrats in vorschriftsmässiger Form entgegen“. (Konservatoratsarkivet Acta XIII B i Haderslev Byarkiv). Kapitlet er udarbejdet på grundlag af min artikel i Skoleprogram 1954 „Et skolehus gennem hundrede år“.

¹⁰⁴ „Das Deputiertencollegium hat jetzt die Sache in reifliche Erwägung gezogen und aus dem Grunde,

1) weil die hiesige beinah in 300 Jahren bestehende deutsche Gelehrtschule mit dem 1. April d. J. zu existieren aufgehört,

2) weil die Umgestaltung der Schule in eine dänische Bildungsanstalt wie solches in dem neuen Regulativ verfügt worden, weder von den hiesigen Bürgern noch den Stadtkollegien je beantragt ist, im Gegentheile,

3) weil der einsichtsvollere Theil der hiesigen Bürger und Einwohner mit sehr wenigen Ausnahmen die bevorstehende Veränderung in der Schulsprache nichts weniger als die Bedürfnissen angemessen und segensbringend hält, wie deutlich daraus hervorgeht, dass in diesem Sinn vorigen Sommer eine mit 237 Unterschriften hiesiger Hauseigner und Einwohner versehene Bittschrift an Se. Majestät den hochseligen König eingereicht wurde, endlich

4) weil das Deputiertencollegium zur genannten Zeit in Verbindung mit 2 Rathsherrn einen gleichen Schritt unternommen hat und doch immer der Ansicht ist, dass jene Veränderung mit der hiesigen Gelehrtschule der Stadt weit mehr Schaden als Nutzen bringen würde, wie noch neuerdings in einer an Se. Majestät den jetzt regierenden König adressierten Bittschrift von uns näher entwickelt worden,

einstimmig beschlossen, dass selbiges nicht allein nicht in die geforderten Beiträge zu der neuen Schule einwilligen könne, sondern durch die bisherigen Leistungen und Bewilligungen von Seiten der Stadt für die deutsche Gelehrtschule mit dem Auf-

hören der letzteren als gänzlich erloschen und als nicht mehr verbindlich ansehen müsse.

Hadersleben im Deputiertencollegium den 26sten Febr. 1848.

C. Stuhr. J. Rasmussen. Jacob Kieldrup. W. Johannsen. E. G. Skøtt. Jacob Juel. M. G. Göhlmann. H. Petersen. C. G. Burdorff. Christ. Juhl. P. Christiansen. Carl A. Holgersen. P. Mecklenburg. N. C. K. Hansen. H. Sceneberg. H. Crüger.

¹⁰⁸ Volquardsen er vist den eneste rektor i Haderslev, der ikke havde nogen embedsksamen. Han havde påbegyndt et teologisk studium i Kiel 1817 uden at fuldende det og var i 1821 blevet kollaborator i Meldorf. I henhold til fundatsen var han altså ikke kvalificeret til et rektorembede, da hertug Hans udtrykkelig havde krævet, at rektor skulle være magister. Hvad konrektorembedet angik, havde fundatsen vist lidt større overbærenhed: „Konrektor skal ligeledes være magister eller en ellers fin mand, der forstår sig på skolevæsen“ (se tillæg I). Det var imidlertid ikke på grund af manglende kvalifikationer, men på grund af sin illoyale holdning, at Volquardsen i 1850 blev afskediget på gråt papir, ligesom en række andre embedsmænd, der havde sluttet sig til slesvig-holstenernes sag.

¹⁰⁹ Achelis har behandlet Madvigs indstilling og omtalt de forskellige læreremner i Sønderjydske Årbøger 1923, s. 256 ff.

¹⁰⁷ Lembcke kalder sine erindringer „Nogle optegnelser til mine børn“. De er publiceret af *Johs. C. Nielsen* i H.-S. 1934—38, mens *Fibiger's* „Mit liv og levned, som jeg selv har forstået det“ blev udgivet som bog af stedsønnen *Karl Gjellerup* i 1898. Disse mænds erindringer suppleres til en vis grad af *Jenseniuss Johansens's* „Oplevelser i Sønderjylland 1860—71“, der altså sætter ind 10 år senere. Mens disse tre forfattere er spændende at læse, er *S. B. Thrige's* erindringer, trykt i „Musæum“ 1891, for os lige så kedelige som hans lærebøger i historie. Men skoleprogrammer, arkiver m. m. giver os fyldige oplysninger om Thrige og hans tid. Hans datter *Sophie*, gift *Trojel*, har i en lille artikel i *Gads Magazin* 1918—19, s. 352—361, givet et meget fornøjeligt bidrag til belysning af perioden, der står for hende med barndomsmindernes fulde glans. Interessante oplysninger om skolelivet har vi i erindringer, der er nedskrevet af *Heinrich Raimond Baumann*, elev fra 1853—58, og i breve, der af *Thorvald Paulsen* (st. 1854) sendtes til hjemmet i Flensborg, hvor faderen, tidligere professor *C. Paulsen*, Kiel, var præsident for appellationsretten. Den unge mand var rektor Thriges halvbroder, efter som Thriges mor, *Grethe*, f. *Bloch*, som ung enke var blevet gift med professor *Paulsen*. *Thorvald* var i pension hos *Lembckes*, så hans breve fortæller altså en del om inderkredsen. *Baumanns* erindringer er trykt i „Sønderjydske Årbøger“ 1926, mens *Thorvald Paulsens* breve brudstykkevis er offentliggjort i H.-S. 1953 af *Kjeld Galster*. Disse forskellige kilder, komplementerede med den almindelige litteratur om perioden, gør det muligt at danne sig en ret fyldig forestilling om hele milieu'et og den grundstemning, der var bærende for denne lille pionerflok for dansk kultur. Fra tysk side foreligger der ikke meget trykt stof om Haderslev i tiden mellem krigen; det samme gælder iøvrigt „die Erhebung“, så man til tider får det indtryk, at brevsamlinger og optegnelser er blevet gemt eller tilintetgjort.

¹⁰⁹ Madvigs indtryk er ikke stort anderledes: „Af noget kantet og simpelt væsen og en noget morøs (vranten) karakter. Hans mangel på form støder mere an i Sorø end den ville gøre i Haderslev“. Så ved vi det!

¹⁰⁰ Pudsigt nok var det samme *Lembcke*, som i 1850/51 og 51/52 var tysklærer i 1ste klasse i Haderslev. For naturligvis kunne *Lembcke* tysk. Det havde han lært i Metropolitanskolen. „Det var noget, der lå i luften,“ siger han i „Optegnelser“, H.-S. 1937,

s. 34: „skønt undervisningen deri var en ren karikatur, især i de øverste klasser, kunne vi det alligevel“.

²⁰⁰ Det er ikke uden interesse at sammenligne disse udtalelser med Baumanns.

²⁰¹ Biskop Boesen.

²⁰² Denne passus har været citeret før, men er gentaget, fordi den danner en naturlig afslutning på disse pædagogiske betragtninger.

²⁰³ Se om Salicath H.-S. 1945, s. 13 ff.

²⁰⁴ Dette er jo det åndelige grundlag, vi havde at føre vor kulturkamp på som danske. Overfor denne danske kulturkreds vil tyskerne til enhver tid kunne nævne Goethe, Schiller, Fichte og Kant. Men disse giganter i åndens verden var faktisk lige så velkendte af datidens kultiverede publikum i Danmark som i Tyskland. I den tyske latinskeole i Haderslev var de lige så lidt på programmet som i nogen dansk latinskeole i kongeriget. Når ungdommen læste dem og beundrede dem, var det af egen lyst og interesse og som oftest uden tilskyndelse af dens lærere.

²⁰⁵ H. P. Jørgensen skrev i 1920 en meget fyldig doktordisputats om H. P. Kofoed-Hansen (Jean-Pierre). Den betydning, Kierkegaard havde for Haderslev-kredsen i tiden mellem krigene, fortjener faktisk en indgående behandling. Om H. P. Kofoed-Hansen er iøvrigt at berette, at han blev sognepræst og senere stiftsprovst på Lolland. Som emeritus i København blev han i 1887 optaget i den romersk-katolske kirke.

²⁰⁶ Jvf. Achelis' anmeldelse af min bog om „Harmonien“, 1949 (ZGSHG, 76, 283—292).

²⁰⁷ Sådanne udarbejdedes først i 1858.

²⁰⁸ Baumann siger, at Petersen-Frey ville have fået svære bøder, hvis politimesteren havde fået nys om disse „oprørske“ billeder. Hvis det ikke er, fordi Baumann har en livlig fantasi, må det altså noteres, at det danske politi har kunnet begå de samme tåbeligheder som det præsiske efter 1864.

²⁰⁹ I Haderslev kasernes Gottorpstue hænger med rette et maleri af den djærve dame.

²¹⁰ Hans historiske kritik er ikke særlig udviklet, når han kan anse en bygning fra 1734 for at være bygget af selve hertug Hans; men hans fejltagelse er mere undskyldelig end Thriges, når denne i et skoleprogram bruger betegnelsen *Sankt Johannes' Hospital om Hertug Hans Hospitalet*.

²¹¹ Thrige blev titulær professor i 1853 og kaldtes i alle tilfælde i Haderslev Læreres Skole altid af eleverne for „Fessor“.

²¹² Fibiger nævner, at han en enkelt gang gav en elev i ældste klasse et par lussinger, så det kunne altså ske.

²¹³ At sammenligne med Fibigers egen mening s. 212!

²¹⁴ Kendt som P. Boisen, Gjedved og Frede Boisen, Rödkilde.

²¹⁵ Muligvis generaliserer Baumann ud fra et par tilfælde. Da han jo boede hos en tysksindet familie, hvor han befandt sig særdeles vel, har dette vel medført indbydelser til andre tyske hjem — uden at der har været politisk propaganda med i spillet. Manglen på passende balkavalere har snarere spillet ind!

²¹⁶ I Frederiksborg statsskoles historie fremhæver Kornerup også betydningen af skønne naturomgivelser (s. 220).

²¹⁷ Sønderjydske Årbøger 1926 har 1850, fejllæsning eller fejltryk for 1858.

²¹⁸ Se Taubers udtalelse H.-S. 1943, s. 69 og noten.

²¹⁹ Pastor Boisen, Sdr. Vilstrup, har nok tænkt sit ved at læse denne paragraf 12.

²²⁰ Nicolaus Brix, student 1857. Deltog som løjtnant i 1864. Derefter lærer ved den danske realskole i Haderslev; udvist i 1866; lærer ved Vejle latinskole; fra 1884 bestyrer af realskolen i Varde. Se H.-S. 1951, s. 5—18.

²²¹ Citeret efter Skoleprogram 1954: „Et skolehus gennem hundrede år“.

²²² I Regenburgs arkiv (Rigsarkivet).

²²³ Posthuset lå den gang på Gammelting i den nuværende retsbygning sydlig del.

²²⁴ Gl. Haderslev var jo den gang en selvstændig kommune.

²²⁵ Naffet var først og fremmest arbejdernes og småhåndværkernes bydel. I de tider regnedes ikke meget med, at disses børn ville søge til latinskolen.

²²⁶ Senere kgl. bygningsinspektør for Nordslesvig; se E. Bondo Svane i Sdrj. årb. 1946, s. 128.

²²⁷ Brev til Regensburg 26. 10. 1852.

²²⁸ Foruden rektor Thrige har også de tyske rektorer indtil år 1903 resideret i denne embedsbolig, af hvis indretning vi endnu kan genfinde tydelige spor i hovedfløjens klasselokaler nr. 5, 6 og 8.

²²⁹ Et fysiklaboratorium ved en skole var den gang noget ganske usædvanligt. Det er formentlig blevet ønsket af subrektor Krarup-Hansen, der bl. a. havde konstruktion af flyvemaskiner som hobby.

²³⁰ Bruun: Seks rektorer, s. 13.

²³¹ Thorvald Paulsen faldt ved Oversø, Jens Lauridsen Skau døde som løjtnant 1863. Nicolaus Brix var med som løjtnant. L. M. Bruun faldt ved Kongshøj. R. W. Hertel og J. F. K. Karstensen deltog som frivillige. J. N. Bekker var militærlæge, J. C. R. Jensen var løjtnant og C. F. T. A. Hammerich underlæge i hæren i 1864.

²³² Baumanns erindringer.

²³³ Gymnastik dyrkedes også på Rødding Højskole i 1840'erne, iflg. forstander Hans Lund. Rektor Bendtsen, der fungerede fra 1789—1830, havde også ved Frederiksborg statsskole fået indført såvel gymnastik som svømning som fag.

²³⁴ Oplevelser i Sønderjylland, s. 31.

²³⁵ Født 28. 3. 1845.

²³⁶ I sin redegørelse fra 1926 siger Wilhelm Brincken, at det var rektor, der kom til hans forældre; næppe sandsynligt!

²³⁷ Om adjunkt Møller siger Lembcke (H.-S. 1936, s. 7): „Upålidelighed var hans egentlige karaktermærke!“ og kalder ham „en noget selvglad og selvoptagen person“.

²³⁸ Det var Achelis, der i 1926 opfordrede den gamle pastor emeritus til at fortælle om den rolle, han havde spillet ved skolens lukning i 1864.

²³⁹ Th. Kaftan, den kendte superintendent, der havde været elev i Flensborg lærde skole, har udtalt som sin opfattelse, at den danske skoles latinundervisning førte frem til det standpunkt, tyske latinskoleelever normalt har ved afslutningen af *secunda* (hvad der i og for sig er rimeligt, når man ved, at tyske gymnasier begynder tidligere på latinundervisningen!).

²⁴⁰ Det gamle ord „traduttore, traditore“ giver mig en motivering for her at anføre udtalelsen i originalsproget: „Nach der mir in Ihren Schreiben vom heutigen Tage berichteten Ausserung, die Sie in Bezug auf dem Schüler Brincken von hier getan haben: Sie könnten dafür nicht einstehen, dass alle Lehrer und Schüler mit ihm sprechen oder sich um ihn bekümmern würden, muss ich annehmen, dass weder die heute Morgen zwischen uns verabredete Massregel in Bezug auf die Stellung der deut-

schen und dänischen Schülern zu einander eine sichere Bürgschaft der Erfüllung hat, noch auch überhaupt derjenige Geist der Schüler herrscht, welcher ein gerechtes und unparteiisches Verfahren und ein erfolgreiches Wirken an der Jugend allein möglich macht“.

²⁴¹ W. Brinckens brev i skolens årsskrift 1926 og „Grænsevagten“ 1926, s. 207.

²⁴² Kjeld Galster, H.-S., 1954, s. 27—28.

²⁴³ „Der Unterricht begann am 19ten April 1864 unmittelbar nach jenem denkwürdigen Tage, an welchem das letzte Bollwerk fremder Herrschaft auf dem Festlande des Herzogthums fiel.“

²⁴⁴ „Die Stätte, welche seit Jahrhunderten die Trägerin deutscher Wissenschaft in Norden Schleswigs gewesen war, oder doch wenigstens auf deutsche Wissenschaft vorbereitet hatte, sie war nicht mehr da, und ein theures Andenken des alten herzoglichen Wohlthäters gänzlich verschwunden; denn wenn eine lateinische Schule vedblev, so doch nicht eine Anstalt des Sinnes og des Geistes, wie sie von ihm gestiftet worden war“. Den megen tale om hertug Hans' änd kan ikke andet end provokere anderledes tænkende. I nogle tilfælde er udtalelserne om hertug Hans' änd vel bestemt af den slesvig-holstenske ønsketænkning, i andre er det måske manglende kendskab til skolens historie igennem århundrederne. I 1905 ved indvielsen af nybygningen var det således rektor Spanuth, der gav „einen geschichtlichen Rückblick auf die Entwicklung der Anstalt von ihrer Gründung am 6ten Februar 1567 durch den Herzog Hans bis in die neueste Zeit und wies dabei nach, wie unser Gymnasium von Anfang an die Bestimmung gehabt hat, eine Pflanzenschule zu sein deutscher Bildung und deutscher Gesittung an der Grenze unseres Vaterlandes“ (skoleprogr. 1905, s. 9). Faktisk hidrører, som vi har vist det, skolens tyske karakter fra „Leges scholasticæ“ fra 1655, udfornede i alt væsentligt af Bonaventura Rehefeld og sanktionerede af Frederik III, men i disse *leges* nævnes hertug Hans slet ikke, og der siges absolut intet om skolens opgave i retning af at være planteskole for „deutsche Gesittung“, hvad man så end vil lægge i dette begreb. Skolen kaldes „die königliche haderschleibische Schule“. Frederik III optræder som skolens velgører og anden stifter i egenskab af konge af Danmark og ikke som en af Haderslevhertugens efterfølgere; det er måske utaknemmeligt af ham overfor den brave gamle Hans, men det støtter ikke forestillingen om Haderslev som en by „an die Grenze unseres Vaterlandes“. For Frederik III lå Haderslev omtrent midt i hans kongerige. Spanuths „Vaterland“ er af betydlig nyere dato!

²⁴⁵ Det er den typiske, lidt selvfølede slesviger, der taler: „Wohl wissen wir, dass noch Mancher nach orientalischer Weise in der tiefsten Devotion gegen die Majestät von Gottes Gnaden schwelgt ... Unter uns sind die Zeitverhältnisse zu mächtig gewesen, um solche Anschauungen lebendig zu erhalten. Kein Mensch steht uns so hoch, dass wir uns ihm gegenüber selbst erniedrigen sollten!“

²⁴⁶ Ved sit aparte ydre og sit sære væsen var „lille Nis“ nok den mest kendte skikkelse i det præjiske lærerkollegium, en mandsling med mægtigt hår og skæg og næsten kloagtige negle, hvormed han bankede eleverne i hovedet, i alt fald i de små klasser. Han var som nævnt født i Gram og tilhørte en slægt, der har tilknytning til Haderslev. I domkirkens våbenhus findes en ligsten over stamfaderen, rådmand *Jes Schröder*, død 1593. Af denne slægt er også den kendte danske højskoleforstander *Ludvig Schröder*, Askov.

²⁴⁷ Betegnelsen *Johanneum* brugtes en del i slutningen af det 18. årh.

²⁴⁸ H.-S. 1959, s. 21—28.

²⁴⁰ Officielt var der intet forbud mod elevens brug af dansk på legepladsen. Men adskillige tidligere elever har meddelt, at visse lærere, hvis de hørte, at der taltes dansk, omgående greb ind med et „Hier wird deutsch gesprochen“, så de pågældende ikke var i tvivl om, hvad der var skolens ønske. Ingen tror vel, at projsiske lærere var så udisciplinerede, at de saboterede deres rektor og handlede efter eget forgodtbefindende overfor mindretallets ungdom?

²⁵⁰ „Da vi gamle gik i skole“. H.-S. 1949, s. 7—18.

²⁵¹ I Thriges tid gik der otte år, inden man fandt anledning til at lade trykke skolelove. Det er, som det i Haderslev har været tradition ikke at forhaste sig på dette område!

²⁵² H.-S., 1950, s. 30—33.

²⁵³ Senere var det N. A. Schröder, der havde dansk. Kleinsmedemester Petersen-Hamberg har fortalt, at man gik til denne frivillige undervisning simpelt hen for at lave jov hos lille Nis.

²⁵⁴ Om sine skolekammeraters sprog siger advokat Johs. Andersen („Dvk.“ 7/5 1955), at de „indfødte“, også tysksindede, ofte talte dansk folkemål, sådan som mindretallets medlemmer gør det den dag i dag — et forhold, som kun forundrer folk, der kommer til Sønderjylland uden kendskab til skik og brug.

²⁵⁵ Hele talen findes trykt i H.-S. 1950, s. 30 ff. Vi bringer her den tyske ordlyd af de oversatte passager: „... die Befriedigung unserer, der Lehrer Arbeit, kann nicht in dem liegen, was wir an Leistungen im Examen etwa oder sonst wie aufweisbar mit der Schule erziehen, sondern dass der Lohn unserer Arbeit in Ihrer Händen ruht, dass er das ist, was Sie persönlich werden!“ „Alles neue, schöne, verlockende, verführende, was sie [studentertiden, som nu begynder] bietet, fasst sich in dem einem Wort der Freiheit zusammen, diesem Gedanken, der jedes Herz höher schlagen lässt, diesem Gut für das die Menschen Leben und Gut, Wohlfahrt und Frieden zu allen Zeiten in die Schanzen zu schlagen bereit gewesen sind. Was an männlichen Empfinden in uns lebt, wacht auf bei dieser Idee: was Wunder, wenn Ihnen, die Sie jetzt an der Schwelle des Mannesalters stehen, nichts Theueres, nichts Lieberes, nichts Berausenderes die Seele füllt als dieser Gedanke: Jetzt sind wir freilich Die Gesetze unseres Landes, mehr noch die Jahrhunderte lange nicht durchbrochene Tradition hat dem Studenten eine Freiheit gestattet, welche kein Stand auf deutschen Boden in dieser Form genießt ... Sie treten ein in die grosse Charakterprobe, wo der Tüchtige noch tüchtiger wird und der Haltlose zu Grunde geht, in die Zeit, wo Sie das Gesetz Ihres Lebens in sich selbst finden und bewähren sollen.“ Og endelig kommer til sidst Ostendorfs egen opfattelse af frihed i ordene: „Halten Sie unverrückt fest, dass nicht der frei ist, der thun kann, was ihm gelüstet, sondern der, der wollen kan, was er soll. Soll nicht im Sinne beschränkender, enger Bestimmungen und Regeln, sondern in dem weitesten Sinne, dass er Respekt hat vor dem, was ihm das eigene Gefühl als recht, als würdig zeigt, dass er sich nicht hinreissen lässt in die Knechtschaft gemeiner Sinnlichkeit und niedriger Denkungsart ... Handeln Sie so, dass Sie nie die Selbstachtung einbüßen!“

²⁵⁶ Korrespondancen er delvis gengivet i en nekrolog over professor Scheel, som Achelis skrev i „Die Heimat“ 1960. Vi aftrykker: „Es muss damals (1864—1894) noch erträglich, d. h. nicht allzu herrisch und unteroffiziernässig hergegangen sein. Den Nachhall einer nicht durch das Kasernenideal bestimmten Erziehung erlebte ich 1888 in der Gestalt des alten Rektor Jessen. Auch sein Nachfolger Ostendorf war noch nicht ostelbisch infiziert. Dann aber scheint der Bruch eingetreten zu sein. Ich habe

ihn nicht mehr erlebt . . . Sie [3: dr. Achelis] haben noch das preussische Gymnasium in seiner vollen Blüte erlebt, z. T. Direktoren gehabt, an die ich mit Graudenke. Oder waren sie intern erträglicher als ihr nach aussen hin gepreistes Herrentum erwarten liess?" Det må vist lige tilføjes, at Achelis i sin embedstid som studien-assessor ved Haderslev gymnasiet ikke har haft andre Direktorer end dr. Möller. Otto Scheel tænker sikkert også på Zernecke og Spanuth.

²⁵⁷ De seks er tre tyske: amtsdommer K. Delfs, pastor Mathias Kragh og vice-admiral A. Werth og tre danske, nemlig advokat C. Ravn, sparekassebogholder Jørgen Møller og pastor Jørgen Hansen. Billedet hænger på rektors kontor og er gengivet i H.-S., 1947, s. 32.

²⁵⁴ „Sie (meine Schulzeit) lebt in mir fort mit einer Fülle guter Erinnerungen. Wir hatten zum Theil hervorragende Lehrer, die dem Ideal einer freien, aber ernsten Erziehung huldigten. Ihr Unterricht war tief verwurzelt im Christentum und Humanismus. Unser Direktor Ostendorf prägte uns ein, wir mussten auch vor dem andern Volkstum Achtung haben, mit dem wir zusammen leben sollten. Der Historiker Sach gab uns eine lebendige Einführung in die Landesgeschichte — für die damalige Zeit etwas Ungewöhnliches. Das Haderslebener Johanneum war eine *insula felix*. Starke bildende und wissenschaftliche auch historisch-kritisches Denken vermittelnde Kräfte sind von dieser Schule mir zuteil geworden. Sie vertiefte mir was ich aus dem Elternhaus mitbrachte“.

²⁵⁰ Tragisk er det at tænke på, at en af de få tidligere elever fra skolen, der satte livet til, var en søn af rektor Jessen. Den unge mand, der som frivillig var gået med, døde på et lazaret i Weimar af et sår, han havde fået under krigen i Frankrig.

²⁶⁰ „Geschener Anordnung gemäss wurde der 2. September als der Tag von Sedan zur Erinnerung an die grossen Thaten des grossen Krieges durch einen Zug ins Freie, durch Vortrag und Gesang so wie in Spiel und froher Lust gefeiert.“

²⁶¹ „. . . unter sehr reicher Theilnahme derer aus Stadt und Umgebung, welche ein Herz haben für die grossen Thaten des deutschen Vaterlandes und sich seiner Fortentwicklung freuen. Wir feiern solche Feste hier um so lieber, da sie auch das Ihrige dazu beitragen, dass derer die das nicht thun immer weniger werden.“

²⁶² Det måtte den jo gøre, efterhånden som præjsificeringen af skolerne tog til. Sedandagen blev da også i stigende grad for tyskerne den store nationale festdag.

²⁶³ Det lyder helt fortrostringsfuldt: „Darin sehe ich ein deutliches Zeichen, dass der Gedanke, welcher durch dieses Fest zum Ausdruck kommt, immer mehr Boden gewinnt und alles Gegnerische überwindet“.

²⁶⁴ „Dannevirke“ 7/5 1955.

²⁶⁵ Se note 246. I Johs. Thiessens „Kindheit“, *Erinnerungen*, Leipzig 1917, omtales et lille uhyre med vældigt hår og skæg og med „Krallen“, som spredte gru om sig. Der kan ikke være tvivl om, hvem der er tænkt på.

²⁶⁶ Til minde om den tyske sejr ved Sedan 2. 9. 1870.

²⁶⁷ De lærere, der var reserveofficerer, mødte ved nationale fester og mindedage op i uniform og tog plads på pødiets i aulaen.

²⁶⁴ Se note 264.

²⁶⁸ Hele affæren er refereret i Johs. Chr. Nielsen: 200 år, Haderslev 1965, s. 204—207.

²⁷⁰ Om bortvisningen af disse, der var elever i ældste klasse, prima, er fortalt udføreligt i H.-S. 1935, s. 24—34. Der gives i disse artikler næsten chokerende skildringer af Spanuth og hans metoder.

²⁷¹ „Zwar sind immer Schüler in denselben gewesen, aber nur in geringer Anzahl. Der Hauptgrund wird wohl darin liegen, dass noch manche aus der Umgegend sich nicht recht dazu entschliessen können, ihre Söhne der deutschen Bildungsanstalt anzuvertrauen, ist's denne so, so ist das eine Schade, die nur die Zeit bessern kan, und sie wird das schon zu Stande bringen.“

²⁷² Skoleprogram 1905, s. 9.

²⁷³ „Aber aus den Leistungen der deutschen Technik auf der Malmøer Ausstellung wie aus den Denkmälern der dänischen Kunst und Geschichte sprach für uns doch immer wieder der überragende Einfluss unserer heimischen Kultur, und so kehrten wir gerade von dieser Fahrt in die Fremde zurück, innerlich bestärkt in der Eigenart unseres deutschen Wesens.“

²⁷⁴ „So konnten wir aber deutsches Geistesleben, deutsche Gesinnung, deutsche Eigenart im zweisprachigen Nordschleswig pflegen, unsere Kultur verbreiten helfen.“

²⁷⁵ „Hätte man noch am 20. April 1914 dessen gedenken können, dass damals 50 Jahre lang unsere Schule wieder deutsch gewesen war, so sind wir seit dem noch mehr als fünf Jahre ebenso tätig gewesen, wie es einstmals Herzog Hans d. Ä. von Schleswig-Holstein bei der Begründung der Gelehrtschule gewünscht hatte, und wie es von da bis in die Zeiten des schleswig-holsteinischen Freiheitskrieges von 1848 geschehen war.“ Folk som Stahl kan minde om de franske emigranter, der vendte hjem efter revolutionen: de havde intet lært og intet glemt.

²⁷⁶ Achelis, Had. I, s. 55.

²⁷⁷ H.-S. 1952, s. 31—33.

²⁷⁸ Man mindes den sønderjydske frontsoldat, der på forespørgsel af en tysksindet, hvorfør han ikke dltog i det almindelige udråb: „Gott strafe England!“, svarede: „Næj, a æ no itt' så religiøs!“

²⁷⁹ Afhandling i skoleprogram 1866—67, s. 3—33, „Vorgeschichte der Hadersleberner Lateinischen Schule“.

²⁸⁰ R. v. Fischer-Benzon blev især kendt som leder af det slesvig-holstenske landsbibliotek fra 1895 til sin død i 1911.

²⁸¹ Om Sach foreligger der bl. a. en udtalelse af Callø, H.-S. 1935, s. 30.

²⁸² I H.-S. 1950, s. 35 ff, har nu afdøde amtslæge Mads Michelsen givet en meget sympatisk skildring af denne virkelig originale lærerpersonlighed. I H.-S. 1963 giver viceskoleinspektør A. Thomsen et livfuldt erindringsbillede af sin latinskoletid 1902—1909.

²⁸³ Yndere af „la petite histoire“ kan henvises til H.-S. 1954, s. 66—72.

²⁸⁴ Th. O. Achelis er født 1887 i Bremen og kom i 1917 til Haderslev. Han er gift med en datter af gårdejer L. Fuglsang Damgaard i Ørsted. Hans livsværk har været udarbejdelsen af en matrikel over alle studenter fra hertugdømmet Slesvig, hvis trykning er blevet bekostet af Carlsberg-fondet.

²⁸⁵ Fotografi i skoleprogram 1933.

²⁸⁶ Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen, s. 60: „Der Rektor, Dr. Karl Mortensen, ist überhaupt der bedeutendste Schulleiter gewesen, den ich zu kennen gelernt habe. Er war, wie Saul, eines Hauptes länger denn alles Volk, und das gilt hier auch in übertragenen Sinne. Er war ein Fürst der Schule wie ich keinen sah“.

²⁸⁷ En levnedsskildring er givet i M. Ottosen: En mindebog. Haderslev 1937.

²⁸⁸ Th. O. Achelis' udtalelse viser den respekt, der stod om rektor Mortensen; se også nekrologer i H.-S. 1942, s. 7—11.

²³⁰ Se Skoleprogram 1938.

²⁰⁰ Og massesuggestion, hvis spøgelse netop da truede al civilisation som ingen-sinde før. Om skolens anden rektor efter 1920 bringer H.-S. mindeord, som vi henviser til, H.-S. 1961—62, s. 30—33, hvoriblandt en mesterlig skrevet nekrolog af en af Egebergs elever og bedste venner, museumslektor R. Meyer-Heiselberg.

²⁰¹ H.-S. 1945 bringer en del stof om modstandsbevægelsen og skolen; men bogen om modstandsbevægelsens historie i Sønderjylland er ikke skrevet.

²⁰² Vedrørende biblioteket er der oplysninger i H.-S. 1945, s. 32 og s. 68, samt i H.-S. 1963, s. 3—15.

²⁰³ Her er en lille prøve: „Angående istandsættelse af Deres palais i Ringgade [altså nuværende rektorbolig Laurids Skaugade 13]: For Guds skyld vær ikke for ud-skejende. Ministeriet begynder at synes, at det og det er for dyrt osv.“. Dyrt blev det; der benyttedes nemlig 30.000 kr. til at gøre ovennævnte hus egnet til rektorbolig, mens en nødtørfvig istandsættelse af „Gud alene Æren“, den tidligere tyske rektorbolig, Gåskærgade 30, beløb sig til 15.000 kr.

²⁰⁴ Kritik mod rektor for at have fjernet den var således ganske uberettiget.

²⁰⁵ Citeret efter B. Kornerup, Ribe I, 155.

²⁰⁶ Lauritz Nielsen (Danske Stifts- og Skolebiblioteker, s. 38) kalder værket *Jordanus Nemorarius: Arithmetica*.

²⁰⁷ D.T.E.V. betyder vel „do, testor et voveo“, d.v.s., jeg overdrager højtideligt.

²⁰⁸ Bogen har blandt andet en tegning af Noah's ark, der efter forfatterens oplysning kom i brug år 1234 efter verdens skabelse. Se H.-S. 1963, s. 34.

²⁰⁹ C. G. W. Johannsen, søn af Haderslev-amtmænd F. H. C. Johannsen. Født 1813, dimitteret fra Haderslev 1833. Amtmand i Flensborg og senere i Husum. Minister for Slesvig 1864. Har skænket sin gamle skole flere værdifulde bøger, bl. a. Bayle's *Dictionnaire Critique*, 4. udg. 1730. Ptolemæios' *Kosmografi* er måske en gave fra Johannsen.

³⁰⁰ Et fotografi i H.-S. 1945, s. 32, dokumenterer dette sørgelige minde om den onde tid.

³⁰¹ Om skolekomedierne har lektor Olrik skrevet i H.-S. 1937 og 1954. Se også en artikel af lektor Karlsson, H.-S. 1954.

³⁰² Festskrift 1945, side 78—83, samt årsskrifterne.

³⁰³ Olav Christensen i H.-S. 1946, s. 38—42: Skolens gamle stipendier. Se også skoleprogrammerne.

³⁰⁴ Achelis: *Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen*, s. 52 ff. Olav Christensen: H.-S. 1955, s. 47—52. Rektor N. H. Jacobsen: *Jubilæumsskriftet* fra 1945, s. 35—40, samt fyldige personalier vedrørende tidligere elever i alle årgange af H.-S., indsamlede og redigerede af Olav Christensen.

³⁰⁵ Navnene i denne rektorfortegnelse stemmer med den *series rectorum* der står smukt skåret i egetræ på den tavle, elever og venner skænkede Haderslev Katedralskole ved dens 375-års jubilæum; kun for rektor Jens Ravn (Corvinus) er embedstiden rettet til: 1631—1650. I *Personalhistorisk Tidsskrift* 1957 (bd. XIII, 5) har dr. Achelis da også bragt denne rettelse, som desuden findes allerede i *Haderslev i gamle Dage* II, 175. I den pågældende afhandling anfører forfatteren forøvrigt ikke Neocorus og Steffensen som rektorer. De har vel næppe nået at komme i embedet, før de blev forflyttet.

³⁰⁶ *Brinken* også stavet *Brincken*, bl. a. i skoleprogrammer fra hans egen tid.

NAVNEREGISTER

Her er først og fremmest medtaget navne på alle personer med direkte eller indirekte tilknytning til skolen.

Skønsmæssigt endvidere navne på personer, der gennem århundrederne har spillet en rolle i skolens tilværelse som kulturel institution.

Endelig er der taget rimeligt hensyn til lokalhistorie.

Følgende forkortelser er brugt: *B.* = billede; *adj.* = adjunkt; *lkt.* = lektor; *rkt.* = rektor. Af praktiske grunde bruges *l.* for lærer ved skolen i perioden 1850—1920, hvor en halv snes forskellige titulaturer har været i brug; *tml.* står for timelærer; *vik.* for vikar.

- Abel, fru 272, 338
 Albert, Kuno Fr. B. 263
 Achelis, Th. O.; dr. phil. 9, 45, 53, 60, 61, 64, 120, 211, 215, 231, 233, 238, 241, 243, 268, 273, 314, 320, 338, 343
 —54, 357, 359, 365—67, 369—72, B. 263
 Adler, J. B. C., generalsuperintendent 135, 359
 Adolf, hertug 350
 Aeneas 355
 Ahlefeldt, Benedict v. 30
 — Georg v. 125
 — Godske v., biskop 14
 — Kay v. 38, 78
 — K. W. v. 105, 129, 134, 140
 — R. v. 256
 Alberdes (Albertsen), Johs. 13, 26, 304
 Alberdes, Lambertus 18
 Ammundsen, V.; biskop 16
 Amorsen, S.; lkt. 242
 Andersen, A.; pastor 349
 — Caroline Emilie; arkivar 28, 344, 345
 — Ella; frue 320
 — Folmer; lkt. 5, 341, B. 323
 — Holger; præsident 231, 320
 — Ingeborg; vik. 339
 — Johs.; advokat 231, 241, 245, 279, 290, 369
 — Nicolai; sekr. i Sprogforeningen 231
 — Oskar; prof. 16
 — V. E. J. 275, 278, 338, B. 276
 — Tove Lasson; lkt. 340, B. 291, 323
 Angelus 313
 Anker Jensen, J.; lkt. 273, 275, 278, 314, 316, 338, B. 276
 Anker(sen) ell. Ancharius, Marcus 56
 Anna Catharina af Brandenburg 74
 Appel, Jacob; minister 269
 Aquavallinus (Vandal), P. 346
 Aretinus, Franciscus 304
 — Leonardus 306
 Argyropulus Byzantinus 306
 Aristoteles 305
 Arkil, Ove; civiling. 320
 Arndt, Niels, adj. 341, B. 323
 Ascanius, Fr.; lkt. 274, 338, B. 276
 Aschlund, Johan; l. 166
 August af Sachsen 42
 Bancke, Peter Charles; vik. 341
 Bardenfleth; geheimeråd 166
 Barnekow, Chr. 32
 Burtholomæus Anglicus 305
 Baumann, Heinrich Raimond 179, 182, 184—87, 194, 212—13
 Becker, Balthasar 306
 — Berta; l. 263
 — (Pistorius), Hermann 53, 306, 336, B. 56
 Beckmann, A.; l. B. 233
 Beiter, Asta; vik. 341
 Bekker, Carl Henrik 185, 367
 — J. N.; militær læge 367
 Rendtsen, Bendt; rkt. 144, 361
 Bentius, Johs. 74
 Bering, Vitus 313
 Berner, Abel 47
 Bertelsen, H.; undervisn.insp. 293
 Bilhard, J. H.; kontor 127, 346
 Bille, Anders 33
 Bindsbøll, Th.; arkitekt 202
 Birkedal, Jørgen; vik. 342
 Bismarck 231, 245, B. 257

NAVNEREGISTER

- Bjerræsø, Karen; adj. 341, B. 323
 Bjørnsen, Johs. 95, 97, 358
 — Lorenz; rkt. 83, 86, 94, 99, 122, 130, 337
 Blangsted, Bjarne; vik. 340
 Blicher, St. St. 53, 96, 127, 148, 313
 Bloch, Søren; rkt. 163
 — Waldemar A.; l. 165, 178, 220
 Blöcher, Adser; dep. borger 90, 211
 Bock, Johs.; rkt. 27, 55, 70, 336, B. 52
 — K. N.; rkt. 318, 339, B. 282
 Boesen, U. S.; biskop 176, 206, 209, 366
 Boetius, Anicius 304
 Boie, Jørgen (Boethius, Georgius); provst 14, 15, 18, 20, 21, 28, 51, 55, 60, 62, 65, 70, 75, 304—06, 325, 344—45
 — Lorens v.; pastor 18
 Boiesen, H.; tømrerm. 207
 Boisen, F. E.; pastor 180, 184, 366
 — Frede; højskoleforst. 184, 366
 — Nanna 185
 — Peter; højskoleforst. 184
 Bojesen, Aase; vik. 340
 Boldigh, H. 27, 52
 Boysen, A. J.; pastor 148, 363
 — Jacob; pastor 94, 104
 — Lauritz B. 263
 — Niels; l. 125
 Brahe, Jørgen 33
 Bram, M.; frk.; tml. 342
 Bramsen, Knud (Bramptius, Canutus); konrektor 15, 16, 55, 304
 Braun, Balthasar: borgmester 44
 Brauneiser, C. A.; rkt. 9, 38, 48, 81, 91, 128, 129, 132, 134—40, 142—48, 152, 155—56, 188, 310, 335, 338, 358—63, B. 141
 — Susanne Sabina; f. Sørensen 140
 Braunius, kartograf 27
 Breckling, J. D.; primaner 362
 Bredkjær, Johs.; adj. 275, 338, B. 277
 Brin(c)ken, A. R.; rkt. 91, 99, 102—07, 114, 131, 223, 310, 337, 355
 Brincken, M. C.; købmd. 220
 — Wilhelm; pastor 219, 221, 227, 367
 Brix, Hans; prof. 193
 — Nicolaus 193, 367
 Brun, Detlev; borgmester 92, 128
 Buch, Marianne; f. Kaper; vik. 341
 — Nina; gift Lagier; vik. 341
 Buch, Willy Laugesen; lkt. 318, 339, B. 282, 291 301, 323
 Buchreit, G.; rkt. 289, 324
 Buck, Albert; skrive- og regnemester 347
 Budtz-Jørgensen, Eigil E.; vik. 339
 Bugenhagen 304
 Burdorff, C. G.; dep. borger 365
 Byron 214
 Bøgebjerg, Eilif; vik. 339
 Boll, Therese, fru; tml. 342
 Callø, P. A.; kreditforeningsdir. 231, 247
 Camerer, J. F.; auditor 98, 355
 Carstens, Carl; l. 228, 241, 267, B. 243, 263
 — C. F.; primaner 354
 Chalmers, G. 309
 Christensen, C.; frk. l. 275, 338, B. 276, 282, 291
 — Ebbe (Christiani, Ebbo) 68
 — Georg; sem.forst.; vik. 339
 — Olav; eksped.sekr. 5, 318, 320, 343, 347, 358, 363, 372
 — Thorkild; adj. 341
 Christian I 31
 — III 14, 17, 26, 31, 42, 344, 349
 — IV 29, 33, 36—38, 74, 75, 111, 120, 125, 154, 351
 — VI 89, 112
 — VIII 10, 154, 158, 200
 — X 317
 Christiansen, Paul; bygmester 204, 365
 Christoffersen, C. E. 339, B. 282
 Chytræus, Nathanus 64
 Cicero 65, 96 et passim
 Clausen, Hans; l. B. 263
 — G. F.; amtsdommer 30
 Corderius 47, 85
 Cordt, v.; præjsisk oberst 218
 Corvinus, se Ravn
 Cramer, Johs.; ludimoderator 15, 17, 344
 Cranach, Lucas 304
 Cretschmer, J.; provst 104, 108, 359
 Crüger, H.; dep. borger 365
 Cöln, Lucas de; kantor 57
 Daidalos 73
 Dal, Erik; førstebibl. 305, 309
 — Simon; lokat 27
 Dahl, C.-Th.; læge 190

NAVNEREGISTER

- Dahl, N. W.; tømrermester 205
 Damgaard, fru; tml. 339
 Danner, grevinde 180
 Deichmann, J. B. 363
 Delfs, K.; amtsdommer 370
 Demosthenes 67
 Dethlefsen, Thomas; l. B. 263
 Diemer, Anders; lkt. 177, 271, 278, 284,
 338, B. 276, 282, 291
 — P. A. 339
 Dinggreve, Henrik; provst 44
 Diogenes 304
 Dirckinck-Holmfeld, E. F., baron; adj.
 338
 Dithmer; teglværksejer 206
 Donat 47, 63, 303
 Dorph, J. P. C.; l. 166
 — Poul; l. 166, 167, 174, 182, 191, 193,
 214, 297
 Dreesen, G. B. 233
 Dreier, Petrus 80 337, B 81
 Dreyer, Jacob 32
 Dunker, Conrad; l. 228, 255
 Dyrhoff, J.; primaner 362
 Döcker; løjtnant 218
- Eckermann, A. H.; rkt. 113, 132, 337, 359
 Egeberg Jensen, Andreas; rkt. 279, 283,
 289, 300, 339, 372, B. 281, 282
 Eginhard, kronikeskriver 313
 Erasmus Montanus 145
 Erasmus fra Rotterdam 65, 71
 Esselbach, Mutter; hotelejerse 182
 Evaldsen, Nis; rådmand 45
- Faber, Jacobus Stapulensis 306
 Falster, C.; rkt. 53
 Favrholdt, M.; lkt. 314, 316, 318, 339, 353,
 359, B. 282, 291, 323
 Fehr, U. A. C.; skrive- og regnemester
 100, 108, 355
 Festersen, Fester 47
 Fibiger, J. H. T. 162, 164, 167, 168, 171,
 172, 175—77, 194, 204, 206, 365—66,
 B. 172
 Fichte 366
 Fischer, Arendt; provst 90, 93, 112, 121
 — Hans Chr.; cand. theol. 129
 Fischer-Benzon, Rudolph v.; l., landsbi-
 bliotekar 267, B. 233
- Flor, Chr.; prof. 151, 160, 308
 Flørentsen, Asger; vik. 341
 Fogt, Anker; pedel 298, 315
 Forchhammer, J. H.; pastor 137, 360
 Fossus Hansen, E.; vik. 339
 Frederik II 17, 31, 42, 73, 75
 — III 10, 37, 61, 78, 87, 120, 351, 368
 — VI 311
 — VII 149, 161, 180, 199, 206, 210, 217,
 290
 Friederich der Achte 218
 Frisch, Hartvig; minister 166, 300
 Fuglsang Damgaard, L.; gårdejer 371
 Futtrup, Poul; gymnasiast 284
 Faaborg, Jens; adj. 341, B. 323
- Galster, Kjeld; rkt. 364
 Gamst, Valdemar P.; lkt. 284, 287, 339,
 B. 282, 291
 Geibel, E. B. 233
 Gjede, Edganr; vik. 339
 Gjellerup, Karl 365
 Glahn; dep.chef 292
 Glismann, Otto; adj. 341
 Gnudtzmann, Sven B.; vik. 340
 Gotfred af Ghemen; bogtrykker 63
 Graversen, Viggo; lkt. 288, 339, B. 282,
 291, 323
 Gregersen, H. V.; lkt. 5
 — Johan Tauber; l. 166
 Gregorius papa 307
 Greussner, Fr. 304
 Grillparzer 260
 Grundet, Jens; rkt. 16, 74, 303
 Grundtvig, N. F. S. 178, 194, 236, 313
 Grønlund, C. C. Howitz; l. 166
 Guarinus, Baptista 71
 Guldberg, Ove Höegh; statsmin. 101, 355
 Gutbier, Nicolaus; rkt. 39, 58, 78, 80, 337,
 352
 Göhlmann, M. G.; dep. borger 365
 Goethe 261
- Haack, O. H. J.; l. 257
 Haake, Johan; l. 260, 268, B. 263
 Hagge, Rolf; l. 228, 241, 267, B. 243
 Hamelmannus, H.; historiker 313
 Hammer, H.; lkt. 275, 338, B. 276
 Hammerich, E.; borgmester 178, 203

NAVNEREGISTER

- Hans (Johann) den Ældre 9, 17, 18, 20, 26, 55, 58—60, 79, 153, 183, 227, 264, 344—46, B. 18
- Hansen, Anneliese; vik. B. 263
- Bernhard; rkt. 289
- C. F.; arkitekt 199
- Einar; lkt. 340, B. 291, 323
- Enevold; discipel 170
- Henry Halfdan; lkt. 340, B. 291, 323
- Johs.; murermester 204
- Jørgen; pastor 370
- Lorents; rådmænd 45
- Mads (Mathias Johannis); byskriver 46
- N. C. K.; dep. borger 365
- Hardt, Richard von der; rkt. 81—83, 132, 337
- Harritsø Jensen, Arne; tml. 340, B. 291
- Harsberg, Erling; tml. 340
- Hartwig, Chr.; l. B. 243
- Hauschildt, Hermann; l. 260, 268, 270, B. 263
- Hebbel 260
- Hecht (ius), Johs.; pastor 51
- Hector 355
- Heiberg, J. L. 185
- Heide, A.; herredsfoged 178
- Heine 261
- Heinesen, Rasmus 55 303
- Hellwig, Karl; l. 268
- Heldvaderus, Nicolaus 344
- Helweg, Fr.; pastor 179, 184
- Hemmingsen, Niels; prof. 18, 20, 62
- Henningsen, Axel; overregeringsråd 242
- Hertel, H. V.; pastor 180
- Hertz, Johs.; arkitekt 347
- Hetsch, G. F.; arkitekt 202
- Hinz, Heinrich; l. 258, B. 243
- Hiort, H. R., amtsforvalter 149, 363
- Hoff, F. B. 243
- Holberg 125, 311, 313, 320
- Holgersen, Carl A.; dep. borger 365
- Holm, Andreas; konrektor 95 113, 354
- C. F.; arkitekt 204
- Holmgaard, Else; tml. 340, B. 291, 323
- Hans Gerhard 288, 339, B. 282, 291
- Holstein, Christina Friederica v.; kammerherreinde 149, 311, 349
- Holt, Klaus 341, B. 323
- Holzmann, J. C.; regimentskirurg 150, 363
- Homer 86, 136
- Horats 87, 163
- Horn, J. F.; kollaborator 155
- Hornum, Johs.; dimittend 279
- Horstmann, Jacob; lector 13, 26
- Hostrup 185
- Hundevadt 48
- Huitfeldt, Arild 313
- Højland, Torben; adj. 339
- Haase, glarmester 205
- Ingerslev; rkt. 200, 204
- Isokrates 67, 86
- Iversen, Conrad; l. 166
- Karsten Sand; vik. 342
- Maria Margaretha, fru 122, 150, 349
- N. J.; gymnastikl. 275, 294, 338, B. 277, 282, 291, 301
- P. Kr.; landsarkivar, vik. 340, 347
- Jacob, Anton; l. B. 263
- Jacobi, Petrus (Jacobsen, Peter); kantor 57
- Jacobsen, Inger Sophie Luth; adj. 341
- Ingrid; tml. 341, B. 323
- J. C.; l. 167
- N. H.; rkt. 5, 158, 283—84, 290, 298, 302, 319—21, 337, 340, 364, 372, B. 285, 291, 301, 323
- Jansen, Hermann; kantor 90
- Jaspersen, frk.; l. 271
- Jens Pomp; l. 235
- Jensen, Andreas Egeberg, se Egeberg
- Gudmund; vik. 339
- J.; l. B. 243
- J. Anker, se Anker Jensen
- Martin; adj. 275, 338, B. 276
- Olaus; borgmester 52
- Oscar; vik. 339
- Svend Aage; vik. 340
- Jeppesen, Peter; adj. 318, 340, B. 282
- Jessen, løjtnant; l. 185, 215
- Christian Peter; konrektor 226, 227, 228, 267, 313, B. 233
- Peter Hinrich; rkt. 10, 226, 230, 240, 244, 250, 294, 313, 337, 367, 370, B. 229, 233
- Jesus Sirach 66
- Joest skolemeister 17

NAVNEREGISTER

- Johannsen, F. H. C.; amtmand 128, 135, 363
 — G. G. W.; amtmand 308, 372
 — W.; deput. borger 365
 Johansen, maler 219
 — Carsten; adj. p. pr. 342
 — Jensenius; pastor, l. 167, 174, 218—19, 222, 225, 365
 Johnsen, frk.; vik. 339
 Josef 362
 Juel, Jacob; deput. borger 365
 Juhl, Christ.; deput. borger 365
 Junius, Hadrian 67
 — Melchior 74
 Jørgensen, Doris; tml. 341
 — snedkermester 196
 — K. A.; amtsvejiinspektør 289
 — Peter Colding; vik. 341
- Kaftan, Th.; superintendent 367
 Kallenbach, H.; l. B. 243
 Kalsbøll, A.; pens. gymnasieoverlærer 278, 338, B. 282, 291, 323
 Kant 106 144
 Karl XII 145
 Karlsson, H.; lkt. 316, 339, B. 282, 291, 323
 Karstens, Julius; l. 259
 Keiser, Anton; provst 15, 26, 55, 304, 344
 Kibsgaard Andersen, C. H.; vik. 340
 Kieldrup, Jacob; deput. borger 365
 Kierkegaard 178, 236, 313
 Klotz, Stephan; superintendent 36, 60, 77, 317
 Knudsen, Erling; adj. 342, B. 323
 — Johann; sagfører 132, 144, 146, 354, 359, 360
 — Thomas; rkt. 68
 Koburger, Anton; bogtrykker 304
 Koch, J. H.; hofbygmester 199
 — P. C.; redaktør 151, 156, 160, 363
 Kock, Hans Jørgen; vik. 341
 Kofoed-Hansen, H. P.; provst 178, 179, 366
 Kornerup, Bjørn 41, 70, 306, 346, 350, 366, 372
 Kortegaard Pedersen, P. Ingvar; lkt. 340, B. 291
 Krabbe, Gregers 33
 — Niels 34, 347, 348
 — Tage 32
- Kragh, Mathias; pastor 370
 Krarup-Hansen, C. J. L.; subrektor 164, 170, 180
 Kristiansen, R. Finn G.; lkt. 341, B. 323
 Krogh, v.; geheime konferenzrath 359
 — Sven; vik. 340
 Krollpfeifer; billedhugger, l. 167
 Kroymann, H.; redaktør 355
 Kroyer, H. A. 164, 166, 174
 Kröger, Hugo; l. 268, B. 263
 — Jens; l. 350
 Kaas, Mogens 33
- Lange, Wilhelm; l. 228, 241, 267, B. 243
 Langebek 313
 Langkilde, Kaj; dyrlæge, adj. 278, 338
 Langla, H.; lkt. 320
 Langvad, Jens Rud; vik. 342
 Larsen, H. Agersnap; vik. 341, B. 323
 — Anders; vik. 340
 Lauritsen, G., fru; vik. 272, 338
 — V. S.; lkt. 275, 283, 338, B. 277
 Lautrup, Erasmus; pastor 29, 57, 87, 125, 144, 150, 350, 363
 — J. C.; pastor 105
 Lembcke, Edvard; konrektor 11, 153—94, 214, 296—97, 308, 365, 367, B. 169
 Lindenhau, A. C.; borgmester 128, 140
 Lindenow, Hans 32
 Lindig, Franz; deput. borger 1. B. 263
 Linnet, Holger M.; adj. 283, 339, B. 282
 Lorentzen, Mathias 48
 — P. (Laurencii, Petrus) 13
 Lorenzen, Hans; dr. med. 297
 — P. Hiort; købmand 152
 Louis Philip (af Frankrig) 160
 Ludvig XIV 245
 Lund; adjunkt i Kolding 135, 137
 — Carl C.; lkt. 340, B. 291
 Lundius, Ovenus; kantor 57
 Luther 16, 50, 63, 140
 Lübker, dr. 220, 227, 230
 Lycke, fru; pedel 294
 Lyschander, C. C. 313
 Lüttichau; greve 313
 Lützenkirchen, Franz, l. B 263
- Macke, W. H.; l. 228, 241
 Madvig, J. N.; prof. 144, 162, 177, 178, 313, 365

NAVNEREGISTER

- Madvig, P. A.; physicus 178
 Magelund, Poul Albrechtsen; lkt. 318,
 340, B. 291, 323
 — Ulla; gymnastikl. 341, B. 323
 Maltbæk, J. M.; lkt. 275, 338, B. 276
 Maltesen, Steen 32
 Manicus, Th. E.; kollaborator 164, 182,
 215
 Margaretha, f. Schmidt v. Eisenberg B 81
 Marckmann, J. W.; pastor 180
 Markdanner, Casper 349
 Marquard (sen.); sagfører 138, 360
 Mathiassen, Ejner; lkt. 340, B. 323
 Matthiesen, C. M. A.; pastor 343
 Matthæus 66, 307
 Maximilian 307
 Mecklenburg, P.; dep. borger 365
 Meier, Bernhard; rkt. 55, 336
 — Detlev; rkt. 55, 336
 — Habakuk; kantor 57
 Melanchton, Ph. 51, 62, 73
 Merkatus, G. F.; kollaborator 96
 Mette, f. Keiser 58
 Meyer; bygningsinspektør 198
 Meyer-Heiselberg, Rich. 283, 317, 372
 Meyersahm, H.; l. B. 243
 Michael, A.; gæstgiver 256
 Michelsen, C. A.; sub-ektor 10, 151, 156,
 363
 — Mads; amtslæge 232, 234, 255, 377
 Mikkelsen, Hans 74
 — Henrik Thirsdorpe; konrektor 76
 Mogensen, Karen; nu Kring; adj. 340,
 B. 282
 Molbech, Chr.; prof. 226
 Mollerus, Johs.; rkt. 313
 Moltke, Caspar; oberst 122
 — H. von; generalfeltmarskal B. 257
 — Karl von; minister 204
 — Sophie von, gift Kofoed-Hansen 79
 Montgomery, general 288
 Mortensen, Ella, f. Wiuff 290
 — Karl; rkt. 254, 256, 259, 269, 270, 319,
 337, 353, 358, 371, B. 271, 276
 Morville, Aage; vik. 339
 Mosellanus 65
 Moses 145
 Moth, C. Fr.; lkt. 18, 275, 295, 338, B. 276
 — E., frk.; tml. 338
 Munk, Hans 48
 Mussmann, senator 196
 Mussmann, M.; abiturient 362
 Münster, Rigmor; adj. 340, B. 291
 Møller, Bodil Raffnsoe; vik. 341
 — Chr. F. C.; l. 166, 220
 — Jørgen; sparekassebogh. 370
 — Lily; tml. 341
 — Maja; vik. 341
 — Marius; lkt. 341
 — Rasmus; gårdejer, Knud 289, 318
 Möller, W.; Direktor 228, 246, 258, 266,
 337, B. 263
 Mösting, J. S.; amtmand 104, 110, 128,
 129, 240
 Neocorus, Johannes; rkt. 55, 336, 372
 Neuhoeffel, A. C.; borgmester 104
 Nicolaus, Germanus 308
 Nielsen, Arni; vik. 339
 — Helge; vik. 340
 — Johs. Chr.; boghandler 246, 318, 365
 — Johs. Th.; pastor, vik. 341
 — Justine, fru; l. 338, B. 282
 — Karl C.; adj. 283, 339, B. 282
 — Poul; journalist 283
 — Sigurd; vik. 341
 — Walter; billedskærer 317
 — W.; overlærer, vik. 338
 Nissen, fru; l. 272, 339
 — Ingeborg, gift Albrechtsen; vik. 339
 Nitzsch, G. W.; prof. 158
 Nygård, Margit; tml. 341
 Nyrop, Kristoffer; prof. 167
 Naamansen, Lütke; kannik 73
 Obel, J. B. von; ritmester 363
 Oldendorph, Johs.; pastor 15, 51, 303, 349
 Olearius, A. 313
 Olesen, Thomas; vik. 340
 Olrik, Knud; lkt. 338, B. 282, 291, 301,
 323
 Olsen, fhv. rkt.; vik. 338
 Orbilius plagosus 123
 Origines Presbyter 307
 Ostendorf, A.; Direktor 228, 234, 236,
 254, 264, 294, 337, 367, 369, B. 237
 Ottosen, Tage Thott 33
 Ottosen, Inger; l. 272
 — Marius; lkt. 274, 297, 337, 371, B. 277

NAVNEREGISTER

- Outzen, Jacob; borgmester 44
 Overbeck, C. M.; rkt. 83, 123, 337, 353
 Ovid 66, 137, 149
 Oehlenschläger 314
 Oest, A.; l. 167
- Palladius, P.; biskop 16, 18, 40, 62, 70, 123
 Paludan-Müller; departementschef 289
 Paltzo, Fr.; musiklærer 140
 Papyrius Prætextatus 351
 Pascal 236
 Paulsen, Chr.; prof. 152, 153, 156, 158, 365
 — Lorenz; kollaborator 155, 308
 — P.; subrector 131, 311
 — Thorvald 179, 185, 369
 Paulus 66
 Pawelsen, Gregers 27, 347
 Pedersen, Christiern 51, 123
 — Erik; vik. 340
 Petersen; provst 258
 — C. A.; købmand 180
 — Carsten; pastor 231, 235
 — D. F.; l. B. 233
 — H.; dep. borger 365
 — Hilda; lkt. 271, 275, 279, 280, 283, 295, 338, B. 277, 282
 — Inger, f. Jensen; l. 340
 — J. P. J.; l. B. 233
 — J. Vilhelm; kgl. bygningsinspekt. 293
 — Knud Lehn; kgl. bygningsinspekt. 300
 — Wolfgang; jernstøber 218
 Petersen-Frey; handelsmand m. m. 182
 Petersen-Hamberg 369
 Pintschovius, J. Aemilius; l. B. 243
 Pistorius se Becker
 Pius II 304
 Plautus 65, 76, 351
 Pleccius (Pletz), Martin; rkt. 47, 55, 336
 Plutarch 86
 Pontoppidan, E. 313
 Poulsen, Erik; organist, tml. 341
 Ptolemaeus, Claudius 307
- Quentell, Henricus 307
 Quistgaard, A. Wright; pastor, tml. 284, 339
- Rantzaу, Bendix 48
 — Henrik 18, 31
- Rantzaу, Margrethe 48, 349
 — Melchior 30
 Rasmussen, J.: deput. borger 365
 Ravn, Chr.; advokat 231, 370
 — (Corvinus), Ivar; kantor 75
 — — Jens; rkt. 33—36, 39, 55, 75, 119, 124, 125, 284, 336, 348, 372
 Refslund, Margrethe; vik. 339
 Regenburg, Th. A. J.; departementschef 178, 196—98, 203, 209, 218
 Rehfeld, Bonaventura; provst 38, 48, 58, 59—61, 64, 70, 77—79, 99, 117, 119, 126, 127, 131, 347, 351, 352, 368
 Reimers, Martin; physicus 189
 Reincke, H.; lkt. 271, 274, 283, 289, 319, 338, B. 277
 Reinhardt, L.; l. B. 233
 Reventlow, Conrad; amtmand 82, 352
 — Detlev; amtmand 32
 Rhode, Peder Chr.; pastor 29, 83, 91, 92, 99, 105, 122, 309, 310, 352
 Richter, J. N.; kollaborator 99, 103, 107, 108, 130, 131, 352, 363
 Rindholdt, Leif; adj. 341
 Rolevink, W.; kompilator 307
 Rosenberg, Svend Erik; vik. 341
 Rosenkjær; lkt. 318
 Rostorp, Johannes 47
 Rotlöben, Johannes; provst 349
 Røigaard-Petersen, Hans; vik. 341
 Rørbo, Kaj; vik. 340
 Rørdam, H. F. 353
 Rørdam, Skat; seminarieforst., tml. 338, B. 277
- Sach, August; historiker, l. 78, 228, 238, 267, B. 243
 Salicath, Carl; sagfører 178, 366
 Salomon 66
 Sass, Matthias; archidiakon 351
 — Paul 77, 125, 351, B 81
 Sauppe, J. G.; konrektor 95, 100, 103, 107, 113, 116, 117, 127, 131, 360
 Saxo 308
 Schau, J. E.; lkt. 288, 339, B. 282, 291, 323
 Schaumann, Max; fabrikejer 320
 Scheel, Otto; prof. 235, 238, 369
 Scherbecke, Johannes von der; hortulanus 48

NAVNEREGISTER

- Schiller 260, 261, 366
 Schindler, Chr. E.; rkt. 83, 84, 93, 337, 358
 Schmidt, Frederik; vik. 338
 — J. A.; tingmand 154, 156
 — von Eisenberg, Valentin; pastor 32, 77, 347
 Schnack, Hans; l. B. 263
 Schneider, Georg 25, 328
 Schrader, F.; abiturient 362
 — L. F. G.; borgmester 128
 Schröder, Johannes; konrektor, provst 55, 125
 — Ludvig; højskoleforstander 370
 — N. A.; l. 228, 242, 246, 314, 345, 347, 349, 368, 369, B. 243
 Schumacher, Gottfried; borgmester 92, 347
 Schäffer, Fr. Chr.; abiturient 362
 Schönberg; løjtnant, l. 167, 215
 Sedulius 305
 Seedorf, fru; vik. 338
 Segeberg, Chr.; l. B. 233
 Sehested, Hannibal 33
 Selmer, Frederik; l. 166
 Seneberg, H.; bogtrykker, dep. borger 365
 Shakespeare 163, 235, 260
 Sieck, Johs.; l. B. 243
 Siemonsen, Ludvig; l. 267, 314, B. 233
 Sieverts, J. A.; abiturient 362
 Simesen, Søren v.; major 312, 363
 Simonsen, cand. theol.; l. 167
 Skat-Rørdam, Karsten; sekretær 318
 Skau, Jens Lauridsen; løjtnant 367
 — Knud; discipel 189
 — Laurids; amtsforvalter 151, 154, 158, 189, 191—93, 204, 308, 363
 Skov, Gunnar Jacobsen 339
 Skött, E. G.; dep. borger 365
 Spangenberg, Cyprianus 313
 Spanuth, F. J.; Direktør 228, 241, 250, 253, 256, 337, B. 243
 Spedsberg, Henning; stud. odont, vik. 342
 Sperling, Johs.; rkt. 65, 72
 Spiecker, H. W. F. B. 243
 Spurgeon 236
 Stahl, David; rkt. 44, 336
 — Sophus; l. 264, 347, B. 263
 Steenberg, Erling; pastor, tml. 341
 Steffens, Henrik 139
 Steffensen, Chr.; rkt. 80, 337, 372
 — H. C.; generalauditor 186, 194
 Steger, G. F.; subrektor 137, 359, 360, 362
 Steinvorth, Johs.; l. 267, B. 263
 Stemmann, Helga v.; kammerherreinde 164, 296, 363
 — Ingeborg v.; lkt., vik. 338
 Sternhagen, H. J.; konrektor 147, 359
 Stewart, Denzil; udvekslingslærer 342
 Stichelius, M.; provst 123, 127
 Stockfleth, W. W.; amtmand 179, 196, 203—07, 209, 211
 Strodttmann, A. H.; rkt., senere provst 51, 96—98, 105, 128—30, 134, 140, 310, 337, 355, 358, 359
 — J. S.; pastor 358
 Struensee, J. F.; statsminister 98, 355
 Stuhr, C.; dep. borger 365
 Sturm(ius), Johs.; rkt. 66, 70, 72, 74
 Stüwe, W. C. H. K.; l. B. 243
 Stämmen, Johann v.; rkt. 83, 337
 Svensson, Kamma; tegner og journalist 283
 Swane, W.; l. B. 243
 Sørensen, Erik; discipel 189
 — Niels; borgmester 105, 128—30, 140, 359
 — Sophia Catharina, gift Forchhammer 360
 — Susanne Sabina, gift Brauneiser 140
 Tams, frk.; l. 271
 Tanck, Anna, fru 47
 — Carsten; rådsherre 47
 — Johannes; borgmester 32
 Tauber, Erich Gjørup; rkt. 76, 132, 146, 155, 354, 355, 359, 360
 — J. H.; rkt. 126
 Teglbjærg, Anne Margrethe; vik. 341
 Teilmann, P.; l. 165
 Terents 65, 119, 351
 Thade Petersen; frimenighedspræst 286
 — Aage; civilingeniør 265
 Theodoricus de Sustern 307
 Therkelsen, J., Humlegårdsbæk 206
 Thiessen, Johs.; forfatter 370
 Thirsdorp, Henricus Michaelis; konrektor 75
 — Michael Henrici; kantor 57, 75
 Thomas Aquinas 304

NAVNEREGISTER

- Thomassen, Christian 33
 Thomsen, Anne Marie; vik. 340
 — A.; viceskoleinspektør 371
 — Hans; rkt. 67
 — Kresten Refslund; amtmand 231, 247
 — Sophus; direktør 241
 Thorup, Leif; vikar 341
 Thorvaldsen 178, 209, 297
 Thott, Birgitte 313
 — Sidsel 32, 348
 — Tage Andersen 32, 348
 Thrige, H. P.; overlærer 163
 — S. B.; rkt. 10, 37, 163, 170, 183, 190,
 195—200, 211, 219—27, 253, 273, 294,
 297, 307—08, 312, 337, 358, 365, 369,
 B. 165
 — Christine, f. Fibiger 168
 Thulstrup, Andreas; borgmester 232
 — Hans Otto; gymnasiast 317
 Thygesen; postmester 287
 Thygesen-Nim; oberstløjtnant, vik. 339
 Thaarup; l. 167
 Tillisch, F. F.; minister 161, 163
 Tolstoi 236
 Tonnesen, Alfred; vik. 339
 — frk.; l. 272, 338
 Torrentinus 62, 71
 Trojel, Sophie, f. Thrige 164, 365
 Trolle, Herluf 62
 — Niels 33
 Tychsen, Johannes; provst 83, 93
- Uldal, Olav; pedel 300
 Ulfeld, Kristoffer 33
 Ulfstand, Holger 32
 Unterhorst, Max; l. 268, B. 263
 Urne, Christoffer 33
- Valentiner, Doris, fru 182
 Vandal, P. (Aquavallinus) 346
 Vedel, Anders Sørensen 16, 74
 Vergil 66
 Vetter, Richard; l. B. 263
 Vieregge, C. H. v.; amtmand 88, 115, 122,
 128, 353
 Villadsen, Lorens (Wilhadius Laurentius)
 rkt. 55, 58, 336
 Vind, Iver 33
 Vindel, Knud; toldassistent 285
 Vogeler, Ad. 261
- Volquardsen, P.; konrektor 10, 151, 161,
 337
 Voltaire 145
- Walter, Henrik; 1. lokat 48
 — Silvester; mundkok 38, 48
 Washington 145
 Weber, Max; l. B. 243
 Weidensee, E.; reformator 14, 50, 304,
 344, 345
 Wendt (Vandal), J.; reformator 14, 304,
 344
 Weremberg, Bernhard; rkt. 336
 Werth, A.; vice-admiral 370
 Westphalen, E. J. de 345
 Wiegmann, C. F.; rkt. 94, 337, 354, 358
 Wielandt; møller i Gram 189
 — Karen; tml. 341, B 323
 — Aage P.; lkt. 340, B. 291, 323
 Wilckens, A.; kunstmaler 261
 Wilhadius, se Villadsen
 Wilhelm I 228, 240, 245, 258
 Wilhelmine, kronprinsesse 149
 Willesen, L.; lkt. 275, 283, 338, B. 277
 Wilster 163
 Wimpfen, C. W. A. v.; herredsfoged 152
 Winstrup, L.; arkitekt 198, 210, 248, 296
 With, M. P.; herredsfoged 188
 Worsøe, H. H.; arkivar 347
 Woyen, Ewald v.; amtmand 44
 Wraa, Jens; muremester 296
 Wulf, Niels Petersen (Nicolaus Petri),
 II lokat 58, 132, 359
 Wulff, Nicolaus; biskop 13, 39
 Wyppling, Jacobus 307
 Wöhlk; oberstløjtnant, vik. 339
 Wöldike, Peter; konrektor, pastor 82
 — Peter; provst 82, 86
- Xenophon 136
- Zeise, C. F.; apoteker 122
 Zerneck, A.; rkt. 10, 228, 240, 337
- Æsop 65
- Ørsted, H. C. 178, 313
 Østergaard, N. K.; lkt. 338, B. 282, 291
- Aagaard, J. L.; pastor 133, 359

SKRIFTER, UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25 (4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
3. Tønder gennem tiderne I—II. Under redaktion af M. Mackeprøng. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Udsolgt.
6. Johan Hvidtfeldt: Navneregister til H. P. Hanssens værker. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Red. af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584—1964. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Udsolgt.
16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns erindringer. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid. Indb. kr. 12,00 (24,00).
20. Knud Kretschmer: Den sønderjydske Fond. Indb. kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550—1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: Guldmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550—1900. Udsolgt.
25. Åbenrå bys historie. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Indb. I kr. 16,50 (33,00), II kr. 25,00 (50,00).
26. Harald Jørgensen: To ungdomsvenner. H. P. Hanssen — H. V. Clausen. En brevsveksling. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717—1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).

29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om opførelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795—1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).
30. Tønder seminarie-stat 1788—1963. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af A. Nyholm og Erik Larsen. Indb. kr. 25,00 (50,00).
31. Peder H. Smidt: Hverdag og fest. Vestslesvigske minder. Udsolgt.
32. Jacob Fabricius den Yngres optegnelser. Udgivet v. A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. C. F. Allen. H. N. Clausen. Orla Lehmann. J. W. Marckmann. Carl Ploug. Indb. kr. 30,00 (60,00).
34. Johannes Oldendorphs selvbiografi. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrholdt: Haderslev latinskoles historie 1567—1967. Indb. kr. 25,00 (50,00).

★

Festskrift til H. P. Hanssen. Kr. 15,00 (30,00).

Sønderjylland — Historisk Billedbog. Tiden indtil 1864 v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. I særlig indbinding kr. 22,00 (44,00). Klassesæt på 15 ekpl. for ialt kr. 300,00.

★

Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie. Udsolgt.

Hans Hansen: Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste. Kr. 5,00 (10,00).

Morten Kamphövener: Skrumsager. En sønderjysk fører. Kr. 5,00 (10,00).

Johan Meyer: Det gamle Frøslev. Udsolgt.

Th. Kaufmann: Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet. Indb. kr. 5,50 (11,00).

Frederik Høyberg: Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid.

Indb. kr. 5,50 (11,00).

Andreas Øster: Barn i Herrnhuternes Christiansfeld. 2. oplag. Indb. kr. 9,75 (19,50).

★

Redaktionen består af generalkonsul, professor dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev, rigsarkivar dr. phil. Johan Hvidtfeldt, København, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tanderupgård, Ribe. — Redaktionsadresse: H. V. Gregersen, Dronning Alexandrinesvej 2, Haderslev. Tlf. (045) 2 20 83.

★

H. V. Gregersen: Messe og Marked. Det landskendte Kliplev marked. Udsolgt.

Bjolderup Sogns Historie. Under redaktion af H. V. Gregersen og Peter Kr. Iversen.

Kr. 22,00 (44,00). 1. halvbind kr. 10,00 (20,00). 2. halvbind kr. 12,00 (24,00).

★

Bøgerne fås til medlemspris ved henvendelse til:

Historisk Samfund for Sønderjyllands ekspedition, Landsarkivet, Åbenrå.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Medlemmerne modtager årligt for medlemskontingentet kr. 20,00 (incl. porto) i to halvbind på tilsammen ca. 300 sider:

SØNDERJYSKE ARBØGER

Henvendelse om medlemskab til Landsarkivet, Åbenrå, eller til medlemmer af styrelsen. Redaktionsadresse: Rektor Knud Fanø, box D, Gråsten Bank, Kruså.

Endvidere udgives i frit abonnement med tolv hefter om året for kr. 20,00:

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Landsarkivet, Åbenrå, eller til medlemmer af styrelsen. Redaktionsadresse: cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev.

